

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΚΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ:

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ

Η ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ (13^{ΟΣ}-15^{ΟΣ} ΑΙ.)

Διδακτορική Διατριβή

Καλαμάτα 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Εισαγωγή.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Η «εθνική» ταυτότητα των Βυζαντινών: Ρωμαίοι και Έλληνες.....	17
Πρωτοβυζαντινή περίοδος (4 ^{ος} -6 ^{ος} αι.).....	17
Μεσοβυζαντινή περίοδος (7 ^{ος} -10 ^{ος} αι.).....	21
Μεσοβυζαντινή περίοδος (11 ^{ος} -12 ^{ος} αι.).....	26
Υστεροβυζαντινή περίοδος (13 ^{ος} -15 ^{ος} αι.).....	33
2. Η εγκωμιαστική έκφραση των πόλεων και το παρελθόν των πόλεων.....	42
• Η γέννηση και η διαμόρφωση του λογοτεχνικού είδους.....	42
• Τα ρητορικά πρότυπα των βυζαντινών λογίων του 13 ^{ου} -15 ^{ου} αι.....	45
Αίλιος Αριστείδης: <i>Παναθηναϊκός</i>	46
Ψευδο-Μένανδρος: <i>Περί Έπιδεικτικῶν</i>	48
Λιβάνιος: <i>Αντιοχικός</i>	56

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΕΓΚΩΜΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης	61
• <i>Εγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν</i>	63
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	63
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	71
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	74

Θεόδωρος Μετοχίτης.....	85
• <i>Νικαεύς</i>	87
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	87
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	92
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	94
• <i>Βυζάντιος. Ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως</i>	99
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	99
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	132
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	136
Μανουήλ Χρυσολωράς.....	157
• <i>Σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης</i>	159
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	159
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	169
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	173
Βησσαρίων.....	185
• <i>Εἰς Τραπεζοῦντα</i>	187
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	187
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	196
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	200
Ιωάννης Ευγενικός.....	215
• <i>Τῇ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις</i>	217
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	217
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	222
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	228
• <i>Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου</i>	231
1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά.....	231
2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο.....	234
3. Η χρήση του παρελθόντος.....	235

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Κωνσταντινούπολη.....	239
Θεσσαλονίκη.....	259
Ηράκλεια	272
Τράλλεις.....	275
Ελενέπολη.....	276
Δέρκος.....	277
Νίκαια.....	277
Νικομήδεια.....	279
Σηλυβρία.....	280
Καλλίπολη.....	282
Αδριανούπολη.....	284
Κόρινθος.....	284
Μυστράς.....	286
Μονεμβασία.....	288
Ιωάννινα.....	290
Τραπεζούντα.....	291

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

1. Το ελληνικό γένος.....	295
2. Οι ελληνικές αρετές.....	300
3. Η αρχαία ιστορία	307
Συμπεράσματα.....	325
Περίληψη.....	335
Βραχυγραφίες.....	339
Πηγές.....	341
Βιβλιογραφία	353

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για τη βυζαντινή ιστορία και τη μελέτη των πόλεων του ύστερου Βυζαντίου ξεκίνησε από τα προπτυχιακά μαθήματα και συνεχίστηκε στα μεταπτυχιακά μαθήματα της καθηγήτριάς μου κυρίας Τόνιας Κιουσοπούλου στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κρήτης. Έπειτα η επαφή μου με την κυρία Ελένη Σαράντη του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου της Πελοποννήσου έστρεψε τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα στην ιδεολογία σχετικά με τις ύστερες βυζαντινές πόλεις και συγκεκριμένα στο παρελθόν των πόλεων, καθώς αυτό συνδέεται με τη νέα τάση των Βυζαντινών των ύστερων αιώνων να διαμορφώσουν την «εθνική» τους συνείδηση προβάλλοντας τις καταβολές τους στην αρχαία Ελλάδα.

Είμαι ευγνώμων στην επιβλέπουσα Καθηγήτρια της διατριβής μου κυρία Ελένη Σαράντη για την άοκνη εργατικότητα και την υπέρμετρη συνέπειά της, τη σαφήνεια των παρατηρήσεων και την πληρότητα των υποδείξεων της, τον ευγενικό και καλό της λόγο, την ελευθερία της έκφρασης των σκέψεών μου και την ενθάρρυνση της σαφούς διατύπωσέως τους. Χωρίς την ακαδημαϊκή και ανθρώπινη υποστήριξή της η ολοκλήρωση της διατριβής μου θα ήταν αδύνατη. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητικών χρόνων μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, την Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας κυρία Τόνια Κιουσοπούλου και τον Επίκουρο Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας κύριο Δημήτρη Κυρίτση, που συμμετείχαν πρόθυμα στην Τριμελή Συμβουλευτική Επιτροπή και συνέβαλαν με τις παρατηρήσεις τους στη βελτίωση της διατριβής μου.

Την έρευνα μου διευκόλυνε η Υποτροφία του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*εἰ τῆς χρυσῆς γοῦν ἐκείνης σειρᾶς ἐζῆπται τὸ γένος ὑμῶν,
εἰ τῆς πηγῆς ἐκείνης καθέλκεται τὸ ρεῦμα τῆς διαδοχῆς ἀθόλωτον,
εἰ οὐκ ἀνάξιοι πτόρθοι τοιαύτης ρίζης ἐξέφυται,
εἰ πολίται ἰθαγενεῖς τῆς ἀρίστης πατρίδος εὐχεσθαι εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι¹*

οἱ καὶ τοῦ γένους ἐσμὲν καὶ τῆς γλώττης αὐτοῖς κοινωνοὶ καὶ διάδοχοι²

Ἡ μελέτη των πόλεων του Βυζαντίου τέθηκε ως αντικείμενο της ιστορικής έρευνας από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα³. Το βασικό θέμα που απασχόλησε την έρευνα ήταν ο ρυθμός των αλλαγών που υπέστησαν οι πόλεις κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες και η μορφή των αλλαγών που έλαβαν χώρα κατά τους σκοτεινούς αιώνες, οπότε παρατηρείται μεγάλη συρρίκνωση του πληθυσμού, οικονομικός μαρασμός σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή, εγκατάλειψη αρκετών πόλεων, μετοικεσία άλλων σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, η αλλαγή της ορολογίας από «πόλη» σε «κάστρο» κλπ⁴. Ενώ αναγνωρίζονται ως κύρια αίτια οι αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά τους σκοτεινούς αιώνες, οι επιδρομές των Σλάβων στη Βαλκανική και των Αράβων στην Ανατολή, οι ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες της πρώιμης εποχής έδειξαν ότι και άλλα αίτια που αφορούσαν στη δομή των πόλεων έπαιξαν ρόλο⁵. Η οικονομική άνθηση των επαρχιακών πόλεων από τον 10^ο

¹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος ὅτε πρώτως ταῖς Ἀθήναις ἐπέστη*, βλ. *Εἰσβατήριος*, σ. 101, στ. 26-30.

² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἐπισημασία, ὅπως ἡμῖν ἐν μνήμῃ καὶ λόγῳ τὰ περὶ τῶν Ἑλλήνων πάντα καὶ μέγιστα καὶ ὅσα βραχέος ἄξια λόγου*, βλ. *Ἵπομνηματισμοὶ*, σ. 595.

³ Για μια επισκόπηση της έρευνας των βυζαντινών πόλεων, βλ. Saradi, *The Byzantine City*, σ. 13-45. Της ίδιας, *Towns and cities*. Της ίδιας, *Byzantine cities*.

⁴ Kazhdan, *Polis*.

⁵ Bouras, *City and Village*. Brandes, *Byzantine cities*. Haldon, *Byzantium*, σ. 121-123. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*. Lavan, *The late-antique city*. Liebeschuetz, *Decline*. Mango,

αι. ανανέωσε το ενδιαφέρον για τις οικονομικές, διοικητικές και κοινωνικές εξελίξεις που συντελέστηκαν. Από τον 10^ο αι. παρατηρείται σταδιακή άνθηση της οικονομίας και αύξηση του πληθυσμού μαζί με ανάπτυξη του εμπορίου και της μεσαίας τάξης. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 που επέφερε τον εδαφικό και πολιτικό κατακερματισμό της αυτοκρατορίας οδήγησε στη στροφή της έρευνας σε συγκεκριμένες πόλεις κυρίως από την άποψη της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας.

Καθώς τα χρονολογικά όρια της παρούσας μελέτης τίθενται στον 13^ο και 15^ο αιώνα, θα παρουσιάσουμε με συντομία την ιστοριογραφική εξέλιξη της έρευνας του αστικού φαινομένου στους παλαιολόγειους χρόνους. Οι μελέτες που αφορούν τη διοικητική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση των πόλεων είναι κυρίαρχες και επικεντρώνονται στις πόλεις που ήταν πρωτεύουσες κρατών, όπως η Νίκαια, η Τραπεζούντα, και στις πόλεις με σχετική ημιαυτόνομη πολιτική λειτουργία, όπως ο Μυστράς, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και η Μονεμβασία. Η ενοποίηση σημαντικού τμήματος του βυζαντινού χώρου που επέφερε η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 ανέδειξε την ανάγκη να προσδιοριστούν οι διοικητικές δομές του Βυζαντίου και ιδιαίτερα η σχέση της κεντρικής εξουσίας με τις επαρχιακές πόλεις⁶. Παράλληλα τέθηκε το ζήτημα κατά πόσον οι πόλεις απέκτησαν διοικητική αυτοτέλεια, άποψη η οποία στηρίχθηκε ως επί το πλείστον στην παραχώρηση χρυσοβούλλων που έδιναν οικονομικά προνόμια στις πόλεις⁷. Οι πολιτικές δομές των πόλεων με έμφαση στο ζήτημα της λειτουργίας αστικών συμβουλίων αποτέλεσαν επίσης αντικείμενο της έρευνας πρόσφατα⁸. Η οικονομία και κατ' επέκταση οι κοινωνικές διακρίσεις στις πόλεις έχουν απασχολήσει κυρίως την έρευνα. Έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη των εμπορών και των βιοτεχνών, τη σχέση τους με τη γαιοκτητική αριστοκρατία και την κεντρική εξουσία⁹. Το ζήτημα της αστικής τοπογραφίας σε συνάρτηση με τις

Byzantium, σ. 60-87. Ostrogorsky, *Byzantine Cities*. Saradi, *The Byzantine City*, Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, σ. 362-367.

⁶ Maksimovic, *Provincial administration*.

⁷ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, σ. 139-191. Κιουσοπούλου, «*Αόρατες*» *βυζαντινές πόλεις*, σ. 93-110. Kyritses, Chrysobulls. Pljakon, *Le statut de la ville*.

⁸ Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 159-163, 238-239. Της ίδιας, «*Αόρατες*» *βυζαντινές πόλεις*, σ. 111-121. Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά Συμβούλια*.

⁹ Η σύγχρονη βιβλιογραφία έως το 2007 συγκεντρώνεται στην *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου* που επιμελήθηκε η Α. Λαίου: *EHB*.

οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του χώρου είχε τεθεί επίσης παλαιότερα σε περιορισμένο βαθμό, ενώ πλέον παρουσιάζεται ανανεωμένο¹⁰. Η αντίληψη του αστικού χώρου που διαμορφώνεται από ιδεολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τέθηκε παλαιότερα και επανήλθε στο προσκήνιο της ιστορικής έρευνας πρόσφατα¹¹.

Το ζήτημα του παρελθόντος των πόλεων τέθηκε από την Α. Κωνσταντακοπούλου στη μελέτη της για τη Θεσσαλονίκη (*Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996). Το παρελθόν της πόλης αφορούσε μόνον ένα μέρος της μελέτης, όμως τέθηκαν βασικές πτυχές του ζητήματος και κυρίως έγινε μια προσέγγιση για την ερμηνεία του θέματος σε συνδυασμό με τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές εξελίξεις που συντελέστηκαν αυτήν την εποχή στην πόλη. Έκτοτε το θέμα του παρελθόντος των πόλεων δεν απασχόλησε τους ιστορικούς. Εξάιρεση αποτελεί η μελέτη των μνημείων των πόλεων και ιδίως των αγαλμάτων που προκαλούν σταθερά το ενδιαφέρον¹² και οι μελέτες που εστίασαν σε συγκεκριμένα κείμενα που είχαν ως αντικείμενο το παρελθόν μιας πόλης, όπως η *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* του Μανουήλ Χρυσολωρά¹³ και ο *Είς Τραπεζούντα* του Βησσαρίωνα¹⁴. Ακόμα πρέπει να αναφερθεί ότι η σύγχρονη έρευνα για το ζήτημα της σχέσης των Βυζαντινών με το παρελθόν τους επικεντρώθηκε στο θέμα της εθνικής ταυτότητάς τους¹⁵.

¹⁰ Bon, *Moree franque*. Η βιβλιογραφία συγκεντρώνεται από τον Bouras, *Byzantine City*. Του ιδίου, *Πόλεις και πολεοδομία*. Πιο πρόσφατα με έμφαση στις πόλεις του ελλαδικού χώρου, βλ. Κιουσοπούλου, «*Αόρατες*» *βυζαντινές πόλεις*.

¹¹ Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*. Saradi, Kallos. Της ίδιας, *Space*. Τανούλας, *Αστικός χώρος*. Ποικίλες προσεγγίσεις του θέματος καταγράφηκαν στον συλλογικό τόμο, Odorico - Mennis, *Villes de toute beauté: Magdalino, Beauty of Antiquity*. Rhoby, Byzantios. Saradi, *Idyllic nature*. Webb, Rome.

¹² Για τις αντιλήψεις των Βυζαντινών για τα αρχαία μνημεία από τον 11^ο έως τον 15^ο αιώνα: Kaldellis, *Hellenism*, σ. 376-378. Του ιδίου, *Parthenon*, σ. 112-165. Mango, *Antique Statuary*. Macrides - Magdalino, *Fourth Kingdom*, σ. 142-145. Magdalino, *Beauty of Antiquity*. Smith, *Architecture*, σ. 153-156. Saradi, *Monuments*, σ. 182-183. Της ίδιας, *Antiquities*. Της ίδιας, Κυριακός Αγκωνίτης.

¹³ Dagron, Manuel Chrysoloras. Kioussopoulou, *La notion de ville*.

¹⁴ Γιαρένης, *Τραπεζούντα*. Σαράντη, *Τραπεζούντα*.

¹⁵ Για το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας των Βυζαντινών από τον 10^ο έως και τον 15^ο αι. βλ. ενδεικτικά: Angelou, Scholarios. Angold, *Byzantine Nationalism*. Beaton, *Hellenes*.

Για τη μελέτη του παρελθόντος των βυζαντινών πόλεων προϋποθέτουμε ότι οι κάτοικοί τους είχαν επίγνωση του παρελθόντος που έφεραν και ότι η αναφορά του χρησιμοποιήθηκε για να διατυπωθεί μια ιδέα, λιγότερο ή περισσότερο σύνθετη. Παρότι η αρχαιότητα είναι πιο ελκυστική διότι συνήθως την συνδέουμε με τα τέχνηρά της, δεν αποκλείουμε από τη μελέτη μας τις αντιλήψεις που εκφράστηκαν για το βυζαντινό παρελθόν. Άλλωστε και αυτό είναι ένα ζήτημα της έρευνας. Επίσης ζητούμενο είναι τα μορφολογικά στοιχεία του παρελθόντος, η χρήση της ιστορίας ή/και των μνημείων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφοροποιήσεις που υφίστανται μεταξύ των πόλεων με κριτήριο αφενός την ύπαρξη μιας πόλης-συμβόλου για το Βυζάντιο, την Κωνσταντινούπολη, και αφετέρου το γεγονός ότι στους υστεροβυζαντινούς χρόνους ορισμένες πόλεις αναδείχθηκαν ως ημιαυτόνομα πολιτικά κέντρα, στοιχείο που όπως φαίνεται συνετέλεσε ώστε να διαμορφωθούν ιδιαίτερες ιστορικές ταυτότητες για την κάθε πόλη. Εν ολίγοις, μας ενδιαφέρει σε ποιο παρελθόν ανέτρεξαν οι Βυζαντινοί και σε ποια θέματα επεδίωξαν να δώσουν απαντήσεις μέσα από την αφήγηση της ιστορικής τους αναδρομής.

Ως αντικείμενο της παρούσας μελέτης θέσαμε ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, την *εγκωμιαστική έκφραση της πόλης* ή το *εγκώμιο πόλης* καθώς αφενός σώζονται αυτούσια κείμενα αυτού του είδους και αφετέρου γιατί αυτό το λογοτεχνικό είδος με τα τυπικά του στοιχεία αποτέλεσε τη μορφή του λόγου που συνδέθηκε με την πόλη σε ποικίλα γραμματειακά είδη. Επιπλέον η επιλογή της *εγκωμιαστικής έκφρασης της πόλης* οφείλεται στους κανόνες αυτού του ρητορικού είδους που είχε καθορίσει τον εγκωμιασμό της πόλης μεταξύ άλλων και μέσα από την ανάπτυξη του θέματος του παρελθόντος.

Με άξονα το *εγκώμιο της πόλης* οργανώσαμε τη μελέτη μας, προτάσσοντας ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για την κυρίαρχη ιστοριογραφική αντίληψη του παρελθόντος, δηλαδή το θέμα της εθνικής ταυτότητας των Βυζαντινών. Επιπλέον παρουσιάζουμε το λογοτεχνικό είδος της *εγκωμιαστικής έκφρασης της πόλης*, τα τυπικά μορφολογικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά της εστιάζοντας στο παρελθόν και αναδεικνύουμε τα κείμενα-πρότυπα των λογίων του ύστερου Βυζαντίου. Στο

Gounaridis, Grecs. Του ιδίου, *Γένος Ρωμαίων*. Kaldellis, Hellenism, σ. 189 κ. ε. Macrides - Magdalino, Fourth Kingdom. Magdalino, Hellenism. Μαυρομάτης, Ρωμαϊκή και ελληνική ταυτότητα. Page, *Being Byzantine*. Saradi, Three Fathers. Σβορώνος, Ελληνική ιδέα. Του ιδίου, *Ελληνικό έθνος*.

δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε το σύνολο των αυτοτελών *εγκωμίων* ώστε να αναδειχθεί η χρήση των τυπικών τους στοιχείων και οι ιδιαιτερότητες του εκάστοτε συγγραφέα ως προς τα γενικά στοιχεία της *εγκωμιαστικής έκφρασης* και ιδιαίτερος του παρελθόντος. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε ποικίλες αναφορές στο παρελθόν των πόλεων δίνοντας έμφαση στα *εγκώμια πόλεων*, τα οποία ενσωματώθηκαν σε διάφορα γραμματειακά είδη, εστιάζοντας στη μνεία του παρελθόντος. Το τελευταίο κεφάλαιο αποτελεί την κατακλείδα της μελέτης μας καθώς σε αυτή συγκεντρώνονται τα βασικά στοιχεία της μορφής και του περιεχόμενου του αρχαίου παρελθόντος των πόλεων και εξετάζεται η διαμόρφωση τους από τις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις των υστεροβυζαντινών χρόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ
Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Η «εθνική» ταυτότητα των Βυζαντινών: Ρωμαίοι και Έλληνες

Πρωτοβυζαντινή περίοδος 4^{ος}-6^{ος} αι.

Βυζαντινή αυτοκρατορία ονομάστηκε τον 16^ο αιώνα από τους Γάλλους λογίους η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για να περιγραφεί η μετάβασή της από τον αρχαίο στο μεσαιωνικό κόσμο. Παρότι το όνομα Βυζάντιο κυριάρχησε έως σήμερα δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ από τους “Βυζαντινούς” για να περιγράψει τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Ανατολής. Το όνομα Βυζάντιο παρέπεμπε στην αρχαία ελληνική πόλη του Βυζαντίου, στη θέση της οποίας είχε ιδρυθεί η Κωνσταντινούπολη και μόνον οι κλασικίζοντες συγγραφείς το χρησιμοποίησαν για να αναφερθούν στην Κωνσταντινούπολη¹⁶. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία συνιστούσε την *Ρωμαίων ἀρχήν* ή την *Ρωμαίων ἡγεμονίαν* και η επικράτειά της δηλωνόταν με τους όρους *Ρωμανίαν*, *Ρωμαΐδα* ή *ἡ τῶν Ρωμαίων ἐπικράτειαν* κλπ. Οι “Βυζαντινοί” προσδιόρισαν την ταυτότητά τους με τη χρήση των ονομάτων *Ρωμαῖος*, *Γραικός*, *Ἕλλην*, ανάλογα με την πολιτική και ιδεολογική ιστορική συγκυρία της κάθε περιόδου¹⁷.

Για τη χρονολογία της δημιουργίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είχαν προταθεί διάφορα γεγονότα που σηματοδοτούσαν τη γέννησή της, όπως η διαίρεση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Διοκλητιανό και τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης το 330¹⁸. Όμως έχει καθιερωθεί το έτος 324 που ιδρύθηκε η Κωνσταντινούπολη ως έτος που αρχίζει η βυζαντινή ιστορία. Άλλοι ιστορικοί πρότειναν τον 6^ο αι., εποχή κατά την οποία μετά την πτώση της Ρώμης το 476 και τη διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η αυτοκρατορία της Ανατολής παρέμεινε για αιώνες η διάδοχος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η ελληνική γλώσσα επεκράτησε στη διοίκηση. Άλλοι ερευνητές θεωρούν ως αρχή της βυζαντινής ιστορίας τον 7^ο αι., οπότε το Βυζάντιο προσλαμβάνει ολοκληρωτικά τα μεσαιωνικά του χαρακτηριστικά και περιορίζεται στις ελληνικές επαρχίες, αφού η αραβική κατάκτηση του αφαίρεσε τις κτήσεις της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής.

¹⁶ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 20.

¹⁷ Μαυρομάτης, *Ρωμαϊκή και ελληνική ταυτότητα*, σ. 184. Page, *Being Byzantine*, σ. 46-52, 63-67. Gounaridis, *Grecs*.

¹⁸ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 17-34.

Η δημιουργία μιας νέας πρωτεύουσας, η συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής-πολιτικής παράδοσης, η επικράτηση του χριστιανισμού και η ελληνοφωνία των πληθυσμών των ανατολικών επαρχιών διαμόρφωσαν την ταυτότητα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁹. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης αποτελεί ορόσημο για τη δημιουργία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όμως εξετάζοντας την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως κράτος τα χαρακτηριστικά του στην πρωτοβυζαντινή περίοδο παρέμειναν σταθερά. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες έφεραν τον ρωμαϊκό τίτλο του αυτοκράτορα (Imperator Caesar μαζί με το Augustus) που εγκαταλείφτηκε τον 7^ο αι. για τη χρήση του τίτλου «πιστός εν Χριστῷ» από τον Ιουστίνο Β΄ και τον τίτλο του βασιλέα από τον Ηράκλειο. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας εκλεγόταν από τη σύγκλητο, το στρατό και το λαό· και απέκτησε πιο σταθερή βάση στην Κωνσταντινούπολη, η οποία τον 4^ο αι. παρέμενε δεύτερη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και το 395 με το διαμελισμό της σε Ανατολική και Δυτική ήταν σαφές ότι αποτελούσε την πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στην εδραίωση της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσας συνέβαλε και η θεσμική και αστική της ανάπτυξη²⁰. Η πολιτική ζωή της νέας πρωτεύουσας στηρίχθηκε στις πολιτικές παραδόσεις της Ρώμης. Η σύγκλητος λειτούργησε ως βασικός πολιτειακός παράγοντας, τα μέλη της κατείχαν τιμητικούς τίτλους αντίστοιχους της συγκλήτου της Ρώμης (illustres, spectabiles, clarissimi), λαμβάναν αξιώματα και υποστήριζαν το αυτοκρατορικό έργο. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης (populus romanus) διαχωρίστηκε σε δήμους και ανέπτυξε την πολιτική του δραστηριότητα στον ιππόδρομο κατά τα πρότυπα της Ρώμης. Οι διοικητικές δομές της αυτοκρατορίας παρέμειναν σταθερές: διαίρεση σε praetorian prefecture, με υποδιαίρεσεις (dioecesaes) υπό τον αντιπρόσωπο (vicarius), οι οποίες με τη σειρά τους υποδιαιρούνταν σε civitas ή polis που η καθεμία είχε την περιφέρειά της (territorium). Το διοικητικό σύστημα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο μεταβλήθηκε μόνο για να ακολουθήσει τις εδαφικές απώλειες και άλλαξε ριζικά τον 7^ο αι. με τη διαίρεση της αυτοκρατορίας σε «θέματα»²¹.

Η λατινική γλώσσα ήταν η επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας και παράλληλα των πολιτικών και πνευματικών ελίτ. Η επικράτηση της ελληνικής

¹⁹ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 19-21.

²⁰ Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*.

²¹ Haldon, *Structures and administration*.

διαφάνηκε τον 6^ο αι., όταν ο Ιουστινιανός εξέδωσε τους παλαιούς ρωμαϊκούς νόμους και διατάγματα στη λατινική γλώσσα (*Ιουστινιάνειος Κώδικας, Πανδέκτης, Εισηγήσεις*) και τις *Νεαρές*, ως επί το πλείστον στην ελληνική. Τον 7^ο αι. η λατινική γλώσσα υποχώρησε αισθητά στους κύκλους των κρατικών αξιωματούχων, ενώ η ελληνική καθιερώθηκε, καθώς απετέλεσε την καθομιλουμένη γλώσσα του πληθυσμού και της μορφωμένης ελίτ των μεγάλων αστικών κέντρων²².

Οι κάτοικοι της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν Ρωμαίοι πολίτες που συμμετείχαν στην πολιτική τάξη πραγμάτων όπως προσδιορίστηκε το 212μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Καρακάλλα. Η κατάκτηση και η αφομοίωση των ελληνικών-πόλεων κρατών επέφερε πολιτική ομοιογένεια και οι Έλληνες ανήκαν στους Ρωμαίους πολίτες της Ρωμαϊκής *res publica* παρότι αποτελούσαν έναν λαό με κριτήριο τη γλώσσα, τη γεωγραφική καταγωγή και τον πολιτισμό. Η ελληνική ταυτότητα από τον 3^ο αι. και έπειτα δεν διαμόρφωνε συλλογικότητες πολιτικές ή/και εθνικές. Ο όρος Έλλην απέκτησε γεωγραφικό προσδιορισμό και αντικαταστάθηκε ενίοτε από τον όρο Ελλαδικός, όταν ο πρώτος στο πλαίσιο της σύγκρουσης του χριστιανισμού με την ειδωλολατρία και την ελληνική σκέψη απέκτησε θρησκευτικό περιεχόμενο. Η ελληνική γλώσσα παρέμεινε συνεκτικό στοιχείο για την ύπαρξη ενός ελληνικού πληθυσμού, όμως καθ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο δεν αποτέλεσε τον πυρήνα για τη δημιουργία μιας πολιτικής ή εθνικής ταυτότητας²³.

Η επικράτηση του χριστιανισμού δημιούργησε μια νέα ταυτότητα για τους πολίτες της αυτοκρατορίας, οι οποίοι προσδιορίζονταν ως Ρωμαίοι και Χριστιανοί. Η ιστορική αυτή αλλαγή συντελέστηκε στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης του χριστιανισμού με την ελληνική παιδεία, φαινόμενο που χαρακτηρίζεται από διαφορετικές φάσεις έως την καταδίκη της ειδωλολατρίας από την αυτοκρατορική πολιτική. Η επικράτηση του χριστιανισμού επιταχύνθηκε επί Μεγάλου Κωνσταντίνου²⁴. Το 313 ο Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος εξέδωσαν το «Εδικτο των Μεδιολάνων» που επέτρεψε την ανεξιθρησκία των κατοίκων της αυτοκρατορίας και κατ' επέκταση των χριστιανών. Το 325 ο Κωνσταντίνος συγκάλεσε την Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια που καθόρισε τα πρώτα επτά άρθρα του συμβόλου της πίστεως. Ο Θεοδόσιος Α' (379-395) με διάταγμα το 381

²² Horrocks, *Language. Flussin*, Ο γραπτός πολιτισμός, σ. 347-348.

²³ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 47-49, 167-169. Σβορώνος, *Ελληνικό έθνος*, σ. 50-52.

²⁴ Flussin, Ο θρίαμβος του χριστιανισμού, σ. 127-131.

διακήρυξε το χριστιανισμό ως τη μόνη αποδεκτή θρησκεία της αυτοκρατορίας. Η αυτοκρατορική πολιτική κατά της ειδωλολατρίας ακολουθήθηκε και από τους επόμενους αυτοκράτορες, Αρκάδιο (395-408) και Θεοδόσιο Β΄ (408-450). Το 396 απαγορεύτηκε η τέλεση των Ελευσίνιων μυστηρίων, συνεχίστηκε η κατεδάφιση ναών και οι ειδωλολάτρες αποκλείστηκαν από το στρατό και τη διοίκηση. Ο Ιουστινιανός (527-565) υποχρέωσε τους ειδωλολάτρες να βαπτίζονται και το 529 έκλεισε την πλατωνική Ακαδημία της Αθήνας.

Οι εκπρόσωποι του χριστιανικού λόγου και της ελληνικής φιλοσοφίας εξέφρασαν απόψεις που εκτείνονται από τη συνύπαρξη των δύο κοσμοθεωριών έως και την πλήρη ρήξη. Όμως η ελληνική παιδεία διατήρησε τη θεμελιακή της σημασία στην εκπαίδευση ακόμα και για τους χριστιανούς²⁵. Η ελληνική παιδεία και η φιλοσοφία ήταν το υπόβαθρο της σκέψης των Χριστιανών και γι' αυτό ορισμένοι υποστήριζαν τη συνύπαρξή της με το χριστιανισμό και στράφηκαν κατά των ακραίων απόψεων²⁶. Π.χ. ο Τερτυλλιανός (160-220μ.Χ.) υποστήριξε ότι η κλασική παιδεία δεν ήταν δυνατό να συμβαδίσει με το χριστιανικό λόγο, ενώ ο Ωριγένης (185-255μ.Χ.) ενθάρρυνε την ανάγνωση της κλασικής παιδείας, εστιάζοντας στη χρησιμότητα της φιλοσοφίας. Όμως υποστήριξε ότι απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να αποφευχθούν οι αντιλήψεις που υποστήριζαν την ανυπαρξία μιας θεότητας ή έστω μιας θεϊκής πρόνοιας. Τον 4^ο αι. ο Μέγας Βασίλειος (330-379) πρόβαλε τη συνύπαρξη της χριστιανικής θεολογίας και της παγανιστικής γραμματείας, προτείνοντας ότι η δεύτερη θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή άντλησης ηθικών διδαγμάτων με την προσεκτική ανάγνωση των ειδωλολατρικών συγγραφέων και πρότυπο για έναν εκλεπτισμένο γραπτό λόγο σύμφωνα με τους αρχαίους κανόνες περί ύφους. Αντίθετα ο Ιωάννης Χρυσόστομος (349-417) εξέφρασε έντονα αρνητική θέση απέναντι στη κλασική γραμματεία και καταδίκασε τους αρχαίους φιλοσόφους. Ο λόγος του Ευαγγελίου ήταν ανώτερος από την αρχαία φιλοσοφία. Παρά τη σύγκρουση της κλασικής παιδείας και της θεολογίας που επικεντρώθηκε στον τομέα της φιλοσοφίας, στην Ύστερη Αρχαιότητα το ενδιαφέρον για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη συνεχίστηκε και αποτέλεσε ερευνητικό αντικείμενο για τους φιλόσοφους (Πλωτίνος,

²⁵ Rubenson, *Philosophy*.

²⁶ Ενδεικτικά ορισμένες από τις κλασικές μελέτες: Chadwick, *Early Christianity*. Dodds, *Pagan and Christian*. Jaeger, *Early Christianity*. Wifstrand, *Die alte Kirche*. Πιο πρόσφατα: Siniossoglou, *Plato*. Kaldellis, *Hellenism*, σ. 154-156. Saradi, *Three Fathers*.

Πορφύριος, Πρόκλος, Ιάμβλιχος) που έζησαν κυρίως στην Αλεξάνδρεια και την Αθήνα.

Παράλληλα ο προσδιορισμός του χριστιανικού δόγματος με τη διεξαγωγή των Οικουμενικών Συνόδων (της Νίκαιας το 325, της Κωνσταντινούπολης το 381, της Εφέσου το 431) και η δημιουργία χριστιανικής γραμματείας και τέχνης διαμόρφωσαν την ορθοδοξία του δόγματος²⁷, που προσέφερε μεγαλύτερη ιδεολογική-θρησκευτική συνοχή καθώς ότι δεν συμβάδιζε με την επίσημη θέση της Εκκλησίας θεωρούνταν αίρεση. Ο Ευσέβιος Καισαρείας (260-339) καθιέρωσε τη χριστιανική ιστοριογραφία με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* και με το *Χρονικό* διαμόρφωσε τον κοσμικό χρόνο σύμφωνα με το χρόνο της χριστιανικής ιστορίας. Ο Αθανάσιος (298-373) με τον *Βίο του Αγίου Αντωνίου* καθιέρωσε την αγιολογία για την προώθηση της λατρείας των αγίων. Η υμνογραφία ικανοποίησε την ανάγκη ενός λειτουργικού τυπικού για την ποιητική αναφορά ενός επεισοδίου από την Αγία Γραφή ή από ένα βίο αγίου.

Ο εκχριστιανισμός των Ρωμαίων πολιτών απέκοψε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, ακόμα και του ελληνόφωνου που διατηρούσε συνοχή χάρη στην γλώσσα και τον πολιτισμό του, από τις πολιτισμικές παραδόσεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Έτσι ο όρος Έλλην απέκτησε θρησκευτική διάσταση και ταυτίστηκε με τον ειδωλολάτρη και τον κοινωνό της ελληνικής σκέψης. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο η ταυτότητα των Βυζαντινών προσδιορίστηκε από τη ρωμαϊκή ταυτότητα και τη χριστιανική πίστη.

Μεσοβυζαντινή περίοδος 7^{ος}-10^{ος} αι.

Οι επιτυχίες του Ηράκλειου εναντίον των Περσών στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. είχαν πρόσκαιρο χαρακτήρα. Το 637 η ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων στο Γιαρμούκ άνοιξε τον δρόμο για την εξάπλωση των Αράβων που διήρκεσε έναν αιώνα (7^{ος}-8^{ος} αι.) και επέφερε την εδαφική συρρίκνωση, την οικονομική εξάντληση και την πολιτική αστάθεια της αυτοκρατορίας. Το μεγαλύτερο τμήμα της επικράτειας της χάθηκε (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Μεσοποταμία), ενώ άλλες περιοχές (Μικρά Ασία, νησιά του Αιγαίου) βρίσκονταν εκτεθειμένες σε συνεχείς επιδρομές και καταλήψεις για κάποια χρονικά διαστήματα και το 674 η Κωνσταντινούπολη

²⁷ Louth, *Theological Literature*. Talbot, *Hagiography*, σ. 861-865.

αντιμετώπισε την πρώτη πολιορκία των Αράβων. Στοιχεία σταθεροποίησης εμφανίστηκαν με την άνοδο στο θρόνο του Λέοντα Γ' (717-741)²⁸.

Τον 7^ο αι. η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Ανατολής απέκτησε μεσαιωνικά χαρακτηριστικά: η αυτοκρατορία απομακρύνθηκε από την ελληνορωμαϊκή παράδοση με τον ολοκληρωτικό εκχριστιανισμό των κατοίκων, ο πληθυσμός ήταν πλέον και «εθνικά» ομοιογενής λόγω της απώλειας των επαρχιών με μη ελληνικό πληθυσμό, και η χριστιανική πίστη αναδείχθηκε ως ο κύριος σύνδεσμος των Βυζαντινών προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή των Αράβων. Η ανάγκη για την υπεράσπιση του Βυζαντίου μετέβαλλε την κρατική και κοινωνική του φυσιογνωμία με κύριο χαρακτηριστικό την αυξημένη σημασία του στρατού. Ο ρόλος του αυξήθηκε στην εκλογή των αυτοκρατόρων και στη συμμετοχή του στον κρατικό μηχανισμό. Οι οικογένειες που προέρχονταν από τις στρατιωτικές τάξεις δημιούργησαν μια αριστοκρατία που πρόβαλε τα προγονικά κατορθώματα και απέκτησε πλούτο και κοινωνική δύναμη. Οι αρχαίες πόλεις εξελίχθηκαν σε οχυρωμένους οικισμούς, που εξυπηρέτησαν την ανάγκη της ασφάλειας και απέκτησαν τη μορφή του κάστρου. Η διοίκηση άλλαξε με τη δημιουργία του θεσμού των «θεμάτων», που διοικούνταν από ένα στρατηγό με στρατιωτικές και πολιτικές αρμοδιότητες. Ο στρατός έπαψε να στηρίζεται στα μισθοφορικά στρατεύματα και τη θέση τους έλαβαν οι γηγενείς πληθυσμοί του κάθε «θέματος». Η κυρίαρχη ιδεολογία του 7^{ου} και του 8^{ου} αι. είναι η πολιτική ιδεολογία της Ρώμης και η χριστιανική πίστη που οδήγησαν το κράτος και τον λαό να αντιμετωπίσει τον μεγάλο αραβικό κίνδυνο²⁹.

Τον 9^ο αι. η αυτοκρατορία κατάφερε να ανακάμψει και να ασκήσει οικουμενική εξωτερική πολιτική που έφθασε στο απόγειό της τον 10^ο αι. από τη Μακεδονική δυναστεία με την εδαφική εξάπλωση της αυτοκρατορίας από τον Ευφράτη έως και τη νότια Ιταλία. Η επεκτατική πολιτική άλλαξε χαρακτήρα, καθώς ο στόχος δεν ήταν η υπεράσπιση της αυτοκρατορίας, αλλά η επέκτασή της στα παλαιά όριά της. Η πολιτική αυτή την έφερε σε σύγκρουση ακόμα και με τον χριστιανικό κόσμο, ο οποίος έπρεπε να υποταχθεί στον βυζαντινό αυτοκράτορα, τον κληρονόμο του Μεγάλου Κωνσταντίνου και εκπρόσωπο του Θεού στη γη. Η Δύση όφειλε να υποταχθεί και να αναγνωρίσει την υποτέλειά της στον βυζαντινό αυτοκράτορα, παρά τις επιδιώξεις της να οικειοποιηθεί τη ρωμαϊκή κληρονομιά. Η Εκκλησία της Ρώμης

²⁸ Haldon, *Historical Survey*, σ. 249-263.

²⁹ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 31-37.

το 800 αναγόρευσε τον βασιλιά των Φράγκων, Κάρολο, αυτοκράτορα των Ρωμαίων και διεκδίκησε την κληρονομιά της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη Δύση και την πρωτοκαθεδρία στον χριστιανικό κόσμο. Στη νότια Βαλκανική χερσόνησο οι σλαβικοί πληθυσμοί αφομοιώθηκαν και το Βουλγαρικό κράτος που δημιουργήθηκε τον 7^ο αι. τελικά κατακτήθηκε από τον Βασίλειο Β' (976-1025)³⁰.

Τον 7^ο αι. η απώλεια των ανατολικών επαρχιών (Συρία, Αίγυπτος) επέφερε μεγαλύτερη εθνοτική και θρησκευτική ομοιογένεια. Στις ανατολικές επαρχίες εκδηλώνονταν διαφορετικές δογματικές αντιλήψεις (Μανιχαϊσμός, Μονοφυσιτισμός) που απομακρύνονταν από το ορθόδοξο δόγμα και αποτελούσαν παράγοντα ιδεολογικού διαχωρισμού από την επίσημη ιδεολογία. Κυρίως η αυτοκρατορία, που εκτείνεται πλέον στο μικρασιατικό χώρο και τη Βαλκανική χερσόνησο, απέκτησε εθνοτική ομοιογένεια, καθώς οι πληθυσμοί της ήταν ελληνικοί ή εξελληνισμένοι. Οι διεισδύσεις σλαβικών φύλων στον ελλαδικό χώρο δεν διατάραζαν την πληθυσμιακή υπεροχή του ελληνόφωνου πληθυσμού, γιατί η κεντρική εξουσία προχώρησε σε πληθυσμιακές μετατοπίσεις, με την εγκατάσταση σλαβικών φύλων ανάμεσα σε ελληνικούς πληθυσμούς. Επιπλέον τα σλαβικά φύλα εκχριστιανίστηκαν και δεν καταλήθηκαν οι πόλεις, αφού οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο³¹.

Η πνευματική ζωή επικεντρώθηκε στην εικονομαχική πολιτική η οποία αφενός συνδέεται με τις πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα και αφετέρου σηματοδοτεί το τέλος της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης. Οι αυτοκράτορες Λέων Γ' (717-741) και Κωνσταντίνος Ε' (741-775) με την εικονομαχική πολιτική τους στράφηκαν κατά των μοναστικών θεσμών για να αναμορφώσουν τις κοινωνικές δομές της αυτοκρατορίας. Η πολιτική τους υποστήριζε μια εξατομικευμένη κοινωνία που εστίαζε στη σημασία της οικογένειας απέναντι στον κοινοτικό μοναστικό βίο. Η λατρεία των εικόνων πολεμήθηκε προκειμένου να μειωθεί η σημασία τους στη δημόσια ζωή, όπως στις αυτοκρατορικές μάχες και τους θριάμβους. Ο ρόλος του αυτοκράτορα αναδείχτηκε ισχυρότερος καθώς διαμόρφωσε τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Το 843 η αυτοκράτειρα Θεοδώρα αποκατέστησε τη λατρεία των εικόνων, όμως οι αυτοκράτορες είχαν κερδίσει τη διαμάχη με την Εκκλησία. Η πνευματική ζωή χαρακτηρίστηκε αφενός από τη συγγραφή πονημάτων που εξυπηρετούσαν την πολιτική του κράτους (τυπικό της αυλής, δίκαιο, πολεμική

³⁰ Το ίδιο, σ. 50-73.

³¹ Σβορώνος, *Ελληνικό έθνος*, σ. 37-43.

στρατηγική)³² και αφετέρου από τις θεολογικές συζητήσεις. Στον 7^ο και 8^ο αι. το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής γραμματείας αποτελείται από ύμνους, θεολογικά έργα, βίους αγίων και λειτουργικά τυπικά ως επακόλουθο των θεολογικών συζητήσεων που εκδηλώθηκαν την περίοδο της Εικονομαχίας.

Τον 9^ο και τον 10^ο αι. η πνευματική ζωή ανανεώθηκε με τη συλλογή, έκδοση και σχολιασμό των αρχαίων συγγραφέων³³. Η ενασχόληση με τους κλασικούς συγγραφείς κάλυψε το κενό των προηγούμενων αιώνων, όμως η παγανιστική πρόσληψη του όρου Έλλην παρέμεινε σταθερή. Κύριοι εκπρόσωποι της πνευματικής άνθησης είναι ο Λέων ο Σοφός ή ο Μαθηματικός και ο Φώτιος. Ο Λέων (790-869) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, εκπαιδεύτηκε στην Άνδρο από όπου ξεκίνησε ένα ταξίδι για τη συλλογή χειρογράφων και έπειτα επέστρεψε στην πρωτεύουσα όπου δίδαξε στη Μονή της Μαγναύρας. Είχε συγγενική σχέση με τον πατριάρχη Ιωάννη Ζ΄ Γραμματικό και εκλέχθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (840-843). Το έργο του είναι γνωστό από τα σχόλια στους κλασικούς συγγραφείς (Αριστοτέλης, Πλάτωνα, Πρόκλος και Επίκουρος). Ο Λέων σε επίγραμμα του αυτοχαρακτηρίστηκε Έλληνας (*Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου, Εἰς ἑαυτὸν τοῦ ἐπονομαζομένου Ἑλληνοῦ*)³⁴. Η στάση του απέναντι στην κλασική παιδεία ήταν η αιτία για να κατηγορηθεί ως Έλληνας, δηλαδή ως ειδωλολάτρης, μετά το θάνατό του, γιατί η ενασχόλησή του με τους κλασικούς φιλοσόφους τον οδήγησε δήθεν στην ασέβεια³⁵. Ο Φώτιος (810-893) ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως κρατικός αξιωματούχος και εκλέχθηκε δύο φορές πατριάρχης (858-867, 877-886). Στο *Λεξικό* συγκέντρωσε λέξεις που θα ήταν χρήσιμες για την υποστήριξη της μορφής του ποιητικού λόγου. Στη *Βιβλιοθήκη* ή *Μυριόβιβλο* περιλαμβάνονται συγγραφείς των κλασικών, ύστερων ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων και καλύπτεται το έργο των ιστορικών, των φιλοσόφων, των θεολόγων, των ρητόρων και των γεωγράφων. Στο έργο του *Αμφιλόγια* συγκεντρώνονται αποσπάσματα θεολογικού χαρακτήρα, στα οποία χρησιμοποιήθηκε η φιλοσοφία για τη διερεύνηση θεολογικών ζητημάτων³⁶. Η ενασχόληση με τους κλασικούς συγγραφείς τον 9^ο και τον 10^ο αι. ανανέωσε το ενδιαφέρον για την

³² Kazhdan - Wharton Epstein, *Byzantine Culture*, σ. 11-15.

³³ Odorico, *La cultura della Συλλογή*. Schreiner, *Enzyklopädische Idee*.

³⁴ Lemerle, *Humanisme*, σ. 171- 176.

³⁵ Το ίδιο, σ. 120-126.

³⁶ Wilson, *Scholars*, σ. 89-119.

ελληνική παιδεία και ο όρος Έλληνα χρησιμοποιήθηκε από τον Λέοντα και τον Φώτιο ως προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, για να δηλώσει τη σχέση τους με την κλασική παιδεία³⁷.

Όμως η πρόσληψη του Έλληνα ως ειδωλολάτρη ελάχιστα μεταβλήθηκε. Ο Θεόδωρος Στουδίτης (759-826) σε μια επιστολή του με την οποία υποστήριξε τη λατρεία των εικόνων αντιπαρέβαλε τη χριστιανική λατρεία των ιερών αντικειμένων με την ειδωλολατρική θεοποίησή τους: *οὐχ ὡς θεοὺς τὰς εἰκόνας προσκυνοῦμεν οἱ πιστοὶ (μὴ γένοιτο) ὥσπερ οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ τὴν σχέσιν μόνον καὶ τὸν πόθον τῆς ἡμῶν ἀγάπης πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ προσώπου τῆς εἰκόνας ἐμφανίζοντες*³⁸. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (905-959), αναφερόμενος στους κατοίκους της Μάνης σε μια περίοδο όπου σλαβικοί πληθυσμοί είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο αποσαφήνισε ότι οι σύγχρονοι κάτοικοι ήταν Ρωμαῖοι και στο παρελθόν ήταν Έλληνες, δηλαδή ειδωλολάτρες, αν και εκχριστιανίσθηκαν: *οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες, οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαιαίοις χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγόνασιν*³⁹ Η ανωτερότητα της χριστιανικής θεολογίας απέναντι στα πνευματικά επιτεύγματα των Ελλήνων ήταν η κυρίαρχη αντίληψη, παρά την ανανέωση του ενδιαφέροντος για τους Έλληνες φιλοσόφους. Ο Ιωάννης Καμινιάτης αφηγούμενος την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904 αναφέρθηκε στη λατρεία του Αγίου Δημητρίου η οποία δεν μπορούσε να συγκριθεί με την ποίηση των Ελλήνων: *τί γὰρ ἦν πρὸς τοῦτον τὸν ὕμνον ὁ μυθικὸς Ὀρφεὺς ἢ ἡ Ὀμηρικὴ μοῦσα ἢ τὰ τῶν Σειρήνων ληρήματα, τῷ ψεύδει τῶν πλασμάτων ἀναγραφόμενα, οἷς λόγος μὲν ἐπαίνων οὐδεὶς ἀληθής, φῆμαι δὲ ψευδεῖς τοὺς ἀνθρώπους πλανᾶσαι καὶ πρὸς ἀπάτην ἀνδραποδίζουσαι· μάτην οὖν ἐν τούτοις ἐψευδοκτύπησαν Ἕλληνες, τὴν ἀληθῆ γνῶσιν τῶν πραγμάτων ἀφηρημένοι καὶ ταῖς κενολογίαις τῆς αὐτῶν δεισιδαιμονίας καθ' ἑαυτῶν ὀπλισάμενοι· ἡμῖν δὲ καὶ τὸ σεβαζόμενον ἦν ἀληθὲς καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ὑμνούμενον*⁴⁰.

³⁷ Magdalino, *Hellenism*, σ. 9-11.

³⁸ Θεόδωρος Στουδίτης, *Επιστολές*, σ. 346, στ. 111-114.

³⁹ Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *De adminstrando imperio*, σ. 236, στ.72-75.

⁴⁰ Ιωάννης Καμινιάτης, *Η άλωση της Θεσσαλονίκης*, σ. 12-13, στ. 30-37.

Τον 7^ο αιώνα η αυτοκρατορία απέκτησε μεσαιωνικά χαρακτηριστικά με το τέλος της αρχαιότητας. Αν και η ελληνική γλώσσα παρέμεινε ο σύνδεσμος ενός ελληνικού πληθυσμού που κυριάρχησε στην αυτοκρατορία, ο όρος Έλλην εξακολουθούσε να ταυτίζεται με τον ειδωλόλατρη και τον αποδέκτη της ελεύθερης φιλοσοφικής σκέψης. Το Βυζάντιο έγινε ορθόδοξο χριστιανικό κράτος και οι “Βυζαντινοί” ήταν πρωτίστως Ρωμαίοι και Χριστιανοί, δύο έννοιες που ήταν πλέον ταυτόσημες⁴¹. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο ο όρος Έλλην εξακολούθησε να έχει καθαρά θρησκευτικό περιεχόμενο και κάθε μη χριστιανός μπορούσε να ονομαστεί Έλλην. Όμως από τον 9^ο αι. απέκτησε, σε περιορισμένο βαθμό σε ορισμένα κείμενα λογίων, πολιτισμική σημασία και συνδέθηκε ξανά με την ελληνική παιδεία.

Μεσοβυζαντινή περίοδος 11^ο-12^ο αι.

Τον 11^ο και τον 12^ο αι. στην πνευματική ζωή του Βυζαντίου εκδηλώνεται μια ανανεωμένη προσέγγιση της ελληνικής αρχαιότητας, η οποία πλέον δεν θεωρείται ασυμβίβαστη με το χριστιανικό ιδεώδες. Ο όρος Έλλην αποκόπτεται από το απόλυτο θρησκευτικό του περιεχόμενο και δηλώνει τον αρχαίο Έλληνα, φορέα της ελληνικής παιδείας⁴². Η ελληνική γλώσσα και παιδεία απέκτησαν νέα διάσταση καθώς αξιοποιήθηκαν τώρα για να διαχωριστούν οι Βυζαντινοί από τους Δυτικούς. Οι Βυζαντινοί αντιμετώπισαν την ιδεολογική πρόκληση της Δύσης που τους θεώρησε Γραικούς και διεκδίκησε την κληρονομιά της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και το πρωτείο στο χριστιανικό κόσμο, στοιχεία που καθόριζαν έως τότε το Βυζάντιο ως συνεχιστή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η ιδεολογική απόσταση των δύο κόσμων, που άρχισε τον 9^ο αι. όταν ο πάπας Λέων Γ΄ το 800 αναγόρευσε τον βασιλιά των Φράγκων, Κάρολο, αυτοκράτορα των Ρωμαίων⁴³, δεν μετέβαλε τις αξιώσεις τους Βυζαντίου για τον οικουμενικό ρόλο του. Όμως έθεσε τη βάση για το θρησκευτικό και γλωσσικό διαχωρισμό των δύο κόσμων, στοιχείο που αναδείχθηκε με ένταση τον 11^ο και τον 12^ο αι. και οδήγησε στην ιδεολογική διάκριση του κόσμου σε ελληνικό

⁴¹ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 45-48. Σβορώνος, *Ελληνικό έθνος*, σ.55.

⁴² Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 75-78.

⁴³ Γουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων*, σ. 12-13.

και βαρβαρικό. Η γλώσσα χρησιμοποιήθηκε ως στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ της Λατινικής Δύσης και της Ελληνικής Ανατολής⁴⁴.

Η σύγκρουση του Βυζαντίου με τη Δύση έγινε φανερή με τις Σταυροφορίες. Το 1054 το σχίσμα μεταξύ της Ορθόδοξης και της Καθολικής Εκκλησίας επέφερε ιδεολογικό χάσμα με πολιτικές και πολεμικές προεκτάσεις. Με την υποστήριξη του πάπα ο Ροβέρτος Γυισκάρδος εδραιώθηκε στη νότια Ιταλία και κατέκτησε τα βυζαντινά εδάφη, τα οποία χάθηκαν οριστικά το 1071. Μια δεκαετία αργότερα ο Γυισκάρδος κατέκτησε πρόσκαιρα το Δυρράχιο, αναγκάζοντας τον Αλέξιο Α΄ να συμμαχήσει με τους Βενετούς με αντάλλαγμα εμπορικά προνόμια (1082). Η επικράτηση της Βενετίας στο εμπόριο έστρεψε τους Κομνηνούς προς τις άλλες ναυτικές πόλεις (Πίζα, Γένοβα) προκειμένου να εξισορροπήσουν τη μονοπωλιακή παρουσία της, δημιουργώντας τη βάση της μόνιμης παρουσίας των ιταλικών ναυτικών πόλεων στο Βυζάντιο⁴⁵. Η διεξαγωγή των Σταυροφοριών διήρυνε το χάσμα μεταξύ του Βυζαντίου και της Δύσης. Όταν τα στρατεύματα της Α΄ Σταυροφορίας (1096) έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη ο Αλέξιος Α΄, αδύναμος να τα απωθήσει, συνεργάστηκε με τους Δυτικούς. Συνδεδόμενος με όρκους υποτέλειας υποστήριξε την πορεία τους προς τους Αγίους Τόπους, πετυχαίνοντας να απελευθερώσει τον μικρασιατικό χώρο που είχε κατακτηθεί από τους Τούρκους. Όμως η ρήξη των δύο πλευρών επήλθε με την κατάκτηση της Αντιόχειας το 1098, η οποία δεν επεστράφη στο Βυζάντιο αλλά δόθηκε στον Βοημούνδο (1058-1111). Με την Α΄ Σταυροφορία δημιουργήθηκαν δυτικά κρατίδια στη Μέση Ανατολή, σε εδάφη τα οποία ανήκαν στο Βυζάντιο. Μικρότερες σταυροφορικές προσπάθειες, όπως του 1101 που απέτυχε, δημιουργούσαν πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ του Βυζαντίου και των Δυτικών. Ο νορμανδικός κίνδυνος παρέμενε διαρκής και το 1185 επέφερε την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης⁴⁶.

Η σύγκρουση του Βυζαντίου με τον Δυτικό κόσμο ανανέωσε το αρχαίο ρητορικό μοτίβο της πάλης του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο, το οποίο απέκτησε σαφές ιδεολογικό περιεχόμενο. Το Βυζάντιο χάρη στην ελληνική γλώσσα και την παιδεία εκπροσωπούσε τον ελληνικό κόσμο που αντιτάχθηκε στους βάρβαρους Δυτικούς, ιδεολογία που εξυπηρέτησε και τον αγώνα του εναντίον των

⁴⁴ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 295-296.

⁴⁵ Angold, *Byzantine Empire*, σ. 157-170, 226-240. Magdalino, *Komnenoi*, σ. 627-663.

⁴⁶ Harris, *Byzantium and the Crusades*, σ. 59-120.

Τούρκων⁴⁷. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης σε λόγο του στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ αναφέρθηκε στην εξάπλωση των Τούρκων περιγράφοντας τον πόλεμο του Βυζαντίου και των Τούρκων ως πόλεμο μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και των Περσών, όπου οι Βυζαντινοί παραλληλίστηκαν με τους Έλληνες που διακρίνονταν για την ευγενική καταγωγή τους: *τὸ μὲν εὐγενὲς ἀπήγετο καὶ Ἑλλήνιον, τὸ δὲ δυσγενὲς καὶ βάρβαρον ἀντεισήγετο*⁴⁸. Η Άννα Κομνηνή (1083-1153) στην *Αλεξιάδα* αφηγούμενη το θάνατο του Βοημούνδου που χάρη στην Α΄ Σταυροφορία αναδείχθηκε πρίγκιπας της Αντιόχειας, τον περιέγραψε ως βάρβαρο που προσπάθησε να διαλύσει το Βυζάντιο: *τέχνη μὲν οὖν τοῦ βαρβάρου αὕτη πρώτη καὶ μόνη κατὰ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην πέφηνεν εἰς καταστροφὴν ἀποβλέπουσα τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας οὐδὲ πρὸ ταύτης βάρβαρος ἢ Ἑλλήν τοιαῦτα κατὰ πολεμίων ἐμηχανήσατο οὐτ' ἄν, οἶμαι, μετὰ ταῦτα ὁ καθ' ἡμᾶς θεάσαιτο βίος*⁴⁹. Συνεπώς η σχέση με τον Δυτικό κόσμο απέδωσε νέα αξία στο ρητορικό σχῆμα της διάκρισης του κόσμου σε ελληνικό και βαρβαρικό. Οι Βυζαντινοί ἦταν Έλληνες, στο πλαίσιο ενός πολιτισμένου κόσμου, ο οποίος διαχωριζόταν από τους βαρβάρους με βάση τη γλώσσα και την παιδεία. Η Άννα Κομνηνή αναφερόμενη στην ανακαίνιση του Ορφανοτροφείου από τον Αλέξιο Α΄ παρουσίασε την ελληνική παιδεία που λάμβαναν οι μαθητευόμενοι ανεξάρτητα από την καταγωγή τους: *ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατίνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἐλληνίζοντα καὶ Ῥωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον Ἑλληνα ὀρθῶς ἐλληνίζοντα*⁵⁰. Η ελληνική γλώσσα και παιδεία ἦταν ικανή να συνθέσει μια ιδιαίτερη ιστορική ταυτότητα για τους Βυζαντινούς, η οποία ὁμως εἶχε περιεχόμενο πολιτισμικό και ὄχι εθνικό. Η σημασία της γλώσσας ως στοιχείο διαχωρισμοῦ ἀπέναντι στον Δυτικό κόσμο ἀναδεικνύεται και ἀπὸ την ἀναφορά του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στις δογματικές συζητήσεις με τους Δυτικούς, τους οποίους περιέγραψε ως ἀλαζόνες ἀπέναντι στους Βυζαντινούς⁵¹ και

⁴⁷ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 283-301. Page, *Being Byzantine*, σ. 65-66. Σβορώνος, *Ελληνικό ἔθνος*, σ. 65-71.

⁴⁸ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σ. 235, στ. 17-18.

⁴⁹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάδα*, σ. 357, στ. 44-48.

⁵⁰ Το ἴδιο, σ. 484-485, στ. 14-17.

⁵¹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σ. 61, στ. 14-19: *τούτω δὴ τῶ μεγάλῳ ἀνδρὶ ὁμίλια ἦν ὅτε διαλογικὴ συνέκυρσε, καὶ συμμίζας εἰς λόγους ἀνδρὶ λογίῳ, ὃν ἡ πρεσβυτέρα Ῥώμη ἀπέστειλεν*

αντέταξε την υπεροχή της ελληνικής γλώσσας που έδινε μεγαλύτερες δυνατότητες για την ερμηνεία των ιερών κειμένων: *τὸ τῆς Ἑλλάδος γλώσσης βαθὺ καὶ τὸ ἐν γραφαῖς ποριστικὸν καὶ πολὺγνωνον καὶ ἐκ παντὸς τρόπου πολύφωνον*⁵².

Παράλληλα οι αλλαγές που συντελέστηκαν στη βυζαντινή εκπαίδευση και την καλλιέργεια των γραμμάτων συνέβαλλαν στην αλλαγή της στάσης των Βυζαντινών απέναντι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος (1042-1055) αναδιοργάνωσε την εκπαίδευση, ενισχύοντας τη νομική παιδεία με την ίδρυση του *Διδασκαλείου τῶν Νόμων* με επικεφαλής το *νομμοφύλακα* και διαμορφώνοντας τον τομέα της φιλοσοφίας και της ρητορικής, όπως μαρτυρά η καθιέρωση του αξιώματος του *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*. Το 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επισφράγισε την επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας απέναντι στη γραφειοκρατική ελίτ της Κωνσταντινούπολης. Η ανώτερη εκπαίδευση περιήλθε στον έλεγχο της Εκκλησίας, που επέβαλε την προσήλωση στη χριστιανική γραμματεία και υποβάθμισε τη σημασία της φιλοσοφίας. Το 1082 ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*, Ιωάννης Ιταλός, κατηγορήθηκε σε εκκλησιαστικό δικαστήριο για αίρεση και αναθεματίστηκε. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με τον τρόπο που προσεγγίζονταν τον 11^ο αι. η ελληνική γραμματεία, η οποία δεν ήταν πλέον μια μιμητική πράξη συλλογής και ανατύπωσης κλασικῶν κειμένων, αλλά έδινε έμφαση με κριτική διάθεση στην ερμηνεία τους⁵³.

Όσοι προέβαλλαν την ελληνική συνείδησή τους στο πλαίσιο της ενασχόλησης με την κλασική παιδεία αναγκάστηκαν να απολογηθούν για τα πνευματικά ενδιαφέροντά τους και να δηλώσουν την ανωτερότητα του χριστιανικού λόγου απέναντι στους κλασικούς συγγραφείς, αντίληψη που παρέμεινε ισχυρή και τον 11^ο αι., παρά τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος για τους αρχαίους φιλοσόφους. Οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν πρότυπα θαυμασμού, μίμησης και πνευματικής δημιουργίας. Παράλληλα όμως υπήρχε απόσταση ανάμεσα στους Βυζαντινούς λογίους και τους αρχαίους συγγραφείς, καθώς ελλόχευε ο κίνδυνος της κατηγορίας για ασέβεια και αίρεση⁵⁴. Παρά τις ιδεολογικές αγκυλώσεις για την καλλιέργεια της κλασικής

πρέσβυν ἐξέστειλεν, ὅποιοι συχνοὶ ἐκεῖθεν φοιτῶσι τῷ οἰκουμενικῷ βασιλεῖ, κατέφησε τῆς Λατίνων μὲν γενεᾶς αὐτὸ τοῦτο ἀλαζονείαν, Ἑλλήνων δὲ τὸ περιττὸν καὶ ἐν λόγοις πόριμον.

⁵² Το ίδιο, σ. 77, στ. 61-62.

⁵³ Hunger, *Imitation*. Kazhdan - Wharton Epstein, *Byzantine Culture*, σ. 133-136.

⁵⁴ Browning, *Enlightenment*. Kazhdan - Wharton Epstein, *Byzantine Culture*, σ. 126-130. Saradi, *Three fathers*, σ. 139-140. Wolska-Conus, Psellos.

παιδείας τότε τέθηκε με σαφήνεια η βάση για το συγκερασμό της με τη χριστιανική θεολογία, στοιχείο που απεγκλώβισε σταδιακά τον όρο Έλληνα από την απόλυτη ταύτισή του με τη σημασία του ειδωλολάτρη.

Ο Ιωάννης Μαυρόποδας μητροπολίτης Ευχαΐτων (περ. 1000-1075/81) εγκαινίασε αυτή την περίοδο γεφυρώνοντας το χάσμα της κλασικής και χριστιανικής παιδείας. Χαρακτηριστικό είναι το επίγραμμα στο οποίο ζητούσε από τον Θεό να συγχωρέσει τον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο: *εἴπερ τινός βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου, Πλάτωνα καί Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι, ἄμφω γάρ εἶσι καί λόγον καί τὸν τρόπον τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες, εἰ δ' ἠγγόησαν ὡς Θεὸς εἶ τῶν ὄλων, ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις*⁵⁵. Η πάλη των δύο πυλώνων της βυζαντινής παιδείας εξισοροπήθηκε από μια ομάδα λογίων που υποστήριξαν τον συγκερασμό της κλασικής και της χριστιανικής γραμματείας. Ο Ιωάννης Μαυρόποδας ανέδειξε τη σημασία της καθιέρωσης μιας κοινής εορτής για τους Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι είχαν διακριθεί στην καλλιέργεια της κλασικής γραμματείας, θέτοντάς την όμως στο πλαίσιο του χριστιανικού λόγου⁵⁶. Ο Μιχαήλ Ψελλός υποστήριξε τον Ιωάννη Ιταλό όταν κατηγορήθηκε για αθεΐα λόγω της ενασχόλησής του με την αρχαία φιλοσοφία⁵⁷. Η αρχαία ελληνική παιδεία θεωρείτο τώρα ως πατρογονική κληρονομιά από την οποία όμως οι Βυζαντινοί αποκόπηκαν τους προηγούμενους αιώνες: *καὶ τοῖς ὑβρισταῖς δείξας ἐκείνοις τε ὅσον εἶκος τὸ τῆς ἀντιλογίας μέρος ἀφωσιώσατο καὶ παραδειγμάτισεν ἑαυτόν. τὴν δὲ τῶν Ἑλλήνων σοφίαν προθέμενος ἐπαινεῖν ἀπολοφύρεται ὡς εἶκος ὅτι, δέον τοὺς γνησίους τοῦ λόγου κληρονομεῖν, τὸ βάρβαρον καὶ ἀλλότριον τὸν πλοῦτον τῆς σοφίας οὐδὲν προσήκοντα διεδέξατο καὶ ἡ μὲν Ἑλλὰς σχεδὸν ἅπασα καὶ ἡ ἄποικος Ἰωνία τῶν πατρῶων ἀκριβῶς ἐξεκόπησαν, ἐς Ἀσσυρίους δὲ καὶ Μήδους καὶ Αἰγυπτίους ὁ κλῆρος μετωχετεύθη καὶ τοσοῦτον ἡ τάξις ἀντέστραπται, ὡς βαρβαρίζειν μὲν τοὺς Ἑλληνας, ἐλληνίζειν δὲ τοὺς βαρβάρους*⁵⁸.

⁵⁵ Ιωάννης Μαυρόποδας, *Επίγραμμα* [43], σ. 24, στ. 1-8. Hörandner, *La poésie profane*, σ. 257-258. Καρπόζηλος, *Ιωάννης Μαυρόπουλος*, σ. 103-106.

⁵⁶ Saradi, *Three Fathers*, σ. 137-140.

⁵⁷ Για το έργο του Ψελλού (ενδεικτικά): Ierodiakonou, Psellos. Kaldellis, *Hellenism*, σ. 191-202. Ljubarskij, Michael Psellos. O'Meara, Michel Psellus. Για τον Ιωάννη Ιταλό βλ. ενδεικτικά, Clucas, *John Italos* και Gouillard, *Jean l'Italien*.

⁵⁸ Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπαινος τοῦ Ἰταλοῦ*, σ. 70, στ. 28-37.

Ο Ψελλός σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Ξιφιλίνο διατύπωσε το πλαίσιο στο οποίο η κλασική παιδεία δεν βρίσκονταν σε αντίθεση με τον χριστιανικό λόγο. Υποστήριξε ότι κατείχε την πλατωνική φιλοσοφία με τη χαρακτηριστική φράση, *Ἐμὸς ὁ Πλάτων*, αλλά για να αποφύγει τις κατηγορίες για αίρεση εξήγησε ότι αποδεχόταν όσες πλατωνικές ιδέες δεν βρίσκονταν σε αντίθεση με το χριστιανικό δόγμα: *Πλάτωνας δὲ οὐς λέγεις καὶ Χρυσίππους, ἠγάπησα μὲν -πῶς γὰρ οὐ;- ἀλλ' ἄχρι τοῦ τέλους καὶ τῆς ἐπιφαινομένης λειότητος· τῶν δὲ παρ' ἐκείνους δογμάτων, ἃ μὲν εὐθὺς παρεώρακα, τινὰ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡμεδαπὰς συνεργὰ ὑποθέσεις εὖ μάλα λαβὼν τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιζα. ὥς που δὴ καὶ Γρηγόριος καὶ Βασίλειος οἱ μεγάλοι τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες πεπράχασι*⁵⁹.

Τον 12^ο αι. αναδύθηκε η σημασία του ελληνικού γένους στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που έδινε αξία στην ευγενική καταγωγή του ατόμου. Ο Ιωάννης Τζέτζης υποστήριξε ότι διέθετε ευγενική καταγωγή από την μητέρα του και τον πατέρα του: *ἐκ τῶν εὐγενεστάτων Ἰβήρων τῷ γε μητρῷ γένει καθέλκοντα τὴν σειράν, ἐκ δε γε πατρὸς καθαρῶς τυγχάνοντα Ἑλληνα*⁶⁰. Η ελληνική καταγωγή, που δηλώνει τον καθαρό Βυζαντινό και διαφοροποιείται από τους βαρβάρους με την ελληνική γλώσσα και την παιδεία του, αποδείκνυε την ευγένεια απέναντι στον βάρβαρο, αντίληψη που είχε σημασία για τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή της πρωτεύουσας⁶¹. Ο Γεώργιος Τορνίκης (1110/20-1156/66) σε επιστολή του στον Ιωάννη Καματηρό πρόβαλε την ελληνική ταυτότητά του, που οφειλόταν στην ελληνική γλώσσα: *μὴ μοι τοῖς βαρβάροις τὸν Ἑλληνα μηδὲ τοῖς φύσει δούλοις τὸν ἐλεύθερον συν ἀπόγραφε ὁ φιλλέλλην καὶ φιλελεύθερος. Οὐ δέχομαι γλῶσσαν μὲν ἄλλους ἔχοντας βάρβαρον. Εἰπεῖν δὲ καὶ γνώμην, καὶ ὑπηρέτας Ἄρεος χρηματίζοντας ὃς ἐπίπαν τοῖς βαρβάροις ὀλείεται, ἀνὰ μέσον βαρβάρου διαστέλλειν καὶ Ἕλληνας, τὸν δὲ γνώμην καὶ γλῶσσαν ὑπὲρ Ἑλληνά τε πάντα καὶ ἥρωα, ἐραστήν τε Μουσῶν καὶ Ἑρμοῦ, τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων δεύτερον ἔρχεσθαι*⁶². Ο Νικήτας Χωνιάτης καταφέρθηκε εναντίον της επιλογής του Μανουήλ Α΄ να αναδείξει στις κρατικές θέσεις πρόσωπα τα οποία διακρίνονταν για τη βαρβαρική καταγωγή τους που αποδεικνυόταν από την έλλειψη της ελληνικής γλώσσας και παιδείας: *τοῖς ἀπὸ γενῶν ἑτερόγλωσσων ὑποβαρβαρίζουσιν ὑπηρέταις,*

⁵⁹ Μιχαήλ Ψελλός, *Επιστολή στον Ιωάννη Ξιφιλίνο*, σ. 52, στ. 102-108.

⁶⁰ Ιωάννης Τζέτζης, *Επιστολές*, επιστολή 6^η.

⁶¹ Magdalino, *Hellenism*, σ. 7-9.

⁶² Γεώργιος Τορνίκης, *Επιστολές*, σ. 129, στ. 2-7.

...τισι τοίνυν ἐκ τούτων οὕτως εὐρόει τὰ κατὰ βίον, ὡς σωρείαις χρημάτων ἐνευθηνεῖσθαι καὶ τοῖς κατὰ κόσμον πᾶσι περιρρεῖσθαι λαμπροῖς ἴσα καὶ μεγιστᾶσι μεγίστων ἐθνῶν, καὶ ταῦτα παιδείας ἀπάσης ἐστερημένοις καὶ φωνῆς Ἑλληνίδος τὰ ἴχνη μεταδιώκουσιν ὡς αἱ σκοπίαί τε καὶ αἱ πέτραι πρὸς τὰ τῶν ποιμένων ἀλλήματα τὸ τῆς ἡχοῦς ὑστερόφωνον⁶³.

Τον 12^ο αἰ. ἡ Αθήνα επανήλθε στο προσκήνιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ο θαυμασμός γιὰ τὰ επιτεύγματά τῆς πλαισιώθηκε ἀπὸ νοσταλγία λόγῳ τῆς ἀντίφασης τοῦ παρηκμασμένου παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος μεγαλείου. Αὐτὴ ἡ πρόσληψη τῆς Αθήνας ἀναδεικνύεται ἐναργέστερα στὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνῶν ἀπὸ τὸ 1182 ἕως τὸ 1205. Ὁ Χωνιάτης ἐπεσήμανε τὴν ἀντίθεση τῆς παρελθούσας δόξας τῆς ἀρχαίας Αθήνας καὶ τοῦ παρόντος, ποῦ διατηροῦσε μόνον ορισμένα λείψανα τοῦ παρελθόντος: *Προσβλέπειν αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἀοίδιμον πόλιν τὴν, δυσαρῖθμον καὶ μακραίωνος χρόνου λήθης βυθοῖς κρύψαντος, ἠφαντωμένην. ἐρωτολήπτων ἀτεχνῶς πάσχω πάθος ... Οἰκῶν Αθήνας οὐκ Αθήνας ποῦ βλέπω, κόνιν δὲ λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν. Ποῦ νῦν τὰ σεμνά, τλημονεστάτη πόλις;*⁶⁴.

Μια ἀκόμα διάσταση τῆς σχέσης με τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον εἶναι ἡ προβολὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὡς προτύπων γιὰ τὴν ἀντλήση ἠθικῶν ἀρετῶν. Ὁ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης σὲ λόγο τοῦ πρὸς τὸ ποίμνιό του, ὅπου προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τὶς αὐθαιρεσίες σὲ βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας, ἀναφέρθηκε στὴν εὐσέβεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁶⁵. Ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης στὸν πρῶτο λόγο ποῦ ἐκφώνησε στὴν Αθήνα ὡς μητροπολίτης, ἐξήρε τὶς ἀρετὲς τῶν Αθηναίων ποῦ οφείλονταν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καταγωγή τους: *τοὺς ἀρχηγέτας τοῦ γένους ὑμῶν φιλανθρωπωτάτους ἀπάντων Ἑλλήνων καὶ φιλοτίμους*⁶⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση τῶν Βυζαντινῶν τὸν 11^ο καὶ τὸν 12^ο αἰ. διαμορφώθηκε σὲ ἓνα πλαίσιο πνευματικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐξελίξεων ποῦ ἔφερε πιο κοντὰ τοὺς Βυζαντινοὺς με τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, χάρις στὴ γλῶσσα καὶ τὴν παιδεία τους. Ὅμως ἡ ἐλληνικὴ ταυτότητα, ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις ποῦ προβλήθηκε ὡς γένος καὶ καταγωγή, δὲν εἶχε «ἐθνικὴ» διάσταση. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας οφειλόταν στὶς ἰδεολογικὲς προκαταλήψεις ποῦ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ σύνδεση με τὴν

⁶³ Νικήτας Χωνιάτης, *Ἱστορία*, σ. 204, στ. 4-12.

⁶⁴ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Αθηνῶν*, σ. 397-398.

⁶⁵ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 309.

⁶⁶ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος*, σ. 100, στ. 15-16.

ειδωλολατρία και κυρίως τη ρωμαϊκή ταυτότητα του Βυζαντίου. Η πολιτική ταυτότητα της αυτοκρατορίας και ο χριστιανισμός ήταν στοιχεία που διαμόρφωναν την αντίληψη για την ύπαρξη ενός βυζαντινού-ρωμαϊκού κόσμου που έβλεπε την ελληνική αρχαιότητα ως ιστορική περίοδο η οποία δεν συνδεόταν πολιτικά με το Βυζάντιο. Σύμφωνα με την ιστορική αντίληψη που κυριάρχησε ο ιστορικός χρόνος διαιρούνταν με βάση την προφητεία του Δανιήλ για την ύπαρξη των τεσσάρων βασιλείων ή αυτοκρατοριών (Βαβυλωνιακή, Περσική, Ελληνική, Ρωμαϊκή) που είχαν κυριαρχήσει στον κόσμο και την ύπαρξη του τελευταίου που θα σηματοδοτούσε το τέλος του κόσμου. Οι ιστορικές καταβολές του Βυζαντίου-Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έπρεπε να αναζητηθούν στη Ρώμη και ακόμα στην Ιερουσαλήμ υπό το πρίσμα ότι οι Βυζαντινοί ήταν ο ιερός λαός και η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο του χριστιανικού κόσμου, η Νέα Ιερουσαλήμ⁶⁷.

Συνοψίζοντας, τον 11^ο-12^ο αι. η ελληνική συνείδηση των Βυζαντινών αναδύθηκε με ποικίλες διαστάσεις σε μια περίοδο ανασφάλειας κατά την οποία έπρεπε να αντιμετωπιστεί η επιθετικότητα της Δύσης και να σταθεροποιηθεί ο οικουμενικός ρόλος του Βυζαντίου που μόλις είχε ανακτηθεί από τη δυναστεία των Κομνηνών. Όμως μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) το αυτοκρατορικό παρελθόν του Βυζαντίου και η ελληνική αρχαιότητα ήταν θέματα που τέθηκαν και συζητήθηκαν προκειμένου να απαντηθούν οι ιστορικές προκλήσεις που αφορούσαν τις εξωτερικές απειλές και την εσωτερική πολιτική αστάθεια που αναδείχθηκε ξανά. Οι Βυζαντινοί πρόβαλαν την ελληνική ταυτότητά τους ως πολιτισμικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητάς τους, αλλά δεν προσέδωσαν «εθνική» διάσταση στην ιστορική σχέση τους με τους αρχαίους Έλληνες.

Υστεροβυζαντινή περίοδος 13^ο-15^ο αι.

Οι ιδεολογικές τάσεις του 11^{ου}-12^{ου} αι. και η σχέση των Βυζαντινών με τους Δυτικούς που σηματοδεύτηκε από το γεγονός της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204, έχει θεωρηθεί ότι προσέδωσαν στον όρο Έλλην εθνική διάσταση, αντίληψη που εκφράστηκε στα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας⁶⁸.

⁶⁷ Macrides - Magdalino, Fourth Kingdom, σ. 154-156.

⁶⁸ Σβορώνος, Ελληνική ιδέα, σ. 153-154.

Ο Νικήτας Χωνιάτης (περ. 1155-1216) με το ιστορικό έργο του εκφράζει τη μεταβατική περίοδο του 12^{ου}-13^{ου} αι και αποκρυσταλλώνει τις αντιλήψεις για την ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών που επεκράτησαν πριν το 1204. Η ελληνική ταυτότητα δεν είχε μόνον πολιτισμικό περιεχόμενο αλλά άρχισε να προσλαμβάνει και «εθνικό», γιατί χρησιμοποιήθηκε για να προσδιοριστούν οι Βυζαντινοί ως Έλληνες που μάχονταν εναντίον των Λατίνων⁶⁹. Ο Χωνιάτης αφηγούμενος την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185 ερμήνευσε το γεγονός ως αποτέλεσμα του μίσους που ένιωθαν οι Λατίνοι για τους Βυζαντινούς-Έλληνες: *τι δ' ἄν κακὸν εἴη παρεικῶς ἀτελέστον ἀνὴρ μισορρώμαιος καὶ τοσαύτην ἀποθησαυρίσας ἐν ἑαυτῷ καθ' Ἑλληνας ἀνδρὸς τὴν ἀπέχθειαν*⁷⁰. Όταν εξιστόρησε την κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών που αντιστοιχούν στο σύγχρονο ελλαδικό χώρο από τους σταυροφόρους αναφέρθηκε στα έργα των Δυτικών ως πράξεις που στρέφονταν κατά των Ελλήνων: *τὰ καθ' Ἑλλήνων ἀνδραγαθήματα*⁷¹. Στην ιστορική αφήγηση του Χωνιάτη οι Βυζαντινοί αναφέρονται ως Ρωμαίοι, ενώ όταν γίνεται μνεία στη σύγκρουση τους με τη Δύση αυτοί χαρακτηρίζονται ως Έλληνες.

Στις επόμενες δεκαετίες του 13^{ου} αι. η προσπάθεια της συνύπαρξης με τη Δύση, που σε διπλωματικό επίπεδο αφορούσε τη σχέση των δύο Εκκλησιών, οδήγησε σε μεγαλύτερη ασάφεια τη χρήση του όρου Ρωμαίος, διότι και οι Δυτικοί ήταν Ρωμαίοι και διεκδικούσαν την κληρονομιά της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Έτσι ο αυτοκράτορας Ιωάννης Γ' Βατάτζης (1222-1254) απαντώντας στον πάπα Γρηγόριο Θ' το 1234 πρόβαλε τις αδιαμφισβήτητες αξιώσεις του για την ρωμαϊκή-αυτοκρατορική κληρονομιά και διαφοροποιήθηκε ως προς την αμιγώς ρωμαϊκή ταυτότητα των Βυζαντινών δηλώνοντας ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος παραχώρησε τη βασιλεία των Ρωμαίων στο γένος των Ελλήνων⁷². Έπειτα ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (1254-1258) στο έργο του αναφέρθηκε επανειλημμένως στους Βυζαντινούς ως Έλληνες. Για παράδειγμα στο *Εγκώμιο* του Ιωάννη Γ' Βατάτζη εξήρε την ανάκτηση των βυζαντινών εδαφών παρουσιάζοντας την απελευθέρωσή τους σαν αφαίρεση ενός βάρους από το στήθος των Ελλήνων: *ὅθεν καὶ μέσον πλήθους ἐθνῶν καταδυναστευόντων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λάχους εἰσδύς, καὶ ζήλω τῷ ὑπὲρ τοῦ γένους*

⁶⁹ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 341-344.

⁷⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 301, στ. 17-18.

⁷¹ Το ίδιο, σ. 610, στ. 15.

⁷² Γουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων*, σ. 14.

καλλωπιζόμενος ἀληθῶς, καὶ ἀνδρεία καθοπλιζόμενος, οὓς μὲν δόρατι πλήζας τὴν καιρίαν καὶ ἄφυκτον, οὓς δὲ σπάθῃ διαχειρισάμενος, οὓς δὲ ζωγρήσας μὲν, ἀλλὰ φρουρίοις δυσαλώτοις ἐμπερικλείσας, ὁμοῦ πάντων ἐθνῶν κατεκράτησας, καὶ τοὺς πρόην τῷ δόρατι τὸ Ἑλληνικὸν οὐτάζοντας στήθος ποδοκάκη συνέδησας καὶ ὡς ἀνδράποδα ἔδειξας⁷³. Ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση τῶν Βυζαντινῶν τέθηκε στο πλαίσιο τῆς σύγκρουσής τους με τοὺς Δυτικούς, ὁμῶς ὁ Λάσκαρης χάρι στο θαυμασμό του για τα πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου ἔδωσε προγονικὸ περιεχόμενο στη σχέση τῶν Βυζαντινῶν με τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας με ευκαιρία τὴν παρατήρηση τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Περγάμου: Ἑλληνικῆς γὰρ μεγαλονοίας ὑπάρχει ταῦτα μεστὰ, καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάλματα. Δεικνύει δὲ ταῦτα πρὸς ἡμᾶς ἢ πόλις κατονειδίζουσα, ὥσπερ ἀπογόνους τινάς, τοῦ πατρῷου κλέους τῷ μεγαλείῳ⁷⁴. Ἐπιπλέον ὁ θαυμασμός τῆς ἐλληνικῆς μεγαλονοίας ἀναδεικνύεται στο *Εγκώμιο τῆς Νίκαιας* που συνέθεσε για τὴν αυτοκρατορικὴ πόλη, κείμενο στο ὁποῖο υποστηρίχθηκε ὅτι ἡ Νίκαια ξεπέρασε τὴν ἀρχαία Ἀθήνα γιατί πέτυχε τὸ συγκεκριμένο τῆς κλασικῆς παιδείας με τὴ χριστιανικὴ σκέψη. Αὐτὴ ἡ θέση ἀπηχεῖ τις θέσεις τῶν λογίων τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καὶ κυρίως τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη.

Με τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 οἱ Βυζαντινοὶ ἐπανήλθαν στὴν κοιτίδα τους, ὅπου θριάμβευσε ἡ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορικὴ-οικουμενικὴ ἰδεολογία τοῦ Βυζαντίου. Λόγω τῆς σπουδαιότητος τοῦ γεγονότος ὁ Μιχαὴλ Ἡ΄ Παλαιολόγος ἐγκωμιάστηκε ὡς νέος Κωνσταντῖνος, προσδιορισμός που συνεπαγόταν καὶ τις ἐπεκτατικὲς του προθέσεις. Ἡ ἀνάγκη να τονισθεῖ ὁ θεοπρόβλητος χαρακτήρας τῆς ἐξουσίας τοῦ Μιχαὴλ Ἡ΄ καθόρισε τὸν αυτοκρατορικὸ ἐγκωμιαστικὸ λόγο, που ἔδωσε ἐμφαση στις θρησκευτικὲς ἀλληγορίες ὡς πλαίσιο ἐρμηνείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχε σημασία ἀν ἦταν Ρωμαῖοι ἢ Ἕλληνες. Ἦταν ὁ ἐκλεκτός λαός τοῦ Θεοῦ που τιμωρήθηκε με ἐξορία καὶ τελικὰ ἐπέστρεψε στὴ Νέα Ἱερουσαλήμ, τὴν Κωνσταντινούπολη⁷⁵.

Ἡ σύγκρουση με τὴ Δύση ἦταν παράγοντας που ευνόησε τὴν ἐκδήλωση τῆς ἐλληνικῆς συνείδησης τῶν Βυζαντινῶν, ὁμῶς, ὅταν οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις ἐπέβαλλαν τὴ συνεργασία σε κρίσιμες συγκυρίες ἡ ρωμαϊκὴ ταυτότητα τοῦ Βυζαντίου ἦταν τὸ ἰδεολογικὸ ἐπιχείρημα για τὴν προσέγγιση τῶν δύο κόσμων. Ὁ Γεώργιος

⁷³ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εγκώμιο Ἰωάννη Γ΄ Βατάτζη*, σ. 33-34, στ. 219-227.

⁷⁴ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Ἐπιστολές*, σ. 107-108.

⁷⁵ Angelon, *Imperial ideology*, σ. 29-180. Γιαρένης, *Νίκαια*, σ. 292-298.

Ακροπολίτης (1217-1282) υποστηρίζοντας την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1258-1282) ανέδειξε τη ρωμαϊκή ταυτότητα των Βυζαντινών αναφερόμενος στην αυτοκρατορία, καθώς εμπνεύστηκε την επέκτασή της στα όρια του παρελθόντος. Με φιλενωτική διάθεση υποστήριξε ότι υπήρχε το ιταλικό και το ελληνικό γένος που προσδιόριζαν δύο διαφορετικές εθνότητες, οι οποίες όμως αφομοιώθηκαν χάρη στην Παλαιά και τη Νέα Ρώμη και δημιουργήθηκε μια κοινή εθνότητα, των Ρωμαίων, και μια κοινή θρησκεία: *ἵνα μὴ τοῖς ἐθνικοῖς τούτοις ὀνόμασι περιγράφωνται, τῇ πρεσβυτέρᾳ Ρώμῃ ἑτέρα νέα ἀντακοδόμηται, ἵνα ἐξ οὗτω μεγίστων πόλεων κοινὸν ἔχουσῶν τοῦνομαί Ρωμαῖοι πάντες κατονομάζονται καὶ ὡς τὸ τῆς πίστεως κοινὸν οὕτως ἔχοιεν καὶ τὸ τῆς κλήσεως*⁷⁶. Ἐτσι σε αυτήν την ιστορική συγκυρία η ρωμαϊκή ταυτότητα και η χριστιανική πίστη επέτρεψαν την προσέγγιση με τη Δύση προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος που προερχόταν από τον Κάρολο τον Ανδεγαυό. Ο Παχυμέρης αναφερόμενος στο διαμεσολαβητικό ρόλο του πάπα Γρηγορίου Ι΄ προκειμένου να αποτρέψει την επίθεση του Καρόλου στο Βυζάντιο, περιέγραψε τα γεγονότα αναδεικνύοντας το ιδεολογικό πλαίσιο της σχέσης του Βυζαντίου με τη Δύση: *τὸν Ρώμης ἀρχιερέα καὶ καταποτινιόμενος μὴ ἐφεῖναι Καρούλω τὰ κατὰ νοῦν πράττειν, μηδὲ συγχωρεῖν χριστιανοῖς ἐπὶ χριστιανούς στρατεύεσθαι· εἶναι γὰρ καὶ Ρωμαίους, οὓς αὐτοὶ Γραικοὺς ὀνομάζουσι, τοῦ αὐτοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῖς Ἰταλοῖς, ἔχειν δὲ καὶ αὐτὸν τοῦτον πατέρα πνευματικὸν καὶ λογίζεσθαι ἀρχιερέων ὄντα τὸν πρῶτιστον*⁷⁷.

Η ανθενωτική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) σηματοδότησε νέα τομή στην αυτοκρατορική ιδεολογία και οι εγκωμιαστές υπερτόνισαν το ορθόδοξο δόγμα και τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό-οικουμενικό ρόλο του Βυζαντίου για να αντιταχθούν στη Δύση. Στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. οι Βυζαντινοί προέβαλλαν την ελληνική ταυτότητά τους μαζί με το ορθόδοξο δόγμα ως στοιχεία της «εθνικής» τους ταυτότητας για να διαχωριστούν από τους Δυτικούς. Το Βυζάντιο προβάλλεται πάλι ως ελληνικός κόσμος που μάχεται εναντίον των βάρβαρων-Δυτικών ενώ αναδεικνύεται σταδιακά και η πάλη με τους βάρβαρους της Ανατολής. Ο Μετοχίτης στον *Β΄ Βασιλικό Λόγο* προέτρεψε τον Ανδρόνικο Β΄ να υπερασπιστεί τις ανατολικές επαρχίες και να αγωνιστεί για τη σωτηρία των Ελλήνων:

⁷⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Λόγος Β΄ κατά Λατίνων*, σ. 64, στ. 15-19.

⁷⁷ Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, τόμ. ΙΙ, σ. 461, στ. 24-27-463, στ. 1-2.

*ὕπερ τῆς τῶν σῶν Ἑλλήνων σωτηρίας*⁷⁸. Στον *Βυζάντιο* η ελληνική ταυτότητα μαζί με την ορθόδοξη πίστη ήταν τα συνθετικά στοιχεία της βυζαντινής συλλογικής ταυτότητας που συμβόλιζε Κωνσταντινούπολη⁷⁹.

Μετά την περίοδο των δύο εμφυλίων πολέμων (1321-1328 και 1341-1347) η μόνιμη εγκατάσταση των Τούρκων στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου έδωσε νέα ώθηση στην ενωτική πολιτική και έτσι η ρωμαϊκή πολιτική ταυτότητα του Βυζαντίου ευνόησε την προσέγγισή του με τον Δυτικό κόσμο. Ο Δημήτριος Κυδώνης τη δεκαετία του 1360 προσπαθώντας να επιτύχει τη συμμαχία με τη Δύση, πρόβαλε τη ρωμαϊκή ταυτότητα των Βυζαντινών, αναφερόμενος στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως Νέας Ρώμης και υποστήριξε ότι τόσο οι Βυζαντινοί όσο και οι Δυτικοί ήταν Ρωμαίοι: *Τίνες Ρωμαίοις Ρωμαίων οἰκειότεροι σύμμαχοι;... Ἄμα τε οὖν ταύτην ἰδρύετο, καὶ τῇ πόλει μετὰ τοῦ ὀνόματος συνεισῆει καὶ τὸ τῆς Ρώμης ἀξίωμα. Καὶ ἡ Ρωμαίων γερουσία δεῦρο μετέβαινε, τὴν νέαν κοσμήσουσα Ρώμην. Καὶ οἱ μεταστάστες ἐγέννων τοὺς προγόνους ἡμῶν*⁸⁰.

Τον 15^ο αι. η ραγδαία εδαφική συρρίκνωση του Βυζαντίου και η πολιτική της Ένωσης των Εκκλησιών συνέβαλαν στην αναφορά στην ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών, που οφειλόταν όχι μόνο στη γλώσσα και την παιδεία αλλά και σε μια γενεαλογική σχέση με τους αρχαίους Έλληνες, τους οποίους οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τώρα με σαφήνεια ως προγόνους τους. Οι αναφορές στο ελληνικό γένος τον 15^ο αι. διατυπώθηκαν ευρύτερα και εξέφρασαν την ιδεολογία μιας ομάδας που υποστήριξε τις πολιτικές επιλογές των Παλαιολόγων⁸¹. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς το 1411, ενστερνιζόμενος την ιδεολογία του Κυδώνη, υποστήριξε τη φιλενωτική πολιτική προβάλλοντας την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ρώμη. Η πόλη είχε ιδρυθεί από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες. Όμως τώρα θεωρούσε ως Έλληνες τους Βυζαντινούς και ως Ρωμαίους τους Δυτικούς: *δύο γὰρ τὰ δυνατώτατα καὶ φρονιμώτατα ἔθνη, τὸ μὲν τότε ἄρχον, τὸ δὲ εὐθὺς ἄρξαν πρὸ ἐκείνου, καὶ πᾶσα τέχνη, καὶ φιλοτιμία καὶ ἀβρότητι κοσμῶντα, Ρωμαῖοι τε καὶ Ἕλληνες, συνελθόντα, ταύτην πεποιήκασι*⁸². Ανάλογη ιδεολογία είχε εκφράσει και ο Μανουήλ Καλέκας σε επιστολή

⁷⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Β' Βασιλικός Λόγος*, σ. 336, στ. 3

⁷⁹ Σαράντη, Κωνσταντινούπολη.

⁸⁰ Δημήτριος Κυδώνης, *Συμβουλευτικός στους Ρωμαίους*, 977D-980A

⁸¹ Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 217-225.

⁸² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 17, κεφ. 38, σ. 20-23

του (1400) προς τον Ιάκωβο Αγγελίη: *καὶ τῆς αὐτῆς, ὡς ἂν εἴποι τις, κοινωνοῦμεν πατρίδος. Τῆς τε γὰρ σῆς Ἑλληνες ἐξ ἀρχῆς οἰκίσται Ῥωμαῖοι λέγονται γεγονέναι, τὴν τε ἡμετέραν πολλοῖς ὕστερον χρόνοις τῶν αὐτῶν ἀποικον ἴσμεν. Καὶ μὴν το γε τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς ἐρασθέντα ζητεῖν ταύτην περιόντα καὶ νῦν αὐτῆς οὐκ ὀλίγον δεξάμενον ἡμῖν καὶ διὰ τῆς γλώττης ἐνοῦσθαι*⁸³. Ο Ισίδωρος Κιέβου εξέφρασε ανάλογη αντίληψη υποστηρίζοντας την κοινή ιστορική ταυτότητα των Ελλήνων (Βυζαντινών) και των Ρωμαίων (Δυτικών): *Ἑλλήνων γὰρ καὶ Ῥωμαίων τῶν ὑφ' ἡλίω πάντων οὐδὲν ἄλλο γε ἴσον, οὐχ ὅτι μείζον, τῷ γένει, εἰ μὴ τῷδε ἐκεῖνο καὶ τούτ' αὐτῶ· καλῶς ἄρα καὶ εὐλόγως τὸ ὅμοιον ἠρμόσθη τῷ ὁμοίῳ καὶ προσετέθη, καὶ γέγονε γενοῖν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν ἐπισήμοιιν γένος ἐν τὸ ἐπισημότατον τε καὶ κάλλιστον, οὗς καὶ εἴ τις Ῥωμέλληνας εἴποι, καλῶς ἂν εἴποι*⁸⁴. Ο Πλήθων υποστήριξε ότι οι Βυζαντινοί διέθεταν το ελληνικό γένος όπως φανέρωνε η ελληνική γλώσσα και η παιδεία τους. Παράλληλα έδωσε σημασία στην ύπαρξη ενός γεωγραφικού χώρου που πλαισίωνε το ελληνικό γένος, ζήτημα που απέκτησε σημασία λόγω της εδαφικής συρρίκνωσης του Βυζαντίου: *ἔσμεν γὰρ οὖν ὧν ἠγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἑλληνες τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ. Ἑλλησι δὲ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἥτις ἄλλη οἰκειότερα χώρα οὐδὲν μᾶλλον προσηκούσα ἢ Πελοπόννησος ... Ταύτην γὰρ δὴ φαίνονται τὴν χώραν Ἑλληνες αἰεὶ οἰκοῦντες*⁸⁵. Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* υποστήριξε ότι η ιστορία της πόλης και η ελληνική γλώσσα και παιδεία αποδείκνυαν ότι οι Τραπεζοῦντιοι ήταν άμεσοι απόγονοι των αρχαίων Αθηναίων: *ἐντεῦθεν Ἑλληνες ἄνθρωποι καὶ τὴν Ἑλλήνων φωνὴν τε καὶ γλῶτταν προἰέμενοι καὶ τιμῶντες ἐλευθερίας τε καὶ ἰσονομίας ἀντιποιοῦμενοι μόνοι μέσον ᾗκουν βαρβάρων*⁸⁶. Η αντίληψη για το ελληνικό γένος απέκτησε άλλη διάσταση λίγο πριν την άλωση, όπως αναδεικνύεται στη *Μονωδία* του Ιωάννη Αργυρόπουλου για τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο (1425-1448). Το Βυζάντιο αναγνωρίζεται μέσα από την ύπαρξη των Ελλήνων που μάχονται για την ελευθερία τους: *Σοῦ δε, μέγιστε βασιλέων, ἐξ ἀνθρώπων οἰχομένουν καὶ μηκέτ' ὄντος οὐ μία πόλις οὐδ' ἔθνος, ἔν, ἀλλ' Ἑλλήνων ἅπασαι πόλεις καὶ γένη πάντα τὰ τῶν ἡμετέρων ἐπ' οὐδενὸς αὐτίκα μάλα βεβήκασιν ἀσφαλοῦς, σείεται τε πάντα πόλεων τείχη καὶ πεσεῖν ἤδη δοκεῖ καὶ δουλεύειν βαρβάροις. ...μηδενὸς δὲ ἀφιστάμενος τῶν ὅσα πρὸς τὴν τῶν*

⁸³ Μανουήλ Καλέκας, *Επιστολές*, επιστολή 64^η, σ. 257, στ. 3-7.

⁸⁴ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄*, σ. 152, στ. 12-17.

⁸⁵ Πλήθωνας, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*, σ. 247-248, στ. 14-3.

⁸⁶ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 42, κεφ. 18, στ. 9-11,

*Ἑλλήνων ἐλευθερίαν*⁸⁷. Οι Ἕλληνες μάχονται για έναν διακριτό ιστορικό κόσμο που υφίσταται χάρη στην ελληνική γλώσσα, τα ἦθη και τους νόμους: *ἦν ἐωρῶμενων ἀρχὴν σὺν ἀρμονίᾳ ξυνέθηκε μουσικῆ, δι' ἧς ἐσφάζετο μὲν ἡ κοινὴ τοῦ γένους ἐστία, ἐσφάζοντο δὲ καὶ ὅσαι νῦν ὑφ' αὐτὴν καὶ χῶραι καὶ πόλεις καὶ ἡ τῶν Ἑλλήνων φωνὴ καὶ ἅπαν ἔθος καὶ νόμος πάτριος*⁸⁸.

Στην ιδεολογία για το ελληνικό γένος των Βυζαντινῶν αντιτάχθηκαν οι Βυζαντινοί που ἔδωσαν ἔμφαση στην ορθόδοξη πίστη. Η προσπάθεια της κοσμικής εξουσίας να υποτάξει τη θρησκευτική προκειμένου να επιτευχθεῖ η συνεργασία με τη Δύση, οδήγησε σε μια ιδεολογία που αποσιώπησε την πολιτική διάσταση της Κωνσταντινούπολης, ως ἔδρας της κοσμικής εξουσίας. Ο αυτοκράτορας δεν διαμόρφωνε την τύχη της πόλης, η οποία πλέον εξαρτιόταν από τη σχέση της με τον Θεό. Κύριος εκφραστής αυτής της ιδεολογίας ἦταν ο Ιωσήφ Βρυέννιος που εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη ως θρησκευτικό κέντρο και αποσιώπησε τον ρόλο του αυτοκράτορα. Περιέγραψε με θρησκευτική ορολογία την Κωνσταντινούπολη, αναγνώρισε ως κατοίκους ὅσους σχετίζονταν με τον εκκλησιαστικό βίο και πρόβαλε το πρωτεῖο της Πατριαρχικῆς εξουσίας ἔναντι της αυτοκρατορικῆς⁸⁹: *Πόλις γὰρ ἐστὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως Θεοῦ, ...Πόλις βασίλισσα αὕτη, τῇ τοῦ κόσμου δεσποίνῃ τῇ Θεοτόκῳ ἐκ πρώτης ἀνατειθεῖσα καταβολῆς. ἐπτάλοφος Πόλις καὶ Βυζαντις καὶ Κωνσταντινούπολις καὶ πόλις κρατίστη τοῦ κραταιοῦ ἀγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος ...Πόλις ἀγία καὶ μητρόπολις πιστὴ, νέα τε Ῥώμη καὶ νέα Ἱερουσαλήμ ἡ αὕτη ..ὄρος ἅγιον, ἐν ᾧ ὁ τῶν Θεοῦ κατοικεῖν ἡρετίσατο· κοινὴ πατρίς καὶ μήτηρ καὶ τροφὸς τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν*⁹⁰.

Ἐν κατακλείδι, η κατάκτηση των αρχαίων ελληνικῶν πόλεων-κρατῶν από τη Ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία οδήγησε στην πολιτικὴ ενοποίηση του μεσογειακοῦ χώρου. Οι Ἕλληνες, λαός με γλωσσικὴ, γεωγραφικὴ και πολιτισμικὴ ταυτότητα, ἐντάχθηκαν στη Ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία και συμμετείχαν στην πολιτικὴ και πνευματικὴ ζωὴ της αυτοκρατορίας. Από τον 3^ο αἰ. οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας εἶναι Ρωμαῖοι πολίτες παρά τις εθνοτικῆς, γλωσσικῆς και πολιτισμικῆς διαφορῆς τους. Η ἰδρυση της

⁸⁷ Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Μονωδία στον Ιωάννη Η'*, σ. 315, σ. 5-9, σ. 316, στ. 21-22

⁸⁸ Το ἴδιο, σ. 318, στ. 4-7.

⁸⁹ Γουναρίδης, Ιωσήφ Βρυέννιος.

⁹⁰ Ιωσήφ Βρυέννιος, *Το Ανάκτισμα της Πόλεως*, σ. 3-4, στ. 16-20, 26-28.

Κωνσταντινούπολης, που αποτελεί ένα συμβατικό ορόσημο για τη γέννηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν μετέβαλλε την ταυτότητα των κατοίκων της. Νέα ταυτότητα αποτελεί η χριστιανική πίστη. Από τον 4^ο αι. και έπειτα οι Βυζαντινοί είναι Ρωμαίοι και Χριστιανοί. Αν και η ελληνική γλώσσα διακρίνει τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας και την πνευματική ελίτ δεν συνιστά «εθνική» ταυτότητα. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε και ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας που από τον 4^ο αι. εξελίχθηκε σε ιδεολογική πάλη για τη σχέση του χριστιανικού λόγου με την αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Παρά τις απόψεις που εκφράστηκαν τον 4^ο αι. για τον συγκερασμό των δύο κοσμοθεωριών, τελικά επικράτησε η ανωτερότητα της χριστιανικής αλήθειας. Έτσι ο όρος Έλλην ταυτίστηκε με τον ειδωλόλατρη και τον φορέα της αρχαίας ελληνικής σκέψης και δεν χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό της ταυτότητας των κατοίκων της αυτοκρατορίας, ακόμα και των ελληνόφωνων πληθυσμών. Η πρόσληψη του Έλληνα ως ειδωλόλατρη παρέμεινε σταθερή έως και τον 11^ο αι. οπότε και καταγράφεται με σαφήνεια η προσπάθεια να αποκοπεί ο όρος από το θρησκευτικό του περιεχόμενο. Τα πρώτα ψήγματα αυτής της τάσης εμφανίζονται τον 9^ο αι. με την προσέγγιση της ελληνικής παιδείας, έπειτα από μια σιωπή περίπου δύο αιώνων, οι οποίοι σημαδεύτηκαν από τις θεολογικές συζητήσεις για την Εικονομαχία και τη διοικητική και κοινωνική αναμόρφωση της αυτοκρατορίας τον 7^ο αιώνα. Τον 11^ο αι. ο όρος Έλλην είχε ακόμα θρησκευτικό περιεχόμενο, όμως οι Βυζαντινοί διεκδίκησαν τη σύνδεσή τους με τους αρχαίους Έλληνες ως φορείς μιας κοινής γλώσσας και ενός κοινού πολιτισμού. Η ελληνική ταυτότητα δεν προσδιόρισε ακόμα την «εθνική» ταυτότητα των Βυζαντινών, όμως αποτέλεσε ένα επί πλέον στοιχείο μαζί με τη ρωμαϊκή ταυτότητα και την ορθόδοξη πίστη. Τον 12^ο αι. η κορύφωση της σύγκρουσης του Βυζαντίου με τη Δύση και η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 επέτρεψε τη χρήση του όρου Έλλην με «εθνικό» περιεχόμενο, στο πλαίσιο όμως που προέρχεται από την αρχαία ρητορική παράδοση και προβάλλει την πάλη των Ελλήνων-Βυζαντινών και των βαρβάρων-Δυτικών. Το πλαίσιο αυτό αποτέλεσε το υπόβαθρο για να υποστηρίξουν λίγοι λόγιοι της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας τη σύνδεση τους με τους αρχαίους Έλληνες και να χρησιμοποιήσουν τον όρο Έλλην για να αναφερθούν στους Βυζαντινούς. Από τον 13^ο αι. και έπειτα η ελληνική ταυτότητα μαζί με τη ρωμαϊκή και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη προσδιόριζαν την «εθνική» ταυτότητα των Βυζαντινών, χωρίς να τίθεται θέμα για τη συνύπαρξη των δύο κοσμοθεωριών, υπό την προϋπόθεση όμως ότι ο ορθόδοξος χριστιανικός λόγος υπερείχε. Τον 14^ο αι. λίγοι λόγιοι αναφέρθηκαν

στους Βυζαντινούς ως Έλληνες, όμως η ελληνική συνείδηση αποτελούσε πολιτισμικό στοιχείο της βυζαντινής ταυτότητας και παρέμενε χρήσιμη για την καλλιέργεια της ιδεολογικής πάλης των Βυζαντινών με τους βαρβάρους, οι οποίοι τον 14^ο αι. ήταν οι Τούρκοι (ιδεολογία που καταγράφηκε όμως από τον 12^ο αι.). Η ρωμαϊκή ταυτότητα και η ορθόδοξη χριστιανική πίστη διαμόρφωναν την συνείδηση των Βυζαντινών και τονίστηκαν ανάλογα με την υπεράσπιση μιας αμιγώς βυζαντινής ταυτότητας ή μιας κοινής ρωμαϊκής ταυτότητας με τη Δύση, που αποσκοπούσε στη συνεργασία ή μη των δύο κόσμων. Οι ιδεολογικές εξελίξεις που συντελέστηκαν από τον 11^ο αι. για το περιεχόμενο της ελληνικής ταυτότητας και η κληρονομιά της ιδεολογίας που καλλιεργήθηκε στη Νίκαια επέτρεψαν να εκφραστεί με σαφήνεια τον 15^ο αι. η σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες από μια ομάδα λογίων που υποστήριζαν την προσέγγιση με τη Δύση και αντιλήφθηκαν την ελληνική αρχαιότητα ως έναν ιδεατό κόσμο, χρήσιμο για τα σύγχρονα πολιτικά και ιστορικά προβλήματα. Στην ιδεολογία αυτή αντιτάχθηκε η πίστη στη ρωμαϊκή ταυτότητα και την Ορθοδοξία, η οποία με την κορύφωση της σύγκρουσης για την Ένωση των Εκκλησιών υπερέτνισε την ορθόδοξη χριστιανική πίστη.

2. Η εγκωμιαστική έκφραση των πόλεων και το παρελθόν των πόλεων

Η γέννηση και η διαμόρφωση του λογοτεχνικού είδους

Το Βυζάντιο κληρονόμησε από τη ρωμαϊκή εποχή και ιδιαίτερα από την ύστερη αρχαιότητα τη ρητορική παράδοση και τη ρητορική της πόλης, δηλαδή την έκφραση (περιγραφή) και το εγκώμιο που συχνά συνδυάζονται σε ένα κείμενο, την εγκωμιαστική έκφραση⁹¹. Στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (1^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) ο ρητορικός λόγος για την πόλη συστηματοποιήθηκε με τη συγγραφή θεωρητικών πραγματειών. Ο Κουιντιλιανός (περ. 40-95μ.Χ.), ο Ερμογένης (περ. 160–230μ.Χ.) και ο Ψευδό-Μένανδρος (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.) αξιοποίησαν την κλασσική γραμματεία, κυρίως τα φιλοσοφικά-πολιτικά έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και την ελληνική και ρωμαϊκή ρητορική παράδοση⁹².

Ο Πλάτων στον *Κριτία* παρουσίασε την ίδρυση της Αθήνας⁹³ εστιάζοντας στην προστασία των θεών⁹⁴ και το αυτόχθονο των κατοίκων⁹⁵, την τοποθεσία και το φυσικό περιβάλλον, τους πολίτες και το πολίτευμά τους. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (Βιβλίο VII) περιέγραψε τις προϋποθέσεις για την ιδανική πόλη: το μέγεθος το οποίο συνιστά το πλήθος των πολιτών⁹⁶ (που διακρίνονται από τους δούλους, τους εποίκους και τους ξένους) και τη χώρα (δηλαδή, τη γεωγραφική περιοχή που εξυπηρετεί την αυτάρκεια της πόλης, την ασφάλεια, τη θαλάσσια επικοινωνία κλπ.), το ελληνικό

⁹¹ Για την εγκωμιαστική έκφραση των πόλεων στους βυζαντινούς χρόνους: Fenster, *Laudes*. Guillou, *L'abitation imaginaria*. Hunger, *Literatur*, σ. 172-177. Classen, *Laudes urbium*.

⁹² Για την εγκωμιαστική έκφραση των πόλεων στην αρχαιότητα βλ. Pernot, *Rhétorique*, σ. 79-82, 178-216.

⁹³ Πλάτων, *Κριτίας*, 109b-112e.

⁹⁴ Το ίδιο, 109c: *Ἡφαιστος δὲ κοινήν καὶ Ἀθηναῖ φύσιν ἔχοντες ... οὕτω μίαν ἄμφω λήξιν τήνδε τὴν χώραν εἰληχάτον ὡς οἰκείαν καὶ πρόσφορον ἀρετῇ καὶ φρονήσει πεφυκυῖαν.*

⁹⁵ Το ίδιο, 109d: *ἄνδρας δὲ ἀγαθοὺς ἐμποιήσαντες αὐτόχθονας ἐπὶ νοῦν ἔθεσαν τὴν τῆς πολιτείας τάξιν.*

⁹⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1325d-1326a: *Πρῶτον τό τε πλήθος τῶν ἀνθρώπων, πόσους καὶ ποίους τινὰς ὑπάρχειν δεῖ φύσει, καὶ κατὰ τὴν χώραν ὡσαύτως, πόσῃν τε εἶναι καὶ ποίαν τινὰ ταύτην. Οἶνται μὲν οὖν οἱ πλεῖστοι προσήκειν μεγάλην εἶναι τὴν εὐδαίμονα πόλιν·κατ' ἀριθμοῦ γὰρ πλῆθος ταῶν ἐνοικοῦντων κρίνουσιν τὴν μεγάλην, δεῖ δε μᾶλλον μὴ εἰς τὸ πλήθος εἰς δὲ δύναμιν ἀποβλέπειν.*

γένος των πολιτών (το οποίο ξεχωρίζει για τη ψυχή και τη διανόησή του, λόγοι που το καθιστούν ελεύθερο, και συνεπώς έχει άριστο πολιτικό βίο και μπορεί να κυριαρχεί έναντι των άλλων⁹⁷), την κοινωνική διαστρωμάτωση (πολίτες, έμποροι-τεχνίτες, πολεμιστές), τους πολιτικούς θεσμούς, την τοποθεσία και την τοπογραφική διάρθρωση της πόλης (εύκρατο κλίμα, επάρκεια ύδατος και αστικός χώρος: ιπποδάμειο σύστημα, τείχη, ναοί, συσσίτια, αγορά, γυμναστήρια) και την παιδεία που εξασφαλίζει την αρετή.

Ο Κουντιλιανός έθεσε ως κανόνες του εγκωμίου της πόλης την αναφορά στον ιδρυτή της πόλης, την αρχαιότητά της, τις αρετές των κατοίκων, τα τείχη και την τοποθεσία της: *Οι πόλεις πρέπει να εγκωμιάζονται όπως οι άνθρωποι. Ο ιδρυτής κατέχει τη θέση του γονέα και η αρχαιότητα προσδίδει σπουδαίο γόητρο, όπως στις περιπτώσεις εκείνων των πόλεων που λέγεται ότι οι κάτοικοί τους αναδύθηκαν από το έδαφος. Οι αρετές και οι φανλότητες που χαρακτηρίζουν τις πόλεις προκύπτουν από τις πράξεις των πολιτών και ακολουθούν το πρότυπο του εγκωμίου των ανθρώπων. Τα πλεονεκτήματα που ανακύπτουν από τη θέση ή την οχυρότητα αφορούν ιδιαίτερος τις πόλεις. Οι πολίτες ενισχύουν τη δόξα των πόλεών τους, όπως τα παιδιά προσδίδουν τιμή στους γονείς τους. Επίσης ο έπαινος ταιριάζει στα δημόσια έργα, τα οποία πρέπει να εγκωμιάζονται για τη μεγαλοπρέπεια, τη χρησιμότητα, το κάλλος και την αρχιτεκτονική τους· και να λαμβάνεται υπόψη ο αρχιτέκτονας. Οι ναοί για παράδειγμα μπορούν να επαινεθούν για τη μεγαλοπρέπειά τους, τα τείχη για τη χρησιμότητά τους· και τα δύο για το κάλλος τους ή την ικανότητα του αρχιτέκτονα. Η τοποθεσία μπορεί να εγκωμιάζεται όπως η Σικελία από τον Κικέρωνα. Σε αυτές τις περιπτώσεις εξετάζεται το κάλλος και η χρησιμότητα. Το κάλλος οφείλεται στην εγγύτητα με τη θάλασσα, τις*

⁹⁷ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1327b: *Βλέψας επί τε τὰς πόλεις τὰς εὐδοκίμουσας τῶν Ἑλλήνων καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὡς διείληπται τοῖς ἔθνεσιν. τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ ταὶν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης. Διόπερ ἐλευθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον. ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δὲ, διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ. τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικὸν ἐστίν. Διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχει πάντων, μίᾳς τυγχάνον πολιτείας, τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰ καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα.*

ανοιχτές πεδιάδες και τις ευχάριστες τοποθεσίες. Η χρησιμότητα οφείλεται στο υγιές και γόνιμο περιβάλλον⁹⁸.

Ο Ερμογένης στα *Προγυμνάσματα* προσδιόρισε την αναφορά στο παρελθόν, το γένος, το οποίο συντίθετο από τον ιδρυτή και τους πρώτους κατοίκους της πόλης: πόλεως ἐγκώμιον ἐκ τούτων ἂν χαλεπῶς μεταχειρίσατο, ἐρεῖς γὰρ καὶ περὶ γένους ὅτι αὐτόχθονες, καὶ περὶ τροφῆς ὡς ὑπὸ θεῶν ἐτράφησαν καὶ περὶ παιδείας ὡς ὑπὸ θεῶν ἐπαιδεύθησαν. Ἐξετάσεις δὲ ὡς ἐπὶ ἀνθρώπου, ποταπὴ τοὺς τρόπους ἢ πόλις: ποταπὴ τὴν κατασκευὴν; τίσιν ἐπιτηδεύμασιν ἐχρήσατο; τίνα κατέπραξεν;⁹⁹.

Το λογοτεχνικό είδος του *εγκωμίου της πόλης* προσέλαβε μια τυπική θεματική και προσδιορίστηκαν οι ρητορικοί *τόποι* τους οποίους θα έπρεπε να περιλαμβάνει: η τοποθεσία και το γεωγραφικό περιβάλλον, το γένος (παρελθόν), τα επιτεύγματα (η παιδεία και το πολίτευμα), τα έργα και οι αρετές των κατοίκων, τα αρχιτεκτονήματα και το *κάλλος* της πόλης¹⁰⁰. Για το γένος (παρελθόν) της πόλης οι συγγραφείς των θεωρητικών πραγματειῶν έδωσαν έμφαση στον *ιδρυτή* και στους *οικιστές* επισημαίνοντας την καθαρότητα του ελληνικού γένους. Η ελληνικότητα του γένους των κατοίκων έπρεπε να προβάλλεται από τους ρήτορες και να τονίζεται το αὐτόχθονο τους. Το ελληνικό γένος ήταν κριτήριο για τον διαχωρισμό των κατοίκων σε *πολίτες* και *ξένους*. Η αντίληψη αυτή που διατυπώθηκε από τον Αριστοτέλη απαντά και στον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη που προβάλλει την καθαρότητα του γένους των Αθηναίων: *μόνοις δ' ὑμῖν ὑπάρχει καθαρὰν εὐγένειάν τε καὶ πολιτείαν ἀύχῃσαι*¹⁰¹.

⁹⁸ Κουιντιλιανός, *Insitutio Oratoria*, III, 7, 26-27: 26 *Laudantur autem urbes similiter at que homines. Nam pro parente est conditor, et multum auctoritatis adfert vetustas, utiis, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis, ilia propria quae ex loci positione ac muni- tione sunt. Gives illis ut hominibus liberi decori. 27 Est laus et operum, in quibus honor, utilitas, pulchritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et locorum, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus similiter speciem et utilitatem intueniur; speciem in maritimis, plain's, amoenis; utilitatem in salubribus, fertilibus. Erit et dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et rerum 28 omnis modi.*

⁹⁹ Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, σ. 13-14.

¹⁰⁰ Pernot, *Rhétorique*, σ. 202-216.

¹⁰¹ Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*, σ. 18, στ. 9-10.

Η σημασία του ελληνικού γένους τονίστηκε καθώς ήδη από τους κλασικούς χρόνους, σε έργα όπως ο *Επιτάφιος* του Περικλή του Θουκυδίδη και ο *Παναθηναϊκός* του Ισοκράτη, αναδεικνύεται η σημασία της σύνδεσης με τους προγόνους που διαμορφώνουν τους πολιτικούς θεσμούς και τις αρετές των σύγχρονων κατοίκων, σε μια χρονική συγκυρία όπου η πόλη απειλείται από έναν εξωτερικό εχθρό. Η ρητορική καθιέρωσε την Αθήνα ως σύμβολο του πολιτισμού του ελληνικού κόσμου και η συμβολική της σημασία επισφραγίστηκε όταν νίκησε τους Πέρσες. Τα ιστορικά γεγονότα συνέβαλαν στην καθιέρωση της αντίληψης για την πάλη του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό και το μοντέλο αυτό αξιοποιήθηκε και στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως στον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη. Τα επιτεύγματα των κατοίκων, κυρίως οι πολιτικοί θεσμοί και η παιδεία, διαμορφώνουν την ταυτότητα των κατοίκων της πόλης και συμβάλλουν στον έπαινό της.

Τα ρητορικά πρότυπα των βυζαντινών λογίων του 13^{ου}-15^{ου} αι.

Την υστεροβυζαντινή περίοδο παρατηρείται μια άνθιση του ρητορικού είδους των *εγκωμιαστικών εκφράσεων των πόλεων*¹⁰². *Εγκώμια πόλεων* συντίθενται ως αυτοτελή έργα ή ενσωματώνονται σε ποικίλα γραμματειακά είδη (ιστοριογραφία, αγιολογία, επιστολογραφία, ρητορική). Η αναβίωση του *εγκωμίου της πόλης* (καθώς στη μεσοβυζαντινή περίοδο δεν παράγονται αυτοτελή *εγκώμια πόλεων*) οφείλεται στον πολιτικό κατακερματισμό του Βυζαντίου το 1204 που επέφερε τη δημιουργία νέων κέντρων εξουσίας (Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Τραπεζούντα), στην πνευματική άνθηση των πόλεων, στην επιθυμία των λογίων να διακριθούν για την κλασσική τους παιδεία, στην ανάγκη να προστατευτούν οι πόλεις από τον δυτικό και τουρκικό επεκτατισμό και στα εσωτερικά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα των πόλεων.

Οι λόγοι της υστεροβυζαντινής περιόδου στηρίχθηκαν στη ρητορική παράδοση των κλασσικών και ρωμαϊκών χρόνων για τη σύνθεση των *εγκωμίων των*

¹⁰² Για μελέτες με αντικείμενο τα *εγκώμια των πόλεων* βλ. ενδεικτικά: Akisik, Praising a city. Γιαρένης, Τραπεζούντα. Foss - Tulchin, *Nicaea*. Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 143-214. Κιουσοπούλου, «*Αόρατες*» *βυζαντινές πόλεις*, σ. 124-130. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 15-100. Lauritzen, Bessarion. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 97-174. Saradi, Kallos. Της ίδιας, Τραπεζούντα. Της ίδιας, Κωνσταντινούπολη. Σταμούλη, *Εκφράσεις* και τον συλλογικό τόμο: Odorico - Mesis, *Villes de toute beauté*.

πόλεων. Τρία κυρίως έργα αποτέλεσαν τα πρότυπά τους: ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη, η θεωρητική πραγματεία του Ψευδο-Μενάνδρου με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* και ο ο *Ἀντιοχικός* του Λιβανίου, γι' αυτό θα τα παρουσιάσουμε με συντομία, δίνοντας έμφαση στο θέμα του παρελθόντος της πόλης.

Ο **Αίλιος Αριστείδης** (117-188/199μ.Χ.) συνέθεσε τον *Παναθηναϊκό* το 165-170μ.Χ., πιθανόν έπειτα από πρόσκληση να εκφωνήσει ένα λόγο στα Παναθήναια του 167μ.Χ., με αφορμή τη νικηφόρα έκβαση των ρωμαϊκών πολέμων κατά των Περσών¹⁰³. Ο Αριστείδης βασίστηκε στη ρητορική των κλασικών χρόνων, τον *Παναθηναϊκό* του Ισοκράτη, τον *Μενέξενο* του Πλάτωνα και τον *Επιτάφιο του Περικλή* του Θουκυδίδη για να προβάλλει την Αθήνα ως σύμβολο του ελληνικού κόσμου, η αξία του οποίου ήταν εμφανής από τη σύγκρισή του με τον βαρβαρικό. Ο *Παναθηναϊκός* αναδείκνυε την Αθήνα ως σύμβολο του αρχαίου ελληνικού πνεύματος σε μια εποχή που η ελληνική ταυτότητα δεν ήταν μόνο θέμα παιδείας αλλά και μέσο κοινωνικής καταξίωσης. Η αναγνώριση του παρελθόντος της πόλης επέτρεπε στον κάθε πολίτη να συνδέεται με το παρελθόν της πόλης του και να συμμετέχει στην πολιτική ζωή της, σε μια περίοδο που παρότι οι ελληνικές πόλεις είχαν ενταχθεί στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δεν είχαν χάσει εντελώς την αυτοτέλειά τους, η οποία αποδεικνυόταν πλέον πολιτισμικά και ιστορικά. Ο Αίλιος Αριστείδης πρόβαλε τον πατριωτισμό του στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, καθώς θεωρούσε εαυτόν πολίτη της Αθήνας, της πόλης που ηγείτο πολιτισμικά του ελληνικού κόσμου.

Ο Αριστείδης στο προοίμιο δήλωσε τη ρητορική συνήθεια που του επέβαλε να μιλήσει για την πόλη και παρουσίασε την Αθήνα ως πόλη-μητέρα που πρόσφερε την αρετή στους κατοίκους της. Η Αθήνα ήταν η πηγή του πολιτισμού και της παιδείας και ιδρύθηκε από τους θεούς για να χαριστεί στο ανθρώπινο γένος ο πολιτισμός. Στην επίτευξη αυτού του σκοπού συνέτειναν η θέση και το κλίμα της πόλης.

Το ιστορικό παρελθόν της πόλης αποτελεί το κύριο μέρος του λόγου και ακολουθεί τριμερή διάκριση κατά μίμηση του *Επιταφίου* του Περικλή (οι πρόγονοι που χάρισαν στην Αθήνα την ελευθερία βασισμένη στην αρετή, οι πατέρες που δημιούργησαν την αυτοκρατορία και οι παρόντες πολίτες που σταθεροποίησαν την αυτοκρατορία).

¹⁰³ Για την έκδοση του κειμένου βλ. Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός*. Για τον σχολιασμό βλ. Oliver, *Panathenaic*, σ. 5-44.

Η απαρχή της Αθήνας τοποθετήθηκε στους μυθικούς χρόνους. Οι πρόγονοι ανήκαν στη μυθική περίοδο. Τα μυθικά πρόσωπα (π.χ. οι Επτά επί Θήβας και οι Αμαζόνες) χρησιμοποιήθηκαν αλληγορικά για να προβληθούν οι αρετές των Αθηναίων, το θάρρος και η φιλανθρωπία. Η σημασία που δόθηκε στη μυθική περίοδο συνδέεται με τη γενικότερη τάση της εποχής να ερμηνεύονται οι μύθοι αλληγορικά.

Οι ιστορικοί χρόνοι (οι πόλεμοι της Αθήνας εναντίον των Περσών) επικεντρώθηκαν στη μάχη του Μαραθώνα που λειτουργούσε παραδειγματικά και είχε παιδευτική αξία. Η Αθήνα υπήρξε ηγεμονική δύναμη που αντιτάχθηκε στον βαρβαρικό κόσμο. Αντίθετα η πραγματική δύναμη της Αθήνας τον 2^ο αι. μ.Χ. οφειλόταν στα πνευματικά επιτεύγματά της. Ο Αίλιος Αριστείδης αξιοποιώντας την κλασική ρητορική πρόβαλε την Αθήνα ως δάσκαλο για τους πολίτες της. Οι Αθηναίοι με τους Περσικούς πολέμους επέβαλαν την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού έναντι της βαρβαρότητας, τη δύναμη του λόγου έναντι της δύναμης της *αλογίας*.

Η ιστορία της πόλης στον *Παναθηναϊκό* συνιστά μια εκπαιδευτική διαδικασία. Οι ιστορικοί χρόνοι προοικονομούν την εδραίωση της ηγεμονίας της Αθήνας. Η στροφή του Αριστείδη στο κλασικό παρελθόν έβρισκε ιδέες χρήσιμες για το παρόν. Ο Ισοκράτης τον 5^ο αι. π.Χ. στον *Παναθηναϊκό* αναφέρθηκε στους Περσικούς πολέμους για να προωθήσει την Πανελλήνια ιδέα και την ηγεσία μιας εκστρατείας από τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες. Ο Αριστείδης επηρεασμένος από τη ρητορική παράδοση εγκωμίασε την Αθήνα ως αξία εκπρόσωπο του ενδόξου παρελθόντος. Τα μυθικά και ιστορικά παραδείγματα του παρελθόντος χρησίμευαν στα πολιτικά ζητήματα του παρόντος.

Η αφήγηση της ιστορίας της πόλης από τους μυθικούς και ιστορικούς χρόνους οδηγήθηκε στο παρόν, την εγκαθίδρυση της Αθήνας ως ηγεμονικής δύναμης και τα επιτεύγματά της. Η θρησκεία και το πολίτευμα δημιούργησαν τον μοναδικό πολιτισμό της Αθήνας. Τα συνθετικά στοιχεία του αθηναϊκού πολιτισμού προσλαμβάνονταν μέσα από την ενατένιση του παρελθόντος. Η αντιπαραβολή με τη Σπάρτη καταδείκνυε την αξία του αθηναϊκού πολιτεύματος. Η Αθήνα εγκωμιάστηκε ως ηγεμονική δύναμη, ικανή να επιβληθεί στον βαρβαρικό κόσμο και σε κάθε μορφή *αλογίας*, χάρη στον πολιτισμό της. Η ελληνική γλώσσα και η φιλοσοφία συνέθεταν τη μοναδικότητα του πολιτισμού της Αθήνας. Αυτό αποδεικνυόταν από τη σύγκριση της Αθήνας με άλλες πόλεις.

Ο εγκωμιασμός της Αθήνας ολοκληρώθηκε με την αναφορά στη θεϊκή ίδρυσή της και τον ρόλο της ως συνδέσμου μεταξύ των θεών και των ανθρώπων. Ο Αίλιος

Αριστείδης στο τέλος έδωσε συμβουλές στους Έλληνες και προσευχήθηκε για την Αθήνα.

Ο Αίλιος Αριστείδης εξήρε την πνευματική υπεροχή της Αθήνας όταν η πόλη είχε ενταχθεί στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η Αθήνα αποτελούσε τμήμα της Ρωμαϊκής πολιτείας, αλλά παρότι εντάχθηκε στις πολιτικές δομές της διατηρούσε αυτοτέλεια στον ρωμαϊκό κόσμο που οφειλόταν στο παρελθόν και τα πνευματικά επιτεύγματά της. Η ελληνική γλώσσα και η παιδεία, ήταν τα στοιχεία εκείνα που επέτρεψαν στην Αθήνα να εξελιχθεί σε ηγεμονική δύναμη, να αναδειχθεί ως η πρώτη πόλη μεταξύ των ελληνικών πόλεων και να αντιμετωπίσει τους βαρβάρους. Η Αθήνα με την ένταξή της στον ρωμαϊκό κόσμο έχασε την πολιτική δύναμή της και τη θέση της πήρε η Ρώμη, η οποία ανέλαβε τον αγώνα εναντίον του βαρβαρικού κόσμου. Όμως η Ρώμη κατακτώντας την Αθήνα, σύμφωνα με τον Αίλιο Αριστείδη έλαβε την παιδεία και τη σοφία των Ελλήνων, της οποίας εκπρόσωπος ήταν η Αθήνα¹⁰⁴.

Η Αθήνα συμβόλιζε τις αξίες του ελληνισμού οι οποίες αντιτάχθηκαν στη βαρβαρότητα που σήμαινε την πάλη εναντίον των Περσών. Ο Αριστείδης αφηγήθηκε το παρελθόν της Αθήνας αναπτύσσοντας εκτενώς τη σχέση της πόλης με τους θεούς που αποτελεί κύριο θέμα στον *Παναθηναϊκό* και προβάλλει την Αθήνα ως θρησκευτικό κέντρο απέναντι στη Ρώμη¹⁰⁵. Η Ρώμη ήταν η πολιτική δύναμη της εποχής που μπορούσε να προσφέρει ασφάλεια, όμως η Αθήνα ήταν η δύναμη του λόγου, η πόλη σύμβολο του ελληνικού πνεύματος και της θρησκείας.

Ο **Ψευδο-Μένανδρος** (3^{ος} αι. μ. Χ.) αξιοποιώντας τον Ισοκράτη και τον Αίλιο Αριστείδη συνέγραψε μια ρητορική πραγματεία με τίτλο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*. Στα ιδιαίτερα κεφάλαια που αφορούν τον έπαινο της πόλης πρότεινε διάφορους τρόπους εγκωμιασμού ανάλογα με την περίπτωση και το μήνυμα που ήθελε να δώσει ο ρήτορας κάθε φορά. Ο έπαινος της πόλης αναπτύσσεται σε δύο άξονες: ο πρώτος αφορά τη χώρα (*περὶ χώρας*) και ο δεύτερος τους ανθρώπους (*περὶ ἀνθρώπων*). Ο δεύτερος τρόπος υποδιαιρείται με τη σειρά του σε δύο άξονες: ο πρώτος αφορά το παρελθόν (*ἀπὸ γένους*) και ο δεύτερος τα επιτεύγματα των ανθρώπων (*ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων*): *Οἱ τοίνυν περὶ τὰς πόλεις ἔπαινοι μικτοὶ εἰσὶν ἀπὸ κεφαλαίων τῶν περὶ χώρας εἰρημένων καὶ τῶν περὶ ἀνθρώπων. ἕκ μὲν γὰρ τῶν περὶ χώρας τὴν θέσιν*

¹⁰⁴ Saïd, *Identity in Greek Rhetoric*, σ. 275-299, 293.

¹⁰⁵ Kelly, *Panathenaic*.

ληπτέον, ἐκ δὲ τῶν περὶ ἀνθρώπους τὸ γένος, τὰς πράξεις, τὰς ἐπιτηδεύσεις· ἀπὸ γὰρ τούτων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζομεν¹⁰⁶.

Περὶ χώρας

Ἡ θέση τῆς πόλης εξετάζεται σε σχέση με τον ουρανὸ και τὴν ὥρα (κλίμα), τὴ στεριά και τὴ θάλασσα, τὸν περιβάλλοντα χώρο, τὴν ενδοχώρα, τὴς γειτονικὲς πόλεις, τὰ βουνά, τὴς πεδιάδες, τὴ διαθεσιμότητα τοῦ νεροῦ και τὴν ὑπαρξὴ ποταμῶν. Τα στοιχεῖα αὐτὰ επιφέρουν τὴν ωφέλεια και τὴν ευχαρίστηση¹⁰⁷.

Ἡ θέση ὡς πρὸς τὸ κλίμα¹⁰⁸

Τὸ κλίμα διαμορφώνεται ὡς θερμὸ, ψυχρὸ, ομιχλώδες, καθαρὸ και αρμονικὸ. Ἐάν ἡ πόλη διαθέτει ὅλα τα παραπάνω ὁ συγγραφέας βρίσκεται στὴν καλύτερη θέση καθὼς ἔχει πολλὲς ἀφορμὲς γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἐγκωμίου τοῦ. Ἐάν ὅμως ἡ θέση δὲν διαθέτει πλεονεκτήματα θα πρέπει νὰ ἀναδειχθῶν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο. Ἐάν πάλι δὲν διαθέτει κανένα θα πρέπει νὰ γίνῃ γενικὴ ἀναφορὰ στὸ κλίμα. Ἐάν γιὰ παράδειγμα κάποιοι κατοικοῦν στὴν Ἄσκη (ἡ ὁποία πιθανῶς διαθέτει ἀγρονο ἔδαφος) τότε αὐτοὶ θα πρέπει νὰ ἐγκωμιαστοῦν γιὰ τὸ φιλοσοφεῖν και τὴν καρτερικότητά τους. Ἐάν ἡ θέση διαμορφώνει θερμὸ κλίμα, ὁ συγγραφέας θα πρέπει νὰ ἀπαριθμήσει τὰ ἀρνητικὰ τοῦ ψυχροῦ κλίματος και τὸ ἀντίστροφο. Θα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ πόλεις διαθέτουν τὸ καλύτερο κλίμα και τὸν καλύτερο συνδυασμὸ τῶν

¹⁰⁶ Μένανδρος, *Πῶς χρῆ πόλεις ἐπαινεῖν*, σ. 32.

¹⁰⁷ Το ἴδιο, σ. 32: *θέσιν πόλεως δοκιμάζομεν κατὰ τοὺς ἄνω τρόπους τοὺς εἰρημένους καὶ καθ' ἐτέρους πλείονας, ἢ πρὸς οὐρανὸν και ὥρας, ἢ πρὸς ἥπειρον, ἢ πρὸς θάλατταν, ἢ πρὸς τὴν χώραν ἐν ἧ̄ κείται, ἢ πρὸς τὰς περιοίκους χώρας και πόλεις, ἢ πρὸς ὄρη, ἢ πρὸς πεδία. τὸ γὰρ εὐὺδρον εἶναι τὴν πόλιν ἢ ποταμοῖς περιειληφθαί ἔφην τῶν περὶ χώραν εἶναι. αὐτῶν δὲ τούτων ἕκαστον και πρὸς ἡδονὴν και ὠφέλειαν κατὰ τὴν ἄνω γεγυνοῦσαν διαίρεσιν.*

¹⁰⁸ Το ἴδιο, σ. 32-36: *τὴν γὰρ θέσιν πρῶτον ἔφην κατὰ τὸν οὐρανὸν και κατὰ τὰς ὥρας δεῖν θεωρεῖν. θεωρεῖται δὲ ἢ κατὰ ψύξιν ἢ κατὰ θάλπιν ἢ κατ' ἀγλὸν ἢ κατὰ καθαρότητα ἢ κατὰ εὐἀρμοστίαν πασῶν τῶν ὥρῶν. εἰ γὰρ τις τὸν οὐρανὸν δοκιμάσει, γίγνεται θέσις πόλεως ἢ κατὰ ταῦτα πάντα ἢ κατὰ τούτων τὰ πλεῖστα ἢ ἕνια. ...χειμῶν μὲν γὰρ και θέρος ἐπὶ τὸ ἔλαττον· μᾶλλον γὰρ ἐλάττους και ἀσθενεστέρας ἐπαινετέον. ἔαρ δὲ και μετόπωρον ἐπὶ τὸ μᾶλλον· μᾶλλον γὰρ ἰσχύειν τὰς ὥρας ταύτας ἐπαινοῦ ἄξιον. ἐν δὲ περὶ τῶν ὥρῶν και ἂ ἐκάστη φέρει τακτέον, ...πρὸς ἡδονὴν και ὠφέλειαν, ὠφέλειαν μὲν εἰ ἀβλαβῆ ἐστίν, ἡδονὴν δὲ εἰ ταῖς αἰσθήσεσι τερπνὰ γεύσεσιν ὄψεσι και ταῖς ἄλλαις· ποσότητα δὲ εἰ πολλὰ ταῦτα εἶη.*

εποχών. Οι εποχές καθαυτές εξετάζονται για τη διάρκειά τους. Ο χειμώνας και το καλοκαίρι πρέπει να παρουσιάζονται για τη μικρή διάρκειά τους και να αναπτύσσονται λιγότερο από τον συγγραφέα, ενώ η άνοιξη και το φθινόπωρο θα πρέπει να κυριαρχούν στον έπαινο. Το κλίμα επηρεάζει τα προϊόντα που παράγει η κάθε πόλη. Αυτά περιγράφονται για το χρόνο παραγωγής τους που καθορίζει την ποσότητα και τη ποιότητά τους. Η ποιότητα επιφέρει την ευχαρίστηση, την ωφέλεια και την ικανοποίηση των αισθήσεων.

Η θέση ως προς τη στεριά και τη θάλασσα¹⁰⁹

Μετά το κλίμα παρουσιάζεται η σχέση της θέσης με τη στεριά και τη θάλασσα. Εάν η θέση της είναι ηπειρωτική ή απέχει πολύ από τη θάλασσα τότε εγκωμιάζεται η απόστασή της από αυτή που επιφέρει την ασφάλεια και μαρτυρά την σοφία των κατοίκων που επέλεξαν μια τέτοια θέση. Ένα όμως η θέση είναι παραθαλάσσια ή σε νησί εγκωμιάζονται τα οφέλη της θάλασσας και παρουσιάζονται τα αρνητικά των ηπειρωτικών.

Η θέση ως προς την ενδοχώρα¹¹⁰

Η θέση της πόλης ως προς την ενδοχώρα της παρουσιάζεται ως εξής: αν βρίσκεται στην αρχή της (τότε παρομοιάζεται με τα προπύλαια μιας οικίας), στο μέσο (τότε παρομοιάζεται με βασιλικό παλάτι ή με τον ομφαλό της ασπίδας) ή στο τέλος (τότε παρομοιάζεται με τους ερωτευμένους που αποφεύγουν τους αδιάκριτους).

¹⁰⁹ Το ίδιο, σ. 36: *δὲ δεύτερον καὶ τρίτον στοιχεῖον, ὅπως κεῖται πρὸς ἡπειρον, ὅπως πρὸς θάλασσαν. ἐὰν μὲν τοίνυν ἡπειρωτικὴ ἦ καὶ πλεῖστον ἀπέχη τῆς θαλάσσης, τὴν ἀπὸ τῆς ἀποχωρήσεως ἀσφάλειαν ἐγκωμιάσεις, καὶ σοφῶν ἀνδρῶν παραθήσεις γνώμας, αἱ τοὺς κατ' ἡπειρον οἰκισμοὺς ἐπαινοῦσι καὶ τοὺς πλεῖστον ἀπὸ θαλάττης ἀπέχοντας, καὶ πάντα ἐρεῖς ὅσα ἐν τῷ ἐτέρῳ κακά. ἐὰν δὲ ἡ πόλις θαλαττία ἦ ἢ νῆσος, τὰς τε ἡπίρους ἐρεῖς κακῶς καὶ τοὺς ἡπειρωτικοὺς οἰκισμοὺς, καὶ ὅσα ἀγαθὰ ἀπὸ θαλάσσης ἀριθμῆση.*

¹¹⁰ Το ίδιο, σ. 36-38: *Ἐξῆς ἦν στοιχεῖα θέσεως, ὅπως ἔχει πρὸς τὴν περιοικίδα χώραν, καὶ ὅπως πρὸς τὰς ἀστυγείτονας χώρας. πρὸς μὲν τοίνυν τὴν περιοικίδα χώραν θεωρητέον, εἰ ἐπ' ἀρχῆς κεῖται, ἢ ἐν μέσῳ, ἢ πρὸς τῷ τέλει. καὶ εἰ μὲν ἐπ' ἀρχῆς κεῖται, ὥσπερ προσώπων ἀπεικαστέον, καὶ ὅτι ἐντὸς τὴν αὐτῆς χώραν φυλάττει, ὥσπερ μιᾶς οἰκίας προπύλαια. ἐὰν δὲ ἐν μέσῳ, ὅτι ὥσπερ βασιλεία ἢ ἀρχεῖα ἢ ὀμφαλὸς ἀσπίδος, ὥσπερ Ἀριστείδης εἶπε, [κατεῖληφεν] ἢ ὥσπερ ἐν κύκλῳ μέσον σημεῖον. ἐὰν δὲ ἐπὶ τέλει, ὅτι ὥσπερ ἐραστὰς ἀποφυγοῦσα τοὺς προσιόντας.*

Επιπλέον παρουσιάζεται η μορφολογία της ενδοχώρας. Εάν δηλαδή βρίσκεται σε πεδιάδα που είναι τραχιά ή ακόμα πιο σκληρή. Τότε οι πρώτες εγκωμιάζονται σαν να θέτουν έναν αγώνα γι' αυτούς που τις επισκέπτονται. Οι δεύτερες είναι πιο ευγενικές στις νέες αφίξεις γιατί μοιάζουν με ακροπόλεις που φέγγουν από μακριά. Οι πόλεις που συνδυάζουν και τα δύο χαρακτηριστικά επαινούνται, όπως έκανε ο Αριστείδης [στον *Παναθηναϊκό*]. Πρέπει ακόμα να εξετασθεί η διαθεσιμότητα του νερού, που απορρέει από τις πηγές, τα ποτάμια και τις λίμνες. Αυτά πρέπει να κριθούν για λόγους ευχαρίστησης και χρησιμότητας.

Η θέση ως προς τις γειτονικές πόλεις και τις χώρες¹¹¹

Εξετάζεται εάν η πόλη είναι στην αρχή, στο μέσο, στο τέλος ή στο κέντρο των γειτονικών πόλεων και χωρών. Επίσης εξετάζεται το μέγεθος και η δόξα της. Βάση αυτών οι πόλεις μπορεί να είναι μικρές και άσημες ή μεγάλες και δοξασμένες, και ακόμα αρχαίες και νέες. Ως προς τη σχέση της πόλης με τις γειτονικές χώρες θα μπορούσε για παράδειγμα να αναφερθεί η Ασία και να ειπωθεί ότι η πόλη γειτονεύει με ένα μεγάλο έθνος, το οποίο όμως δεν είναι δυνατόν να σκιάσει τη φήμη της. Εάν η πόλη είναι στην αρχή της επικράτειας άλλων εθνών, μπορεί να υποστηριχθεί ότι προβάλλει μπροστά τους σαν ένας προμαχώνας, όπως είπε ο Αριστείδης για την Αθήνα. Εάν η πόλη είναι στο κέντρο, ότι είναι περικυκλωμένη από όλες τις πλευρές για τα στολίδια της. Εάν είναι στο τέλος, ότι μοιάζει με την κορυφή όλων των άλλων. Εάν είναι φημισμένη, ότι είναι πιο φημισμένη και από τις φημισμένες. Εάν οι γειτονικές χώρες είναι αρχαίες, τότε και ο γείτονας θα πρέπει να εγκωμιάζεται για την αρχαιότητα του. Όμως οι γειτονικές χώρες θα πρέπει να αναφερθεί ότι επιβαρύνθηκαν από τον χρόνο και συνεπώς γέρασαν ενώ για την εγκωμιαζόμενη πόλη θα πρέπει να αναφερθεί, παρότι είναι αρχαία, ότι ανθεί. Εάν η πόλη είναι νέα θα

¹¹¹ Το ίδιο, σ. 38-40: *Πρὸς τοίνυν τὰς ἐν γειτόνων θεωρητέον ἢ [ὡς πρὸς] πόλεις ἢ [ὡς πρὸς] χώρας, [ἢ] πότερον ἐν ἀρχῇ ἐστὶν αὕτη, ἢ πρὸς τῷ τέλει, ἢ πανταχόθεν μέση· καὶ χῶραι καὶ πόλεις εἰ μικραὶ καὶ ἀφανεῖς, καὶ εἰ ἀρχαῖαι ἢ νέαι. ...εἰ μὲν ἐπ' ἀρχῆς τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ὅτι προβέβληται ἀντ' ἄλλου φυλακτηρίου, ὡσπερ ὁ Ἀριστείδης· τοῦτο γάρ φησι περὶ τῶν Ἀθηναίων. ...εἰ δ' ἐνδοξοὶ εἶεν αἱ πόλεις καὶ ἐπιφανεῖς, ὅτι ἐνδόξων ἐνδοξότερα ἐστὶ καὶ ἐπιφανῶν ἐπιφανεστέρα, ἢ ἐπιφανῶν οὐκ ἀφανεστέρα ἢ οὐ πολὺ· εἰ δὲ ἄδοξοι καὶ ἐπιφανεῖς, ὅτι δι' αὐτὴν ἀλλ' οὖν ὀνόματος καὶ φήμης τυγχάνουσιν. εἰ μὲν ἀρχαῖαι χῶραι εἶησαν, ὅτι ἀνάγκη καὶ αὐτὴν ἀρχαίαν εἶναι τὴν πρόσοικον [χώραν]· εἰ δὲ πόλεις, ὅτι αἱ μὲν κεκμήκασιν χρόνῳ, ἢ δ' ἀνθεῖ· εἰ δ' αὖ νέαι, ὅτι πρὸς φυλακὴν προβέβληται νεωστὶ γεγεννημένη.*

πρέπει να αναφερθεί ότι τοποθετήθηκε ενώπιον των γειτονικών πόλεων και χωρών για να τις προστατεύει.

Η καθεαυτή θέση¹¹²

Ανάλογα με την καθεαυτή θέση οι πόλεις διακρίνονται σε ορεινές ή πεδινές. Οι ορεινές εγκωμιάζονται για τη φυσική ασφάλεια και την ευχαρίστηση. Επιπλέον για την εξασφάλιση ενός ειρηνικού πνεύματος, το οποίο οφείλεται στον καθαρό αέρα και στην οχυρή θέση που μοιάζει με φυσικό τείχος. Τα ελαττώματα των ορεινών είναι το ψυχρό κλίμα και η έλλειψη χώρου. Ο συγγραφέας πρέπει να υποστηρίξει λοιπόν ότι η πόλη δεν μειονεκτεί. Οι πεδινές εγκωμιάζονται για το γεγονός ότι είναι ορατές από παντού και δεν εμποδίζεται η θέασή τους. Επιπλέον ότι το περιβάλλον τους προσφέρεται για τη γεωργία και ακόμα ότι οι κάτοικοί τους ξεχωρίζουν για την ανδρεία τους. Ο συγγραφέας πρέπει να αναφέρει τα ελαττώματα των ορεινών. Τα μειονεκτήματα των πεδινών είναι το θερμό κλίμα και η εύκολη προσβολή τους από εχθρούς· επομένως πρέπει να υποστηρίξει το αντίθετο.

Από γένους

Το παρελθόν της πόλης συντίθεται από τον ιδρυτή και τους πρώτους κατοίκους της. Ακόμα παρουσιάζονται ο χρόνος, οι μεταβολές και οι αιτίες της ίδρυσης: *ὁ τοῦ γένους καλούμενος τόπος, διαρεῖται εἰς οἰκιστὰς, εἰς τοὺς οἰκήσαντας, εἰς τὸν χρόνον, εἰς τὰς μεταβολάς, εἰς τὰς αἰτίας ἀφ' ὧν αἱ πόλεις οἰκοῦνται*¹¹³.

Ανάλογα με τον ιδρυτή οι πόλεις διαιρούνται¹¹⁴

Στις θεϊκές. Αν ο ιδρυτής είναι θεός το εγκώμιο είναι το σπουδαιότερο (μέγιστον), όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ερμούπολης και της Ηλιούπολης.

¹¹² Το ίδιο, σ. 40-42: *Σκεψώμεθα ...τὴν τοπικὴν καλουμένην θέσιν ...ἐν ᾧ ἡ πόλις ἴδρυται. ...ἢ πᾶσα ἐν ὄρει καὶ γηλόφῳ ἢ πᾶσα ἐν πεδίῳ. ἂν μὲν τοίνυν πᾶσα ἐν ὄρει, καὶ πρὸς ἀσφάλειαν καὶ πρὸς ἡδονὴν ἐπαινετέον ἐκ τούτου, κατὰ μὲν εἰρήνην διὰ τὴν τοῦ ἀέρος τοῦ ὑποκειμένου καθαρότητα, κατὰ δὲ πόλεμον ὅτι αὐτοφυεὲς τείχος καὶ ἀπρόσβατον κέκτηται. ἐλαττώματα δὲ τῶν ἐν γηλόφῳ κειμένων ψύχους ὑπερβολαί, ὀμίχλη, στενοχωρίαί. δεῖ οὖν ἀποφαίνειν οὐ προσόντα ταῦτα ἢ οὐ μάλιστα.*

¹¹³ Μένανδρος, *Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν*, σ. 46.

¹¹⁴ Το ίδιο, σ. 46.

Στις ηρωικές. Αν ο ιδρυτής είναι ημίθεος ή ήρωας, το εγκώμιο είναι μεν λιγότερο σημαντικό, αλλά διατηρεί τη σπουδαιότητά του (*ἔνδοξο*), όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ηράκλειας, ή άλλων πόλεων που ιδρύθηκαν από τους Σαρπηδόνες και τον Μίνωα.

Στις ανθρώπινες. Εάν ο ιδρυτής είναι στρατηγός και βασιλιάς το εγκώμιο έχει αξία (*ἔνδοξο*), όμως αν ο ιδρυτής είναι ιδιώτης τότε το εγκώμιο είναι *ἄδοξον*.

Ανάλογα με τους *οικήσαντες* οι πόλεις διαιρούνται¹¹⁵

Στις ελληνικές. Οι *οικήσαντες* διαιρούνται σε Έλληνες και βαρβάρους: *τοὺς δὲ οἰκήσαντας διαιρήσομεν μιᾶ μὲν τομῇ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων*. Οι Έλληνες διαιρούνται σε τρία γένη: *Ἑλλήνων δ' αὖ τῶν εὐγενεστάτων νομιζομένων γενῶν· γένη δὲ τὰ ἀνωτάτω καὶ γνωριμώτατα τρία, τὸ Δωριέων, Αἰολέων, Ἰώνων*.

Στις βαρβαρικές. Οι βάρβαροι διαιρούνται στους *ἀρχαιοτάτους* (όπως οι Φρύγες) και στους *βασιλικωτάτους* (όπως οι Λυδοί, οι Μήδοι, οι Πέρσες, οι Αιθίοπες και οι Σκύθες).

Ανάλογα με το χρόνο της ίδρυσης οι πόλεις διαιρούνται¹¹⁶

Στις *ἀρχαιότατες/παλαιότατες*, αυτές που δημιουργήθηκαν πριν από τα άστρα ή μαζί με τα άστρα, ή πριν τον κατακλυσμό ή μετά τον κατακλυσμό, όπως η Αθήνα που δημιουργήθηκε μαζί με τον ήλιο, οι Αρκάδες πριν από τη Σελήνη και οι Δελφοί μετά τον κατακλυσμό. Οι αρχαιότατες πρέπει να εγκωμιάζονται ως οι πιο τιμημένες και ως αιώνιες όπως οι θεοί: *ἐὰν μὲν τοίνυν ἀρχαιοτάτη ἢ πόλις ᾗ, φήσεις τὸ πρεσβύτατον τιμιώτατον εἶναι καὶ ὅτι αἰώνιος ἐστὶν ἢ πόλις, ὥσπερ οἱ θεοί*.

Στις *μέσες*. Αυτές που δημιουργήθηκαν όταν αναπτύχθηκαν οι Έλληνες και οι Πέρσες, οι Ασσύριοι, οι Μήδοι, όπως οι Συρακούσες, και ορισμένες πόλεις της Ιωνίας και οι περισσότερες της Ελλάδας και των βαρβαρικών χωρών. Οι *μέσες* πρέπει να εγκωμιάζονται σαν να μην έχουν παρακμάσει, ή να έχουν γεράσει και ότι δεν υφίστανται το βάρος του χρόνου, αλλά ούτε και ότι είναι νεότευκτες: *ἐὰν δὲ τοῦ μέσου ὄρου, ὅτι οὐθ' ὑπορρεῖ καὶ γεγήρακεν ὥστε πεπονηκέναι, οὔτε νεωστὶ ἀνέστηκεν*.

Στις *ἐσχάτες* και νεότατες. Αυτές που δημιουργήθηκαν στα χρόνια των Ρωμαίων και όσες δημιουργήθηκαν από τους ίδιους. Αυτές πρέπει να εγκωμιάζονται

¹¹⁵ Το ίδιο, σ. 46-48.

¹¹⁶ Το ίδιο, σ. 48-50.

ως ανθίζουσες και ακμάζουσες, όπως ένα νέο κορίτσι που βρίσκεται στη νιότη του και είναι γεμάτο ελπίδες, γι' αυτό απολαμβάνουν την ίδια δόξα με τις αρχαίες και δεν υστερούν από τις μέσες: *ἐὰν δὲ νεωτέρα ᾖ, ὅτι ἀνθεῖ καθάπερ κόρη ἀκμάζουσα, καὶ ὅτι μετὰ πλειόνων καὶ βελτιόνων ἐλπίδων οἰκεῖται. Χρὴ δὲ τὰς νεωτέρας μηδὲν ἐλαττομένας σεμνότητι τῶν παλαιότερων δεικνύειν, τὰς δὲ ἀπὸ τοῦ μέσου ὄρου πρὸς ἀμφοτέρας αὐτάρκεις.*

Ανάλογα με τον τρόπο ίδρυσης (τῶν μεταβολῶν) οι πόλεις διαιρούνται σε άλλες κατηγορίες¹¹⁷

Σε αυτές που ιδρύθηκαν από αποικισμό, όπως οι περισσότερες πόλεις της Ελλάδας, της Ιωνίας, του Ελλήσποντου και των νήσων, οι οποίες πρέπει να εγκωμιάζονται για τη σπουδαιότητα της μητρόπολης και την αντίστοιχη δόξα που έλαβε η νέα πόλη· και ακόμα τις δυνατότητες που απέκτησε από την ορθή επιλογή του τόπου ίδρυσης και την ειρηνική ίδρυση που δεν αντιμετώπισε εξεγέρσεις και πολέμους: *ἐὰν μὲν ἀποικίαν, ὅτι ἀπὸ μεγίστης πόλεως ἀπόκησαν καὶ ἐνδοξοτάτης, ὅτι ἀπόκισται ἐνδόξως, ὅτι δυνάμει κατέσχε τὸν τόπον ὅτι κατὰ φιλίαν ἀπόκίσθησαν, οὐχὶ στάσει καὶ πολέμοις ἐκπεσόντες.* Από συνοικισμό ιδρύθηκε η Μεγαλόπολη στην Αρκαδία. Οι πόλεις που ιδρύθηκαν από συνοικισμό πρέπει να εγκωμιάζονται για τους μικρότερους οικισμούς που συνενώθηκαν και δημιούργησαν μια μεγάλη και σπουδαία πόλη. Από μετοικισμό ιδρύθηκε η Σμύρνη, όπως διασώζει ο Αίλιος Αριστείδης. Οι πόλεις που ιδρύθηκαν από μετοικισμό πρέπει να εγκωμιάζονται όχι σαν να εξαναγκάστηκαν να αλλάξουν μορφή, αλλά γιατί προτίμησαν ένα νέο τόπο που διακρινόταν για το κάλλος τους. Λόγω των μεταβολῶν οι πόλεις αλλάζουν συχνά ονόματα. Η Αθήνα καλεῖται Αττική, Ακτή, Κεκροπία και Κραναά.

Σε αυτές που υπήρχαν και αναπτύχθηκαν. Αυτές είναι πιο εύκολο να εγκωμιαστούν. Πρέπει να εξυμνηθεί το μέγεθός τους και να παρομοιαστεί με ένα σώμα που αυξάνεται συνεχώς και γι' αυτό θα αναπτυχθεί ακόμα περισσότερο.

Σε αυτές που δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός. Αυτές μπορούν να εγκωμιαστούν αν αντιπαραβληθούν με τις πόλεις που ήταν κόμεις.

Ανάλογα με τις αιτίες της ίδρυσης οι πόλεις διαιρούνται¹¹⁸

¹¹⁷ Το ίδιο, σ. 50-54.

¹¹⁸ Το ίδιο, σ. 54-58.

Για το χαρούμενο ή πένθιμο γεγονός της ίδρυσης. Χαρούμενο γεγονός θεωρείται ο γάμος, η γέννηση και η νίκη. Η Μέμφιδα ιδρύθηκε για το γάμο της Αφροδίτης και του Ηφαίστου. Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε από τους Μακεδόνες για τη νίκη τους εναντίον των Θεσσαλών. Η Νικόπολη στο Άκτιο για τη νίκη των Ρωμαίων εναντίον της Κλεοπάτρας. Από πένθος ιδρύθηκε η πόλη Βουκέφαλος στην Ινδία από τον Αλέξανδρο για το άλογό του. Από τον Αδριανό ιδρύθηκε στην Αίγυπτο η ομώνυμη πόλη στη μνήμη του Αντίνοου.

Για το δίκαιο, ιδρύθηκε η πόλη Ρηνεία από τον Μίνωα για να αφιερωθεί στον Απόλλωνα ως ευσεβής πράξη, αφού η ευσέβεια είναι δικαιοσύνη.

Για το συμφέρον ιδρύθηκε η Ηράκλεια του Πόντου από τον Ηρακλή για να απωθήσει τους βαρβάρους.

Για το αναγκαίο ιδρύθηκαν από τους Ρωμαίους οι επονομαζόμενες Καρπίες, κατά μήκος του ποταμού Ίστρου για να ανακόψουν την πορεία των βαρβάρων.

Από έπιτηδεύσεων

Τα επιτεύγματα των κατοίκων είναι το πολίτευμα, οι επιστήμες και οι τέχνες¹¹⁹. Το πολίτευμα διακρίνεται σε βασιλεία, αριστοκρατία και δημοκρατία. Οι επιστήμες είναι η αστρονομία, η γεωμετρία, η μουσική, η γραμματική και η φιλοσοφία. Επί παραδείγματι οι Μυτιληναίοι διακρίθηκαν στη λύρα. Οι Αλεξανδρινοί στη γραμματική, τη γεωμετρία και τη φιλοσοφία. Οι τέχνες διακρίνονται σε βάνουσες και ελεύθερες. Βάνουσες θεωρούνται η χρυσοχοΐα, η χαλκευτική και η οικοδομική. Ελεύθερες θεωρούνται η γλυπτική και η ζωγραφική στις οποίες ξεχώρισαν οι Αθηναίοι.

Οι αρετές των κατοίκων είναι τέσσερις: η ανδρεία, η δικαιοσύνη (συντίθεται από την ευσέβεια, τη δικαιοπραξία και την οσιότητα), η σωφροσύνη και η φρόνηση.

Στον Ψευδο-Μένανδρο το παρελθόν μιας πόλης εγκωμιάζεται ως προς το γένος που διαμορφώνεται από τον ιδρυτή της πόλης και τους οικιστές της. Ο ιδρυτής προσδιορίζεται από τη μυθική ή την ιστορική του ταυτότητα και οι οικιστές από την ελληνική ή τη βαρβαρική καταγωγή τους. Συμπληρωματικά στοιχεία της σύνθεσης του παρελθόντος μιας πόλης είναι ο χρόνος, οι αιτίες και η μορφή της ίδρυσής της. Το επιστέγασμα της μνείας στο παρελθόν είναι η δόξα που προσδίδει στην πόλη και ως

¹¹⁹ Μένανδρος, *Πώς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν*, σ. 58-74.

επί το πλείστον συνδέεται με την αρχαιότητα. Η αρχαιότητα αφενός έχει περιεχόμενο χρονικό και αφετέρου αφορά το γένος των κατοίκων της πόλης που διαμορφώνει την ταυτότητα τους, σε συνδυασμό με τα *επιτεύγματα* και τις *αρετές* τους.

Ο **Λιβάνιος** (314-392/3μ.Χ.) συνέθεσε τον *Αντιοχικό* (356-360μ.Χ.) για τη γενέτειρά του με αφορμή τους Ολυμπιακούς αγώνες του 356 μ.Χ.¹²⁰. Ο έπαινος της Αντιόχειας έδωσε έμφαση στο μυθικό παρελθόν, δηλαδή στην ίδρυση της πόλης από τους θεούς και όχι στους ναούς τους, σε μια περίοδο όπου οι αρχαίες λατρείες άρχισαν να εγκαταλείπονται και ο χριστιανισμός να επιβάλεται από την αυτοκρατορική εξουσία. Η ειδωλολατρική θρησκεία δεν συνιστά στοιχείο του παρόντος της πόλης, όπως θα ήταν αν εγκωμιάζονταν οι ναοί της, αλλά τοποθετείται στο απόμακρο μυθικό παρελθόν. Το θέμα συνεπώς διαμορφώθηκε από τον Λιβάνιο ώστε να ανταποκριθεί στις σύγχρονες του ιστορικές συνθήκες¹²¹. Η πόλη προβλήθηκε ως κέντρο του ελληνικού κόσμου και μητρόπολη της Ασίας. Η Αντιόχεια στο παρελθόν με τη θεϊκή ίδρυσή της και στο παρόν με τα επιτεύγματά της αποτελούσε ζωντανό τμήμα του ελληνικού κόσμου¹²². Ο Λιβάνιος εγκωμίασε την Αντιόχεια για τη θέση της σύμφωνα με τους κανόνες του Μενάνδρου (την κεντρική θέση, τη γόνιμη γη, την αρμονία των εποχών κλπ.). Πριν την ανάπτυξη του θέματος επεσήμανε την αρμονική σχέση του παρόντος με το παρελθόν. Το παρελθόν της πόλης τοποθετήθηκε στους μυθικούς χρόνους. Ο Ίναχος επειδή έχασε την κόρη του Ιό από τον έρωτα του Δία, οργάνωσε μια εκστρατεία, στρατεύοντας τους Αργείους με αρχηγό τον Τριπτόλεμο. Όταν αυτοί έφτασαν στην Αντιόχεια επειδή ερωτεύθηκαν τον τόπο, αποφάσισαν να μείνουν εκεί και να σταματήσουν την αναζήτηση της Ιούς. Ο Τριπτόλεμος εγκατέστησε στους πρόποδες του λόφου τους Αργείους, ίδρυσε ναό στο όνομα του Νέμειου Δία και στην πόλη έδωσε το όνομα της Ιούς, ονομάζοντάς την Ιωνή. Όταν η πόλη αναπτύχθηκε και προωθήθηκε η καλλιέργεια της γης, αφιέρωσαν το ιερό στον Επικάρπιο Δία. Στη συνέχεια με θεϊκή παρότρυνση έφθασε στην πόλη ο Κάσος από την Κρήτη, ίδρυσε την Κασιώτη και νυμφεύθηκε την κόρη του Σαλαμίνος, τυράννου της Κύπρου. Στην πόλη ήρθαν και οι Ηρακλείδες. Έτσι οι Αντιοχείς έλαβαν τις καλύτερες αρετές, την αρχαιογονία από τους Αργείους, το νόμο από τους Κρήτες, τη βασιλική καταγωγή από τους Κυπρίους και τη θεϊκή καταγωγή

¹²⁰ Για την έκδοση του κειμένου, βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός*.

¹²¹ Saliou, *La fondation d'Antioche*. Της ίδιας, *Antioche décrite par Libanios*.

¹²² Norman, *Antioch*, σ. 3-7.

από τους Ηρακλείδες. Στους περσικούς χρόνους, όταν ο Καμβύσης εξστράτευσε εναντίον της Αιγύπτου, η γυναίκα του Μερή, ανακαίνισε το ναό της Αρτέμιδος (που βρισκόταν σε ένα προάστιο της πόλης και είχε ιδρυθεί από τη βασίλισσα Σεμίραμι των Ασσυρίων). Οι κάτοικοι της Ιωνής συνάντησαν τον Καμβύση και αυτός τους υποδέχθηκε όχι ως κατακτημένους, αλλά ως ευεργέτες. Έτσι η πόλη απολάμβανε την εύνοια των θεών. Ο Αλέξανδρος μετά τη νίκη του επί του Δαρείου στην Ισσό ήρθε στην πόλη και κατασκεύασε μια κρήνη σε ανάμνηση της μητέρας του Ολυμπιάδας. Ίδρυσε την πόλη και έφτιαξε ένα ιερό προς τιμήν του Βορτιαίου Δία και έδωσε το όνομα Ημαθία στην πόλη, γι' αυτό συγκαταλεγόταν στους ιδρυτές της. Ο Σέλευκος μετά τη δολοφονία του αρχηγού του, του Περδίκκα, ανέλαβε τη διοίκηση της Μακεδονίας και συμμάχησε με τον Αντίγονο. Μετά τη νίκη του Σελεύκου επί του Αντιγόνου ήρθε η πραγματική ακμή για την πόλη και οι θεοί ευνόησαν την ανάπτυξή της. Ο Σέλευκος θυσίασε στον Δία και ο θεός έστειλε τον αετό του στην πόλη, ο οποίος κάθισε στο βωμό που είχε ιδρύσει ο Αλέξανδρος. Τότε ο Σέλευκος άρχισε την οικοδόμηση της πόλης καθορίζοντας τα όριά της. Την πόλη του Σελεύκου κατοίκησαν οι πρώτοι κάτοικοι της Ιωνής, οι Αργείοι, οι Κρήτες και οι Ηρακλείδες. Ο Σέλευκος για να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα του Αντιόχου, έδωσε το όνομά του στην πόλη.

Στο τελευταίο μέρος ο Λιβάνιος αναφέρθηκε στην παρούσα μορφή της πόλης και τα επιτεύγματα των κατοίκων (το πολίτευμα, την παιδεία, τα δημόσια οικοδομήματα, την επάρκεια αγαθών, την αρμονική συμβίωση ντόπιων και ξένων κλπ.). Ο έπαινος της Αντιόχειας ολοκληρώθηκε με τη σύγκρισή της με άλλες πόλεις για να αναδειχθεί η υπεροχή της.

Η εξέλιξη της ρητορικής καθιέρωσε τη μορφή και το περιεχόμενο του εγκωμιαστικού λόγου για την πόλη. Η αφήγηση της ίδρυσης (είτε θεϊκή είτε ηρωική) και η σύνδεση της πόλης με το παρελθόν της ήταν χρήσιμη σε περιόδους ιδεολογικών συγκρούσεων. Η πόλη προσδιόριζε την ταυτότητα των κατοίκων της καθορίζοντας το γένος και τις *αρετές* τους που οφείλονταν στην ίδρυσή της, στους μυθικούς και ιστορικούς ιδρυτές. Το γένος και οι *αρετές* ενέτασσαν την πόλη και κατ' επέκταση τους κατοίκους στον ελληνικό κόσμο που αντιπαραβαλλόταν με τον βαρβαρικό. Η πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο ανταποκρινόταν στην πολεμική σύγκρουση αρχικά των Ελλήνων και έπειτα των Ρωμαίων με τους Πέρσες. Οι

ρήτορες διαμόρφωναν τον παρελθόν αναζητώντας την μυθική και ιστορική καταγωγή της πόλης για να τοποθετηθούν στα σύγχρονά τους ιδεολογικά ζητήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ *ΕΓΚΩΜΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ*

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης (1254-1258)

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ήταν γιος του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254) και της Ειρήνης. Το 1234 νυμφεύτηκε την Ελένη, κόρη του Βούλγαρου τσάρου Ιωάννη Β΄ Ασάν, στο πλαίσιο μιας επιγαμίας-συμμαχίας των δύο κρατών κατά των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης. Ο Θεόδωρος Β΄ άσκησε τα καθήκοντα του αντιβασιλέα όταν ο πατέρας του εκστράτευσε στα ευρωπαϊκά εδάφη (1243-1253). Έγινε αυτοκράτορας το 1254 και βασίλευσε έως το θάνατό του, το 1258¹²³.

Διδάχθηκε από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη και τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Διακρίθηκε για την παιδεία του και τη σύνθεση έργων ρητορικής (π.χ. έγραψε σχόλια στα *Φυσικά* του Αριστοτέλη) και θεολογίας (π.χ. *Μέγας Παρακλητικός Ύμνος* και *Θεωνύμια*). Υποστήριξε την καλλιέργεια των γραμμάτων, ανακαινίζοντας τη Μονή του Αγίου Τρύφωνα στη Νίκαια, την οποία μετέτρεψε σε κέντρο των γραμμάτων· συγκέντρωσε χειρόγραφα και δημιούργησε βιβλιοθήκες στη Νίκαια και τις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας¹²⁴.

Ο Θεόδωρος Β΄ διεξήγαγε μια επιτυχημένη εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων (1254-1255) και επισφράγισε με επιγαμίες την υπεροχή της Νίκαιας έναντι της Βουλγαρίας και του κράτους της Ηπείρου. Στο εσωτερικό εφάρμοσε μια συστηματική αντιαριστοκρατική πολιτική και επεδίωξε να εξασφαλίσει τη διαδοχή του γιου του, Ιωάννη Δ΄, ζητώντας όρκο πίστης από όλες τις πλευρές¹²⁵. Προώθησε άσημα πρόσωπα στα κρατικά αξιώματα, άλλαξε την ιεραρχία των αξιωμάτων και δημιούργησε νέους τίτλους, με αποτέλεσμα οι ισχυροί αριστοκράτες να χάσουν την πρωτεύουσα θέση τους στη διοίκηση του κράτους. Οι σημαντικότεροι αντίπαλοι του ήταν ο Μιχαήλ Παλαιολόγος και ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος. Εφαρμόζοντας αντιαριστοκρατική πολιτική υποβάθμισε στην κρατική ιεραρχία τον Αλέξιο Ραούλ, φυλάκισε τον Στρατηγόπουλο, τύφλωσε το γιο του και την ίδια τύχη είχε ο Θεόδωρος Φίλης. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος κατέφυγε στο Ικόνιο φοβούμενος τη στάση του Θεόδωρου Β΄¹²⁶.

¹²³ Macrides, *George Akropolites*, σ. 227-313.

¹²⁴ Constantinides, *Education*, σ. 14-23.

¹²⁵ Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 204-251.

¹²⁶ Angold, *Government*, σ. 80-93.

Η αντιαριστοκρατική πολιτική του Θεόδωρου Β΄ απέτυχε, καθώς μετά το θάνατό του η αριστοκρατία με επί κεφαλής τον Μιχαήλ Παλαιολόγο δολοφόνησε τον αντιβασιλέα Μουζάλωνα και παραγκώνισε το νόμιμο αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄. Ο Μιχαήλ επικράτησε και σφετερίστηκε τον αυτοκρατορικό θρόνο. Η αντιπαλότητα του Θεόδωρου Β΄ και του Μιχαήλ γεννήθηκε από την περίοδο που βασίλευε ο Ιωάννης Γ΄ και συνδέεται άμεσα με τον *Εἰς Νίκαιαν*, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια.

Ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν

1. Ἡ δομὴ καὶ τὰ χαρακτηριστικά

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης για τη συγγραφή του *Εἰς Νίκαιαν*¹²⁷ ἀκολούθησε τους κανόνες του *εγκωμίου τῆς πόλης*¹²⁸. Ο Hunger υπογράμμισε ὅτι λείπει μια καθαρὴ διάταξη καὶ περιέχει ὀρισμένα μόνο στοιχεία τοῦ εἶδους¹²⁹. Σχετικές εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις τῶν Foss καὶ Tulchin, οἱ ὁποῖοι πρότειναν ὅτι ὁ *Εἰς Νίκαιαν* ἐκφωνήθηκε παρόντος τοῦ Ἰωάννη Γ΄ Βατάτζη πρὶν τὸ 1254 (ἔτος θανάτου τοῦ αυτοκράτορα), ἐνῶ για τὰ αἴτια ποῦ ὁδήγησαν τὸν Λάσκαρη στὴ συγγραφή του, θεώρησαν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθοῦν¹³⁰. Ὁ *Εἰς Νίκαιαν* ἐκφωνήθηκε σὲ ἐπίσημη τελετὴ, ποῦ ὁργανώθηκε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1254 στὴ Νίκαια για τὴν ἐπιστροφή τοῦ αυτοκράτορα Ἰωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254), ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ στὴ Μακεδονία (1243-1253)¹³¹.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Ἡ ἀμφίδρομη σχέση τῶν κατοίκων καὶ τῆς πόλης

1. Νικαεῖς, ἡ πόλη σὰς ἀνήκει καὶ σὰς ἐπιφέρει ψυχικὴ ἱκανοποίηση. Ξεχωρίζει για τὰ τεῖχη, τὸ μέγεθος, τὴ γεωγραφικὴ θέση, τὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἀγαθὰ ποῦ ἐρχονται σὲ αὐτή. Οἱ πεπαιδευμένοι κάτοικοι ἀποτελοῦν ἔπαινο για τὴν πόλη. Ὅλα αὐτὰ ἀναδεικνύουν τὴ Νίκαια ὡς πόλη τῶν πόλεων καὶ βασιλίδα τῶν βασιλισσῶν. Μια πόλη εἶναι ἀξιέπαινη, ὅταν σὲ αὐτὴ καλλιεργείται ἡ φιλοσοφία. Οἱ Νικαεῖς εἶναι πεπαιδευμένοι, γι' αὐτὸ δοξάζουν τὴν πόλη τους. Ἡ πόλη κοσμείται ἀπὸ τους κατοίκους τῆς καὶ αὐτὴ τους τιμᾷ. **2.** Ὅταν ἡ Νίκαια ἐξυψώνεται, ἐξυψώνει τους κατοίκους τῆς καὶ τους καθιστᾷ σεμνότερους καὶ περιφανέστερους. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς βασιζέται σὲ αὐτούς καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἡ Νίκαια ὅταν στηρίζεται, στηρίζει τους κατοίκους τῆς. Εἶναι ἀδιανόητο νὰ ἀντιταχθεῖ κάποιος σὲ αὐτή. Ἡ πόλη γίνεται ἓνα ἰσχυρὸ καταφύγιο για τους Νικαεῖς.

¹²⁷ Ὁ *Εἰς Νίκαιαν* εἶναι ἐκδεδομένος ἀπὸ τὴν ἀκόμη ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Σοφίας Γεωργιοπούλου ἀπὸ τους Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 132-163, με ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ σχολιασμό, καὶ σὲ νέα στερεότυπη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Tartaglia (βλ. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*) στὸ ὁποῖο τὴν ἐκδοσὴ ἀντιστοιχοῦν οἱ παραπομπές.

¹²⁸ Για τὸ ρητορικὸ εἶδος τοῦ *εγκωμίου τῆς πόλης*, βλ. ἑ. α., σ. 42-45.

¹²⁹ Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 266.

¹³⁰ Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 123-131.

¹³¹ Ἡ ἀποψη για τὴν ἐκφώνηση τοῦ *εγκωμίου* τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1254 στὴ Νίκαια μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ αυτοκράτορα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ στὴ Μακεδονία, τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποῦ προτείνουμε.

2^η Ενότητα: Σύγκριση της Νίκαιας με την Αθήνα

3. Η Αθήνα ήταν κάποτε το μεγαλύτερο πνευματικό κέντρο. Νόμιζε ότι μπορούσε να αγγίξει τον ουρανό αλλά εξέπεσε. Η πραγματικά σπουδαία πόλη είναι η Νίκαια, η οποία νικάει, όπως δηλώνει το όνομά της. Η Αθήνα με την καλλιέργεια των γραμμάτων άγγιξε τα όρια της αθεΐας. Η Νίκαια υπερέχει γιατί συνδυάζει την κλασική παιδεία με τη χριστιανική θεολογία. Οι Νικαείς κατέχουν τους κλασσικούς φιλοσόφους και ρήτορες. Υπερέχουν στη ρητορική, τα μαθηματικά και την ιατρική. Οι Νικαείς διακρίνονται στη φιλοσοφία και τη θεολογία και κατάφεραν να αποσαφηνίσουν την αληθινή πίστη.

3^η ενότητα: Η αιτία της συγγραφής του εγκωμίου

4. Στόχος του εγκωμίου είναι να υμνήσει την ομορφιά της πόλης, αλλά έως τώρα έγγραφα για τους κατοίκους της. Προτίμησα να αρχίσω από τα έμψυχα (δηλ. τους κατοίκους) και αυτό δεν είναι λάθος. Είναι πρόπον τώρα να υμνηθεί η πόλη, να εξιστορηθούν τα πλεονεκτήματά της και να διακηρυχθεί το μεγαλείο της. Κάποιος θα μπορούσε να πει: άφησε τους επαίνους για την παιδεία και εξύμνησε τις απολαύσεις της ζωής, γιατί όπως βλέπεις έρχεται μεγάλο πλήθος, το οποίο θέλει να ευχαριστηθεί ακούγοντας γι' αυτά που αρέσουν στους πολλούς και όχι ότι είναι μορφωμένοι και ηθικοί.

4^η ενότητα: Ο αστικός και περιβάλλον χώρος

5. Μέσα και έξω από την πόλη υπάρχουν τόσα φυτά που αν την δει κάποιος από μακριά μοιάζει με άλσος. Όταν κάποιος την πλησιάζει νομίζει ότι βρίσκεται σε παράδεισο από την ευωδιά των φυτών. Όταν πια φτάσει στην πόλη όλες του οι αισθήσεις θα ικανοποιηθούν. Θα εντυπωσιασθεί από το πλήθος των οικοδομημάτων και των εκκλησιών, που καθιστούν τη Νίκαια θεϊκή πόλη. Είναι τέτοια η ευσέβειά της, που θα μπορούσε κάποιος να δει αγγέλους να ανέρχονται και να κατέρχονται από τον ουρανό μεταφέροντας μηνύματα στους αυτοκράτορες. Η πόλη διαθέτει ισχυρά τείχη, καθώς ο αυτοκράτορας [Ιωάννης Γ' Βατάτζης] έφτιαξε ένα νέο τείχος. Σαν μανδύας προστατεύει τη Νίκαια και την κάνει να υπερέχει από όλες τις φημισμένες πόλεις. **6.** Αν κάποιος που αγαπά τις απολαύσεις της ζωής, ζητήσει να τις ικανοποιήσει στη Νίκαια, δεν θα είναι παράλογο. Η Νίκαια είναι ένας επίγειος παράδεισος με εύφορες καλλιέργειες, ισχυρά τείχη και άφθονα νερά. Οι χάρες της εκτείνονται πέρα από τα όρια της και δίνει τη δυνατότητα ακόμα και στους αγρότες να διδάσκονται από αυτή.

5^η ενότητα: Η Νίκαια ως κιβωτός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας

7. Η Νίκαια περιέσωσε τη διαλυμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία και υποδέχθηκε τη βασιλική εξουσία. Όταν οι Λατίνοι κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη μόνον η Νίκαια αντιστάθηκε επιτυχώς. Με την ίδια δύναμη αντιστάθηκε και στους Τούρκους. Η αυτοκρατορία αποκαταστάθηκε από τον Θεόδωρο Λάσκαρη [1205-1222]. Τώρα ο Δούκας [Ιωάννης Γ' 1222-1254] την επεξέτεινε στα αρχαία της όρια. **8.** Η Νίκαια αντιστάθηκε στους εχθρούς και κατάφερε να απελευθερώσει κάθε βυζαντινή πόλη. Αντιμετώπισε κάθε εχθρό και κάθε διχόνοια ενώνοντάς τους όλους. Έδωσε ξανά υπόσταση στη βασιλική εξουσία. **9.** Όλοι ακολουθούμε με ελεύθερο πνεύμα τη βασιλική θέληση. Στη Νίκαια κατέφευγαν όλοι, γιατί σαν μητέρα τους περιμάζεψε και τους ανέθρεψε. Γι' αυτό αξίζει η ανταπόδοση του εγκωμίου.

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης άρχισε τον *Είς Νίκαιαν* παραλείποντας το τυπικό προοίμιο¹³², γιατί επεδίωξε να προσδώσει αμεσότητα στο λόγο του με τη χρήση κλητικής προσφώνησης προς τους Νικαείς¹³³ και να προσδιορίσει την αμφίδρομη σχέση των κατοίκων και της πόλης. Η ταυτότητα των Νικαέων δεν προσδιορίστηκε, όμως ένα στοιχείο της είναι η παιδεία, που συνδέεται αφενός με τον έπαινο της πόλης από *έπιτηδεύσεων*, δηλαδή την αναφορά στα επιτεύγματα των κατοίκων¹³⁴ και αφετέρου με το ιδιαίτερο μήνυμα που αποσκοπούσε να στείλει ο συγγραφέας. Συνεπώς η ταυτότητα των *Νικαέων* είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί από την περιγραφή της σχέσης τους με την πόλη.

Αξίζει να σημειώσουμε ένα ανάλογο γεγονός, δηλαδή την εκφώνηση του *Επιταφίου* για τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη από τον Γεώργιο Ακροπολίτη¹³⁵. Ο Ακροπολίτης απευθύνθηκε στο ακροατήριό του αναφερόμενος στους *παρόντες Ρωμαίους* και τη *σεμνή γερουσία*¹³⁶. Αντίθετα ο Λάσκαρης αναφέρθηκε μόνον στη μορφή της σχέσης της Νίκαιας και των Νικαέων, η οποία χαρακτηρίστηκε από την

¹³² Ως τυπικό *εγκώμιο πόλης* θεωρούμε τον *Αντιοχικό* του Λιβάνιου: Προοίμιο (κεφ. 1-12), Θέση και περιβάλλον (κεφ. 13-42), Παρελθόν: Μυθικό, Αρχαίο και Ελληνιστικό (κεφ. 43-130), Παρόν: Επιτεύγματα (κεφ. 131-195) και Αστικός Χώρος (κεφ. 196-272). Συνηθισμένοι ρητορικοί τόποι σε ένα προοίμιο είναι η δήλωση της καθυστέρησης της συγγραφής του εγκωμίου, βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός*, κεφ. 3, σ. 438, στ. 6-7: *καὶ περὶ μὲν τῶν ἄλλων οὐδὲν ἐπαυσάμην ἐν τῇ πόλει λέγων, τὸν δ' εἰς αὐτὴν τὴν πόλιν ἀναβέβλημαι λόγον*, η δυσκολία του συγγραφέα να ανταποκριθεί στο έργο του, βλ. Το ίδιο, κεφ. 6, σ. 439, στ. 3-7: *κοινὸν μὲν οὖν τῶν ἐγκωμιαζόντων ἔθος λείπεσθαι φάσκειν τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν τοῦ μεγέθους τῶν ἔργων οἷς προσάγουσι τὸν λόγον, καὶ συγγνώμην αἰτεῖν παρὰ τῶν ἀκουόντων, εἰ βουλόμενοι τῆς ἀξίας ἐγγὺς ἐλθεῖν ἄκοντες ἐλάττους γίνονται*, και η οφειλόμενη τιμή στην πόλη, βλ. Το ίδιο, κεφ. 1, σ. 437, στ. 6-7: *κοσμηῆσαι λόγῳ τὴν πόλιν*.

¹³³ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Είς Νίκαιαν*, σ. 68, κεφ. 1, στ. 4-6: *Ἄνδρες ὧ̅ Νικαεῖς, ἡ περιφανεστάτη πόλις ὑμῶν ἐξ αὐτῆς καὶ μόνης τῆς ὄψεως ἐμποιεῖ πολὺ τῇ λογικῇ ψυχῇ τὸ τερμίθυμον*. Η ρητορική προσφώνηση είναι ανάλογη με αυτή του Αίλιου Αριστείδη, *Παναθηναϊκός*, σ. 7, στ. 5: *ὧ̅ ἄνδρες Ἀθηναῖοι*.

¹³⁴ Για τον έπαινο της πόλης από *έπιτηδεύσεων* βλ. έ. α., σ. 55.

¹³⁵ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης εκφώνησε τον επιτάφιο του Ιωάννη Γ΄ το Νοέμβριο του 1254. Για την ανάλυση των γεγονότων, βλ. Macrides, *George Akropolites*, σ. 270-277.

¹³⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Επιτάφιος Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη*, σ. 12, στ. 27 και σ. 14, στ. 1.

ψυχική επίδραση που ασκούσε η πόλη στους κατοίκους και την αλληλεξάρτηση των δύο πλευρών.

Οι *Νικαείς* ικανοποιούνταν ψυχικά αντικρίζοντας την πόλη τους και αυτή με τη σειρά της χάρη στους πεπαιδευμένους κατοίκους ξεχώριζε ως *βασίλισσα των βασιλίδων*, δηλαδή ως η πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας¹³⁷. Κύριο στοιχείο της σχέσης της Νίκαιας και των Νικαέων ήταν η αλληλεξάρτησή τους¹³⁸, από την οποία απέρρευε η αυτονόητη στήριξη των κατοίκων στην πόλη τους και η εξάλειψη κάθε πιθανότητας να αντιταχθούν σε αυτή¹³⁹.

Η ταυτότητα των κατοίκων προσδιορίστηκε από την παιδεία τους, θέμα το οποίο ο Λάσκαρης ανέπτυξε με συνθετικό τρόπο συγκρίνοντας τη Νίκαια με την Αθήνα. Η σύγκριση των δύο πόλεων βασίζεται στη ρητορική παράδοση, που είχε θέση ως κανόνα τη σύγκριση των φημισμένων πόλεων του αρχαίου κόσμου¹⁴⁰. Επί παραδείγματι, στον *Επιτάφιο* που συνέθεσε ο Μιχαήλ Ψελλός για τον λόγιο και πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνο (περ. 1005-1075), η πατρίδα του, η Τραπεζούντα συγκρίθηκε με την Αθήνα. Η τελευταία εγκωμιάστηκε ως μητρόπολη της Τραπεζούντας, που υστερούσε έναντι της αποικίας της, γιατί δεν διέθετε εύφορη γη και δεν διατήρησε την ακμή της¹⁴¹. Η επιλογή της σύγκρισης της Νίκαιας με την

¹³⁷ Saradi, *Monuments*, σ. 181-186.

¹³⁸ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 68, κεφ. 1, στ. 4, 15-16: *ἡ περιφανεστάτη πόλις ὑμῶν ...καὶ ἐξ ὑμῶν τὴν κοσμιότητα καὶ κατ' ἥθος τὴν λογικὴν παιδείαν ἀσύγκριτον.*

¹³⁹ Το ίδιο, σ. 70, κεφ. 2, στ. 52-53: *ὑπομμένη γὰρ αὐτὴ μεγαλύνει ὑμᾶς ἀληθῶς. ἐξιστορουμένη σεμνοπρεπέστερους ὑμᾶς ἀπεργάζεται,* και σ. 71, κεφ. 2, στ. 77-81: *Ἐμᾶς τοὺς τροφίμους ταύτης περιτειχίζουσα, ἀγλαώτερον ἔχει τὸν ἥχον καὶ περιφανέστερον τὸ ἐξάκουσμα, καὶ σεμνύνεται σεμννομένη καὶ στηρίζει στηριζομένη, εἰ καὶ τις ὑπάρχει ταύτῃ ἀντίπαλος, καὶ ὑμᾶς ἐλλιμενίζει τῇ ἐδραιότητι.*

¹⁴⁰ Μένανδρος, *Περὶ Κλητικοῦ*, σ. 186, στ. 33-35: *εἶτα συγκρινεῖς τὴν πόλιν ἢ ταῖς Ἀθήναις ἢ τῇ Ρώμῃ ἢ ἄλλῃ τινὶ τῶν ἐνδόξων πόλεων.*

¹⁴¹ *Καὶ ἀποικία οὕσα [ἢ Τραπεζοῦς] τῆς εὐδαιμόνου τῶν Ἀθηναίων ἡγεμονίας, νικᾷ τὴν μητρόπολιν· ἡ μὲν γὰρ λεπτόγεως καὶ πρὸς πυρῶν φορὰν οὐ πολύγονος, ἡ δὲ πυροφόρος οὐδὲν ἦττον ἢ φιλάμπελος· καὶ ἡ μὲν ἤδη πέπανται ὥσπερ ἀπομαρανθεῖσαι τῷ χρόνῳ, ἡ δὲ ὡς ἄρτι που φυτευθεῖσα πᾶσιν ἀνθεῖ κάλλεσι, καὶ ζῦμπασι κομᾷ τοῖς στοιχείοις καὶ ὠραΐζεται, καὶ τῇ προσηγορίᾳ τὴν εὐδαιμονίαν δηλοῖ, οὐχ ὡς ἐστία μόνον τῶν πόλεων, ἀλλ' ἐστίασις καθαρὰ καὶ εὐωχία παντοδαπή,* βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. IV, Αθήνα 1874, σ. 424. Για τον σχολιασμό, βλ. Σαράντη, *Τραπεζούντα*, σ. 41.

Αθήνα οφείλεται στον ρητορικό *τόπο* της σύγκρισης και κυρίως στον ρητορικό λόγο των προηγούμενων αιώνων (10^{ος}-12^{ος}) που αναπτύχθηκε για την Αθήνα και εστίασε στον θαυμασμό των πνευματικών επιτευγμάτων της, τα οποία όμως ερχόταν σε αντίφαση με την εικόνα της πόλης του 12^{ου} αι.¹⁴². Η σύγκριση της Νίκαιας με την Αθήνα εκφράζει την αντίληψη ότι η αυτοκρατορική πόλη ήταν το ανώτερο πνευματικό κέντρο, γιατί οι Νικαείς κατείχαν την κλασική παιδεία, την οποία συνδύαζαν με τη χριστιανική πίστη¹⁴³.

Στο μέσον του κειμένου εκτέθηκε η αιτία συγγραφής¹⁴⁴ καθώς ο Λάσκαρης ήθελε να δικαιολογήσει την επιλογή του να αρχίσει το εγκώμιο από τους κατοίκους. Η αιτιολόγηση δόθηκε με την αναφορά σε έναν φανταστικό ομιλητή, που του έλεγε να μη μιλάει για την παιδεία, αλλά για τις επίγειες απολαύσεις που προσέφερε η πόλη. Η αντιπαραβολή του φιλοσοφικού με τον κοσμικό βίο είναι ρητορικός *τόπος*¹⁴⁵ που αποκτά σημασία, διότι η φιλοσοφία είναι μέρος της παιδείας των *Νικαέων*. Η αλληγορία του φανταστικού ομιλητή επέτρεψε την εκ νέου επίκληση στην παιδεία των Νικαέων. Ο Λάσκαρης θα είχε ενώπιόν του ένα ακροατήριο που θα μπορούσε να κατανοήσει όσες ιδέες διατύπωνε υπαινικτικά, γιατί μόνον ένα μορφωμένο ακροατήριο (προφανώς η αριστοκρατία της Νίκαιας), θα ήταν σε θέση να

¹⁴² Η σύγκριση με την Αθήνα απαντά και σε άλλα εγκώμια πόλεων (π.χ. στον *Βυζάντιο* του Μετοχίτη και στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα) με ιδιαίτερη κάθε φορά χρησιμότητα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Για τις αναφορές των λογίων στην Αθήνα, βλ. Hunger, Athen. Rhoby, *Reminiszenzen un antike Stätten*, σ. 24-83 (ειδικά για τον Θεόδωρο Β', σ. 83). Kaldellis, *Parthenon*, σ. 112-165.

¹⁴³ Το θέμα της σύγκρισης της Νίκαιας με την Αθήνα θα αναπτύξουμε στην ενότητα για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν το παρελθόν ο Λάσκαρης.

¹⁴⁴ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 74-75, κεφ. 4, στ. 165-167: *ὁ νῦν λόγος διὰ ταῦτα τὴν πόλιν ὑμνεῖν, οὕτως αὐτῆς τὰς χάριτας ἱστορεῖν, οὕτως αὐτῆς διακηρυκεῖν τὸ ὕψωμα.*

¹⁴⁵ Η ευσέβεια και ο φιλοσοφικός βίος ενώνονται σε μια στάση ζωής, που αντιπαραβάλλει τον επίγειο με τον ουράνιο κόσμο. Μέσα από αυτά τα σύνθετα σχήματα που ένωναν την κλασική με τη χριστιανική παιδεία και διαχώριζαν τους δύο κόσμους, οι λόγιοι διατύπωναν την απόρριψη του επίγειου κόσμου, που έτεινε να αναζητά τον ουράνιο, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 155-157. Το θέμα αναπτύχθηκε και από τον Μετοχίτη στον *Νικαέα* και στον *Βυζάντιο*, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Για τον *Βυζάντιο* βλ. τα σχόλια του Ι. Πολέμη, Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[II]*, σ. 40-42.

αποκρυπτογραφήσει τον λόγο του που απαιτούσε ένα ακροατήριο εξοικειωμένο με τον υπαινικτικό σχολιασμό σύγχρονων γεγονότων¹⁴⁶.

Έπεται η περιγραφή του αστικού και περιβάλλοντος χώρου που στηρίχθηκε στη ρητορική συνήθεια της αναγωγής της εγκωμιαζόμενης πόλης σε σύμβολο, όπως είχε τεθεί για παράδειγμα στα έργα του Αίλιου Αριστεΐδη, *Παναθηναϊκός* και *Εἰς Ρώμην*. Η συμβολική αναπαράσταση της Νίκαιας ήταν χρήσιμη προκειμένου να μεταδοθεί το μήνυμα ότι αυτή εξασφάλισε τη συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁴⁷. Επιπροσθέτως η ειδυλλιακή περιγραφή της πόλης και της φύσης συντέινε στην απεικόνιση ενός επίγειου παράδεισου που επέφερε την ικανοποίηση των αισθήσεων των *πεπαιδευμένων Νικαέων*¹⁴⁸. Ως εκ τούτου οι Νικαεῖς ήταν δυνατόν να δουν αγγέλους που ανεβοκατεβαίνουν από τον ουρανό στη γη μεταφέροντας μηνύματα στον αυτοκράτορα¹⁴⁹.

Η προαναφερθείσα εικόνα είναι δάνειο από την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη¹⁵⁰ και συνδέεται με το ιστορικό πλαίσιο του 13^{ου} αι. που ερμήνευε την πραγματικότητα με τη χρήση βιβλικών προσώπων και γεγονότων¹⁵¹. Τέτοιες αλληγορικές εικόνες ήταν

¹⁴⁶ Για τον σχολιασμό γεγονότων με αλληγορική χρήση της λογοτεχνίας, βλ. Kazhdan - Wharton Epstein, *Byzantine Culture*, σ. 138-141.

¹⁴⁷ Saradi, *Monuments*, σ. 182-183.

¹⁴⁸ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 76, κεφ. 5, στ. 194-197: *προσεγγίζων δέ, διανοήσεται εἶναι παράδεισον ἐκ τῆς ἐξερχομένης ὀδμῆς, καλλίστης γε οὔσης καὶ εὐφραντῆς. ἐκεῖθεν δ' αὖ αὐτῇ πλησιέστερον βαδίσας καὶ ξυντυχόν, ἰλαρυνθῆ πάντα τὰ αἰσθητήρια*. Για τον σχολιασμό της φύσης, βλ. Saradi, *Idyllic nature*, σ. 22-23.

¹⁴⁹ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 76, κεφ. 5, στ. 204-207: *ἀγγέλους ἐκ τῆς πρώτης ὑπεροχῆς βλέπων ἀνερχομένους τε καὶ κατερχομένους ἐν ταύτῃ καὶ ἐκπληροῦντας τὰ προσταττόμενα τοὺς εὐσεβεῖς βασιλέας αὐτῆς*.

¹⁵⁰ Saradi, *Monuments*, σ. 183.

¹⁵¹ Επί παραδείγματι ο Δαυὶδ κυριάρχησε ως εγκωμιαστικό πρότυπο, γιατί σηματοδοτούσε τον ηγέτη που δεν κληρονόμησε τον θρόνο, αλλά τον κατέλαβε με το έργο του, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 86-90, 127-131. Ο Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Α΄*, σ. 43-44, στ. 37-11, με βιβλικές εικόνες που άντλησε από τους Προφήτες, εγκωμίασε τον Μιχαήλ Η΄ ως *Νέο Κωνσταντίνο* και την Κωνσταντινούπολη ως *Νέα Σιών*, γιατί οι προφητείες εκπληρώθηκαν το 1261: *εἶπεν ἄν τις τῶ τότε προσρηματικῶς τῆν νέα ταύτη Σιών, ὃ πάλαι προφητικῆ τις μεγαληγορία τῇ παλαιᾷ θάρσει, Σιών· ἰδοὺ, ὁ βασιλεύς σου ἔρχεται σοι σῶζων ὁμοῦ καὶ πραῶς σῶζων ἀνάσχου βραχύ, ἔτι μικρὸν καὶ τὸν τῆς δουλείας παραγκωνίση ζυγόν· ὡς βασιλὶς τὴν νῦν ἀκοσμίαν ἀποβληθήσῃ καὶ κόσμον ἐπενδύσῃ τὸν πρότερον, ὡς Ρώμη τὸ ἀσθενὲς ἀποβαλοῦσα*

χρήσιμες προκειμένου να αναδειχθεί η θεϊκή υπόσταση και η σταθερότητα του αυτοκρατορικού αξιώματος που επεκτεινόταν και στην τύχη της αυτοκρατορίας. Η μνεία των αγγέλων σχετίζεται και με τον επουράνιο στρατό που εξασφαλίζει τη νίκη των αυτοκρατορικών αγώνων¹⁵². Άλλωστε η αυτοκρατορική εξουσία έδινε σημασία σε ανάλογους συμβολισμούς, όπως φαίνεται από το γλυπτό σύμπλεγμα που έστησε ο Μιχαήλ Η΄ μπροστά από την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων και αναπαριστούσε τον ίδιο γονατισμένο στα πόδια του Αρχάγγελου Μιχαήλ να του προσφέρει το ομοίωμα της πόλης¹⁵³.

Συνεπώς η συμβολική αναπαράσταση της Νίκαιας επέτρεψε στον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη να νομιμοποιήσει το έργο του Ιωάννη Γ΄, γιατί αυτό προβλήθηκε ως εκπλήρωση θεϊκών μηνυμάτων¹⁵⁴. Ο Θεός καθοδήγησε τον Ιωάννη Γ΄ ώστε να διπλασιάσει τα τείχη¹⁵⁵ εξασφαλίζοντας έτσι την ασφάλεια και την ομορφιά της Νίκαιας. Οι Νικαείς μπορούσαν να αντιληφθούν τους πύργους των τειχών σαν κυπαρίσσια που έτειναν στον ουρανό¹⁵⁶ και εμμέσως να διαπιστώσουν ότι ο επίγειος κόσμος επικοινωνούσε με τον επουράνιο δια μέσου του αυτοκράτορα. Η νοητή

ίσχον άνίκητον λήψη, ώ βασιλεϋ· μεγαλουργοϋ· ώς νέα τò γήρας και τὰς ρυτίδας αποξύση· και άνακαινηθήσεται ώς άετοϋ ή νεότης σου· λαοι και πάλιν ύποκάτω σου πεσοϋνται και άρξεις πλειόνων ή τοις πάλαι χρόνοις έθνών και πάλιν κληθήση πασών τών πόλεων ήγεμών· έχέγγυον έχε μου τούς λόγους και όψει τούτους αποβησομένους ούκ είς μακράν. Επιπλέον αναφέρουμε ενδεικτικά για τη βιβλική ερμηνεία των γεγονότων στον Λόγο που συνέθεσε ο Νικήτας Χωνιάτης, Λόγος[II], σ. 120-128, για τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη.

¹⁵² Walter, *Warrior Saints*, σ. 277-278. Ο Ιωάννης Ευγενικός, *Μονωδία Κωνσταντινούπολης*, σ. 219, στ. 8-9, στον θρήνο που συνέθεσε για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 αναρωτιόταν πώς ήταν να δυνατόν να την εγκαταλείψει ο επουράνιος στρατός που την προστάτευε: *Ω τής ήμῶν σωτηρίας έφοροι τε και φύλακες, ίερῶν άγγέλων πληθύς, πῶς τήν φρουράν έκλελοίπατε.*

¹⁵³ Talbot, *Restoration*, σ. 258-260.

¹⁵⁴ Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εγκώμιο Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη*, σ. 41, στ. 409-410, σ. 44-45, στ. 494-495, ανέπτυξε εκτενώς τη θεϊκή αποστολή του αυτοκράτορα και την εκπλήρωσή της: *σοι τῷ κατὰ χάριν μιμητῆ τοϋ Χριστοϋ τὸ κρείττον μέρος άποχαρίσομαι ...διὰ τοϋτο έχρισεν αύτὸν ό Χριστός έλαίῳ άγαλλιάσεως παρὰ πάντας βροτούς.*

¹⁵⁵ Για τα τείχη, βλ. Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 159.

¹⁵⁶ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Είς Νίκαιαν*, σ. 77, κεφ. 5, στ. 218-219: *διὸ κυπαρίττων εύθείας άναβάσεως εύμοιροῦντα αύτῆς τὰ πυργώματα.*

παρουσία του Θεού επέτρεπε τη νίκη στη Νίκαια, όπως δήλωνε και το όνομά της. Στην κρίσιμη ιστορική συγκυρία των μέσων του 13^{ου} αι. το μέλλον της Νίκαιας εξασφαλιζόταν από τον Θεό που εξέφραζε εμπράκτως ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης με το έργο του¹⁵⁷. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης με τη συμβολική αναπαράσταση του αστικού και φυσικού χώρου της πόλης πέτυχε να δημιουργήσει έναν παράλληλο εγκωμιασμό της Νίκαιας και του αυτοκράτορα.

Η κρίσιμη ιστορική συγκυρία και ο ρόλος του αυτοκράτορα τονίσθηκαν στο τελευταίο μέρος του εγκωμίου με την περιγραφή της Νίκαιας ως κιβωτού της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Λάσκαρης παρουσίασε το πρόσφατο παρελθόν (1204-1254) προκειμένου να υποστηρίξει ότι η αποκατάσταση της αυτοκρατορίας ήταν πρωτίστως έργο της Νίκαιας, στο οποίο όμως συνέβαλαν και οι αυτοκράτορες Θεόδωρος Α΄ και Ιωάννης Γ΄. Επιπλέον η μνεία στους δύο αυτοκράτορες υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αυτοκρατορικής δυναστείας, η οποία είχε συνέχεια χάρη στην παρουσία και το έργο του Ιωάννη Γ΄. Όπως αναφέραμε παραπάνω ο αυτοκράτορας εκπροσωπούσε τη θεϊκή βούληση και οχύρωσε τη Νίκαια διπλασιάζοντας τα τείχη της¹⁵⁸. Στο τελευταίο μέρος του εγκωμίου τονίστηκε η εδαφική επέκταση της αυτοκρατορίας από τον Ιωάννη Γ΄: *εἰς τὴν ἀρχαίαν ἔγγιστά πως αὐτὴν ἀνάγει μεγαλειότητα*¹⁵⁹.

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης έθεσε την παρουσία του Ιωάννη Γ΄ στον *Εἰς Νίκαιαν* προσεκτικά και ενίοτε εμμέσως, όμως στην τελευταία παράγραφο παρουσιάστηκε με σαφήνεια η σχέση του με τους *Νικαεῖς*: *ἡμεῖς τῇ βασιλικῇ ῥοπῇ ἐπομένως ἀκολουθοῦντες καρδιακῶς καὶ τρέχοντες ἀσμένῳ ποδὶ καὶ βαδίζοντες ἐλευθέρῳ ψυχῇ, οὐκ ἀθλιψίας μὲν ὑπαρχούσης αὐτῇ, πόρρω δὲ γε λύπης οὔσης καὶ μὴ πασχούσης παθήματι καὶ μὴ τιτρωσκομένη κατὰ πολὺ, ἐλευθέρως, ὡς ἔφημεν, βαδιούμεθα· ἀλλὰ φιλοσοφία κοσμούμενοι καὶ τῇ ταύτης ἐλευθεριότητι εὐπρεπῶς σεμνυνομένοι, οὕτω χαίροντες τρέχομεν, οὕτως εἰσδύομεν εἰς σὲ τὴν καλὴν κουροτρόφον, ἐπειδὴ ἀρχῆθεν ἡμᾶς ἐς γῆν ἐκ μητρὸς πεσόντας παρέλαβες καὶ ἔθρεψας*

¹⁵⁷ Το ίδιο, σ. 77, κεφ. 5, στ. 222-223: *ἐπεὶ καὶ τὸ τῆς νίκης ὄνομα ἀφωσιώθη ταύτη ἀπὸ θεοῦ.*

¹⁵⁸ Το ίδιο, σ. 76, κεφ. 5, στ. 210-212: *δεξαμένη περιτειχισμάτων καὶ πυργωμάτων διπλασιάζει τὸ ἀσφαλές.*

¹⁵⁹ Το ίδιο, σ. 81, κεφ. 7, στ. 307-308.

μητρικῶς¹⁶⁰. Οι Νικαεῖς υποτάσσονταν στη βασιλική θέληση συναισθηματικά, λογικά και ηθελημένα. Η ελευθερία της υποταγής προσδιοριζόταν από τον φιλοσοφικό βίο.

Η υποταγή των Νικαέων στον αυτοκράτορα με προϋπόθεση την κατοχή της φιλοσοφίας δηλώνει μια πολιτική σχέση. Το πρότυπο του φιλόσοφου βασιλέα είναι γνωστός *τόπος* στην αυτοκρατορική ιδεολογία¹⁶¹. Η φιλοσοφική διάσταση της σχέσης αυτοκράτορα-υπηκόων απασχόλησε τον Λάσκαρη σε πολλά έργα του, λόγω της ισχυροποίησης της αριστοκρατίας στη Νίκαια¹⁶². Οι Νικαεῖς μάλλον ήταν οι αξιωματούχοι του Ιωάννη Γ', ή κατά τον Ακροπολίτη η *σεμνή γερουσία*. Ο Λάσκαρης με περίτεχνο τρόπο εγκωμίασε ταυτόχρονα την πόλη και τον αυτοκράτορα, ώστε η ταύτιση των δύο να μην είναι σαφής. Ο αυτοκράτορας εγκωμιαζόταν διακριτικά και η πόλη ήταν ανώτερη από όλους.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Ο *Εἰς Νίκαιαν* συντέθηκε από ρητορικούς *τόπους* που αξιοποιήθηκαν για να προβληθεί η πόλη με συμβολικό τρόπο και να μεταδοθεί το μήνυμα ότι αποτελούσε την πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους. Ο αυτοκράτορας εγκωμιάστηκε ακροθιγώς, καθώς αντικείμενο του εγκωμίου ήταν η πόλη, και το έργο του περιβλήθηκε από αλληγορικές εικόνες που εξέφραζαν τη θεϊκή νομιμοποίηση της

¹⁶⁰ Το ίδιο, σ. 83, κεφ. 9, στ. 359-368.

¹⁶¹ Η φιλοσοφική διάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας αναπτύχθηκε στη ρητορική των λογίων της Νίκαιας, βλ. Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Επιτάφιος Ιωάννη Γ' Βατάτζη*, σ. 90-91, στ. 122-132: *καθὰ καὶ ὁ Σταγειρίτης, τῆ φιλοσοφία τὰ πρεσβεῖα δοῦς καὶ πειθήνιον ταύτη τὴν βασιλικὴν ὑπεροχὴν εἶναι οἷον νομογραφῶν, εἰρήνην τοῖς πολιτεύμασι τότε ἐγγινεσθαι ἀποφαίνεται, ὅταν εἰς ταῦτὸ συναχθεῖν ἄμφω δὴ τὰ ἐξάιρετα. Καὶ γὰρ βασιλικὴ καλοκάγαθία τῆ φιλοσοφία μὴ χεῖρα καὶ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα τὴν φιλόσοφον περιβεβλημένον μεγαλειότητα, καὶ καλλωπισθὲν ἐξόχως ἐντεῦθεν καὶ δοξασθὲν, τὸν τοῦ λαοῦ κοσμεῖ θεῖον κοσμήτορα, κόσμον ἐξαιρετον· 'κοσμήτορες' καὶ γὰρ ἔκπαλαι λαοῦ οἱ βασιλεῖς ὠνομάσθησαν. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Επιτάφιος Ιωάννη Γ' Βατάτζη*, σ. 28, στ. 2-6: *Βασιλεία μὲν οὖν εἰκονίζει κράτος θεοῦ, φιλοσοφία δὲ σοφίαν καὶ πρόνοιαν θεοῦ ἄφοσον δὲ κράτος καὶ προνοίας ἄνευ, πόρρω θεοῦ· διὸ τὰ τῆς φιλοσοφίας νοήματά τε καὶ πράγματα τῷ βασιλεῖ καθέστηκεν οἰκειότατα. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ανδριάντας*, σ. 46, κεφ. 7: *ὅτε φιλοσοφήσουσι οἱ βασιλεῖς ἢ βασιλεύσουσιν οἱ φιλόσοφοι. ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἄμφω συμβέβηκε βασιλεὺς καὶ γὰρ ὢν εἰς ἄκρον πεφιλοσόφηκε καὶ φιλόσοφος γενησόμενος κραταιότερον βεβασίλευκεν.***

¹⁶² Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 204-252.

αυτοκρατορικής εξουσίας. Στο τέλος του εγκωμίου προβλήθηκε η υποταγή των Νικαέων στη βασιλική θέληση και τα χαρακτηριστικά της. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να αναρωτηθούμε γιατί ήταν χρήσιμη η δήλωση της υποταγής στον αυτοκράτορα, αφού στόχος ήταν ο έπαινος της πόλης;

Αντιστρέφοντας την οπτική της ανάλυσης μας είναι δυνατόν να παρατηρούσε ότι ο *Εἰς Νίκαιαν* δομεῖται από τριών ειδών σχέσεις: στην αρχή, αναπτύσσεται η σχέση των κατοίκων με την πόλη τους, μετά η σχέση του αυτοκράτορα με την πόλη και τέλος η σχέση των κατοίκων με τον αυτοκράτορα. Στην αρχή ο Λάσκαρης αναφέρθηκε στους Νικαείς για να τους προσδιορίσει ως ένα σύνολο που αποκτούσε συνοχή χάρη στην πόλη και την παιδεία. Η παιδεία σηματοδοτούσε έναν τρόπο ζωής και μια στάση απέναντι στην πόλη που χαρακτηρίστηκε το ύψιστο πνευματικό κέντρο της εποχής. Ο αυτοκράτορας με το έργο του φρόντιζε για τη βελτίωση και οχύρωση της πόλης και κατ' επέκταση ολόκληρης της αυτοκρατορίας, γι' αυτό οι Νικαείς ακολουθούσαν με πραγματική θέληση την αυτοκρατορική εξουσία.

Ανάμεσα στην αυτοκρατορική εξουσία και τους κατοίκους τοποθετήθηκε η Νίκαια ως σύμβολο ανώτερο και ενοποιητικό. Ο Λάσκαρης πριν εκθέσει την πίστη των Νικαέων στον αυτοκράτορα, υπαινίχθηκε μια αντιπαλότητα: *καὶ στηρίζει στηριζομένη, εἰ καὶ τις ὑπάρχει ταύτη αντίπαλος*¹⁶³ *καὶ τούτων ἐκ σοῦ ἠὲ μοίρησεν ἡ ἀρχή, τὸ μὲν φυλαχθεῖσα τὸ πρὶν ἐκ τῆς λύμης τῆς ἐθνικῆς, τὸ δ' ὅτι καὶ πᾶσαν διχόνοιαν τῆς οἰκειακῆς ἀρχῆς ἐκκόψασα καὶ ἐνώσασα τὰ διηρημένα τὸ πρὶν*¹⁶⁴. Ο *Εἰς Νίκαιαν* συντέθηκε όταν βασίλευε ο Ιωάννης Γ'¹⁶⁵ και όπως παρατηρήσαμε, ο Λάσκαρης εξήρε το έργο του διακριτικά. Ένα τμήμα του ακροατηρίου θα ήταν οι πολιτικοί αντίπαλοι του αυτοκράτορα, δηλαδή ο Μιχαήλ Παλαιολόγος και οι υποστηρικτές του, οι αριστοκρατικές οικογένειες της Νίκαιας, μάλλον οι Τορνίκιοι και οι Στρατηγόπουλοι¹⁶⁶.

Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, όταν ο Ιωάννης Γ' ήταν σε εκστρατεία στη Μακεδονία (1243-1253), την διέκοψε για να δικάσει τον Μιχαήλ για προδοσία. Ο

¹⁶³ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 71, κεφ. 2, στ. 80-81.

¹⁶⁴ Το ίδιο, σ. 82, κεφ. 8, στ. 339-342.

¹⁶⁵ Το ίδιο, σ. 80-81, κεφ. 7, στ. 304-308: *νῦν δὲ τῶν θεμελίω τούτου ὁ γενναιόφρων βριαρόχειρ μεγαλοφυῆς βασιλεὺς Δούκας ὁ χαριτώννυμος, μυριαχῶς αὔξων τὰ ὅρια τῆς ἀρχῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἔγγιστὰ πῶς αὐτὴν ἀνάγει μεγαλειότητα.*

¹⁶⁶ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 231-232.

Ακροπολίτης που συνέθεσε την *Ιστορία* του όταν πια ο Μιχαήλ είχε γίνει αυτοκράτορας, φρόντισε να τον αθώωσε και δεν ανέφερε τα ακριβή αίτια των κατηγοριών. Είναι πιθανόν ο Μιχαήλ να κατηγορήθηκε γιατί προσπάθησε να συνάψει μια συμμαχία είτε με τον Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου είτε με τον Βούλγαρο τσάρο¹⁶⁷. Ο Ακροπολίτης κατέγραψε τον αναγκαστικό συμβιβασμό του Ιωάννη Γ΄ με τον Μιχαήλ. Ο αυτοκράτορας τον αθώωσε, γιατί υπολόγιζε την αριστοκρατική του καταγωγή και την κοινωνική του δύναμη. Εν τέλει συμβιβάστηκε συνάπτοντας μια επιγαμία για να μην οδηγήσει την κατάσταση σε όξυνση¹⁶⁸. Ακόμα και μετά το γάμο-συμφωνία ο Ιωάννης Γ΄ παρέμενε δύσπιστος¹⁶⁹, υπολογίζοντας τις συνέπειες ενός εμφυλίου πολέμου.

Η αφήγηση του Ακροπολίτη δείχνει ότι το ζήτημα της *απιστίας* του Μιχαήλ δεν είχε επιλυθεί. Ο αυτοκράτορας, αφού ολοκλήρωσε την εκστρατεία του, επέστρεψε στη Μικρά Ασία στο τέλος του 1253 ή στις αρχές του 1254¹⁷⁰. Για το διάστημα της επιστροφής του Ιωάννη Γ΄ έως και τον θάνατό του το Νοέμβριο του 1254, ο Ακροπολίτης δεν δίνει πολλές πληροφορίες. Όμως αναφέρει ότι τον Φεβρουάριο του 1254 πήγε στη Νίκαια και έπειτα στο Νυμφαίο.

Ο Θεόδωρος Β΄ είχε την ευκαιρία την ημέρα της εισόδου του αυτοκράτορα στη Νίκαια να εκφωνήσει ένα λόγο. Έτσι γιόρταζε την επιστροφή του Ιωάννη Γ΄ ως νικητή από ένα διμέτωπο αγώνα¹⁷¹ και παράλληλα αναφερόταν διακριτικά στο πολιτικό ζήτημα της προδοσίας του Μιχαήλ. Η επιλογή της συγγραφής ενός εγκωμίου επέτρεψε στον Λάσκαρη να τοποθετήσει τη Νίκαια ανάμεσα στις δύο αντίπαλες πλευρές. Η πόλη ήταν πάνω από όλους γιατί συμβόλιζε τη βυζαντινή ταυτότητα και την ίδια την αυτοκρατορία. Ο Ιωάννης Γ΄ συνέχιζε την αυτοκρατορική παράδοση και

¹⁶⁷ Η Macrides, *George Akropolites*, σ. 72-73, υποστήριξε ότι ο Ακροπολίτης και ο Παχυμέρης θεωρούσαν ως βασική κατηγορία εναντίον του Μιχαήλ Η΄, μια επικείμενη συμφωνία του με έναν εχθρό του Ιωάννη Γ΄. Για τον Ακροπολίτη ήταν ο Βούλγαρος τσάρος και για τον Παχυμέρη ο Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου.

¹⁶⁸ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σ. 170: *τῆς κοινῆς προμηθείας χάριν καὶ τοῦ συμφέροντος.*

¹⁶⁹ Το ίδιο, σ. 170: *μὴ ἄν ποτε βουλευθῆναι ἀπιστίαν κατὰ τοῦ βασιλέως μελετῆσαι.*

¹⁷⁰ Macrides, *George Akropolites*, σ. 272.

¹⁷¹ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 82, κεφ. 8, στ. 339-342: *τούτων ἐκ σοῦ ἠύμοίρησεν ἡ ἀρχή, τὸ μὲν φυλαχθεῖσα τὸ πρὶν ἐκ τῆς λύμης τῆς ἐθνικῆς, τὸ δ' ὅτι καὶ πᾶσαν διχόνοιαν τῆς οἰκειακῆς ἀρχῆς ἐκκόψασα καὶ ἐνώσασα τὰ διηρημένα τὸ πρὶν.*

κυρίως επεξέτεινε εδαφικά την αυτοκρατορία. Ο Θεόδωρος Β΄ επεσήμανε διακριτικά τον ρόλο του αυτοκράτορα για να μην προκαλέσει τους αντιπάλους του. Οι Νικαείς όφειλαν να δηλώσουν την υποταγή τους στον αυτοκράτορα και να προστατέψουν τη Νίκαια ως σύμβολο της συλλογικής ταυτότητάς τους και της συνέχειάς τους με το αυτοκρατορικό παρελθόν.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Λάσκαρης παρέλειψε μια αναφορά στο αρχαίο παρελθόν της πόλης, όπως επέβαλαν οι κανόνες του *εγκωμίου της πόλης*¹⁷², όμως αναφέρθηκε στα αρχαία σπόλια των τειχών της Νίκαιας και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο συγκρίνοντας τη Νίκαια με την Αθήνα.

Ο Λάσκαρης στην αρχή εγκωμιάσε τη Νίκαια δίνοντας μια γενική εικόνα της πόλης (θέση, μέγεθος, τείχη) στην οποία κυριαρχούσαν τα τείχη. Το εγκώμιο των τειχών δικαιολογείται διότι αυτά διασφάλιζαν την ελευθερία της πόλης. Τα τείχη εγκωμιάστηκαν για το μέγεθος και τα λαμπρά τους υλικά με τα οποία είχαν κατασκευασθεί¹⁷³. Πρόκειται για το αρχαίο οικοδομικό υλικό, δηλαδή σπόλια που ήταν ενσωματωμένα σε αυτά. Το φαινόμενο της ενσωμάτωσης αρχαίου οικοδομικού υλικού στα τείχη των βυζαντινών πόλεων, εμφανίζεται από την πρωτοβυζαντινή περίοδο και έχει ποικίλες νοηματοδοτήσεις που αφορούν ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας¹⁷⁴. Παρότι η μνεία του Λάσκαρη στα σπόλια είναι υπαινικτική διαφαίνεται ο σεβασμός που απέδιδε σε αυτά¹⁷⁵. Σε άλλες περιπτώσεις στα σπόλια έχει αποδοθεί και αποτροπαϊκή διάσταση¹⁷⁶, η οποία όμως δεν προκύπτει από το εγκώμιο στη Νίκαια, διότι πρόκειται για επίσημο κείμενο γραμμένο από έναν λόγιο συγγραφέα και

¹⁷² Βλ. έ. α., σ. 52-55.

¹⁷³ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 68, κεφ. 1, στ. 1-12: *ἡ περιφανεστάτη πόλις ὑμῶν ἐξ αὐτῆς καὶ μόνης τῆς ὄψεως ἐμποεῖ πολὺ τῆ λογικῆ ψυχῆ τὸ τερψίθυμον. ἔκ τε τῆς περικύκλωσε τοῦ ἔνδον χώρου καλοτειχίας, ἔκ τε τοῦ ἀξιολόγου μεγέθους ταύτης καὶ ἰσορρόπου, ἔκ τε τῆς θεσέως, ἔκ τε τῶν θριγγωμάτων, τῶν πυργωμάτων, τοῦ τῶν ἀμφοτέρων ὑψωμάτων, τῆς περιφανεστάτης ὕλης καὶ ἐξαιρέτου τῆς οἰκοδομῆς, τῆς κατασκευῆς καὶ ἐντέχνου μεθόδου τῆς αὐτῆς σπαρτιάσεως.*

¹⁷⁴ Ενδεικτικά: Maguire, *Little Metropolis*. Μπακιρτζής, *Τείχη*. Papalexandrou, *Architectural layering of history*. Saradi, *Ancient Spolia*.

¹⁷⁵ Το ίδιο, σ. 106.

¹⁷⁶ Μπακιρτζής, *Τείχη*, σ. 141.

μόνον η λαμπρότητα του αρχαίου υλικού άξιζε να αναφερθεί. Η αντίληψη του Λάσκαρη για τις αρχαιότητες αναπτύσσεται πληρέστερα σε μια επιστολή του προς τον Ακροπολίτη, με θέμα την επίσκεψή του στην Πέργαμο¹⁷⁷:

Πέργαμος πόλις οἷον έναερία οὐ πνευμάτων κατοικητήριον, ἀλλ' ἀνθρώπων εἰς δαίμονας φυλακτήριον (οὐστinas δὴ τούτους, ὑποληπτέον), ἡμᾶς ὑπεδέξατο δυσθεώρητος οὐσα, οὐχ ἦττον δὲ δυσανάβατος. Θεάτρων οὐσα μεστή, καὶ τούτων οἷων γεγηρακότων καὶ μαρανθέντων τῷ χρόνῳ καὶ ὥσπερ ἐν ὑέλῳ τινὶ τὴν ποτε δεικνυμένων λαμπρότητα καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς τῶν δειμάτων αὐτά. Ἑλληνικῆς γὰρ μεγαλονοίας ὑπάρχει ταῦτα μεστά, καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάματα. Δεικνύει δὲ ταῦτα πρὸς ἡμᾶς ἡ πόλις κατοικηθῆναι, ὥσπερ ἀπογόνους τινὰς, τοῦ πατρῶου κλέους τῷ μεγαλείῳ. Σμερδαλέα γὰρ εἰσι ταῦτα πρὸς τὰς νῦν ἀνοικοδομὰς, κἂν Ἀριστοτέλει δοκῆ πάντα σμικρὰ θαυμασμοῦ πρὸς τὸ σύμπαν. ἀνεγείρονται δὲ καὶ τείχη χαλκῶν οὐρανῶν ποικίλην οἰκοδομὴν ἔχοντα. Ποταμὸς δὲ μέσον διέρχεται ἀψίδεσι προμηκεστέροις καταφυρούμενος. ...μέσον δὲ τῶν οἰκοδομῶν κελλύδρια χθαμαλὰ καὶ οἷων λείψανα τῶν τεθνεώτων οἴκων ἐμφαίνονται, πολλὴν ἐμποιοῦνται τῇ θεᾷ τὴν ἀλγηδόνα. ὥς γὰρ εἰς τοὺς νῦν οἴκους αἱ τῶν μῶν ἔχουσι τρῶγλαι, οὕτως ἂν εἴποι τις καὶ ταῦτα πρὸς τοὺς ἀφανιζομένους. Εἰ δὲ καὶ ἡ τῶν οἰκητόρων ἀναλογία τοιαύτη, φεῖ τῆς τῶν ζώντων κακοτυχίας. Πόσον ἔσχον τὸ κατ' ἔλαττον ἄνισον. ἐφ' ἑκατέροις μέρεσι δὲ τῶν τοῦ μεγάλου θεάτρου περιτειχισμάτων κυλινδρώδεις ἴστανται πύργοι, οἷον ἐξ' ἴσου τοὺς λίθους ἔχειν ζηλοτυποῦντες ζῶνας τέ τινὰς περιζωννύμενοι. οὔτε χειρὸς ἔργον, οὔτε νοὸς νόημα τοῦτο τῶν νῦν. ἐκπλήττει γὰρ καὶ βλεπόμενον. Οἱ δὲ μέσον τὴν ἄνοδον ἔχοντες διαπορθμεύουσι πρὸς τὰ μετ' αὐτοὺς περιτειχίσματα τὴν ἐξέλευσιν. Συναναφαίνεται δὲ τῇ πόλει καὶ θαῦμα καινόν. ὠραιότερα γὰρ εἰσι τὰ πρόποδα τῆς κορυφῆς καὶ τὰ τῶν τεθνεώτων τῶν ζώντων. Ταύτην ὀρῶντες ἡμεῖς πῶς μὲν ἀθροοῦμεν, πῶς δὲ σκιρτῶμεν, καὶ ὥσπερ ἐν χαρμολύπῃ καὶ κλαυσογέλωτί τινι διάγομεν.

Ο Λάσκαρης περιδιαβαίνοντας την Πέργαμο παρατήρησε τα αρχαία κατάλοιπα που μαρτυρούσαν το μεγαλείο της πόλης, το οποίο όμως είχε απολεσθεί

¹⁷⁷ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Επιστολές*, σ. 107-108.

λόγω της φθοράς του χρόνου¹⁷⁸. Παρά τη φθορά, τα ερείπια της Περγάμου αποδείκνυαν το μεγαλείο του ελληνικού πνεύματος (*Ελληνικῆς γὰρ μεγαλονοίας ὑπάρχει ταῦτα μεστὰ, καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάγματα*). Ο Λάσκαρης θεωρούσε ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος αποτελούσε μέρος της ιστορικής ταυτότητάς του (*Δεικνύει δὲ ταῦτα πρὸς ἡμᾶς ἢ πόλις κατονειδίζουσα, ὥσπερ ἀπογόνους τινάς, τοῦ πατρῶου κλέους τῷ μεγαλείῳ*) και γι' αυτό εξέφρασε τη θλίψη του.

Η αντιπαραβολή ενός παρηκμασμένου παρόντος και ενός ένδοξου παρελθόντος που οφείλεται στην ύπαρξη των αρχαιοτήτων εμφανίζεται ήδη από τον 12^ο αιώνα¹⁷⁹ και αναδεικνύεται στο έργο του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222). Ο Χωνιάτης ανήκε στον κύκλο των λογίων της Κωνσταντινούπολης που καλλιεργούσαν την ελληνική παιδεία, με τη σημαντική διαφορά, ότι λόγω του διορισμού του ως μητροπολίτη Αθηνών, είχε την ευκαιρία να αντιπαραβάλλει την εικόνα της Αθήνας της φαντασίας του με αυτήν της πραγματικότητας¹⁸⁰. Από την άφιξή του στην Αθήνα το 1182 και έπειτα συνέθεσε έργα στα οποία εξέφρασε τις ιδέες του για την Αθήνα του 12^{ου} αι. και το αρχαίο της μεγαλείο. Στο *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει αὐτῶν*¹⁸¹ μπορούμε να εντοπίσουμε βασικές νοηματικές αναλογίες με την

¹⁷⁸ Για τις αντιλήψεις των Βυζαντινών για τα αρχαία μνημεία, βλ. έ. α., υποσημ. 12.

¹⁷⁹ Macrides - Magdalino, *Fourth Kingdom*, σ. 142-145.

¹⁸⁰ Kaldellis, *Parthenon*, σ. 112-129.

¹⁸¹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Αθηνῶν*, σ. 397-398:

Ἔρωσ Αθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων
ἔγραψε ταῦτα ταῖς σκιαῖς προσαθύρων
καὶ τοῦ πόθου τὸ θάλπον ὑπαναψύχων.
Ἐπεὶ δ' ἔτ' οὐκ ἦν οὐδαμοῦ, φεῦ! Προσβλέπειν
αὐτὴν ἐκείνην τὴν αἰοίδιμον πόλιν 5
τὴν, δυσαρίθμου καὶ μακραίωνος χρόνου
λήθης βυθοῖς κρύψαντος, ἠφαντωμένην.
ἔρωτολήπτων ἄτεχνῶς πάσχω πάθος.
οἱ τὰς ἀληθεῖς τῶν ποθουμένων θέας
ἀμηχανοῦντες ὡς παρόντων προσβλέπειν 10
τὰς εἰκόνας ὀρῶντες αὐτῶν, τὴν φλόγα.
Ὡς, δυστυχῆς ἔγωγε, καινὸς Ἴξίων,
ἐρῶν Αθηνῶν, ὡς ἐκεῖνος τῆς Ἥρας,
εἶτα λαθῶν εἶδωλον ἠγκαλισμένος.

Επιστολή του Λάσκαρη. Ο Χωνιάτης ανέφερε ότι παρήγγειλε έναν ζωγραφικό πίνακα που θα απεικόνιζε την αρχαία Αθήνα. Καίτοι ζούσε στην Αθήνα ήταν αδύνατον να την δει, όπως την είχε φανταστεί, καθώς αναζητώντας τα μνημεία του παρελθόντος αντίκρισε μόνον τη σκόνη που άφησε το πέρασμα του χρόνου: Οίκων Ἀθήνας οὐκ Ἀθήνας που βλέπω, κόνιν δὲ λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν. Ποῦ νῦν τὰ σεμνὰ, τλημονεστάτη πόλις; Η παρακμή του παρόντος τον οδήγησε σε συναισθηματική απογοήτευση.

Ο Λάσκαρης στον *Εἰς Νίκαιαν* αναφέρθηκε στους αρχαίους φιλοσόφους και ρήτορες και την καλλιέργεια της φιλοσοφίας, της ρητορικής, της αστρονομίας και της ιατρικής στη Νίκαια¹⁸². Το στοιχείο αυτό δηλώνει την άνθηση των γραμμάτων υπό

Φεῦ! οἷα πάσχω καὶ λέγω τε καὶ γράφω.	15
Οίκων Ἀθήνας οὐκ Ἀθήνας που βλέπω, κόνιν δὲ λυπρὰν καὶ κενὴν μακαρίαν. Ποῦ νῦν τὰ σεμνὰ, τλημονεστάτη πόλις; Ὡς φρούδα πάντα καὶ κατάλληλα μῦθοις, δίκαι, δικασταὶ, βήματα, ψῆφοι, νόμοι,	20
δημηγορίαι, [τε] πειθανάγκη ρητόρων, βουλαί, πανηγύρεις τε καὶ στρατηγίαι τῶν πεζομάχων ἅμα καὶ τῶν ναυμάχων, ἢ παντοδαπὴ Μοῦσα, τῶν λόγων τὸ κράτος. Ὅλωλε σύμπαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ κλέος·	25
γνώρισμα δ' αὐτῶν οὐδ' ἀμυδρόν τις ἴδη. Συγγνωστὸς οὐκοῦν, εἴπερ οὐκ ἔχων βλέπειν τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀοίδιμον πόλιν. Ἴνδαλμα ταύτης γραφικὸν ἐστησάμην.	

¹⁸² Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 72-73, κεφ. 3, στ. 110-126: *ἡ Νικαέων αὕτη λαμπρόπολις διττῶς πλουτεῖ τὸ φιλόσοφον, ἔκ τε τῆς ἔξωθεν ὑποβάθρας σοφίας, ἔκ τε τῆς ὑπερκειμένης ταύτης θεογνωσίας. Αὐτῇ καὶ γὰρ πολλαχῶς ἐστὶ τὸ φιλοσοφεῖν· ταῖς δυσι δὲ ταύταις τὸ πᾶν συναρόμενον, φιλοσοφοῦσι μὲν καὶ ταῖς Ἀριστοτελικάϊς καὶ Πλατωνικάϊς καὶ Σωκράτους ἐπιστήμαις οἱ ταύτης οἰκήτορες· ὡς ῥητορεύειν οὐκ ἐλαττονοῦμενοι οἱ τοὺς πάλα Δημοσθένην καὶ Ἐρμογένην μιμούμενοι, μένος πνεύουσι, σεμνὰ κατ' ἦθος ῥέοντες μελισταγῆ ῥητὰ διὰ γλώσσης ῥοιζούσης ἤχον χρυσοῦν, τῷ ποιητικῷ τε ῥυθμῷ θαμιζόντες τὰς ψυχὰς καὶ ταῖς ἐκ τῶν ἰύγγων ῥάδαῖς παῦλαν διδόντες τοῖς θηριώδεσι τῶν ψυχικῶν δεινῶν ἀναστήμασιν, ἄλλην ἄλλως τε πᾶσαν παιδείαν ἐξησκημένοι, περὶ ἧς οὐ καθῆκον λέγειν κατ' ὄνομα,*

την αιγίδα του Ιωάννη Γ΄ και του Θεόδωρου Β΄. Με την ανασύσταση της αυτοκρατορίας στη Νίκαια δημιουργήθηκε η ανάγκη για την ύπαρξη μορφωμένων ανθρώπων που θα στελέχωναν το κράτος και την Εκκλησία. Οι αυτοκράτορες υποστήριζαν την καλλιέργεια των γραμμάτων με τη δημιουργία σχολείων, την εύρεση δασκάλων, την αναζήτηση χειρογράφων και τη δημιουργία βιβλιοθηκών. Ο Θεόδωρος Β΄ διδάχθηκε από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη και τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Μεγαλωμένος στο παλάτι με κορυφαίους δασκάλους και ένα κύκλο μαθητών και φίλων απέδωσε αξία στην κατοχή της παιδείας. Η παιδεία σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄ ήταν η προϋπόθεση για την ένταξη στην αυτοκρατορική αυλή. Ως αυτοκράτορας δημιούργησε βιβλιοθήκες σε πολλές πόλεις και κατέστησε τη Μονή του Αγίου Τρύφωνα το ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Νίκαιας¹⁸³. Στα χρόνια των Λασκαριδών η παιδεία υποστηρίχθηκε και κατευθύνθηκε από τους αυτοκράτορες σε αντίθεση με ότι συνέβαινε τον 12^ο αι. στην Κωνσταντινούπολη. Ο έλεγχος που ασκούσε η Εκκλησία στη διαμόρφωση της παιδείας με άξονα τη διασφάλιση του ορθόδοξου δόγματος υποβαθμίστηκε. Υπό την αιγίδα των Λασκαριδών επήλθε ο συγκερασμός της κλασικής με τη χριστιανική παιδεία¹⁸⁴. Ο Θεόδωρος Β΄ υποστήριξε ότι αυτό ήταν το επίτευγμα της Νίκαιας: *ἀλλὰ καινὸν τρόπον φιλοσοφίας μίζαντες τῆ θεογνωσίᾳ, εὐαγγελικαῖς καὶ ἀποστολικάῖς καὶ πατρικαῖς παιδαγωγηθέντες θεηγορίαις τὸ πρῖν, φιλοσοφοῦσι τὰ θεῖα μετακεντρίζοντες τὸ ἀγριέλαιον εἰς καλλιέλαιον καὶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς Χριστόν, τούτο ἦν τὸ καινόν*¹⁸⁵. Η αρχική ανάγκη της ύπαρξης μορφωμένων αξιωματούχων εξελίχθηκε σε πνευματική άνθηση που έδωσε φήμη στη Νίκαια ως ύψιστο πνευματικό κέντρο. Όταν ο νεαρός Γρηγόριος Κύπριος θέλησε να βελτιώσει την παιδεία του, ζήτησε από τους γονεῖς του να τον στείλουν στην Αθήνα της εποχής του, δηλαδή τη Νίκαια¹⁸⁶.

Ο Λάσκαρης υποστήριξε την υπεροχή της Νίκαιας έναντι της Αθήνας, η οποία στο παρελθόν ήκμασε¹⁸⁷ αλλά τελικά εξέπεσε, γιατί τα επιτεύγματά της στον τομέα

μαθηματικὴν τε καὶ τὴν αὐτῆς ὑπερέκεινα ἰατρικὴν καὶ κατὰ μέρος τὰ μέρη τούτων ἐπιστημόνως γινώσκοντες.

¹⁸³ Constantinides, *Education*, σ. 5-27.

¹⁸⁴ Saradi, *Three Fathers*, σ. 137-149.

¹⁸⁵ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 73, κεφ. 3, στ. 127-132.

¹⁸⁶ Constantinides, *Education*, σ. 25.

¹⁸⁷ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 71, κεφ. 3, στ. 90-91: *τὰς Ἀθήνας ποτὲ ἀκαμζούσας τῷ λόγῳ καὶ τῇ παιδείᾳ σεμννομένας.*

της παιδείας δεν συνδέθηκαν με έναν αγαθό σκοπό¹⁸⁸. Η αξία της Αθήνας δεν αμφισβητείτο, όμως δεν είχε επιτύχει την εκπλήρωση του αγαθού σκοπού, δηλαδή την αποδοχή του αληθινού Θεού. Οι Νικαείς όμως κατείχαν την κλασική παιδεία την οποία συνδύαζαν με τη χριστιανική πίστη.

Η αντίληψη του Λάσκαρη για την Αθήνα παρουσιάζει νοηματικές αναλογίες με τον *Εισβατήριο* του Χωνιάτη¹⁸⁹. Ο *Εισβατήριος* εκφωνήθηκε το 1182 στην Αθήνα, ως η πρώτη ομιλία του νέου μητροπολίτη προς το ποίμνιο του. Στον *Εισβατήριο* αναπτύχθηκε ένα εγκώμιο της Αθήνας και των κατοίκων της και η σχέση ποιμένα-ποιμενάρχη. Ο Χωνιάτης ευχαρίστησε τους Αθηναίους για την υποδοχή. Η Αθήνα ήταν η *φιλόλογος πόλη* και η *μητέρα της σοφίας*: οι κάτοικοί της διέσωζαν την *αττική φωνή*. Η Αθήνα εγκωμιάσθηκε και για τον χριστιανικό της χαρακτήρα. Για τη σύνδεση των δύο θεμάτων αξιοποιήθηκε ρητορικά μια αρχαία γιορτή (ίσως τα Παναθήναια¹⁹⁰) στην οποία οι συμμετέχοντες μετέφεραν το φως. Όμως οι Αθηναίοι του 12^{ου} αι. είχαν αντικαταστήσει τέτοιου είδους γιορτές, καθώς η αποδοχή του χριστιανισμού και η σύσταση της Εκκλησίας πρέσβευαν το αληθινό φως¹⁹¹. Οι Αθηναίοι επαινέθηκαν για την ευσέβειά τους: χάρη στον απόστολο Παύλο είχαν εκχριστιανισθεί και βάδιζαν στον δρόμο της πίστης. Η σχέση ποιμένα-ποιμνίου αναπτύχθηκε εκτενώς. Ο Χωνιάτης αφηγήθηκε την περίοδο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Τα νέα του διορισμού του θα έπρεπε να τον καθιστούν ευτυχισμένο, καθώς θα ζούσε υπό την προστασία των *Χρυσών Αθηνών*. Η Κωνσταντινούπολη εγκωμιάστηκε ως πνευματικό κέντρο. Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας δεν θα μπορούσε να υστερεί έναντι καμίας. Μετά την παρουσίαση της σχέσης ποιμένα-ποιμενάρχη, ο Χωνιάτης εγκωμίασε ξανά την Αθήνα και τους κατοίκους της. Η Αθήνα διέσωζε το μεγαλείο της, γιατί όποιος περιηγείτο στην πόλη θα έβλεπε τα μνημεία της: όμως το πραγματικό μεγαλείο της Αθήνας ήταν η *αρετή* των κατοίκων της. Ο Χωνιάτης έπρεπε να διδάξει τα χριστιανικά διδάγματα. Το έργο

¹⁸⁸ Το ίδιο, σ. 72, κεφ. 3, στ. 104-105: *ἀλλ' οὐκ εἰς ἄκρον ἢ λογιότης τῶν αὐτῶν οἰκητόρων, οὐδ' εἰς τέλος ἀγαθὸν ὁ σκοπὸς.*

¹⁸⁹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος*, σ. 93-106.

¹⁹⁰ Για την τέλεση μιας πανηγυρής προς τιμήν της Θεοτόκου της Αθηνιώτισσας τον 12^ο αι., βλ. Kaldellis, *Parthenon*, σ. 133-136.

¹⁹¹ Για τον μύθο και την πραγματικότητα της ύπαρξης μιας άσβεστης λυχνίας στον Παρθενώνα και τη ρητορική της πρόσληψη, βλ. Το ίδιο, σ. 196-206.

του εξασφαλιζόταν από τις αρετές (αγάπη των γραμμάτων, σοφία, αμνησικακία, φιλοξενία, φιλανθρωπία, αντιληπτικότητα, φιλοτιμία, μεγαλοψυχία) που είχαν κληρονομήσει οι Αθηναίοι από τους προγόνους τους. Αυτό αποδεικνυόταν από την αρχαία ιστορία της πόλης. Το γένος και η αυτοχθονία είχαν καθορίσει τις αρετές των Αθηναίων του 12^{ου} αι. με τη διαφορά ότι είχαν απεγκλωβιστεί από τις αρχαίες λατρείες και είχαν πιστέψει στον αληθινό Θεό. Η Αθήνα είχε εκχριστιανισθεί γιατί δεν κυριαρχείτο από την παρουσία της ψευδοπαρθένου Αθηνάς, αλλά της αληθινής παρθένου, της Θεοτόκου, η οποία λατρευόταν στον Παρθενώνα.

Το μεγαλείο της Αθήνας που συμπυκνώνεται στον όρο *Χρυσαῖς Ἀθήναις*, η αντίφαση παρηκμασμένου παρόντος - παρελθόντος μεγαλείου, η μεταστροφή των Αθηναίων στην αληθινή πίστη χάρη στον απόστολο Παύλο, η λατρεία της αληθινής Παρθένου στον Παρθενώνα, το ιερό φώς που εκπέμπεται από το ναό, τα μνημεία που μαρτυρούν το μεγαλείο της πόλης και οι αρετές των κατοίκων που προέρχονται από τους προγόνους συνδυασμένες με τη χριστιανική πίστη είναι ρητορικοί τόποι που χρησιμοποιήθηκαν από τους λογίους Μιχαήλ Χωνιάτη, Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, Γεώργιο Βούρτζη κ.ά. Η πραγματικότητα που βρήκαν οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης όταν επισκέφθηκαν την Αθήνα, δημιούργησε τη ρητορική έξαρση η οποία ξεπέρασε την αντίφαση παρόντος-παραελθόντος¹⁹².

Ο Λάσκαρης για να απεικονίσει την Αθήνα χρησιμοποίησε τη ρητορική του 12^{ου} αι. και ίσως περισσότερο τον *Εισβατήριο* ή γενικότερα το έργο του Χωνιάτη. Η αναφορά στις *Χρυσαῖς Ἀθήναις*¹⁹³, στις *Μούσες*¹⁹⁴, στην *αγροικική φωνή*¹⁹⁵, στο

¹⁹² Το ίδιο, σ. 112-129.

¹⁹³ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εισβατήριο*, σ. 95, στ. 27-28: *τῆς προστασίας τῶν πολυθρυλῆτων καὶ χρυσῶν Ἀθηνῶν*. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 72, κεφ. 3, στ. 101-102: *ταῖς χρυσαῖς Ἀθήναις*. Η «Χρυσή Αθήνα» προβλήθηκε από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό στο *Εγκώμιο του Μεγάλου Βασιλείου* και χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τους βυζαντινούς συγγραφείς, βλ. Rhoby, “Goldenen” Athen.

¹⁹⁴ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Ἀθηνῶν*, σ. 398, στ. 25-26: *ἡ παντοδαπὴ Μοῦσα, τῶν λόγων κράτος, ὄλωλε σύμπαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ κλέος*, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 69, κεφ. 1, στ. 26-29: *οἷον δὲ τούτων τὸ κλέος, τὸ περιλάλητον πανταχόσε κηρύκευμα, εἴπερ λογικότης ἐν ταύταις οὐκ εγχορεύει καὶ Μοῦσαι λόγου οὐκ ὠθοῦσι χορδὴν εὐρυθμίας καὶ εὐταξίας*.

αγριέλαιο που μετακεντρίζεται σε καλλιέλαιο¹⁹⁶, είναι εικόνες τις οποίες ο Λάσκαρης ενσωμάτωσε στον *Εἰς Νίκαιαν*. Ανάμεσα στον *Εἰσβατήριον* και στον *Εἰς Νίκαιαν* υπάρχει νοηματική συνάφεια. Οι δύο λόγοι εκφωνήθηκαν σε επίσημη τελετή κατά την είσοδο στην πόλη σημαντικών προσώπων (ο Χωνιάτης εισέρχεται στην Αθήνα ως νέος μητροπολίτης και ο Ιωάννης Γ΄ εισέρχεται στη Νίκαια μετά την εκστρατεία του). Αντικείμενο των δύο λόγων απετέλεσε ο έπαινος μιας πόλης, ο οποίος αναπτύχθηκε παράλληλα με τον έπαινο των κατοίκων. Οι εγκωμιαζόμενες πόλεις προβλήθηκαν ως πνευματικά κέντρα, με έμφαση στις αρετές των κατοίκων. Αν και οι αρετές καθορίζουν τη σχέση πόλης-κατοίκων, στην πραγματικότητα αφορούν τη σχέση κατοίκων-εξουσίας (στον *Εἰσβατήριον* τον μητροπολίτη και στον *Εἰς Νίκαιαν* τον αυτοκράτορα). Οι αρετές των κατοίκων και στα δύο κείμενα διαμορφώνονται από τις αξίες του αρχαίου ελληνικού κόσμου και της χριστιανικής πίστης. Το μοτίβο της σύγκρισης δύο πόλεων (Αθήνα- Κωνσταντινούπολη και Νίκαια-Αθήνα) εξυπηρετεί τον έπαινο. Η αυτοκρατορική πόλη και στις δύο περιπτώσεις υπερέχει. Αξιοσημείωτη διαφορά είναι η επιλογή του Χωνιάτη να αποδείξει ότι οι αρετές των Αθηναίων ήταν η ιστορική κληρονομιά των προγόνων, όπως αποδείκνυαν η αρχαία ιστορία και τα μνημεία της πόλης. Αντίθετα ο Λάσκαρης ενώ χρησιμοποίησε το ίδιο πλαίσιο καθορισμού των αρετών (συγκερασμός κλασικής παιδείας και χριστιανικής πίστης) δεν αναφέρθηκε στο αρχαίο παρελθόν, γιατί η Νίκαια ήταν η αυτοκρατορική πόλη που σηματοδοτούσε το συλλογικό βυζαντινό παρελθόν και γιατί επεδίωξε να υπαινιχθεί ένα συγκεκριμένο ζήτημα, την αντιπαλότητα μεταξύ του αυτοκράτορα και μέρους της αριστοκρατίας.

Ο Λάσκαρης χρησιμοποιώντας τη ρητορική του 12^{ου} αι. απεικόνισε την Αθήνα ως ύψιστο πνευματικό κέντρο με τη σημαντική διαφορά ότι ο *αγαθός σκοπός* δεν εκπληρώθηκε. Η νέα σύνθεση που επετεύχθη (*τὸ καινὸν*) με τον συγκερασμό της κλασικής παιδείας και της χριστιανικής πίστης διαμόρφωσε τις αρετές των Νικαέων.

¹⁹⁵ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Προσφώνημα εἰς Δριμὸν*, σ. 160, στ. 8-9: *ἀγροικία δὲ καὶ βάρβαρος φωνὴ ταύτην κατεκληρώσαντο*. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 75, κεφ. 4, στ. 170-171: *εἰ δὲ τις ἀγροικικῆ μοι βοήσει*.

¹⁹⁶ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος*, σ. 105, στ. 21-22: *ὡς ἐξ' ἀγριελαιίου εἰς καλλιέλαιον μετεκεντρισθήτε*. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 73, κεφ. 3, στ. 130-131: *φιλοσοφοῦσι τὰ θεῖα μετακεντρίζοντες τὸ ἀγριέλαιον εἰς καλλιέλαιον*. Το χωρίο είναι από την Επιστολή του Παύλου προς Ρωμαίους (Κεφ. 11, 24.) Για τη σημασία που αποδόθηκε στο χωρίο από του βυζαντινούς συγγραφείς, βλ. Hunger, *Wissenschaft und Kunst*, σ. 136-138.

Οι αρετές των κατοίκων ήταν η προϋπόθεση της σχέσης που αναπτυσσόταν με την αυτοκρατορική εξουσία και το θείο, αν και τα δύο ταυτίζονται στην αυτοκρατορική ιδεολογία¹⁹⁷. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος αναδύθηκε ως παιδεία, η οποία δεν αφορά μόνο την εκπαίδευση που λάμβαναν οι Βυζαντινοί και την ικανότητα των λογίων να συνθέτουν έργα, αλλά αφορά και τον πολιτικό λόγο. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος δεν τέθηκε στο πλαίσιο του συλλογικού παρελθόντος των Βυζαντινών. Αν και αυτό το ζήτημα θίχτηκε από τον Λάσκαρη στην *Επιστολή* του, που αναφέραμε παραπάνω (*Δεικνύει δὲ ταῦτα πρὸς ἡμᾶς ἢ πόλις κατονειδίζουσα, ὥσπερ ἀπογόνους τινάς, τοῦ πατρῶου κλέους τῷ μεγαλείῳ*¹⁹⁸). Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ήταν χρήσιμος για να αντληθούν οι αρετές των κατοίκων που καθόριζαν τη σχέση με τον αυτοκράτορα.

Ο στόχος του Λάσκαρη να αναφερθεί στην αντιπαλότητα του Ιωάννη Γ' με ένα μέρος της αριστοκρατίας καθόρισε τη σημασία του πρόσφατου παρελθόντος της πόλης. Η Νίκαια ήταν η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, καθώς είχε υποδεχθεί την *Ρωμαίων ἀρχήν*. Χάρη στη Νίκαια είχαν αντιμετωπισθεί οι Λατίνοι και οι Τούρκοι. Στο έργο της αποκατάστασης του Βυζαντίου είχαν συμβάλει και οι αυτοκράτορες Θεόδωρος Α' και ο Ιωάννης Γ'. Το έργο του Ιωάννη Γ' εγκωμιάστηκε με έμφαση, γιατί ήταν ο αυτοκράτορας που βασίλευε και επιπλέον για να τονισθεί ο ρόλος του, καθώς αμφισβητείτο από ένα μέρος της αριστοκρατίας. Ο Ιωάννης Γ' κατάφερε να οδηγήσει τη *Ρωμαϊκή ἀρχή* στην αρχαία της μεγαλειότητα¹⁹⁹, δηλαδή στην αποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, την οποία στερήθηκε με την απώλεια της Κωνσταντινούπολης²⁰⁰ και αύξησε τα εδαφικά όρια της αυτοκρατορίας, η οποία είχε συρρικνωθεί, αλλά συνέχιζε να υφίσταται χάρη στη Νίκαια.

Το πρόσφατο παρελθόν της πόλης ήταν χρήσιμο για να περιγραφεί η Νίκαια ως ένα υπερβατικό και ενοποιητικό σύμβολο. Η αποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξασφαλιζόταν από την ύπαρξη μιας αυτοκρατορικής δυναστείας με θεοπρόβλητο χαρακτήρα και την ύπαρξη κατοίκων που διακρίνονταν για τον φιλοσοφικό τους βίο. Η σημασία της Νίκαιας ως πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας καθόρισε την ανάπτυξη του παρελθόντος από τον Λάσκαρη. Η πόλη είχε

¹⁹⁷ Καραγιαννόπουλος, *Πολιτική θεωρία*, σ. 13-19.

¹⁹⁸ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Επιστολές*, σ. 107-108.

¹⁹⁹ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 81, κεφ. 7, στ. 307-308: *εἰς τὴν ἀρχαίαν ἔγγιστὰ πῶς αὐτὴν ἀνάγει μεγαλειότητα*.

²⁰⁰ Το ίδιο, σ. 79, κεφ. 7, στ. 262: *τῆς πρὶν μεγαλοπρείας στερηθεῖσα*.

«κληρονομήσει» το συλλογικό παρελθόν των Βυζαντινών. Τα γεγονότα που σημαδεύτηκαν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης δημιούργησαν ένα ιδιαίτερο ιστορικό παρελθόν για τη Νίκαια. Το αρχαίο παρελθόν της πόλης, το οποίο σύμφωνα με τα ρητορικά πρότυπα συνδέεται με την ίδρυσή της, εδώ χάνει την αξία του, λόγω του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου και του μηνύματος που επεδίωξε να στείλει ο Λάσκαρης.

Όμως η Νίκαια λόγω των ιστορικών γεγονότων είχε αποκτήσει ένα νέο πρόσφατο παρελθόν και είχε βγει από την ιστορική αφάνεια σύμφωνα με τα λόγια του Δημητρίου Χωματιανού: *οἷς γὰρ ἡ τοῦ Βύζαντος πρὶν ἐλαμπρύνετο καὶ διὰ τούτο καὶ πανευδαίμων ἐπονωμάζετο, τούτοις νῦν ἡ Βιθυνῶν ἐναβρύνεται, τῆς βασιλείας δηλαδὴ καὶ τῆς ἱεραρχίας τὰς ἀκρότητας φέρουσα, καὶ φέρει φεῦ, ὁ ἔνδοξος Βύζας τὸν εὐτελεῖ Βιθυνὸν ὄρων τὴν ἑαυτοῦ δόξαν μεταμπισχόμενον, καὶ τὴν τῶν πραγμάτων μεταβολὴν τῇ τοῦ κόσμου κυβείᾳ ἐπιγραφόμενον*²⁰¹. Μετά το 1261 η πόλη εγκωμιάστηκε ως η δεύτερη σε σπουδαιότητα πόλη του Βυζαντίου από τον Θεόδωρο Μετοχίτη στον *Νικαέα*, τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη στον *Λόγο εἰς τὸν Ἅγιο Ἰωάννη*²⁰² και τον Μανουήλ Ολόβολο στον *Τρίτο Λόγο* προς τον Μιχαήλ Η', όταν αναφέρθηκε στο γεγονός της στέψης του αυτοκράτορα στη Νίκαια²⁰³.

²⁰¹ Δημήτριος Χωματιανός, *Λόγος*, σ. 441, στ. 262-267.

²⁰² Βλ. έ. κ., σ. 277-279.

²⁰³ Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Γ'*, σ. 92, στ. 30-31: *ἐν τῇ περιφανεστάτῃ τῆς ἐώας πόλει Νικαίᾳ, τῇ δευτέρᾳ μετὰ τὴν πρώτην.*

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης γεννήθηκε το 1270 και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1332²⁰⁴. Ήταν γιος του Γεωργίου Μετοχίτη (1250-1328), αρχidiaκόνου και πρεσβευτή. Ο Γεώργιος υποστήριξε την Ένωση των Εκκλησιών, γι' αυτό εξορίστηκε στη Νίκαια (1282/83) όπου τον ακολούθησε ο Θεόδωρος.

Το 1290 ο Θεόδωρος είχε την ευκαιρία να γνωρίσει στη Νίκαια τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328) και να ξεκινήσει την πολιτική του σταδιοδρομία. Το 1290/91 έγινε μέλος της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης. Το 1295 στάλθηκε ως πρεσβευτής στην Αρμενία για να διαπραγματευτεί το γάμο του Μιχαήλ Θ΄ με τη Ρίτα-Μαρία της Αρμενίας. Μετά από αυτό το ταξίδι έλαβε το αξίωμα του *λογοθέτη των οικειακών* (1295/96). Τα επόμενα χρόνια (1298-1299) στάλθηκε στη Σερβία για να διευθετήσει το γάμο της Σιμωνίδας, κόρης του Ανδρόνικου Β΄, με τον Σέρβο βασιλιά Στέφανο Ουρέση Μιλούτιν. Το διάστημα 1303-1305 έζησε στη Θεσσαλονίκη υπηρετώντας την αυτοκράτειρα Ειρήνη τη Μομφερατική. Μετά την επιστροφή του έλαβε το υψηλό αξίωμα του *μεσάζοντα*. Το 1321 έλαβε το σημαντικότερο αξίωμα της καριέρας του, αυτό του *μεγάλου λογοθέτη*. Ο Μετοχίτης, που ανήλθε στα κρατικά αξιώματα από τον Ανδρόνικο Β΄, αναγκάστηκε σε εξορία στο Διδυμότειχο το 1328, όταν ο Ανδρόνικος Γ΄ εκθρόνισε τον παππού του. Το 1330 του επετράπη να γυρίσει στην Κωνσταντινούπολη και να ζήσει απομονωμένος στη μονή της Χώρας. Πέθανε ως μοναχός Θεόληπτος στις 13 Μαρτίου του 1332.

Το συγγραφικό έργο του Μετοχίτη είναι εκτενές και καλύπτει κυρίως τους τομείς της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Έχουν εντοπιστεί στα γραπτά του απηχήσεις ογδόντα αρχαίων συγγραφέων. Τα πιο γνωστά του έργα είναι η παράφραση των *Φυσικών* του Αριστοτέλη, διάφορες πραγματείες, όπως *Υπομνηματισμοὶ καὶ Σημειώσεις Γνωμικαὶ, Στοιχείωσις Ἀστρονομική*, ποιήματα και πολλά άλλα. Ξεχώρισε για την ανακαίνιση της μονής της Χώρας (1315/16-1325) η οποία λειτούργησε ως πνευματικό κέντρο, καθώς σε αυτή είχε τη βιβλιοθήκη του. Ο Μετοχίτης υπήρξε και δάσκαλος (ο γνωστότερος μαθητής του ήταν ο Νικηφόρος Γρηγοράς).

²⁰⁴ *PLP* 17982. Ševčenko, *Polemique*, σ. 3-50.

Νικαεύς

1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά

Ο Νικαεύς²⁰⁵ χρονολογήθηκε από τον Ševčenko στο 1290²⁰⁶. Η συγγραφή του εγκώμιου συνδέθηκε με την παρουσία του Ανδρόνικου Β΄ στη Νίκαια, στο πλαίσιο της εκστρατείας που διεξήγαγε στη Μικρά Ασία (1290-1293)²⁰⁷. Ο Νικαεύς εκφωνήθηκε σε επίσημη τελετή, παρόντων του αυτοκράτορα και των κατοίκων²⁰⁸. Ο Νικαεύς στηρίζεται στην τυπική δομή των *εγκωμίων των πόλεων*²⁰⁹, με ορισμένες διαφοροποιήσεις: ανάπτυξη βυζαντινού-χριστιανικού και πρόσφατου παρελθόντος και το εγκώμιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Προοίμιο

I. Η Νίκαια είναι άξια θαυμασμού. Αν και είχα σιωπήσει, αξίζει να γράψω ένα εγκώμιο. Είναι δύσκολο ένα τέτοιο έργο, γιατί η ομορφιά της πόλης ξεχωρίζει και το ακροατήριο μπορεί να κρίνει ό,τι θα ειπωθεί. Η Νίκαια είναι η πατρίδα μου, γι' αυτό αξίζει η προσπάθεια για τον παρόντα λόγο.

2^η Ενότητα: Το απώτατο παρελθόν

II. Είναι συνηθισμένο να παρουσιάζεται το παρελθόν. Αν κάποιος ήθελε να ασχοληθεί διεξοδικά, θα έβρισκε πολλά στοιχεία στην αρχαία ιστορία της Βιθυνίας. Ο Τραιανός επανίδρυσε τη Νίκαια. Τα έργα του είναι ορατά στο παρόν.

3^η Ενότητα: Η θέση και το φυσικό περιβάλλον

III. Η πόλη έχει την καλύτερη θέση. Συνδυάζει την απόσταση και την εγγύτητα από τη θάλασσα. Δέχεται τα αγαθά της και αποφεύγει τους κινδύνους της. **IV.** Το νερό της

²⁰⁵ Το κείμενο εκδόθηκε από τον Κ. Ν. Σάθθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, Βενετία 1872, σ. 139-153. Την έκδοση του χρησιμοποίησαν οι Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 164-203, (κείμενο 164-195), εκδίδοντας το κείμενο με αγγλική μετάφραση και σχόλια. Ακόμα εκδόθηκε από την Ε. Μίνεβα, «Ο "Νικαεύς" του Θεόδωρου του Μετοχίτου», *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), σ. 307-327. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση της Μίνεβα και ακολουθείται η διαίρεση των κεφαλαίων (στο εξής: Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*).

²⁰⁶ Ševčenko, *Polemique*, σ. 137. Τη χρονολόγησή του αποδέχονται όσοι μελέτησαν το εγκώμιο: Laiou, *Constantinople*, σ. 77. Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 128. Μίνεβα, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 307. Rhoby, *Byzantios*, σ. 83.

²⁰⁷ Laiou, *Constantinople*, σ. 76-84.

²⁰⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 314, κεφ. I: *ὅτι καὶ πρὸς παρόντας καὶ ὀρῶντας τοὺς ἀκούοντας γίνονται ἄν οἱ λόγοι.*

²⁰⁹ Βλ. έ. α. υποσημ. 133.

λίμνης είναι ίαση. Τα ποτάμια περιβάλλουν την πόλη. Αν κάποιος κοιτάζει προς τη λίμνη θα δει τις πεδιάδες και τα βουνά. Η οπτική που δίνει στο θεατή εγείρει τις αισθήσεις, όπως στους ερωτευμένους. **V.** Οι εύφορες πεδιάδες ικανοποιούν κάθε ανάγκη. Όλοι θα ήθελαν να πάρουν κάτι από εδώ για την πόλη τους.

4^η Ενότητα: Ο αστικός χώρος

VI. Τα τείχη στεφανώνουν την πόλη και εμπνέουν θάρρος. Η πόλη έχει κυκλικό σχήμα και είναι ευρύχωρη. Η τοποθεσία της είναι ισορροπημένη. Η πόλη στηρίζεται στον εαυτό της και στα τείχη της. **VII.** και υπερέχει χάρη στην έκτασή της. Τα οικοδομήματα είναι ένα σύνολο, που ορθώνονται στον ουρανό. Διαθέτει λουτρά, πτωχοκομεία και νοσοκομεία, τα οποία είναι έργα της βασιλικής φιλανθρωπίας. Τα μοναστήρια φανερώνουν την ευσέβεια των κατοίκων. Αν κάποιος βρεθεί μέσα σε μια εκκλησία θα θαυμάσει την αρχιτεκτονική και το διάκοσμο· και το βλέμμα του θα εγκλωβιστεί από τη λάμψη του χρυσού. Φαίνεται η ευσέβεια των κατοίκων από τα αφιερώματα, τα σκεύη και τα βιβλία. Έξω από τις εκκλησίες υπάρχουν κήποι με κυπαρίσσια που υψώνονται στον ουρανό. Το νερό ρέει άφθονο. Εκεί οι άνθρωποι συλλογίζονται, ανυψώνοντας εαυτούς από τα επίγεια. Οι εκκλησίες είναι το κάλλος της πόλης, η απόδειξη της αξίας και της ευσεβείας των κατοίκων της. **VIII.** Η εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα είναι πηγή ευχαρίστησης και δόξας. Την ημέρα της εορτής του, ο μάρτυρας κατέρχεται από τους ουράνιους κήπους, προσφέροντας άνθη και καρπούς, αποδεικνύοντας τη φροντίδα του για την πόλη μας.

5^η Ενότητα: Το βυζαντινό-χριστιανικό παρελθόν

IX. Η Νίκαια πρωτοστατούσε στην οικουμένη και ήταν η πηγή των αληθινών δογμάτων. Από αυτήν ξεκίνησαν όλα και σε αυτή βασίστηκαν οι επόμενοι. Η πόλη λαμβάνει δόξα από τα επιτεύγματά της και από την ιστορία της. Η χριστιανοσύνη έχει ως απαρχή τη Νίκαια. **X.** Δεν αρκέστηκε μόνον στην πρώτη σύνοδο και προσέθεσε μια δεύτερη, αποδεικνύοντας ότι είναι η πηγή της πίστεως. Η Νίκαια πρώτη διακήρυξε την αληθινή πίστη και την διασφάλισε.

6^η Ενότητα: Το πρόσφατο παρελθόν

XI. Η αυτοκρατορία παρά λίγο να αφανισθεί. Η Νίκαια στάθηκε σαν ακρόπολη για τους Ρωμαίους και υποδέχθηκε τη βασιλική εξουσία. Έγινε το κέντρο της χριστιανοσύνης και της παιδείας. Είναι άξια από τον εαυτό της και δίνει αξία στους κατοίκους της, εμπνέοντας την πίστη στους εαυτούς τους. Διέσωσε την ευδαιμονία των Ρωμαίων και υπήρξε το καταφύγιό τους. Ο χρόνος έκανε το χρέος του, αποδίδοντας στην αυτοκρατορία τη βασιλίδα των πόλεων. Η Νίκαια σαν μητέρα φρόντισε το διαλυμένο κράτος και επέστρεψε τη σοφία και κάθε τέχνη που διαφύλαξε. Μοιράστηκε τα πάντα και δεν υστερεί έναντι καμίας πόλης. Υπερέχει για τη θέση, τη φύση, τα αγαθά, τα τείχη, την ασφάλεια, τα οικοδομήματα, γι' όλα τα παλαιά και τα νέα που ικανοποιούν τις ανάγκες των ανθρώπων. Συνενώνει το καθένα από αυτά δημιουργώντας ένα ενιαίο σύνολο.

7^η Ενότητα: Έπαινος του Ανδρονίκου Β'

XII. Η πόλη σ' έχει κύριο και προστάτη, απολαμβάνοντας θεϊκή ευλογία και σ' εσένα εναποθέτει τις ελπίδες της. Το έργο σου υπερέχει από κάθε απόδειξη κάλλους. Ξεχωρίζει η φροντίδα σου για την πόλη και τα σχέδια σου που γίνονται πράξη. Απόδειξη είναι ότι εσύ βρίσκεσαι εδώ και μετέφερες τα λάφυρα από τις νίκες σου. Επειδή ξεχωρίζεις για την παιδεία σου δεν υπάρχει λόγος να ειπωθεί κάτι περισσότερο. Εσύ στολίζεις την πόλη και τον παρόντα λόγο.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης άρχισε τον *Νικαέα* με τη σύνθεση ενός τυπικού προοιμίου, στο οποίο αιτιολογήθηκε η συγγραφή του ως η απόδοση της οφειλόμενης τιμής στην πόλη-πατρίδα²¹⁰. Η Νίκαια ήταν πατρίδα του Μετοχίτη, γιατί ενώ γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μεγάλωσε σε αυτή λόγω της εξορίας του πατέρα του, που οφειλόταν στην υποστήριξη της ενωτικής πολιτικής και της σύγκρουσης με το αυτοκρατορικό περιβάλλον του Ανδρονίκου Β΄.

Η Νίκαια εγκωμιάστηκε για το απώτατο παρελθόν της. Ο Μετοχίτης παρουσίασε το θέμα με συντομία γιατί δεν θέλησε να μακρηγορήσει. Όμως προβλήθηκε η δόξα που κατείχε η πόλη στην αρχαιότητα (*εί δὴ τῶ σεμνὸν ἢ ἀρχαιότης, καὶ τοῦτο μετὰ τῆς πόλεως*²¹¹) και έγινε μνεία στον αυτοκράτορα Τραϊανό που την κόσμησε με οικοδομήματα, αναφορά που θα σχολιασθεί πιο κάτω.

Έπεται ο έπαινος της πόλης με την περιγραφή της θέσης και του φυσικού περιβάλλοντος που βασίζεται στους ρητορικούς κανόνες, όπως είναι η αναφορά στη σχέση της με τη θάλασσα και το υγρό στοιχείο (περιγραφή της λίμνης)²¹². Ο Μετοχίτης περιέγραψε τη φύση, όπως και στον *Βυζάντιο*, διαμορφώνοντας ένα προσωπικό ύφος παρότι το θέμα είναι *τόπος στα εγκώμια των πόλεων*²¹³. Η περιγραφή της φύσης εστίασε στη ψυχική ικανοποίηση που επέφερε η ενατένισή της²¹⁴. Όπως είδαμε και στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη η περιγραφή της φύσης με συμβολικό τρόπο και η ψυχική ικανοποίηση των κατοίκων επέτρεπε στον κάθε συγγραφέα την ανάπτυξη μιας αμφίδρομης σχέσης ανάμεσα στην πόλη και τους κατοίκους.

²¹⁰ Για το τυπικό προοίμιο του *εγκώμιου της πόλης*, βλ. έ. α., υποσημ. 132. Την ιδέα της οφειλόμενης τιμής χρησιμοποίησαν ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 83-84, κεφ. 9, στ. 374-378, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[ΙΙ]*, σ. 112, κεφ. 1, στ. 24-33, ο Ιωάννης Ευγενικός, *Έκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 36 και ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 20, κεφ. 1, στ. 9-10.

²¹¹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 315. κεφ. Ι.

²¹² Για την περιγραφή της θέσης σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες, βλ. έ. α., σ. 49-52.

²¹³ Saradi, *Idyllic nature*, σ. 24-25.

²¹⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 317. κεφ. ΙV: *καὶ γὰρ δὴ καὶ πρόεισιν εἰς μήκιστον, φεύγουσα τὸν θεατὴν, ἀφορμὴν ἐρωτικοῦ πάθους.*

Ο αστικός χώρος της Νίκαιας περιγράφηκε ως ένα σύνολο αρχιτεκτονημάτων που τείνει στον ουρανό²¹⁵. Η πόλη απεικονίστηκε με την αναφορά στα τείχη²¹⁶, τα μοναστήρια, τις εκκλησίες, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα λουτρά και μια αξιομνημόνευτη εκκλησία (του Αγίου Τρύφωνα). Τα οικοδομήματα επέφεραν τη ψυχική ικανοποίηση των κατοίκων²¹⁷, οι οποίοι είχαν ανάγκη από έναν ευσεβή²¹⁸ και φιλοσοφικό βίο²¹⁹ που τους απομάκρυνε από τον επίγειο κόσμο²²⁰.

Τα οικοδομήματα που κυριαρχούν στην εικόνα της πόλης είναι τα τείχη και η εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των τειχών περιγράφηκαν με τη χρήση μεταφορικών εικόνων που συνέβαλαν στην εγκωμιαστική έξαρση²²¹. Επιπλέον η αναφορά στα τείχη συνδέεται αφενός με την προφανή σημασία τους για την ασφάλεια της πόλης και αφετέρου με το αυτοκρατορικό παρελθόν της. Όπως

²¹⁵ Το ίδιο, σ. 319, κεφ. VII: *μήκος τοσούτον ὅσον ταῖς πρώταις τῶν πόλεων ἀρκεῖν, τῷ συνεχεῖ τῶν ἐπικειμένων οἰκοδομημάτων ἐνδεέστερον ἔχειν ἑαυτοῦ δοκοῦν, ὧν τὰ πλείω καὶ πρὸς τὸν ἀέρα φιλονικεῖ καὶ τὴν εὐπορίαν τῆς τέχνης ἐπίδειξιν ἐκ μετεώρου ποιεῖται*. Για τις ζωγραφικές αναπαραστάσεις των πόλεων σε χειρόγραφα και θρησκευτικές εικόνες, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 15-19. Saradi, *Space*, σ. 82-86.

²¹⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 318, κεφ. VI: *Σχῆμα μὲν δὴ τῇ πόλει κυκλικόν, τῶν ὄντων τὸ πολυχώρητον. Περιφρονεῖ δὲ πᾶσαν ἀνισότητα παρακειμένην καὶ ἀποσεμνύεται συνάπτειν*.

²¹⁷ Το ίδιο, σ. 318, κεφ. VI: *Τίς ἂν ἰδὼν οὐκ ἀγασθεῖ τείχη ταῦτα περὶ αὐτὴν τοσούτον ἔχοντα τὸ ἀπὸ τῆς τέχνης θάρρος, ...ὡς ἡδονὴν τε ἅμα εἶναι καὶ θαῦμα προσβλέπειν, προμήθειαν ἀκλόνητον, κάλλος ἄμαχον ὅσον, δεσμὸν εὐπρεπῆ*. Ο εγκωμιασμός των οικοδομημάτων για την ομορφιά και τη χρησιμότητα τους είναι ρητορικός τόπος, βλ. Μένανδρος, *Πῶς χρῆ πόλεις ἐπαινεῖν*, σ. 32.

²¹⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 319, κεφ. VII.

²¹⁸ Η χριστιανική ευσέβεια στους βυζαντινούς χρόνους έγινε ρητορικός τόπος, όμως διαμορφώθηκε από τη ρητορική της ύστερης αρχαιότητας ως μια από τις αρετές των κατοίκων, βλ. Μένανδρος, *Πῶς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν*, σ. 62. Το θέμα ανέπτυξε διεξοδικά για τη Θεσσαλονίκη η Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 154-161.

²¹⁹ Για το θέμα του φιλοσοφικού βίου, βλ. έ. α., υποσημ. 145.

²²⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 320, κεφ. VII: *Καὶ γὰρ ἄκαρπον μὲν ἀλλ' ἰθυτενὲς ἢ κυπάριττος καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναχωροῦν, ἐμοὶ δοκεῖν, ἀτεχνῶς ὑποδεικνύει τοῖς ἐκεῖ φιλοσοφοῦσιν, ὅποι δεῖ τρέχειν καὶ ἀνατείνεσθαι, μετὰ τῆς ἀνόδου κατὰ βραχὺ τὰ περιττὰ τῆς ὕλης ἀποτιθεμένους καὶ στενομένους πρὸς τὴν ἀνάβασιν*.

²²¹ Saradi, *Monuments*, σ. 86. Rhoby, *Byzantios*, σ. 89-91.

είδαμε στον *Εἰς Νίκαιαν* του Λάσκαρη τα τείχη εγκωμιάστηκαν γιατί αποδείκνυαν το έργο του Ιωάννη Γ', ο οποίος τα ανοικοδόμησε και σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές του νίκες πέτυχε να εδραιώσει τη Νίκαια ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Η εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα περιγράφηκε εκτενώς. Για την επιλογή αυτή προτάθηκαν διαφορετικές ερμηνείες²²², στις οποίες αξίζει να προσθέσουμε τη λειτουργία της ομώνυμης μονής, ως ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στα χρόνια των Λασκαριδών. Τα τείχη και η εκκλησία/μονή του Αγίου Τρύφωνα προσέδιδαν στη Νίκαια μοναδικό χαρακτήρα και υποδήλωναν το αυτοκρατορικό παρελθόν της.

Το βυζαντινό-χριστιανικό παρελθόν σε συνδυασμό με το πρόσφατο φανέρωναν τον ιστορικό ρόλο της Νίκαιας, που προβλήθηκε ως πρώην αυτοκρατορική πόλη και σπουδαίο χριστιανικό κέντρο, λόγω των δύο Οικουμενικών Συνόδων που έλαβαν χώρα σε αυτήν (η πρώτη το 325μ.Χ. και η έβδομη το 787μ.Χ.). Αυτό το δυσυπόστατο επιχείρημα καλλιεργούσε την αστική συνείδηση των Νικαέων και παράλληλα απευθυνόταν στον Ανδρόνικο Β'. Η Νίκαια υπήρξε το πολιτικό, θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο της διαλυμένης αυτοκρατορίας: *ὑποδεξαμένη τὴν βασιλικὴν ἐπίστασιαν, ...ἐδέξατο μὲν τὴν τῆς εὐσεβείας ἔδραν, ...ἐδέξατο δὲ τοὺς λόγους*²²³.

Τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος (1204-1261) παρουσιάστηκαν για να προβληθεί η ιδέα ότι το Βυζάντιο όφειλε τη συνέχειά του στη Νίκαια. Η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο του κράτους, αλλά ό,τι διέθετε ήταν αυτό που είχε συγκεντρώσει τόσα χρόνια η Νίκαια: *ἡ πόλις ὥσπερ ὁπὸς τῆ πάση τῶν Ρωμαίων ἡγεμονία διαλελυμένη καὶ συνῆξεν αὐθις καὶ συνεστήσατο, ...ὥσπερ μήτηρ ἐν καιρῷ χρείας περιποιησαμένη καὶ συντηρήσασα, ἀπεδίδου μὲν τῆ φιλότιη τὴν καλὴν*

²²² Σύμφωνα με την Mineva, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 312, ο Μετοχίτης μνημόνευσε την εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα είτε γιατί η ανακαίνισή της το 1255 από τον Θεόδωρο Β' ήταν ακόμα ορατή, είτε γιατί ο Άγιος Τρύφωνας ήταν προστάτης της πόλης. Ακόμα παραθέτει την εκδοχή του Janin, ότι οι Παλαιολόγοι ήθελαν να σβήσουν την ανάμνηση των Λασκάρων, γι' αυτό ενδιαφέρονταν προσωπικά να ανακαινίσουν την εκκλησία. Επιπλέον διατυπώνει την υπόθεση ότι ίσως ο *Νικαεύς* εκφωνήθηκε στην εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα. Ο Rhoby, *Byzantios*, σ. 94, υποστηρίζει ότι η λατρεία του Αγίου Τρύφωνα ήταν ακόμα δημοφιλής και ο Μετοχίτης χρησιμοποίησε το *Εγκώμιο του Αγίου Τρύφωνα* του Λάσκαρη.

²²³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 324, κεφ. XI.

παρακαταθήκην²²⁴. Το πρόσφατο παρελθόν χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφεί η σχέση της Νίκαιας με την κεντρική εξουσία και τον αυτοκράτορα.

Ο Μετοχίτης εγκωμίασε με αμεσότητα τον Ανδρόνικο Β΄ για να δηλώσει ότι η Νίκαια εναπέθετε τις ελπίδες της στον αυτοκράτορα και με τη σειρά του αυτός έδειχνε έμπρακτα το ενδιαφέρον του, γιατί βρισκόταν στην πόλη. Οι Νικαείς ήταν ικανοποιημένοι από την παρουσία του αυτοκράτορα²²⁵, καθώς είχε εκπληρώσει τις προσδοκίες τους με τις νίκες που είχε ήδη επιτύχει²²⁶.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Ο Μετοχίτης με τον *Νικαέα* εξήρε τον ρόλο της Νίκαιας και την προσφορά της στην ιστορική συνέχεια του Βυζαντίου ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄. Η σχέση των κατοίκων με την αυτοκρατορική εξουσία αποτέλεσε κεντρικό θέμα και στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Στα δύο εγκώμια οι συγγραφείς μέσα από τον έπαινο της Νίκαιας εξέφρασαν τη νομιμοφροσύνη των κατοίκων στον αυτοκράτορα, ζήτημα που τέθηκε βέβαια σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης υποστήριξε ότι οι Νικαείς ακολουθούσαν πρόθυμα την αυτοκρατορική θέληση του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη γιατί αμφισβητούνταν από μια ομάδα της αριστοκρατίας. Αντίθετα ο Μετοχίτης εξέφρασε τη νομιμοφροσύνη των Νικαέων στον Ανδρόνικο Β΄ στο πλαίσιο του οφειλόμενου ενδιαφέροντος της κεντρικής εξουσίας για τα προβλήματα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας²²⁷.

Ο Ανδρόνικος Β΄ στις αρχές της δεκαετίας του 1290 εκστράτευε στη Μικρά Ασία, εφαρμόζοντας πολιτική οχύρωσης των ανατολικών συνόρων. Επιπλέον αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της εσωτερικής σταθερότητας, η οποία απειλούνταν από τους υποστηρικτές της δυναστείας των Λασκαριδών που είχε ανατραπεί από τον Μιχαήλ Η΄ και τη στάση των ενωτικών που κατέφυγαν στη Μικρά Ασία, όπως ο

²²⁴ Το ίδιο, σ. 324, κεφ. XI.

²²⁵ Για τους αντιπάλους στην πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ στη Μικρά Ασία, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 131.

²²⁶ Η παρουσία του Ανδρονίκου Β΄ και το έργο του στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1290-1293 περιγράφονται από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, *Βασιλικοί Λόγοι στον Ανδρόνικο Β΄*, σ. 107-124. Για την ανάλυση των γεγονότων, βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 76-84.

²²⁷ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 73-74, 168-171. Κιουσοπούλου, «*Αόρατες*» βυζαντινές πόλεις, σ. 125-126.

πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος και ο πατέρας του Μετοχίτη, Γεώργιος²²⁸. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίχθηκε ότι ο Ανδρόνικος Β΄ όταν βρέθηκε στη Νίκαια εκτίμησε τη ρητορική ικανότητα του νεαρού Μετοχίτη, όπως φάνηκε από τη συγγραφή του *Νικαέα* και έτσι άρχισε την πολιτική του σταδιοδρομία²²⁹.

Όταν ο Θεόδωρος Μετοχίτης εμφανίστηκε ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄ για να εκφωνήσει τον *Νικαέα* δεν ήταν μόνον ένας μορφωμένος νέος, αλλά και ο γιος ενός από τους πολιτικούς αντιπάλους του αυτοκράτορα. Μπορούμε να αναρωτηθούμε αν μέσω του *Νικαέα* εκφράζεται ένα είδος πολιτικής συμμαχίας μεταξύ της οικογένειας του Μετοχίτη και του αυτοκράτορα και μια ενδεχόμενη αποδοχή της ανθενωτικής πολιτικής. Μπορούμε να αναρωτηθούμε ακόμα αν η πιθανή συμμαχία αφορούσε γενικότερα τους ενωτικούς της Νίκαιας. Το ερώτημα δεν είναι δυνατό να απαντηθεί με βάση τον *Νικαέα*, φωτίζει όμως ορισμένα σημεία του εγκωμίου.

Η υπόθεση ότι ο Μετοχίτης εξέφρασε την πίστη του στον Ανδρόνικο Β΄ και αναγνώρισε την ανθενωτική του πολιτική ενισχύεται από την αναφορά στην ευσεβεία των Νικαέων και κυρίως από τη μνεία των δύο Οικουμενικών Συνόδων που αποτελεί πρωτότυπο στοιχείο. Ο Μετοχίτης υποστήριξε ότι η Νίκαια ήταν η πρώτη πόλη που διασφάλισε το ορθόδοξο δόγμα με την Α΄ και τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, γι' αυτό ήταν εμφανής η ευσεβεία της και η αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος. Η Νίκαια διασφάλισε το ορθόδοξο δόγμα απέναντι σε κάθε αίρεση: *ἔνθα τὸ τῆς εὐσεβείας ἀσφαλὲς ταμείον, ἔνθα ἡ πρώτη τῆς ὑγιαינוύσης πίστεως πῆξις ...τὴν πρώτην τῆς ἀληθείας φανέρωσιν, παρέσχεν ἡ πόλις*²³⁰. Στα εγκώμια των πόλεων ο χριστιανικός χαρακτήρας μιας πόλης δηλώνεται μέσω της ευσεβείας των κατοίκων, της μνείας των εκκλησιών και του προστάτη αγίου της πόλης. Ο Μετοχίτης χρησιμοποίησε τα προαναφερθέντα στοιχεία και επιπλέον αξιοποίησε το χριστιανικό παρελθόν της πόλης, που του έδινε τη δυνατότητα να τοποθετηθεί στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών. Η αναφορά στις Οικουμενικές Συνόδους θα μπορούσε να είναι ένα σχόλιο για την υπεροχή του ορθόδοξου δόγματος και την αποδοχή της ανθενωτικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β΄²³¹.

²²⁸ Laiou, *Constantinople*, σ. 76-84.

²²⁹ Ševčenko, *Polemique*, σ. 129-135. Laiou, *Constantinople*, σ. 77.

²³⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 323, κεφ. X.

²³¹ Η ιδεολογία που αναπτύχθηκε για την ανθενωτική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ αναπτύσσεται περισσότερο κατά την ανάλυση του *Βυζάντιου*.

Η παραδοχή της τοποθέτησης του Μετοχίτη στα πολιτικά ζητήματα της εποχής, ενισχύεται και από την περιγραφή των γεγονότων της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης, η οποία παρουσιάστηκε ως εκπλήρωση του καθήκοντος του χρόνου: *ὁ χρόνος φέρων ἀπέδωκε τὸ χρέος οἷς ὄφειλε*²³². Η συνέχεια του Βυζαντίου μετά την άλωση του 1204 ήταν έργο της Νίκαιας: *ἡ πόλις, ὡσπερ μήτηρ ἐν καιρῷ χρείας περιποιησαμένη*²³³. Η ιδέα αυτή αντλήθηκε από τον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, ο οποίος όμως αναφέρθηκε και στον ρόλο των Λασκαριδών. Αντίθετα ο Μετοχίτης απέφυγε να αναφερθεί τόσο στους Λασκαρίδες όσο και στους Παλαιολόγους, λόγω της ανατροπής της πρώτης δυναστείας από τη δεύτερη. Το ζήτημα κατέστη πιο περίπλοκο με την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η΄. Ο Ανδρόνικος Β΄ μετά την άρση της Ένωσης των Εκκλησιών έπρεπε να αντιμετωπίσει τους ενωτικούς και επιπλέον τους υποστηρικτές των Λασκαριδών. Ο Μετοχίτης επέλεξε μια ουδέτερη στάση στα πολιτικά ζητήματα αλλά υποστήριξε την ανθενωτική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Μετοχίτης με τον *Νικαέα* τοποθετήθηκε έμμεσα στα σύγχρονα πολιτικά ζητήματα. Για να υποστηρίξει τις θέσεις του χρησιμοποίησε το παρελθόν της πόλης, συνθέτοντας την ιστορία της Νίκαιας από την αρχαιότητα έως το παρόν. Το παρελθόν διακρίθηκε σε αρχαίο και βυζαντινό. Η βυζαντινή ιστορία της Νίκαιας άρχιζε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό. Επόμενος σταθμός στην ιστορία της πόλης ήταν η επιλογή της για τη διεξαγωγή της Α΄ και της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Η αφήγηση του βυζαντινού παρελθόντος ολοκληρώθηκε με τα γεγονότα της περιόδου 1204-1261.

Ο Μετοχίτης επεσήμανε ότι η ανάπτυξη του αρχαίου παρελθόντος της πόλης επιβαλλόταν από τους κανόνες του *εγκωμίου της πόλης*: *Ἔθος δὲ ὄν τοῖς ἐπὶ ταῦτα καθισταμένοις, οὐ μόνον τοῖς παροῦσι χρῆσθαι καὶ φαινομένοις, ἀλλ' ἔτι καὶ ἀνατρέχειν καὶ πόρρω τῶν προτέρων χρόνων ἐπιχειρεῖν τὰ ἀρχαῖα σεμνύνοντας τοῖς εὐφημουμένοις, εἰ μὲν ὄμην οἷός τε ὦν ἀμφοτέροις ἀρκέσαι, οὐδὲν ἂν ἦν ἴσως πρᾶγμα πλεον τοῦ προχείρου διατρίβειν, καὶ τοῖς παλαιοῖς τῆς πόλεως φιλοτιμεῖσθαι τοὺς λόγους*²³⁴. Όμως λόγω της επιθυμίας του να μην μακρηγορήσει περιόρισε τη μνεία

²³² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ.324, κεφ. Χ.

²³³ Το ίδιο, σ. 324, κεφ. XI.

²³⁴ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. II.

του στο αρχαίο παρελθόν. Ανέφερε ακόμα, ότι αν κανείς ήθελε να το πράξει θα φαινόταν η ανικανότητά του, καθώς θα ήταν αδύνατον να περιγράψει όσα έβλεπε μπροστά του: *τί ἄν τις περι ταῦτα φιλονεικῆ, ἐνδεῶς ἔχων, ἢ ὡς τῶν ὀρωμένων περιγενέσθαι*²³⁵. Εάν όμως κανείς ήθελε πράγματι να ασχοληθεί με την αρχαία ιστορία της Βιθυνίας, θα έβρισκε πολλές αφορμές: *ἐπεὶ βουλομένῳ περιττὰ φρονεῖν πολλὴ ἀφθονία τὰ τε παλαιὰ σεμνὰ Βιθυνῶν ἀρχαιολογοῦντα πολυπραγμονεῖν*²³⁶. Θα διαπίστωνε λοιπόν ότι η πόλη έλαβε δόξα από την ίδρυσή της, η οποία δεν ήταν περιορισμένη και δεν ήταν λίγοι οι θαυμαστές της. Επιπλέον θα διαπίστωνε ότι πολλοί στο παρελθόν έκαναν την αρχαία ιστορία της Νίκαιας αντικείμενο ενός ευγενούς σκοπού: *καὶ ἔτι τὸ κλέος ὅσον ἀρχῆθεν ἦκει τῇ πόλει, καὶ ὡς οὐ πρὸς βραχὺ κατ' αὐτήν, οὐδ' ὀλίγοις ἐσπουδάσθη, ἀλλ' ἄλλοις τε τῶν πάλαι γενναίων σκοπὸς γέγονε φιλοτιμίας*²³⁷.

Η δόξα που απολάμβανε η πόλη στην αρχαιότητα προσέλκυσε τον Τραϊανό, ένα Ρωμαίο αυτοκράτορα, του οποίου η σκέψη, ο χαρακτήρας και τα έργα ήταν ορατά στο παρόν παρά την απόσταση του χρόνου: *Τραϊανὸς αὐτὸς ὕστερον Ρωμαίων αὐτοκράτωρ, οὗ πολλὰς μὲν τὰς κατὰ γνώμην καὶ τὸ ἦθος εὐδοκιμήσεις, πολλὰς δὲ καὶ τὰς κατὰ χεῖρα μεγαλουργίας οὐκ ὀκνεῖ παραπέμπων εἰς ἡμᾶς ὁ χρόνος, οὐκ ἠδέσθη μᾶλλον κατὰ τῆς ἐτέρων φιλοκάλου σπουδῆς ἐπεξίεναι καὶ διατρίβειν, ἀλλὰ τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ἔργων ὀρέγειν χεῖρα δεῖν ἐγνωκῶς καὶ εἰς ὅσον δύναιτο προάγειν, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Νίκαιαν τήνδε τὴν πόλιν, ὡς ἔχοι νῦν, ὑπόμνημα καὶ στήλην τῆς αὐτοῦ μεγαλοψυχίας ἴστησιν, ὥστε τὴν αὐτὴν ἐξεῖναι παλαιάν τε ὁμοῦ καὶ νέαν ὀρᾶν*²³⁸. Ο Τραϊανός θέλησε να στολίσει την πόλη με νέα έργα -όχι γιατί αισθανόταν ντροπή ή ανταγωνισμό για όσους είχαν ήδη προσθέσει τα δικά τους- αλλά για να αυξήσει όσα ήδη υπήρχαν. Τα έργα του Τραϊανού ήταν ορατά στο παρόν, γι' αυτό η πόλη έμοιαζε με μνημείο του αυτοκράτορα. Έτσι ήταν εφικτό να βλέπει κανείς την παλαιά και τη σύγχρονη πόλη μαζί. Ο Μετοχίτης ολοκλήρωσε την ενότητα του απώτατου παρελθόντος της πόλης διαπιστώνοντας ότι η τιμή που προσέφερε η αρχαιότητα σε

²³⁵ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. II.

²³⁶ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. II.

²³⁷ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. II.

²³⁸ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. II.

μια πόλη άξιζε να δοθεί στη Νίκαια: *εί δὴ τῷ σεμνὸν ἢ ἀρχαιότης, καὶ τοῦτο μετὰ τῆς πόλεως*²³⁹.

Το απώτατο παρελθόν διακρίθηκε σε δύο περιόδους, στην αρχαία και στη βυζαντινή. Η αρχαιότητα ήταν η *πόρρω τῶν προτέρων χρόνων*²⁴⁰, η χρονική περίοδος έως τον Τραϊανό. Ο Τραϊανός ήταν Ρωμαίος αυτοκράτορας, γι' αυτό ανήκε στη βυζαντινή ιστορία. Η σύντομη μνεία της αρχαιότητας στηρίχθηκε στους κανόνες που έθεσε ο Μένανδρος: *ἐὰν ἀρχαιοτάτη, φήσεις τὸ πρεσβύτατον τιμώτατον εἶναι*²⁴¹.

Η μνεία στα *παλαιὰ σεμνὰ* (δεν είναι σαφές αν εννοεί γεγονότα ή υλικά κατάλοιπα) ίσως μαρτυρά ενδιαφέρον για την αρχαία ιστορία της πόλης και δεν απορρέει μόνον από τους ρητορικούς κανόνες. Αυτό αναδεικνύεται στη συνέχεια και από την περιγραφή της σχέσης της Νίκαιας με τον Τραϊανό.

Η σύνδεση της Νίκαιας με τον Τραϊανό έχει ενδιαφέρον, καθώς σύμφωνα με τους κανόνες του Μενάνδρου η πόλη πρέπει να εγκωμιάζεται για τον ιδρυτή της²⁴². Αντίθετα ο Μετοχίτης επέλεξε να αναφερθεί σε ένα ιστορικό πρόσωπο το οποίο παρουσιάζεται να ιδρύει ξανά την πόλη ή να την ανακαινίζει. Σύμφωνα με τους Foss και Tulchin η αναφορά στον Τραϊανό (98-117μ.Χ.) είναι λανθασμένη, διότι η Νίκαια το 123μ.Χ. ανακαινίσθηκε από τον Αδριανό (117-138μ.Χ.), γιο του Τραϊανού. Η παρανόηση οφείλεται πιθανόν στην ύπαρξη δύο επιγραφών πάνω από την ανατολική πύλη των τειχών της Νίκαιας, που ανέφεραν τον Τραϊανό Αδριανό. Επιπλέον οι ανωτέρω ερευνητές σημείωσαν ότι στο *Βίο του Αγίου Ανδρέα* ο Τραϊανός παρουσιάστηκε ως ανακαινιστής που έχτισε τα τείχη της πόλης, ενώ σύμφωνα με τον *Βίο του Αγίου Νεοφύτου* έχτισε μια γέφυρα κοντά στην πόλη²⁴³. Ο Rhoby συμφώνησε ότι η αναφορά στον Τραϊανό ως ανακαινιστή είναι λανθασμένη. Ακόμα υποστήριξε ότι ο Μετοχίτης αναφερόμενος στο έργο του Τραϊανού που ήταν ορατό στο παρόν, μίλησε για τα ρωμαϊκά τείχη της πόλης, τα οποία όμως είχαν χτιστεί στον 3^ο και όχι στον 2^ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με το Rhoby, ο Μετοχίτης συνέδεσε τη Νίκαια με τον Τραϊανό γιατί η πόλη δεν διέθετε κάποιον χριστιανό ιδρυτή ή ανακαινιστή, όπως η

²³⁹ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. ΙΙ.

²⁴⁰ Το ίδιο, σ. 315, κεφ. ΙΙ.

²⁴¹ Μένανδρος, *Πώς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν*, σ. 50.

²⁴² Βλ. έ. α., σ. 52-53.

²⁴³ Foss - Tulchin, *Nicaea*, σ. 197-198.

Κωνσταντινούπολη²⁴⁴. Παρότι δεν είναι σαφές τι σωζόταν στην πόλη από την εποχή του Τραϊανού, για τον Μετοχίτη είχε σημασία να αποδείξει μέσα από τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, ότι η Νίκαια συνδεόταν με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τραϊανό. Μέσα από τα οικοδομήματα της πόλης μπορούσε να ανασυνθέσει το παρελθόν της.

Το απώτατο παρελθόν της πόλης (αρχαίο και βυζαντινό) αναπτύχθηκε με συντομία, καθώς ο Μετοχίτης επεδίωξε να σχολιάσει τα σύγχρονα πολιτικά ζητήματα. Η μνεία του ανακαινιστή της πόλης και όχι του ιδρυτή, ίσως φανερώνει την επιθυμία του Μετοχίτη να ενισχύσει το αυτοκρατορικό κύρος της πόλης, το οποίο προβλήθηκε στον Ανδρόνικο Β΄ και μέσα από την αφήγηση των γεγονότων της περιόδου 1204-1261. Είναι πιθανόν ότι επιδεικνυόταν ένα είδος «αυτοκρατορικής παράδοσης» που διέθετε η Νίκαια, την οποία όφειλε να αναγνωρίσει ο Ανδρόνικος Β΄. Ο ιστορικός ρόλος της Νίκαιας ως πρώην αυτοκρατορικής πόλης δεν ήταν τυχαίος, καθώς ήδη από το απώτατο παρελθόν είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον ενός Ρωμαίου αυτοκράτορα και επιπλέον είχε επιλεγεί ως έδρα δύο Οικουμενικών Συνόδων.

Το χριστιανικό και πρόσφατο παρελθόν αναπτύχθηκαν περισσότερο για να εκφραστεί ίσως η θρησκευτική νομιμοφροσύνη των Νικαέων στον Ανδρόνικο Β΄ και κυρίως να προβληθεί η ιστορική συμβολή της Νίκαιας στην επανασύσταση της αυτοκρατορίας μετά το 1204. Επιπλέον η αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν συνδέεται και με την αποσιώπηση του ιστορικού ρόλου της Νίκαιας μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, λόγω των πολιτικών ζητημάτων (ανατροπή της δυναστείας των Λασκαριδών και στάση των αρσενιτών). Η μεταφορά της πρωτεύουσας μετατόπισε το κέντρο εξουσίας γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε μια ρητορική που εξηγούσε την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη ως έργο της θείας πρόνοιας και του Μιχαήλ Η΄²⁴⁵. Επί παραδείγματι ο Γεώργιος Ακροπολίτης στην *Ιστορία* του, την οποία συνέθεσε όταν βασίλευε ο Μιχαήλ Η΄, ανέφερε τη Νίκαια ως *ή προκαθημένη τῶν Βιθυνῶν πόλιν*²⁴⁶, παραλείποντας σκοπίμως τη μνεία στον πρώην αυτοκρατορικό της ρόλο. Αντίθετα ο Μετοχίτης εστίασε στο πρόσφατο παρελθόν προκειμένου να υποστηρίξει τις ιδέες του. Άλλοι λόγιοι, όπως ο

²⁴⁴ Rhoby, Byzantios, σ. 87.

²⁴⁵ Βλ. έ. κ., σ. 132-136.

²⁴⁶ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σ. 101, στ. 21, σ. 106, στ. 2, σ. 159, στ. 16.

Ολόβολος²⁴⁷ και ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης²⁴⁸ αναφέρθηκαν στον πρώην αυτοκρατορικό ρόλο της Νίκαιας για να την εγκωμιάσουν.

Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο του δευτέρου μισού του 13^{ου} αι. διαμόρφωσε ένα ιδιαίτερο ιστορικό παρελθόν για τη Νίκαια, το οποίο αξιοποιήθηκε από τον Θεόδωρο Μετοχίτη και τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη για να εκφράσουν τις πολιτικές τους ιδέες. Οι συγγραφείς των εγκωμίων της Νίκαιας εστίασαν στο πρόσφατο παρελθόν, ενώ ανέπτυξαν το αρχαίο παρελθόν σε περιορισμένο βαθμό. Ο Μετοχίτης ακολουθώντας τους ρητορικούς κανόνες παρουσίασε με συντομία τη δόξα της Νίκαιας στην αρχαιότητα. Αντίθετα ο Λάσκαρης προσέγγισε την αρχαιότητα με διαφορετική οπτική, προβάλλοντας τη Νίκαια ως κορυφαίο πνευματικό κέντρο που ξεπέρασε το αντίστοιχο πνευματικό κέντρο του αρχαίου κόσμου, την Αθήνα, γιατί οι Νικαείς κατείχαν τους κλασικούς συγγραφείς. Μια ακόμα όψη του αρχαίου παρελθόντος της Νίκαιας είναι η μνεία στα υλικά κατάλοιπά της. Ο Λάσκαρης εξέφρασε τον θαυμασμό του για τα σπόλια των τειχών της, ενώ ο Μετοχίτης πιθανόν αναφέρθηκε με γενικό τρόπο στα υλικά κατάλοιπα υποστηρίζοντας ότι ήταν δυνατόν κάποιος να δει την πόλη του παρόντος όπως αυτή ήταν στο παρελθόν.

²⁴⁷ Βλ. έ. α., σ. 83.

²⁴⁸ Βλ. έ. κ., σ. 277-279.

Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως

1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά

Ο *Βυζάντιος*²⁴⁹ χρονολογείται κατά προσέγγιση καθώς στο κείμενο δεν γίνεται μνεία ιστορικών γεγονότων. Η Rougounia τον χρονολόγησε μεταξύ του 1307 και του 1320²⁵⁰, ο Rhoby το πολύ έως το 1311/12²⁵¹ και ο Πολέμης μεταξύ των ετών 1305-1320²⁵². Ο *Βυζάντιος* χρονολογείται μεταξύ του 1305 και του 1311/12. Ως *terminus post quem* θεωρείται το 1305 με βάση τον χειρόγραφο κώδικα στον οποίο σώζονται τα έργα του Μετοχίτη. Ο *Βυζάντιος* καταγράφηκε στον κώδικα μετά τον *Ηθικό*, που έχει γίνει αποδεκτό ότι είχε γραφτεί έως το 1305²⁵³. Ως *terminus ante quem* θεωρείται το 1311/12, καθώς όπως έδειξε ο Rhoby ο *Βυζάντιος* αναφέρεται σε επιστολογραφία αυτών των χρόνων²⁵⁴.

Οι μελετητές του *Βυζάντιου* έχουν προτείνει διαφορετικές ερμηνείες για τον λόγο της συγγραφής του. Ο Fenster τον ενέταξε στη ρητορική παράδοση και δεν πρότεινε μια ερμηνεία για το μήνυμα του κειμένου²⁵⁵. Η Rougounia ανέδειξε τα ρητορικά στοιχεία του *Βυζάντιου* και υποστήριξε ότι ο εγκωμιασμός της Κωνσταντινούπολης ήταν ένας παράλληλος έπαινος για τον αυτοκράτορα²⁵⁶. Ο Πολέμης υποστήριξε ότι ο *Βυζάντιος* αποτελεί μια θεωρητική πραγματεία του Μετοχίτη, καθώς δεν εντοπίζονται αναφορές σε σύγχρονα γεγονότα. Αναγνώρισε τον

²⁴⁹ Το κείμενο του *Βυζάντιου* σώζεται μόνον σε έναν κώδικα, τον Vindobonensis phil. gr. 95, ff. 233v-302v. Υπάρχουν δύο εκδόσεις, η μια από την I. Rougounia, *Theodore Metochites: "Byzantios, or, About the Imperial Megalopolis": Introduction, Text and Commentary*, (PhD Dissertation Oxford, Trinity 2003), η οποία παραμένει αδημοσίευτη (στο εξής: Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[P]) και η δεύτερη με νεοελληνική μετάφραση και σχόλια είναι από τον I. Πολέμη: Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος. Ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως*. I. Πολέμης, *Κοσμολογία και ρητορική κατά τον ΙΔ' αιώνα. Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις*, Θεσσαλονίκη 2013 (στο εξής: Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π]).

²⁵⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[P], σ. 16.

²⁵¹ Rhoby, *Byzantios*, σ. 84.

²⁵² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π], σ. 21-22.

²⁵³ Το ίδιο, σ. 21-22.

²⁵⁴ Rhoby, *Byzantios*, σ. 84-85.

²⁵⁵ Fenster, *Laudes*, σ. 204.

²⁵⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[P], σ. 221.

Παναθηναϊκό ως πρότυπο για τη σύνθεση του *Βυζάντιου* και θεώρησε ότι ο Μετοχίτης επέλεξε να υποβαθμίσει το πρότυπό του, για να υποδηλώσει ότι η Κωνσταντινούπολη και όχι η Αθήνα, ήταν η πόλη-κέντρο του ελληνικού κόσμου²⁵⁷. Επιπλέον ο Πολέμης εστίασε στα κοσμολογικά στοιχεία του κειμένου υποστηρίζοντας ότι ο *Βυζάντιος* έχει φιλοσοφικό χαρακτήρα και προβάλλει τον θεωρητικό βίο, την *κόσμου θεωρία*²⁵⁸. Ο Rhoby κατανόησε τον *Βυζάντιο* ως έργο ρητορικής και επισήμανε ότι το κείμενο δεν έφτασε ποτέ σε ένα ευρύ κοινό και ίσως ούτε στον αυτοκράτορα²⁵⁹. Ο Magdalino υποστήριξε ότι ο Μετοχίτης επεδίωξε να δικαιολογήσει την ύπαρξη των ερειπίων της Κωνσταντινούπολης και κυρίως να συγκρίνει τη Νέα με την Παλαιά Ρώμη για να δηλώσει την ανωτερότητα του Βυζαντίου έναντι της Δύσης²⁶⁰. Η Σαράντη συνέκρινε τον *Βυζάντιο* με τον *Παναθηναϊκό* και υποστήριξε ότι ο Μετοχίτης παρουσίασε την ελληνική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης παρουσιάζοντάς την με ιδιότητες της Αθήνας²⁶¹. Τις προαναφερθείσες απόψεις αναδεικνύουμε κατά την ανάλυση του *Βυζάντιου* και εκθέτουμε τη δική μας στο τέλος της ενότητας, αφού συνεξετάσουμε το ιδεολογικό-ιστορικό πλαίσιο και τον χειρισμό του παρελθόντος.

Οι δύο εκδότες του κειμένου, η Rougounia και ο Πολέμης, πρότειναν διαφορετική διαίρεση νοηματικών ενότητων. Ο Πολέμης διέκρινε τρεις ενότητες: μετά το προοίμιο, η πρώτη αφορά την πόλη και τη σχέση της με τον περιβάλλοντα χώρο, η δεύτερη την πόλη και τη σχέση της με την αυτοκρατορία και η τρίτη την πόλη και τη σχέση της με το θείο²⁶². Αντιθέτως, για τη διάκριση νοηματικών ενότητων βασιστήκαμε στην Rougounia²⁶³.

²⁵⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 25.

²⁵⁸ Πολέμης, *Byzantios*, σ. 246. Αναλυτικότερα παρουσιάζει την άποψη του στην έκδοση του *Βυζάντιου*, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 40-88.

²⁵⁹ Rhoby, *Byzantios*, σ. 99.

²⁶⁰ Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 107-112.

²⁶¹ Σαράντη, Κωνσταντινούπολη.

²⁶² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 33-40.

²⁶³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[P]*, σ. 22-28. Η αρίθμηση των κεφαλαίων αντιστοιχεί στην έκδοση του Πολέμη, καθώς της Rougounia είναι αδημοσίευτη.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Προοίμιο

1. Ο συγγραφέας δύσκολα θα υμνήσει την πόλη. Η Κωνσταντινούπολη είναι η πατρίδα μου και από αυτή έλαβα την παιδεία μου. Το εγκώμιο είναι αντίδωρο στην πόλη. Ο Κωνσταντίνος ίδρυσε την Κωνσταντινούπολη, το κράτος και τη θρησκεία. Αιτία για τη συγγραφή του εγκωμίου είναι οι σύγχρονοι αυτοκράτορες, οι απόγονοι του Κωνσταντίνου, κληρονόμοι του κράτους και της θρησκείας, οι οποίοι ανανεώνουν διαρκώς την πόλη. **2.** Αν κανείς αποτύχει επαινώντας την πόλη πρέπει να κριθεί με επιείκεια. **3.** Είναι αναρίθμητα τα πλεονεκτήματά της, γι' αυτό δεν ξέρει από πού να αρχίσει.

2^η Ενότητα: Η θέση και το περιβάλλον

3. Η θέση της Κωνσταντινούπολης είναι η πιο περίοπτη στην οικουμένη. Η πόλη βρίσκεται ανάμεσα στη στεριά και τη θάλασσα. **4.** Τη θέση της μπορεί κανείς να θαυμάσει με τα μάτια του και να ανατρέξει σε ιστορικά κείμενα. Έτσι θα αντιληφθεί ότι η σπουδαιότητά της φθάνει έως το παρόν και διατηρεί τη συνέχειά της στο χρόνο. Είναι δύσκολο κανείς να πείσει τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης γι' όσα υποστηρίζει χωρίς να φανεί η ανικανότητά του. **5.** Η θέση της την καθιστούσε το κέντρο του κόσμου που συμβάδιζε με τα όρια της αυτοκρατορίας. Όμως η πόλη παραμένει ακόμα το κέντρο των πόλεων της αυτοκρατορίας. Η πόλη ήταν ανέκαθεν ο σύνδεσμος της Ευρώπης και της Ασίας, γι' αυτό απολάμβανε όλα τα αγαθά. **6.** Για τη σπουδαιότητα της θέσης έχουν γραφτεί πολλά ιστορικά έργα. Ο Ηρόδοτος έγραψε για την αρχική επιλογή να ιδρυθεί μια πόλη στη Χαλκηδόνα και όχι στο Βυζάντιο. Η Κωνσταντινούπολη διαθέτει την καλύτερη θέση της οικουμένης και συνδυάζει όλα τα πλεονεκτήματα. **7.** Λόγω του Βοσπόρου ενώνει και χωρίζει τον κόσμο. Από τη μεριά της πόλης υπάρχουν οι ελληνικές περιοχές και από την άλλη οι ασιατικές. Η Κωνσταντινούπολη είναι το κέντρο των δρόμων που φθάνουν έως την Αφρική και τη Φοινίκη στο νότο, και τη Μαύρη θάλασσα έως τον βορρά. **8.** Η Κωνσταντινούπολη τα συνδυάζει όλα, γι' αυτό είναι σαν αντίγραφο του κόσμου. **9.** Η Θράκη εξασφαλίζει στην Κωνσταντινούπολη όλα τα αγαθά και της προσφέρει ασφάλεια. Η πόλη συνδυάζει την ύπαιθρο με τη θάλασσα, γι' αυτό είναι ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο και μοιάζει σαν μητέρα που τους ανατρέφει όλους. Όσοι έρχονται σε αυτήν για να εμπορευθούν θα πρέπει να είναι ευγνώμονες. Η θάλασσα της πόλης πλημμυρίζει από τα ιταλικά πλοία.

3^η Ενότητα: Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης - Ο Κωνσταντίνος

10. Είναι δίκαιο να θαυμάζεις την Αλεξάνδρεια και τον Αλέξανδρο. Τι να ειπωθεί όμως για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και την Κωνσταντινούπολη; Είναι ο πολιστής που ίδρυσε τη βασιλική πόλη και της έδωσε κεντρική θέση στον κόσμο, γι' αυτό πρέπει να μνημονεύεται αιωνίως. **11.** Αντιμετώπισε κάθε εχθρό με θεική προστασία και εγκαθίδρυσε τον χριστιανισμό μαζί με την αυτοκρατορία. Νίκησε τους υπερασπιστές της αρχαίας θρησκείας, τον Μαζέντιο, τον Μαξιμίνο και τον Λικίνιο. Ο Κωνσταντίνος συνδύαζε τις καλύτερες αρετές με τη θεική προστασία, γι' αυτό δημιούργησε μια αυτοκρατορία και την κληροδότησε στους απογόνους του. **12.** Η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε σαν μνημείο για τον ιδρυτή της και τον έλεγχο της αυτοκρατορίας. **13.** Έχει την καλύτερη θέση και μοιάζει με ακρόπολη της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος την ασφάλισε με ισχυρό τείχος. Η πόλη εξασφάλισε τη συνοχή του κράτους. Το μέγεθός της φτιάχτηκε αναλόγως του μεγέθους της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος την επέλεξε γιατί είχε την καλύτερη θέση της οικουμένης και μπορούσε να ελέγχει το κράτος. Ο Θεός υπέδειξε τη θέση και ο Κωνσταντίνος την έφτιαξε στην κορυφή του κόσμου για να την βλέπουν από παντού. **14.** Στο παρελθόν λεγόταν Βυζάντιο και ήταν μια μικρή πόλη.

Χάρη στον Κωνσταντίνο εκπλήρωσε τον φυσικό προορισμό της και ήκμασε. Οι κάτοικοί της ήταν οι Δωριείς, το πιο γενναίο φύλο των Ελλήνων. Η επικράτειά τους εκτεινόταν στην Πελοπόννησο, τον Ελλήσποντο και την Ασία. Οι Σπαρτιάτες ήταν οι καλύτεροι πολεμιστές και οι κάτοικοι του Βυζαντίου οι καλύτεροι στη θάλασσα. Όποιος κατείχε το Βυζάντιο ήλεγχε τη θάλασσα. Οι Πέρσες για να καταλάβουν την Ελλάδα, ήθελαν αρχικά να κατακτήσουν το Βυζάντιο. Ο Φίλιππος για να κατακτήσει την Ελλάδα έθεσε ως στόχο του να κατακτήσει το Βυζάντιο. Ο Σεβήρος προσπάθησε να το καταλάβει, όμως αντιμετώπισε την αντίσταση των κατοίκων του. **15.** Η αφήγηση των ιστορικών γεγονότων είναι αδύνατη στο πλαίσιο του εγκωμίου. Ο Κωνσταντίνος ίδρυσε την πόλη και της έδωσε οικουμενική θέση. Ο στόχος της ίδρυσης ήταν να καταστήσει την πόλη αυτοκρατορική και πρωτεύουσα του κράτους. **16.** Η πόλη ιδρύθηκε για να βασιλεύει και είναι η πρώτη. Η ίδρυσή της συνδέεται με την καθιέρωση του χριστιανισμού, γι' αυτό ο Κωνσταντίνος συγκαταλέγεται στους αγίους. **17.** Ίδρυσε την πόλη, της έδωσε το όνομά του, την ασφάλισε με τα πιο θαυμαστά τείχη και οικοδόμησε εκκλησίες ως απόδειξη της ευσεβείας του. Οι κάτοικοί της σαν ανταπόδοση της εύνοιάς τους έκτισαν λαμπρές οικίες. Όλοι προσέθεταν κάτι καινούργιο στην πόλη αντίστοιχο της σπουδαιότητάς της. Δεν αρκούσαν τα παλαιά οικοδομήματα και προσέθεταν νέα, αντάξια της νέας εξουσίας. **18.** Η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε την καλύτερη χρονική στιγμή και άντεξε στο πέρασμα του χρόνου. Η πόλη πρωτοστατούσε πάντα στα θέματα της πίστεως και εξασφαλίζει ακόμα την ορθότητα του δόγματος. Είναι ο εγγυητής της αληθινής πίστης. Όποιος θέλει να γνωρίσει την αληθινή πίστη πρέπει να έρθει σε αυτή. Η Κωνσταντινούπολη είναι η μόνη πόλη της οικουμένης. Σε αυτήν έχει την έδρα του ο πατριάρχης, ο μόνος αρχηγός όλων των χριστιανών.

4^η Ενότητα: Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης-οι οικιστές και ο αστικός χώρος

19. Οι πρώτοι κάτοικοι της πόλης ήταν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι που συνδύαζαν τις καλύτερες αρετές. Οι Ρωμαίοι έδωσαν το σπέρμα και οι Έλληνες το χώρο υποδοχής για να γεννηθεί κάτι τόσο αρμονικό. Οι κάτοικοι μετέφεραν υλικά από όλο τον κόσμο για να την οικοδομήσουν. Έχτισαν θαυμαστά τείχη που δεν επιβαρύνθηκαν από το πέρασμα των αιώνων. Αντιτάχθηκαν στον χρόνο και έμειναν αναλλοίωτα χάρη στις νέες προσθήκες. Η πόλη λαμπρύνεται από τα παλαιά και τα νέα οικοδομήματα. **20.** Τα τείχη και κάθε οικοδόμημα παραμένουν άφθαρτα. Στην πόλη έρχονται αγαθά από όλο τον κόσμο. Διαθέτει όλα τα παλαιά και τα νέα, γιατί ο χρόνος δεν την φθείρει. Η Κωνσταντινούπολη είναι άφθαρτη και ανανεώνεται διαρκώς. Τα παλαιά οικοδομήματα είναι ευκαιρία για να χτίζονται νέα. **21.** Τα παλαιά οικοδομήματα συμβάλλουν στην ομορφιά της και είναι μνημεία της παλαιάς της δόξας. Ορισμένοι προσκολλώνται στα παλαιά μεγαλεία και δεν έχουν τίποτα καινούργιο να επιδείξουν. Αντίθετα οι κάτοικοί της δεν καταφεύγουν διαρκώς στα παλαιά μεγαλεία. Όμως αν το έκαναν θα είχαν τόσα να πουν, λόγω της αρχαίας τους ευδαιμονίας. Αυτό το αποδεικνύουν τα οικοδομήματα που διασώζουν την παλαιά δόξα. Αν κάποιο είναι φθαρμένο, μαρτυρά την ομορφιά και την τέχνη του. Βλέποντάς τα κανείς αναρωτιέται πώς τα άγγιξε ο χρόνος αφού ξεχώριζαν για την κατασκευή τους. Ίσως σκεφτεί, ότι αλλοιώθηκαν από ανθρώπους που είναι στη φύση τους η καταστροφή, οι οποίοι όμως δεν κατάφεραν κάτι. Τα οικοδομήματα μαρτυρούν τη ματαιότητα του έργου τους. **22.** Όλα τα οικοδομήματα, παλαιά και νέα, στέκουν άφθαρτα. Η πόλη είναι γεμάτη από εκκλησίες και μοναστήρια, που εξασφαλίζουν την πίστη των κατοίκων, **23.** διαθέτει στοές, δρόμους, θέατρα, γυμνάσια, κινστέρνες και κρήνες. Το νερό έρχεται άφθονο, γι' αυτό θαυμάζεις τις κρήνες, τους αγωγούς και τα υδραγωγεία. Ακόμα διαθέτει λουτρά και νοσοκομεία στα οποία καταφεύγουν οι άνθρωποι για να ανακουφιστούν. Οι στήλες, οι κίονες και οι ανδριάντες φανερώνουν την παλαιά της δόξα. **24.** Οι κάτοικοι ήθελαν να στολίσουν την

πόλη τους και ο ένας συναγωνιζόταν τον άλλο. Η πόλη έδινε τη δυνατότητα να μεταφέρουν υλικά από όλο τον κόσμο, γιατί είναι η εστία της οικουμένης. **25.** Θαυμάζεις το μέγεθος, την έκταση και τον τρόπο που υψώνεται στον ουρανό. Είναι τέλειο δημιούργημα. Είναι δημιούργημα του Θεού, γι' αυτό είναι μοναδική στον κόσμο, όπως μοναδικό είναι το ουράνιο στερέωμα. **26.** Καμία πόλη δεν συγκεντρώνει τόσα πολλά μαζί. Κάθε μια έχει κάτι από αυτό που διαθέτει η Κωνσταντινούπολη. Η πόλη δεν έχει ανάγκη να πάρει κάτι από κάποια άλλη. Χρησιμοποιεί τα παλαιά της υλικά για να δημιουργήσει νέα και ωραιότερα από τα παλιά. Αντιστέκεται στο χρόνο και διαρκώς ανθεί, όπως συμβαίνει με τον κόσμο. Η Κωνσταντινούπολη είναι σαν το είδωλο του κόσμου. **27.** Η ομορφιά της εκτείνεται έξω από τα τείχη, στην ύπαιθρο, στην απέναντι ήπειρο, στα νησιά και τη θάλασσα. **28.** Οι κάτοικοι χαίρονται να στολίζουν την πόλη τους. Όποιος θέλει να την στολίσει, βρίσκει σε αυτή τα παλαιά της και μπορεί να φτιάξει νέα. Η πόλη ανταποδίδει σε όποιον της προσφέρει. Όποιος αναζητήσει υλικά για την πόλη του, εδώ θα τα βρει. Μετά από τόσους αιώνες οι πρώτες ύλες εξαντλήθηκαν. Γι' αυτό όποιος έχει ανάγκη πρέπει να καταφύγει σε αυτή, γιατί συνεχώς δέχεται και χάνει. Όμως αντιστέκεται στους φυσικούς νόμους και παραμένει αιωνίως ανεξάντλητη. **29.** Αυτό συμβαίνει στον κόσμο με την κυκλική ροή του νερού. Η γη συγκεντρώνει όλο το νερό και επειδή δεν μπορεί να το συγκρατήσει, το επιστρέφει μέσα από τις πηγές. Η Κωνσταντινούπολη είναι σαν αντανάκλαση της κοσμικής δημιουργίας. Παίρνει αγαθά από όλο τον κόσμο και τα επιστρέφει. Παραμένει αναλλοίωτη και αποκτά καινούργια, χωρίς ποτέ να φθείρεται η δόξα και η ομορφιά της.

5^η Ενότητα: Ο αστικός χώρος - Η Θεοτόκος και η Αγία Σοφία

30. Η πόλη είναι αφιερωμένη στον Θεό και προστάτιδά της είναι η Θεοτόκος. **31.** Πραγματική βασίλισσα είναι η Θεοτόκος, γι' αυτό η πόλη βρίσκεται στην κορυφή της οικουμένης. Οι κάτοικοι της ανταποδίδουν με την αφιέρωση εκκλησιών. Ανάλογες εκκλησίες δε θα βρει κανείς στην οικουμένη. Η πόλη μας προηγείται από όλες στην ευσέβεια. Μοιάζει σαν θησαυροφυλάκιο για τα ιερά κειμήλια. **32.** Είναι αδύνατον να απαριθμήσει κανείς το πλήθος των εκκλησιών και να παραλείψει το ασύλληπτο θαύμα του ναού της Αγίας Σοφίας. Είναι δημιούργημα του Θεού και όχι του ανθρώπου, γι' αυτό δεν συγκρίνεται με τα θαύματα της αρχαιότητας. Είναι σαν την αντανάκλαση του Θεού στη γη, σαν την καρδιά του σώματος της πόλης. Η Κωνσταντινούπολη είναι ο οφθαλμός της οικουμένης και η Αγία Σοφία ο οφθαλμός του οφθαλμού.

6^η Ενότητα: Ο αστικός χώρος - Ταμείον σοφίας άπασης

32. Η πόλη είναι ένα αρμονικό σύνολο. Από τα οικοδομήματά της, μπορεί κανείς να μάθει πολλά για την ιστορία της, αρκεί να τα παρατηρήσει. **33.** Ο Πλάτωνας αναζητούσε την ουσία της γνώσης μέσα από τη μελέτη των ουράνιων σωμάτων. Επειδή η Κωνσταντινούπολη είναι ένα αρμονικό σύνολο, ευνοεί την παρατήρηση για όποιον αναζητά τη γνώση. Σε καμία άλλη πόλη δεν θα βρει κάποιος τόσες ευκαιρίες για γνώση. Ακόμα και η φημισμένη Αθήνα γέρασε και χάθηκε· και η Παλαιστίνη και η Αλεξάνδρεια. Μόνο η Κωνσταντινούπολη απέμεινε εστία της σοφίας. Διαρκώς χορηγεί τα πλεονεκτήματά της σε όποιον τα αναζητήσει σε αυτή.

7^η Ενότητα: Ταμείον άπασης τῆς οικουμένης

33. Εδώ συγκεντρώνονται τα αγαθά όλου του κόσμου. **34.** Διαθέτει λιμάνια, γι' αυτό κατακλύζεται από πλήθος κόσμου. **35.** Ενώνει κάθε έκφραση της ανθρώπινης ζωής. Είναι καλύτερα η αιτία για την ανθρώπινη ζωή. Για όσο θα διαρκέσει η πόλη, θα αντέξει και ο ανθρώπινος βίος. Μοιάζει σαν συσσίτιο για την οικουμένη. Είναι μητέρα και πατρίδα όλων, είναι μια κοινοπολιτεία που επιτρέπει την ειρηνική συνύπαρξη.

Εκείνες οι εθνότητες που είναι διηρημένες στον τόπο τους, εδώ ζουν στο πλαίσιο κανόνων. Είναι καλύτερη μια σύντομη και πλήρης ζωή, παρά μια ζωή πολύχρονη και κενή. Είναι καλύτερο να ζήσει κανείς μια σύντομη ζωή στην Κωνσταντινούπολη, παρά μια μακρόχρονη οπουδήποτε αλλού. **36.** Την ίδια άποψη είχε εκφράσει και ο Πλάτωνας. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ξεχωρίζουν γιατί ζουν στο θέατρο της ζωής και αξίζουν κάθε έπαινο.

8^η Ενότητα: Οι σύγχρονοι κάτοικοι

36. Η μεγαλύτερη δόξα για κάποιον είναι να είναι πολίτης αυτής της πόλης. Από τους προγόνους και την πατρίδα οι κάτοικοι κληρονόμησαν την καλή τους τύχη για πάντα.

37. Η εξιστόρηση των έργων των Ρωμαίων και των Ελλήνων είναι δύσκολο έργο. Υπέταξαν την οικουμένη και όλους τους ένωσαν κάτω από την εξουσία της Κωνσταντινούπολης. Απόδειξη είναι ο αιώνιος χρόνος που μαρτυρά τις κατακτήσεις τους, από τη Βρετανία έως τον Καύκασο και τη Βακτριανή, και από εκεί έως την Αραβία και την Αφρική, και από εκεί έως τα στενά των Γαδείρων, που έκαναν τη θάλασσα το μέσον της γης και της εξουσίας της Κωνσταντινούπολης.

9^η Ενότητα: Το χριστιανικό παρελθόν.

38. Η πόλη από την ίδρυσή της συνδέθηκε με τον χριστιανισμό. Είναι η πηγή της αληθινής πίστης και χριστιανικό καταφύγιο της οικουμένης. Από εδώ ξεκίνησε ο Απόστολος Ανδρέας για να διαδώσει το χριστιανισμό. Ο Κωνσταντίνος έδωσε ελευθερία στους χριστιανούς, γι' αυτό είναι αυτοκράτορας, απόστολος και άγιος. **39.** Η πόλη διατήρησε αδιάκοπη τη χριστιανική της πίστη, ενώ άλλες έχασαν την ευσέβειά τους. Πέντε πόλεις υπήρξαν οι κεφαλές του χριστιανισμού. Ορισμένες έχασαν την πίστη τους είτε γιατί κατακτήθηκαν από τους ασεβείς είτε γιατί έχασαν την παλαιά τους δόξα και απομένει μόνο η ανάμνηση της. **40.** Επτά οικουμενικές σύνοδοι έγιναν για να προστατεύσουν την αληθινή πίστη. Η Κωνσταντινούπολη έλαβε τις τρεις από αυτές. Οι υπόλοιπες έγιναν σε πόλεις που τις επέλεξε η ίδια, γιατί είναι το κέντρο του χριστιανικού κόσμου. **41.** Το έργο των πατριαρχών εξασφάλιζε το αληθινό δόγμα και τον οικουμενικό ρόλο της πόλης. Τα μνήματά τους αποτελούν θησαυρό για την πόλη. Τα λείψανα των αγίων έρχονταν εδώ από παντού. Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι η πόλη είναι ένα οικουμενικό προσκύνημα.

10^η Ενότητα: Σύγκριση με τις φημισμένες πόλεις του αρχαίου κόσμου

42. Η Κωνσταντινούπολη υπερέχει για όσα αναπτύχθηκαν έως τώρα και διατηρεί την παλαιά της δόξα σε αντίθεση με άλλες που την έχασαν. **43.** Είναι χρήσιμο να την συγκρίνουμε με τις ιστορικές πόλεις. Η πόλη δεν έχασε την τύχη της. **44.** Η Βαβυλώνα άνθησε, διέθετε ισχυρό τείχος και εξουσίαζε πολλές περιοχές. Όμως η Πόλη την ξεπέρασε με τα τείχη της και την ελληνική της σωφροσύνη. **45.** Η Βαβυλώνα δεν ωφελήθηκε από τη θάλασσα. Οι Ασύριοι κυβερνούσαν πολλά έθνη, όμως η βαρβαρική σκέψη δεν μπορεί να συγκριθεί με την ελληνική ελευθερία και τη μεγαλοψυχία. **46.** Η Αλεξάνδρεια είναι μια φημισμένη πόλη με σπουδαίο ιδρυτή και θέση. Σπουδαία είναι και η Αντιόχεια του Σελεύκου. Οι Έλληνες ίδρυσαν την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια. Στα αρχαία και στα χριστιανικά χρόνια ήταν πράγματι φημισμένες, γι' αυτό ανήκουν στις πόλεις της οικουμένης. **47.** Όμως τώρα επικρατεί η ασέβεια και η βαρβαρική εξουσία. Στερήθηκαν τον χριστιανισμό και έχασαν την ελληνική και τη ρωμαϊκή τους ταυτότητα. **48.** Απέκτησαν μυθικές διαστάσεις χάρη στους συγγραφείς και η αλήθεια διαπιστώνεται μέσω των λειψάνων τους. Οι δύο πόλεις υπήρξαν για να προετοιμάσουν τη βασιλική υπόσταση της Κωνσταντινούπολης. **49.** Η Ρώμη είναι κατώτερη της Κωνσταντινούπολης και αυτό φαίνεται από τη σύγκριση του μεγέθους και της θέσης.

Δεν διαθέτει λιμάνια, πελάγη, εμπόρους και όσα προσφέρει η θαλάσσια επικοινωνία. Η Κωνσταντινούπολη είναι θησαυροφυλάκιο για την οικουμένη στο οποίο καταφεύγουν όλοι. Ασύγκριτη είναι και ως προς τα οικοδομήματα, δημόσια και ιδιωτικά. Στη Ρώμη δεν θα βρει κανείς το πλήθος των εκκλησιών, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τους ξενώνες, τα γυμνάσια, τις στοές, τα θέατρα και τα λουτρά. Αλλά όσα αντίστοιχα διαθέτει η Ρώμη, είναι σαν πατρική κληρονομιά για την πόλη μας. Αυτή η πατρογονική δόξα έρχεται στην πόλη μας και δίνει τη διαδοχή...

Στο προοίμιο ο Μετοχίτης δήλωσε την έλξη που ένιωθε για την αυτοκρατορική πόλη, η οποία οφειλόταν στο μέγεθος, το κάλλος και τα επιτεύγματά της, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να τον αφήσουν ασυγκίνητο και την αναδεικνυαν ως το ανώτερο επίτευγμα που είχε δημιουργηθεί στο παρελθόν και το παρόν: *τῆ βασιλικῆ ταύτη πόλει καὶ τοῖς κατ' αὐτὴν κάλλεσί τε καὶ θαύμασι τοὺς λογισμοὺς τούσδε καὶ τὴν κρίσιν μάλιστ' ἂν ἀξιοίῃ, ὡς οὐκ οἶδ' εἶ ποτε ἄλλοτ' οἶμαι ἄλλω τῶ τῶν ἀπὸ τοῦ παντός τις αἰῶνος ἢ νῦν μάλιστα τῶν ἀπάντων ἄλλω τῶ;*²⁶⁴. Ο πρώτος λόγος για τη συγγραφή του εγκωμίου είναι ο θαυμασμός που ένιωθε για επιτεύγματά της. Ο δεύτερος είναι ότι αποτελούσε πατρίδα του και ο τρίτος ότι έλαβε την παιδεία του στην Κωνσταντινούπολη. Γι' αυτό ήταν δίκαιο να της προσφέρει το εγκώμιο ως αντίδωρο²⁶⁵.

Ήδη στο προοίμιο γίνεται μνεία στον ιδρυτή της πόλης, τον Μέγα Κωνσταντίνο (θέμα το οποίο αναπτύσσεται αναλυτικότερα στα κεφ. 10-18), και δηλώνεται η οφειλόμενη ευγνωμοσύνη γιατί ίδρυσε την αυτοκρατορική πόλη και παράλληλα καθιέρωσε τον χριστιανισμό. Η ελευθερία της έκφρασης του ορθόδοξου δόγματος καταγράφεται από την αρχή, καθώς αποτελεί κύριο θέμα στον *Βυζάντιο* (επανέρχεται διαρκώς και αναπτύσσεται κυρίως στα κεφ. 30-32 και 38-41) και συνδέεται με την ανθενωτική πολιτική που άσκησε ο Ανδρόνικος Β'²⁶⁶. Ο Μέγας Κωνσταντίνος ίδρυσε την αυτοκρατορική πόλη και καθιέρωσε τον χριστιανισμό, γι' αυτό έπρεπε να μνημονεύεται αιώνια και να προβάλλεται η δόξα του: *καὶ μνήμη μετ' εὐφημίας τὸν ἅπαντα χρόνον καὶ δόξα παμμήκης καὶ πολὺ προήκουσα*²⁶⁷.

Οι σύγχρονοι βασιλείς, οι οποίοι δεν κατονομάστηκαν, ήταν μια ακόμα αιτία για τη συγγραφή του εγκωμίου. Ο Πολέμης πρότεινε ότι οι αναφερόμενοι

²⁶⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 112, κεφ. 1, στ. 20-24.

²⁶⁵ Για το τυπικό προοίμιο του *εγκωμίου της πόλης*, βλ. έ. α., υποσημ. 132.

²⁶⁶ Βλ. έ. κ., σ. 132-136.

²⁶⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 114, κεφ. 1, στ. 56-57.

αυτοκράτορες είναι ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο Μιχαήλ Θ²⁶⁸. Οι σύγχρονοι αυτοκράτορες²⁶⁹ παρουσιάστηκαν ως κληρονόμοι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, καθώς έλαβαν τη χριστιανική πίστη και την αυτοκρατορική εξουσία: *καὶ ὡς ἀληθῶς ἀπογόνων τὲ καὶ κληρονόμων τῆς ἐκείνου πίστεως καὶ ἀρχῆς καὶ κατ' ἀμφοτέρα μεγαλοδοξίας*²⁷⁰. Η σχέση της πόλης και των αυτοκρατόρων είναι αμφίδρομη και η μια πλευρά συμβάλλει στη δόξα της άλλης. Οι αυτοκράτορες αξίζει να συγκαταλέγονται στους σημαντικότερους του παρελθόντος, καθώς συνδέονται με τη σπουδαιότερη πόλη στην αιωνιότητα (*οἷς μὲν ἄρα τῆς μεγίστης ἀπασῶν ἐκ παντὸς αἰῶνος εἰσὶν ἄρχοντες, τοῖς μεγίστοις ἀριθμοῦνται σὺν ὀλίγοις τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος καὶ πάντων ἐν τοῖς νῦν μέγιστοι*²⁷¹) και συνέχιζαν επάξια την κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου, γιατί φρόντιζαν να παραμένει αναλλοίωτο το μεγαλείο της: *οἷς δὲ περὶ αὐτὴν οὕτω τὸν ἀεὶ χρόνον κατεπεύγονται καὶ σπουδάζουσι πάσαις ἐπιμελείαις καὶ παντὶ τῷ γιγνομένῳ καὶ πᾶσι πράγμασι καὶ ἀεὶ κάλλιον καὶ πολὺ κρεῖττον πράττειν εὖ*²⁷².

Ο Μετοχίτης στο προοίμιο έθεσε τις βασικές ιδέες του εγκωμίου: η ιστορική κληρονομιά του Κωνσταντίνου, η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, η σχέση του παρελθόντος με το παρόν, ο αιώνιος χρόνος που δηλώνει την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και το μεγαλείο της παρελθούσας Κωνσταντινούπολης που παραμένει αμετάβλητο. Οι ιδέες αυτές επανέρχονται διαρκώς και αποκτούν ιδιαίτερες όψεις ανάλογα το στοιχείο που συμβάλλει στον εγκωμιασμό της πόλης.

²⁶⁸ Το ίδιο, σ. 22.

²⁶⁹ Για τους εγκωμιαστικούς παραλληλισμούς των Παλαιολόγων (Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄) με ιστορικά πρόσωπα, βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 87-90. Η αναφορά των αυτοκρατόρων σε ένα εγκώμιο συνδέεται εν μέρει με τις χορηγίες τους προς την πόλη (κυρίως τον εξωραϊσμό του αστικού χώρου). Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 80-81, κεφ. 7, στ. 302-308, αναφέρθηκε στην ανοικοδόμηση των τειχών από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Ο Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 319, κεφ. VII, αναφέρθηκε στα φιλανθρωπικά ιδρύματα της Νίκαιας που αποδείκνυαν το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον. Ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 60, κεφ. 22, στ. 11-19, παρουσίασε την ανοικοδόμηση της Τραπεζούντας από τους Μεγάλο Κομνηνούς.

²⁷⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 116, κεφ. 1, στ. 62-64.

²⁷¹ Το ίδιο, σ. 116, κεφ. 1, στ. 71-74.

²⁷² Το ίδιο, σ. 118, κεφ. 1, στ. 81-84.

Η περιγραφή της θέσης και του φυσικού περιβάλλοντος υποστήριζε την οικουμενικότητα της Κωνσταντινούπολης: *τὸ κάλλιστον ὄλης τῆς οἰκουμένης*²⁷³. Η κεντρική θέση της πόλης, που ενώνει τη στεριά με τη θάλασσα και την Ασία με την Ευρώπη, παρότι είναι ρητορικός *τόπος*, δηλώνει την επιστροφή της αυτοκρατορίας το 1261 στη «φυσική» της θέση, που της έδινε οικουμενικό χαρακτήρα, καθώς αποτελούσε σύνδεσμο δύο ηπείρων²⁷⁴. Η *κάλλιστη* θέση της πόλης γινόταν αντιληπτή με την οπτική μαρτυρία και την ιστορική αναδρομή: *τοῦτο μὲν ὄψει χρῆσθαι, τοῦτο δὲ καὶ τῶν παλαιῶν μνήμη ράδιον ἐνταῦθα*²⁷⁵. Τα δύο αυτά στοιχεία, παρότι δεν ήταν επαρκή για την ανασύνθεση του μεγαλείου της πόλης, ήταν η αφορμή για κάποιον να θαυμάσει και να διευρύνει το ενδιαφέρον του για τα επιτεύγματά της. Η αναδρομή στο παρελθόν της πόλης αναδείκνυε το μεγαλείο της και ήταν ευκαιρία για να αντιπαραβληθεί με το παρόν της: *ἀλλ' ἢ μόνον θαυμάζειν, οὔτε ταῖς παλαιαῖς πρότερον ἐκεῖθεν παμμήκει φήμαις καὶ δόξαις ἑαυτὸν τινα δόντα καὶ προσχρησάμενον, ἔπειτα καλῶς ἀπαλλάττειν, ἀλλ' ἔστι τὰ παρόνθ' ὡς ἔφην θαυμάζοντα καὶ καθάπαξ οὐδὲ τοῦτ' ἀξίως οὔθ' ὅσον δίκαιον τοῦ πράγματος ὀφθαλμοῖς ἀπτόμενον, ἔτι προσθήκην ἔχειν τὴν μεγίστην ἐπὶ τῷ θαυμάζειν*²⁷⁶. Η σύγκριση παρόντος-παρελθόντος και η αναδρομή στις ιστορικές μαρτυρίες αποδείκνυε ότι η δόξα που κατείχε η πόλη στο παρελθόν έφθανε στο παρόν αναλλοίωτη: *εἰς τοὺς παλαιούς λόγους καὶ τὰς περὶ αὐτῆς ἱστορίας ἀνατρέχοντα καὶ τὴν ἀπαράμιλλον ἐκεῖθεν πομπὴν καὶ τὸ κλέος ἀνέφικτον εἰς ἡμᾶς ἦκον συνεχῆς οὔτω κατὰ παντὸς τοῦ χρόνου*²⁷⁷.

Ο Μετοχίτης ανέπτυξε τον ρητορικό *τόπο* της δυσκολίας του συγγραφέα να ανταποκριθεί με το λόγο του στο μεγαλείο της εγκωμιαζόμενης πόλης και υποστήριξε

²⁷³ Το ίδιο, σ. 132, κεφ. 4, στ. 4.

²⁷⁴ Την κεντρική θέση της πόλης εγκωμίασαν ο Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β'*, 389C-392B: *τὸ μεσαίτατον λαχοῦσα τῆς γῆς (392A)*. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Εγκώμιο Αγίου Κωνσταντίνου*, σ. 4, στ. 20-22: *καὶ ἴν' οὕτω φαίην ἰδιουμένη τοῦτον κοινότερον, ἐῶα τε λῆξις καὶ ἡ ἐσπέριος, αἱ εἰς Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην μεγαλομερῶς διαιροῦσαι τὴν ἡπειρον*. Ο Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β'*, σ. 31, στ. 35-36: *ὁ τῆς Ἀσίας ὀφθαλμός, ἡ κορυφὴ τῆς Εὐρώπης*. Πιο συγκρατημένος ως προς την οικουμενικότητα της θέσης της Κωνσταντινούπολης ήταν ο Μάξιμος Πλανουόδης, *Εγκώμιο Μιχαήλ Θ'*, σ. 63, στ. 547-548: *ἐκ τῆς ἐφάας ἠϊόνος ἀρχομένην καὶ προῖοῦσαν ἐς Θράκην μόλις ἐκεῖ που παύεσθαι*.

²⁷⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 134, κεφ. 4, στ. 7-8.

²⁷⁶ Το ίδιο, σ. 134, κεφ. 4, στ. 11-17.

²⁷⁷ Το ίδιο, σ. 134, κεφ. 4, στ. 17-20.

ότι ήταν πιο εύκολο να πείσει τους ξένους παρά τους κατοίκους της²⁷⁸. Στο σημείο αυτό γίνεται προσφώνηση προς ένα ακροατήριο²⁷⁹, η μόνη ένδειξη που ίσως δηλώνει ότι ο *Βυζάντιος* εκφωνήθηκε ενώπιον ακροατηρίου, αν και οι μελετητές είναι αρνητικοί με το επιχείρημα της μακράς έκτασης του κειμένου²⁸⁰.

Η Κωνσταντινούπολη με θεία πρόνοια έλαβε την καλύτερη θέση που την καθιστούσε ακρόπολη για την αυτοκρατορία (*τῆς ὅλης τοῦ γένους ἀρχῆς ἐπικαιρότατα, καθάπερ αἱ ἀκροπόλεις ἔχουσι ταῖς κατ' αὐτάς πόλεσιν πρὸς τε κόσμον καὶ κράτος*²⁸¹). χαρακτηρισμός ο οποίος αντλήθηκε από τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη, που αποτελεί το *ἀρχέτυπον* του *Βυζάντιου*²⁸². Η θέση της ήταν το κέντρο της οικουμένης, γι' αυτό επιλέχθηκε ως αυτοκρατορική πόλη, καθώς η αυτοκρατορία στο παρελθόν σχεδόν ταυτιζόταν με την οικουμένη: *τῆς ὅλης οἰκουμένης τὸ βέλτιστον καὶ τῆς ὅλης ἀρχῆς εἶναι καθ' ἡμᾶς ταυτησί, ὅτι δὴ καὶ τῆς ὅλης ἦν οἰκουμένης αὕτη κατ' ἴσον σχεδὸν συμπεφεκυῖα*²⁸³. Ο Μετοχίτης παρότι εγκωμίασε σε θριαμβικό τόνο την Κωνσταντινούπολη παραδέχτηκε εμμέσως ότι το Βυζάντιο του 14^{ου} αι. ήταν συρρικνωμένο εδαφικά. Όμως το παρόν (εδαφική συρρίκνωση) δεν επιβάρυνε την Κωνσταντινούπολη καθώς διατηρούσε την κεντρική της θέση όχι μόνο σε σχέση με τις πόλεις της οικουμένης αλλά και σε σχέση με τις εναπομείνουσες βυζαντινές πόλεις: *ὅτι τῆς μὲν ὅλης οἰκουμένης τὸ μεσαίτατον ἀναμφηρίστως καὶ κάλλιστον, ὅπερ ἢ καθ' ἡμᾶς ἐξήρηται τῶν ἄλλων ἀρχή, καὶ τῆς ἀρχῆς ἐν τῷ πεφυκότι βέλτιστα πρὸς τὴν ἀρχὴν ἢ πόλιν καὶ ὃν ἢ ἀρχὴ πρὸς τὰς ἄλλας λόγον ἀρχὰς ἔχει, τοῦτον ἢ πόλιν οὐ πρὸς τὰς ἄλλας ἀπανταχοῦ μόνον πόλεις, ἀλλὰ καὶ τὰς αὐτῆς τῆς ἀρχῆς*²⁸⁴. Η Κωνσταντινούπολη παρέμενε ο σύνδεσμος των δύο ηπείρων (της Ευρώπης και της Ασίας) διατηρώντας ἀφθαρτη την κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου (*ἐπεὶ δ' ἡ πρόθεσις ἦν, ὡς ἄρ' ἔφην, ὅρον ἀμφοῖν εἶναι ταῖν ἡπείροιον τὴν πόλιν*²⁸⁵), δηλαδή την

²⁷⁸ Το ίδιο, σ. 134, κεφ. 4, στ. 25-74.

²⁷⁹ Βλ. έ. κ., υποσημ. 492.

²⁸⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[P], σ. 183-184. Rhoby, Byzantios, σ. 4-86.

²⁸¹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π], σ. 140, κεφ. 5, στ. 4-6.

²⁸² Το ίδιο, σ. 24. Για τη σχέση του *Παναθηναϊκού* και του *Βυζάντιου*, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[P], passim. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π], σ. 23-31. Σαράντη, Κωνσταντινούπολη.

²⁸³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π], σ. 140-142, κεφ. 5, στ. 10-13.

²⁸⁴ Το ίδιο, σ. 142, κεφ. 5, στ. 17-23.

²⁸⁵ Το ίδιο, σ. 146-148, κεφ. 5, στ. 73-74.

επιλογή της πόλης ως πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας. Η *κάλλιστη* θέση της εξασφάλιζε τη νίκη και φανέρωνε το μεγαλείο της: *ὡσπερὶ τρόπαιον νίκης ἀπάσης καὶ περιφανείας καὶ λαμπρότητος καὶ δόξης, ἴσταται περίοπτον ἀπὸ γῆς ἀπάσης*²⁸⁶.

Μεταξύ των δύο ηπειρών μεσολαβούσε η θάλασσα²⁸⁷ που παρομοιάστηκε με λεπτή ζώνη που περιβάλλει την πόλη· παρομοίωση που αποτελεί δάνειο από τον *Εἰς Ρώμην* του Αἴλιου Αριστείδη²⁸⁸. Τα πλεονεκτήματα του φυσικού περιβάλλοντος αποδεικνύονταν πάλι με τη χρήση της οπτικής και ιστορικής μαρτυρίας: *δηλοῖ δὲ τὰ τε ὀρόμενα καὶ ῥάδιον πειρᾶσθαι καὶ παλαιοὶ λόγοι καὶ σοφῶν ἐκ μακροῦ κρίσεις καὶ δόγματα*²⁸⁹).

Οι γραπτές μαρτυρίες των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των βαρβάρων πιστοποιούσαν όσα υποστήριζε ο Μετοχίτης για τη θέση της Κωνσταντινούπολης²⁹⁰, καθώς οι συγγραφείς του παρελθόντος δεν κατάφεραν να προσπεράσουν το ωραιότερο θέαμα επί της γης, την κάλλιστη θέση της²⁹¹. Όμως η συλλογή όλων των μαρτυριών ήταν αδύνατη και θα ξέφευγε από τον σκοπό του εγκωμιασμού της πόλης²⁹². Ο Μετοχίτης αξιοποίησε μόνον τη μαρτυρία του Ηροδότου που διέσωσε ότι

²⁸⁶ Το ίδιο, σ. 146, κεφ. 5, στ. 71-73.

²⁸⁷ Για τον έπαινο της θέσης, βλ. έ. α., σ. 49-52.

²⁸⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, υποσημ. 27.

²⁸⁹ Το ίδιο, σ. 150, κεφ. 5, στ. 107-109.

²⁹⁰ Το ίδιο, σ. 150, κεφ. 6, στ. 1-8: *Μυρία μὲν γε ἡ περὶ τούτων μετ' εὐφημίας ἀπάσης καὶ θαύματος μνήμη τῶν παλαιῶν καὶ ζυγγραφή, ὅσοι τὲ γῆς ἀναζωγραφοῦσιν ἱστορίαν καὶ περιήγησιν οἰκουμένης, ὅσοι τὲ πράξεις ἐλληνικὰς ἐπέρχονται καὶ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην συμπίπτουσι τῆδε, μεμνησθαί τε καὶ προσέχειν τὸν νοῦν καὶ τρίβειν οὐκ ἀηδῶς, καὶ ὅσοι Ρωμαϊκῆς τε καὶ βαρβαρικῆς ἔστιν ἄς καὶ τῆ συνεχείᾳ τοῦ δρόμου καὶ τῶν πραγμάτων ἐνταῦθα γίνονται.*

²⁹¹ Το ίδιο, σ. 152, κεφ. 6, στ. 18-19: *τὸ μέγιστον θέαμα καὶ τερπνότατον τοῦ βίου καὶ τῶν ἐν γῆ πάντων.*

²⁹² Το ίδιο, σ. 152, κεφ. 6, στ. 19-23: *καὶ συχνῶ χρόνου καὶ πόνου πολλοῦ, καὶ σχολῆς ἔργων ἂν εἶη πάντως, εἰ καὶ δοίημεν ὅλως οἶον τ' εἶναι τὰ πάντων ἅπαντ' ἐπιλεξάμενον ἔπειτα ἐρεῖν καὶ καταλογίσασθαι, καὶ παντάπασι τοῦ καιροῦ γίγνοιτ' ἂν ἔξω καὶ τοῦ μέτρου πρὸς τὴν χρεῖαν ἀμέλει ταυτηνί.*

οι κάτοικοι της Χαλκηδόνας ίδρυσαν από άγνοια την πόλη τους, γιατί δεν αντιλήφθηκαν την καταλληλότητα της θέσης του αρχαίου Βυζαντίου²⁹³.

Η διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος προσέφερε στην πόλη την ελευθερία²⁹⁴. Η πόλη ένωνε τον Εύξεινο Πόντο με την Προποντίδα, τον Ελλήσποντο και το Αιγαίο. Η κράση των ανέμων ευνοούσε το εμπόριο και εξασφάλιζε αγαθά²⁹⁵. Η πόλη από κάθε από κάθε άποψη ήταν το μέσον της γης²⁹⁶.

Η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο του κόσμου και το περιβάλλον της υπερτερούσε από τη γη της Αττικής και των Δελφών²⁹⁷. Επιπλέον ενοποιούσε τον κόσμο, καθώς κάποιος μπορούσε να φθάσει είτε στην Ανατολή είτε στη Δύση και παράλληλα τον έτεμνε. Η Κωνσταντινούπολη ήταν το σύνορο δύο κόσμων, του ελληνικού (βυζαντινού) και του ανατολικού: *ἀπ' αὐτῆς αὐτίκα ἐξῆς ὡς ἄρα ἀπό τινος κορυφῆς χωρεῖ τῶν Ἑλλήνων τὰ πράγματα, τὰ δὲ ἔνθεν τὰ τῶν ἄλλων γενῶν ἐπώνυμα, καὶ ὅσα πρὸς τὴν Ἑλλάδα διαστέλλεται τῶν καθ' ἑῶν*²⁹⁸. Ο Μετοχίτης με αφορμή την περιγραφή του περιβάλλοντος υποδήλωσε τη σχέση του Βυζαντίου με τον αρχαίο

²⁹³ Το ίδιο, σ. 154-156, κεφ. 6, στ. 41-50: *Ἐπὶ μὲν οὖν ἐπὶ δέκα ἐξῆς ἔτη τυφλοὺς εἶναι φησὶν ἀνθρώπους ἐκεῖνος Ἡρόδοτος παλαιὸν τινα τοῦτον ἄνωθεν εἰς αὐτὸν ἦκοντα λόγον ἐκδεξάμενος ἀξιῶσας ἱστορίας καὶ λόγου, ὡς καλῶς εἰρημένον καὶ πιστὸν ἄρα νομίζων εὖ μάλα τοῖς πράγμασιν αὐτοῖς καὶ οἷς ἔξεστιν ὀρᾶν. Καὶ εἶναι γὰρ τοσαῦτα ἔτη, καθ' ἃ πρότερον ἄνδρες ὄκησαν Χαλκηδόνα τὴν πόλιν πρὸ Βυζαντίου, μὴ ζυγιέντες ἔοικεν ὅσῳ βέλτιον οἰκεῖν αὐτὸ ῥᾶστα Βυζάντιον ἐκ τοῦ προχείρου, ὡς παντάπασιν ἀλόγιστον καὶ οὐκ ἀξίαν οὕσαν ταύτην τὴν πλάνην ἀνδρῶν ὀρώντων.*

²⁹⁴ Το ίδιο, σ. 156, κεφ. 6, στ. 61-63: *Ἀνέχει μὲν γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς τῆς πόλεως οὕτωσι χῶρος ἐλεύθερος καθάπαξ ἐξηρμένος μετεωρότερον.* Εικόνα την οποία χρησιμοποίησε και ο Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*, σ. 47, στ. 20-22, 24-26: *ἐλευθερίως δὲ καὶ μεγαλοπρεπῶς ἔχουσα τῷ σχήματι, ἐπὶ πολὺ ὑψοῦ τῆς γῆς ἐξηρμένη, εἰς μέσον δὲ ἀέρα θαυμασίως ἀνωκοδομημένη, ...οὕτω δὴ καὶ τῇ ψυχῇ καὶ ταῖς γνώμαϊς ὑψηλοὺς καὶ μετεώρους καὶ τὸ ὅλον οὐρανίους ἀποτελεῖ.*

²⁹⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 156-164, κεφ. 6, στ. 64-171.

²⁹⁶ Το ίδιο, σ. 164, κεφ. 6, στ. 171-172: *καὶ μόνης ἀληθῶς ἐχούσης τὰ μέγιστα τῆς ὄλης καὶ γῆς καὶ θαλάττης.*

²⁹⁷ Το ίδιο, σ. 164-166, κεφ. 7, στ. 2-5: *Ἦ τί γὰρ οὐ τοῦτο μᾶλλον τῇ πόλει νικᾷ καὶ τῇ κατ' αὐτὴν ἀστειότητι καὶ εὐκληρίᾳ καὶ ἀρετῇ τῆς ἀττικῆς ἀρχιμηρίας καὶ ἰσχύουτος ἢ τῶν ἐν Δελφοῖς πετρῶν.* Λογοτεχνική εικόνα την οποία άντλησε από τον *Αντιοχικό* του Λιβάνιου, βλ. Το ίδιο, υποσημ. 46.

²⁹⁸ Το ίδιο, σ. 166, κεφ. 7, στ. 10-13.

ελληνικό κόσμο. Η αντίληψή του διατυπώθηκε προσεκτικά και με συντομία (όμως η διάκριση του κόσμου σε ελληνικό και ανατολικό αναπτύχθηκε και στα κεφ. 42-49).

Έπεται η εκτενής περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος (Βόσπορος, Εύξεινος Πόντος, Θράκη, Αιγαίο). Η σχέση της Κωνσταντινούπολης και του Βοσπόρου παρουσιάστηκε ως ερωτική συνεύρεση από την οποία γεννήθηκε το φυσικό περιβάλλον που περιέθαλπε όσους είχαν ανάγκη²⁹⁹. Ο Εύξεινος Πόντος και η Προποντίδα έμοιαζε με αντανάκλαση του ουρανού. Η περιγραφή κορυφώνεται με την τοποθέτηση ενός αζεπέραστου θεάματος ενώπιον του ανθρώπινου βλέμματος (*τὸ ζύμπαν ἄγριον καὶ κατάπληξιν εἶναι καὶ σεισμὸν ὀφθαλμοῖς ἀπαντᾶν καὶ τὸν νοῦν οὐκ ἔστι λοιπόν, οἶμαι, ῥᾶστα χωρεῖν*³⁰⁰) που επιτρέπει στον άνθρωπο να παραμένει ελεύθερος. Το φυσικό περιβάλλον συντελεί στη νόηση της Κωνσταντινούπολης ως αντανάκλασης του ουράνιου κόσμου (*ἀτεχνῶς μίμημα τοῦ παντὸς κόσμου*³⁰¹), ιδέα που έχει αντληθεί από τον Παναθηναϊκό του Αίλιου Αριστείδη³⁰².

Η Θράκη³⁰³ και η θάλασσα³⁰⁴ εξασφάλιζαν τα απαραίτητα αγαθά στην Κωνσταντινούπολη. Η διαρκής μνεία στον αιώνιο χρόνο (*ἀεὶ καὶ νῦν*³⁰⁵, *τὸν ἅπαντα δὲ χρόνον*³⁰⁶) ολοκληρώνει την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος και προσδιορίζει την Κωνσταντινούπολη ως *ὄχημα τῆς ἐλευθερίας καὶ μεγαλοφυχίας*³⁰⁷ και *τῆς ὄλης οἰκουμένης καρδία καὶ πηγὴ ζωῆς καὶ κοινὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ταμεῖον*³⁰⁸. Η ικανότητα της οικουμενικής πρωτεύουσας να συγκεντρώνει αγαθά από όλο τον κόσμο παρέμενε αναλλοίωτη στο παρόν, με τη διαφορά όμως ότι οι «πηγές» της ήταν πλέον η Θράκη και η θάλασσα.

²⁹⁹ Το ίδιο, σ. 170-178, κεφ. 7, στ. 59-138. Για την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος, βλ. Saradi, *Idyllic nature*, σ. 25-30.

³⁰⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 182, κεφ. 7, στ. 192-194.

³⁰¹ Το ίδιο, σ. 184, κεφ. 8, στ. 9-11. Για τη χρήση των κοσμολογικών εικόνων, βλ. τα σχόλια του Πολέμη στην έκδοση του κειμένου, σ. 40-89.

³⁰² Saradi, *Idyllic nature*, σ. 28.

³⁰³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 184-192, κεφ. 9, στ. 1-80.

³⁰⁴ Το ίδιο, σ. 192-198, κεφ. 9, στ. 80-164.

³⁰⁵ Το ίδιο, σ. 190, κεφ. 9, στ. 56, 57, 63, σ. 192, στ. 92, 95, σ. 198, στ. 158.

³⁰⁶ Το ίδιο, σ. 190, κεφ. 9, στ. 69.

³⁰⁷ Το ίδιο, σ. 192, κεφ. 9, στ. 82-83.

³⁰⁸ Το ίδιο, σ. 194, κεφ. 9, στ. 109-110.

Η πόλη εξασφάλιζε τα απαραίτητα αγαθά στους κατοίκους της: *ή παρέχουσα πηγή και τὰ νόματα τῆς φιλανθρωπίας οὐχ ἦττον ἢ νήπια τὴν μητέρα τὲ και τροφόν*³⁰⁹. Η φιλάνθρωπος πόλη παρομοιάστηκε με μητέρα που προσφέρει ασφάλεια στον κάτοικο. Ο Λάσκαρης παρομοίασε τη Νίκαια με μητέρα που περιέσωσε και ανέθρεψε τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης μετά το 1204³¹⁰. Το ίδιο χαρακτηριστικό απέδωσε και ο Μετοχίτης στη Νίκαια³¹¹. Η φιλανθρωπία της Κωνσταντινούπολης τονίζεται και σε άλλο σημείου του λόγου³¹² και εκφράζει τη σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με την πόλη-πατρίδα ως γενέθλιο τόπο³¹³. Ένας λόγος για τη συγγραφή του εγκωμίου ήταν η απόδοση τιμής στην πατρίδα: *ὅτι μοι και πατρὶς ἡ πόλις*³¹⁴.

Η Κωνσταντινούπολη χάρη στον Βόσπορο απομονώνεται από την Ασία και ταυτόχρονα επιτρέπει την επικοινωνία των ανθρώπων, καθώς παραμένει ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο. Ακόμα και η θάλασσα μετέβαλε το σχήμα της για να υποδεχθεί το πλήθος των ιταλικών πλοίων: *και στενοῦται μὲν ἡ θάλαττα σχεδὸν ὡς εἶπειν τοῖς τοσοῦτοις φορταγωγοῖς καταστόλοις ἰταλικοῖς και τοῖς ἄλλοις ἅπασιν*³¹⁵.

Η περιγραφή της θέσης και του φυσικού περιβάλλοντος παρότι στηρίζεται σε ρητορικούς *τόπους* αποτελεί μια διαρκή σύγκριση του παρόντος με το παρελθόν. Η ουτοπική εικόνα της Κωνσταντινούπολης διακηρύσσει το μεγαλείο της για να αντιπαρέλθει την πραγματικότητα. Το μεγαλείο της πόλης αν και αδιαμφισβήτητο χρειαζόταν την ιστορική μαρτυρία. Η πόλη βασίλευε στην οικουμένη, που όμως δεν ήταν πλέον ένας πραγματικός γεωγραφικός χώρος. Οι απηχήσεις της πραγματικότητας σβήνουν με τη ρητορική έξαρση, καθώς η Κωνσταντινούπολη παρέμενε οικουμενική και αιώνια, άφθαρτη στις χρονικές μεταβολές και τις ιστορικές συγκυρίες. Η οικουμενικότητα αποδεικνυόταν από τη θέση, την ιστορία και τον

³⁰⁹ Το ίδιο, σ. 196, κεφ. 9, στ. 138-140.

³¹⁰ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 83, κεφ. 9, στ. 366-371.

³¹¹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 324, κεφ. XI.

³¹² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 424, κεφ. 41, στ. 48-49. Ο Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, σ. 34, στ. 15-18, προσέδωσε τη φιλανθρωπία και την ευσέβεια στην Κωνσταντινούπολη ως πόλη-πατρίδα των αυτοκρατόρων.

³¹³ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 140-142. Για την έννοια της πατρίδας όχι μόνον ως γενέθλιου τόπου αλλά και με πολιτικό περιεχόμενο, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 195-199. Κιουσοπούλου, Πατρίδα. Της ίδιας, *Βασιλεύς*, σ. 204-216.

³¹⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 112, κεφ. 1, στ. 28.

³¹⁵ Το ίδιο, σ. 198, κεφ. 9, στ. 161-163.

εμπορικό χαρακτήρα της πόλης. Το οικουμενικό παρελθόν ήταν υπαρκτό στο παρόν ως ένδοξο μεγαλείο, απόδειξη του οποίου ήταν η κεντρική θέση που κατείχε η πόλη ως διοικητικό και εμπορικό κέντρο.

Η περιγραφή του περιβάλλοντος ανέδειξε την ελευθερία και τη φιλανθρωπία, ιδιότητες της Κωνσταντινούπολης που πιθανώς συνδέονται με την αποτυχία της υπεράσπισης του μικρασιατικού χώρου που επιβεβαιώθηκε με την ήττα στον Βαφέα το 1302. Οι κάτοικοι της Μικράς Ασίας κατέφυγαν στις οχυρωμένες πόλεις, Νίκαια, Νικομήδεια, Προύσα, ενώ πολλοί εγκαταστάθηκαν στα νησιά της Προποντίδας, την Κωνσταντινούπολη και τη Θράκη³¹⁶. Η Προποντίδα παρομοιάστηκε με αυλή της Κωνσταντινούπολης, ικανή να αγκαλιάσει όσους είχαν ανάγκη και παράλληλα αποτελούσε το φυσικό όριο του ελληνικού κόσμου απέναντι στην επέκταση του ανατολικού.

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ερμηνεύθηκε ως συνδυασμός της θείας πρόνοιας και του έργου του Κωνσταντίνου. Ο Μετοχίτης εγκωμίασε εκτενώς τον ιδρυτή της πόλης, καθώς ίδρυσε την αυτοκρατορία και εγκαθίδρυσε τον χριστιανισμό, δύο θέματα που προβλήθηκαν εμφιαστικά στην αυτοκρατορική ιδεολογία μετά την ανάκτηση της πόλης το 1261³¹⁷. Ο Κωνσταντίνος ήταν το ιδεολογικό επιστέγασμα της επιστροφής στην Κωνσταντινούπολη και η ορθόδοξη χριστιανική πίστη αναδείχτηκε με νέα ένταση λόγω της ανθενωτικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β΄.

Η μνεία στον Κωνσταντίνο αρχίζει με μια σύντομη σύγκριση με τον Μέγα Αλέξανδρο και την ίδρυση της Αλεξάνδρειας. Η σύγκριση αυτή οφείλεται αφενός στη λειτουργία του Αλεξάνδρου ως εγκωμιαστικού προτύπου για τους αυτοκράτορες³¹⁸

³¹⁶ Laiou, *Constantinople*, σ. 90-91. Για τα προβλήματα που δημιούργησε το προσφυγικό ρεύμα στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 200-221.

³¹⁷ Βλ. έ. κ., σ. 132-136, 137-142.

³¹⁸ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 87-90. Αξίζει να παραθέσουμε την αναφορά του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, *Επιτάφιος Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη*, σ. 53, στ. 685-688, στον Μέγα Αλέξανδρο. Ο Λάσκαρης για το θάνατο του πατέρα του δημιούργησε μια νοητή επιτάφια πανήγυρη στην οποία κάλεσε όλες τις ιστορικές προσωπικότητες (Μέγας Αλέξανδρος, Καίσαρας, Κύρος, Δημήτριος ο Πολιορκητής, Ξέρξης, Αγαμέμνων, Βρούτος, Κάτωνας, Αντώνιος, Αννίβας, Αδριανός, Τραϊανός, Δαβίδ, Μέγας Κωνσταντίνος, Ιουστινιανός, Θεοδόσιος). Πρώτος από όλους κλήθηκε ο Μέγας Αλέξανδρος καθώς η επέκταση και επανένωση της αυτοκρατορίας από τον Ιωάννη Γ΄ μπορούσε να συγκριθεί μόνο με το έργο του. Ιδιαιτερότητα του Λάσκαρη είναι ότι χαρακτηρίζει τον Μέγα Αλέξανδρο βασιλιά όλων

και αφετέρου στην αντίληψη του Μετοχίτη ότι η Αλεξάνδρεια, που είναι μια από τις συγκρινόμενες πόλεις στο τελευταίο μέρος του *Βυζάντιου*, κεφ. 42-49, συγκαταλέγεται μαζί με την Κωνσταντινούπολη σε μια κοινή οικουμένη³¹⁹. Ο Μετοχίτης εξέφρασε τον θαυμασμό του για την Αλεξάνδρεια, για τη θέση και τον ιδρυτή της και αναρωτήθηκε τι ήταν δυνατόν να ειπωθεί για τον Κωνσταντίνο και την Κωνσταντινούπολη³²⁰. Η πόλη ήταν αντάξια του ιδρυτή της και ο ιδρυτής αντάξιος της πόλης· η μια πλευρά συνέβαλλε στη δόξα της άλλης: *τὴν ἀλλήλων μεγαλοφυΐαν τὲ καὶ μεγαλοδοξίαν*³²¹. Ἦταν απολύτως εύλογο να αναφερθεί στον Κωνσταντίνο, όπως ένας απόγονος που επιθυμεί να αναφερθεί στα ανδραγαθήματα του πατέρα του: *περὶ τῆς πόλεως διεξιόντα μὴ κάκεινου μεμνηῖσθαι καὶ τὰς ἐντεύθεν μεγίστας τῶν ἐγκωμίων συνεισφέρειν ἀφορμὰς ὥσπερ εὐγενέσιν ἀπογόνοις πατρῶν ἀνδραγαθήματα*³²².

των Ελλήνων: *Δεῦρο δὴ ἄναξ Ἑλλήνων Ἀλέξανδρε, ὃς δὴ πρώην βασιλείαν Ἑλλήνων τετίμηκας, ὀλόκληρον μὲν ταύτην ἀρχῆθεν παραλαβὼν, εἰς ἐπίδοσιν δὲ μεγάλην ὄντως ὕστερον ἀναγαγὼν.*

³¹⁹ Βλ. έ. κ., σ. 130-132.

³²⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 200-202, κεφ. 10, στ. 14-31: *ὡς εἰ τὰ τῆς Ἀλεξάνδρου πόλεως καὶ τιμᾶται καὶ θαυμάζεται (καὐτὸς ἐγὼ φημι, μάλισθ' ὡς ἄρα δικαίως καὶ τιμᾶται καὶ θαυμάζεται), καὶ διὰ τὴν φύσιν αὐτὴν καὶ τὸ τοῦ πράγματος δίκαιον καὶ δι' Ἀλέξανδρον, ἄλλα καὶ τοῦτ' αὐθις ὡς καὶ αὐτὸς Ἀλέξανδρος τῶν αὐτῶν διὰ τὴν πόλιν τυγχάνει καὶ δικαίως κἀνταῦθα φῆμι' ἔγωγε ...τί ἂν τις ἐνταῦθα λέγειν ἔχοι περὶ Κωνσταντίνου του πάνου καὶ βασιλέων ἐκεῖνου θειοτάτου, τοῦ πολιστοῦ καὶ προστάτου καὶ πάντων ἡμῶν ἡγεμόνος τῶν καλλίστων καὶ ἅμα μὲν τι ἂν τις περὶ αὐτοῦ διὰ τὴν καθ' ἡμᾶς ταύτην βασιλικὴν ὄντως ἐπ' ἐκείνου κληθεῖσαν πόλιν καὶ τὴν τοσαύτην ἐκείνου καθάπερ ἐν μεγάλῳ τινὶ θεάτρῳ, τῷ παντὶ κόσμῳ, θαυμαστὴν ταύτην φορὰν καὶ μεγαλοπρεπείας καὶ μεγαλουργίας ἐπίδειξιν, ἅμα δὲ τί ἂν τις περὶ αὐτῆς καὶ διὰ τὴν φύσιν ὡς ἐκεῖ καὶ τὸ τοῦ πράγματος δίκαιον καὶ δι' αὐτὸν Κωνσταντῖνον τὸν πάντα μέγιστον καὶ περὶ οὗ πάντ' αὐτὸς καὶ τὰ πάντων μέγιστα λέγων. Τη σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με την Αλεξάνδρεια, με έμφαση στην ίδρυση της πόλης, χρησιμοποίησε και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος στον Κωνσταντίνο*, σ. 53-54, τονίζοντας την ανωτερότητα της Κωνσταντινούπολης και την αφιέρωσή της στην Παναγία.*

³²¹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 202, κεφ. 10, στ. 38-39.

³²² Το ίδιο, σ. 202, κεφ. 10, στ. 44-47.

Η καθιέρωση του χριστιανισμού ήταν το πρώτο επίτευγμα του Κωνσταντίνου που τον κατέτασσε στους ένδοξους άνδρες του παρελθόντος³²³. Η θεία πρόνοια τον επέλεξε ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους του παρελθόντος και του μέλλοντος για να δώσει ελευθερία στη χριστιανική πίστη³²⁴, αυτοκρατορική διάσταση στο αληθινό δόγμα και να αντιταχθεί με τόλμη στις αρχαίες λατρείες³²⁵. Ανώτερο επίτευγμά του ήταν οι πολεμικές νίκες εναντίον των εχθρών της χριστιανικής πίστης, του Μαξεντίου, του Μαξιμίνου και του Λικινίου³²⁶. Ήταν αδύνατο να κατανοήσει κανείς πώς ο Κωνσταντίνος κατάφερε να οικοδομήσει μια τέτοια αυτοκρατορία και να την κληροδοτήσει στους απογόνους του. Η ίδρυση της πόλης και το έργο του ήταν μια ιστορική κληρονομιά που αφορούσε το παρόν: *χρόνοις παμπόλλοις ἄσειστον κρατύνασθαι καὶ παραπέμψαι πρὸς ἀπογόνους*³²⁷. Οι ικανότητές του και το γεγονός ότι ενήργησε για τον χριστιανισμό τον ξεχώριζαν. Το έργο του δεν είχε αντίστοιχο ούτε στο παρελθόν ούτε στο παρόν: *καὶ παμμήκη καὶ ὧν οὐκ ἔστιν ἰδεῖν ἕτεραῖα παραπλήσια χρόνῳ πάλαι πρότερον καὶ μεθύτερον οὕτω καὶ νῦν*³²⁸. Η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε ως μνημείο για τον ιδρυτή της και για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της μεγάλης αυτοκρατορίας³²⁹.

³²³ Το ίδιο, σ. 204, κεφ. 11, στ. 3-6: *τίνος τὰ τοσαῦτα τρόπαια καὶ οὕτω περιφανῆ πλεῖν ἢ πρότερον αἰεὶ τῶν μεγαλοδόξων ὄψοιεν ἐκείνων ἐξαρχῆς πάλαι κατ' ἐχθρῶν ἀπάντων, οὐκ αὐτοῦ μᾶλλον ἢ καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πίστεως.*

³²⁴ Το ίδιο, σ. 206, κεφ. 11, στ. 24-30: *ὃ θαυμαστῆς μάλιστα καὶ φιλανθρώπου καὶ τῆς αὐτῶν τῆς αὐτῶν ἀγούσης προνοίας, οὕτω τιμώσης μόνον ἐκείνον ἐκλόγιμον τῶν ἄλλων ἀπάντων κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, μᾶλλον δὲ καὶ κατὰ πᾶν ὁμοῦ καιροῦ, καὶ πρότερόν τε καὶ ὕστερον, μόνον τῶν ἀπάντων ἐκείνον λειτουργῆσαι τῇ παρρησίᾳ τῆς πίστεως.*

³²⁵ Το ίδιο, σ. 206-208, κεφ. 11, στ. 30-40.

³²⁶ Το ίδιο, σ. 208, κεφ. 11, στ. 44-52: *τοῦθ' ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην αὐτοῦ τόλμαν ἐν τοῖς φοβεροῖς πολέμοις τὲ καὶ κινδύνοις τοῦθ' ὑπὲρ ἅπαντ' ἐκεῖνα θαυμαστὰ τρόπαια καὶ ἀριστείας, τοῦθ' ὑπὲρ ἅπαντας ἐκείνους, Μαξεντίους τὲ καὶ Μαξιμίνους καὶ Λικινίους, ἀλιτηρίους τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πίστεως, περιφανῶς τὲ καὶ κατακράτος πίπτοντας, οὐδ' ἀπόνοια μὲν καὶ ἀσέβεια καὶ ὕβρις καὶ θράσος ἀλόγιστον μετὰ δαιμόνων ἐκίνει καὶ ἡ κατὰ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν θεοσεβείας ὥπλιζεν ἀναίδεια.*

³²⁷ Το ίδιο, σ. 214, κεφ. 11, στ. 109-110.

³²⁸ Το ίδιο, σ. 216, κεφ. 11, στ. 136-138.

³²⁹ Το ίδιο, σ. 220, κεφ. 12, στ. 12-14, 20-26: *οὕτωςί πως εἶπεῖν ἀνδριάντα τὴν πόλιν ἀνίστησι ταύτην τῆς ἀρχῆς ἐν ἀκμῇ καὶ τῶν ὄλων κατ' αὐτὸν πραγμάτων ... ἢ χρείας ἡσινοσοῦν πρὸς*

Η πόλη εξακολουθούσε να κατέχει κεντρική θέση και έμοιαζε με ακρόπολη για την αυτοκρατορία³³⁰. Ο Κωνσταντίνος οχύρωσε την πόλη και της έδωσε ασφάλεια, κάτι το οποίο ήταν εύκολα αντιληπτό και στο παρόν. Η πόλη έμοιαζε με καρδιά του σώματος της αυτοκρατορίας (ιδέα που απαντά και σε άλλα εγκώμια³³¹), από την οποία εξαρτιόνταν οι άλλες περιοχές της. Η δόξα του ιδρυτή ήταν το μέγιστο κλέος της³³². Η πόλη επιλέχθηκε ανάμεσα σε όλες της παρελθούσας οικουμενικής αυτοκρατορίας από τον Κωνσταντίνο και τον Θεό³³³.

Ο Μετοχίτης περιέγραψε την ίδρυση της πόλης από τον Κωνσταντίνο, όμως στο μέσο της αφήγησης παρουσίασε την ιστορία του αρχαίου Βυζαντίου: *καὶ Βυζάντιον μὲν ἦν ἐξαρχῆς περιφανῆς ἢ πόλις καὶ πολλοῦ τινοῦ ὀνόματος καὶ παλαιοῦ τοῖς Ἑλλησι καὶ μεγίστου*³³⁴. Οι κάτοικοι της πόλης ονομάζονταν *Βυζάντιοι* και κατάγονταν από τους Δωριείς, των οποίων η κοιτίδα ήταν η Πελοπόννησος³³⁵. Οι

τὴν τοσαύτην ἡγεμονίαν καὶ γνώμης τοῦ βελτίστου πᾶν τὸ γιγνόμενον τοῖς τῆς ἀρχῆς πράγμασι πάντοθεν ἀποδιδούσης καὶ διοικουμένης, ἢ καὶ ἀμφοτέρῳ ἴσως ὁμοῦ καὶ χάριτος πρὸς ἐπίδειξιν ἄμα τῆς χρεῖας καὶ χρεῖας ἀμέλει δι' ἐπίδειξιν τοσαύτης καὶ λαμπρότητος πρὸς τὸν σκοπὸν περιανούσης.

³³⁰ Το ίδιο, σ. 224, κεφ. 13, στ. 7-12: *Μάλιστα δ' ἔξεστιν ὄραν καὶ λογίζεσθαι ὅτι καθάπερ ταῖς πόλεσιν αἱ ἀκροπόλεις ἔχουσιν, ἐν τῷ πάνυ τοι χρησίμῳ θαρρεῖν παρέχουσαι καὶ πίστιν ἀσφαλείας, τοῦθ' ἦδε λαμπρῶς ἢ πόλις τῆς πάσης τῶν Ῥωμαίων ἐξαρχῆς ἡγεμονία, καὶ πρὸς τοῦτ' ἦν ὁ σκοπὸς ὡς εἶπεῖν τῷ δημιουργοῦντι.*

³³¹ Fenster, *Laudes*, σ. 146.

³³² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 230, κεφ. 13, σ. 83-84.

³³³ Το ίδιο, σ. 230-231, κεφ. 13, στ. 97-130.

³³⁴ Το ίδιο, σ. 234, κεφ. 13, στ. 4-6.

³³⁵ Το ίδιο, σ. 236-238, κεφ. 14, στ. 27-51: *Παλαιὸν μὲν οὖν ἔφην ἢ πόλις ὄνομα καὶ πόρρω τῶν χρόνων ἄνωθεν ἦκον, εἰ δὴ τις καὶ ἄλλη, καὶ ἄλλη, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε μὴ πολλοῦ τινοῦ λόγου καὶ σπουδῆς ἀξιούμενον ἐπὶ τῶν Ἑλληνικῶν, Βυζάντιοι, ταράρχαια Δωριεῖς γένος, τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ τὸ ἀρεϊκώτερον. Ἄλλου μὲν γὰρ ἄλλο τι τῶν Ἑλληνικῶν ἐθνῶν, Δωριεῖς δ' ἐδόκουν τὸ ἐξαρχῆς ἡρρενῶσθαι παρ' οὐστιασοῦν, καὶ τοῦτο μὲν Δωριέων ὀπλιτικὸν τῶν πάντων Ἑλλήνων τὸ ἀκμαιότερον, τοῦτο δὲ μέλει τὸν Δωριέων τρόπον αὐστηρά τε καὶ σεμνότητος ἀπασης μεστά, τοῦτο δ' ἔμβραχυν γ' ἐρεῖν ἀνδρῶν ἔργα τὰ πάντα Δωριέων ἔργα, καὶ Πελοποννήσου μὲν τὸ κράτιστόν τε καὶ πλεῖστον Δωριεῖς κατέσχον περιφανῶς ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἀκούοντες ταύτη πάντας, καθ' Ἑλλήσποντον τὲ οὐχίγιστα καὶ τῆς Ἀσίας ὅποι ποτ' ᾤκουν, καὶ πόλεων γε μὴν Ἑλληνίδων τὰ κράτιστα τοῦ Δωρικοῦ καὶ αὐταί, τὰ μὲν κατὰ γῆν Λακεδαιμόνιοι τε καὶ Σπάρτη τῶν ἀπάντων ἡγεμόνες καὶ πρωτεύοντες ἐν ταῖς μάχαις καὶ*

Βυζάντιοι αντιστάθηκαν σε κάθε εχθρό και υπερασπίστηκαν την Ελλάδα: *εἶχον μὲν γε ἐν προβόλων ἀεὶ μοίρα καὶ σκοπῶν τάξιν ἐν προμάχοις τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ Βυζάντιοι*³³⁶. Η αφήγηση της ιστορίας του αρχαίου Βυζαντίου τονίζει την ιδέα της ελευθερίας (την ελευθερία είχε προβάλλει και στην πρώτη ενότητα περιγράφοντας τη φύση). Οι Πέρσες, οι Μακεδόνες και οι Ρωμαῖοι επεδίωξαν να κατακτήσουν την Ελλάδα, όμως έπρεπε πρώτα να κατακτήσουν το αρχαίο Βυζάντιο λόγω της στρατηγικής του θέσης.

Η Κωνσταντινούπολη από μικρή αλλά όχι ασήμαντη έγινε σπουδαιότερη από τον Κωνσταντίνο όταν την επέλεξε ως πρωτεύουσα του κράτους, γι' αυτό αναγεννήθηκε: *μᾶλλον δὲ γεννᾶται νέα καὶ πρόεισι θαυμαστή τε καὶ ὑπερφυῆς σχεδὸν, τελευτήσασα μὲν τὰ πρῶτα καὶ παλαιὰ μετὰ τῶν εἰκότων, ὡς ἔοικε, χρόνων, γενομένη δὲ τὰ νέα καὶ μέγιστα, μετὰ τῶν εἰκότων αὐθις χρόνων, περιφανῆς αὐτίκα καὶ τελεία*³³⁷. Το πρωτείο της Κωνσταντινούπολης ήταν αναμφισβήτητο. Ο σκοπός της ίδρυσής της ήταν να βασιλεύει³³⁸ και να προσφέρει ελευθερία στον χριστιανισμό³³⁹. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης σηματοδότησε τη δημιουργία μιας νέας εξουσίας και την εγκαθίδρυση του χριστιανισμού. Η πόλη ιδρύθηκε από τον Χριστό δια μέσου του Κωνσταντίνου: *αὐτοῦ γὰρ αὕτη Κωνσταντίνου περιφανῶς ἀκούει καὶ αὐτοῦ Χριστοῦ διὰ Κωνσταντῖνον, καὶ γεννᾶται μὲν ἐκεῖνος διὰ Χριστοῦ καὶ καλεῖται περιδόξως δι'*

διάσημοι τῶν ὁποιοῦν ζυγνυχόντων ἐκλόγιμοι, ὡς ταυτὸν δύνασθαι Σπαρτιάτην ἄνδρα Δωριέα ὅπη ποτ' ἂν ἓνα ζυλλαχόντα παρασκευαῖς Ἑλληνικαῖς, ὅσον καὶ στρατηγόν, καὶ τοῦτο παλαιὸς λόγος, τὰ δὲ καὶ μάλ' αὐθις κατὰ θάλατταν Βυζάντιοί τε καὶ Ρόδιοι πλείστον κρατοῦντες ἐν θαλάττῃ τῶν πλείστων Ἑλλήνων. Εἶχον μὲν γε ἐν προβόλων ἀεὶ μοίρα καὶ σκοπῶν τάξιν ἐν προμάχοις τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ Βυζάντιοι.

³³⁶ Το ίδιο, σ. 238, κεφ. 14, στ. 49-51.

³³⁷ Το ίδιο, σ. 246, κεφ. 15, στ. 47-51.

³³⁸ Το ίδιο, σ. 248, κεφ. 16, στ. 13-15: *τῇ γε μὴν πόλει ὁμοῦ μὲν ἢ γένεσις, ὁμοῦ δὲ τὸ βασιλεύειν, μᾶλλον δὲ διὰ τὸ βασιλεύειν ἢ γένεσις.*

³³⁹ Το ίδιο, σ. 250, κεφ. 16, στ. 30-40: *Δηλοῖ γὰρ ὅτι τῇ παρρησίᾳ καὶ τῷ κράτει Χριστοῦ καὶ τῇ βασιλείᾳ τῆς θεοσεβείας καὶ δυναστείας συμπροῆλθε καὶ τὰ τῆς πόλεως, καὶ οὐ πρὶν ἄλλως εἰς γένεσιν ἦκει καὶ βασιλεύει, πρὶν τοὺς ἐπ' αὐτῇ βασιλεῖς Ρωμαίων βασιλεύειν μετὰ Χριστοῦ καὶ πρῶτος αὐτῆς καὶ πολιστῆς καὶ αὐτοκράτωρ ὁ πρῶτος αὐτοκράτωρ μετὰ τῆς Χριστοῦ πίστεως καὶ πρῶτος ἀπὸ τῆς Χριστοῦ κλήσεως τῶν βασιλέων τιμώμενος καὶ ὁ μόνος αὐτὸς ἐκ βασιλέων ἀριθμούμενος ἐν ἀγίοις τοῦ πάντων βασιλέως Χριστοῦ σωτῆρος, καὶ τὸ μείζον ἔτι, τοῖς αὐτοῦ κήρυξιν ἀποστόλοις συναριθμούμενός τε καὶ συντιμώμενος.*

αὐτοῦ, γίνεται δ' ἡ πόλις διὰ Κωνσταντίνου καὶ πρόεισιν εἰς τὸν βίον λαμπρὰ λαμπρῶς καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ πάντα καὶ ἀνθρώπινα καὶ θεῖα μεγαλυνόμευ καλεῖται τε καὶ κλειζέται πλεῖν ἢ κατὰ πάσας τὰς ἀπ' ἄλλας ἄλλων³⁴⁰. Ἡ αυτοκρατορική ἐξουσία καὶ ὁ χριστιανισμὸς γεννήθηκαν μαζί καὶ εἶχαν τὴν ἴδια ἡλικία με τὴν Κωνσταντινούπολη: καὶ ἡλικιωτὶς ἐστὶν ἡ πόλις τῆ βασιλεία τῆς πίστεως, καὶ ἅμα μὲν ἡ πρώτη πῆξις τῆς εὐσεβείας, ἅμα δ' ἡ πῆξις αὐτῆ καὶ γένεσις παρὰ τοῦ πρώτου βασιλέως παρρησιασάμενου τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς καὶ μετ' αὐτῆς³⁴¹. Ἡ δόξα τῆς οφειλόταν στὴν ταυτόχρονη καθιέρωση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ανανέωση τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας: εἰς δόξαν τῆ πόλει μέγιστον ...τὸ κατ' αὐτὴν ἀνθῆσαι καὶ προελθεῖν εἰς τὸν βίον τὴν ἀκμὴν τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ὅλης τῶν Ρωμαίων ἡγεμονίας³⁴². Ἡ πόλη ἰδρύθηκε ὡς τὸ μέγιστο ἔργο γιὰ τὴν αυτοκρατορική ἐξουσία καὶ τὴ χριστιανική πίστη: καὶ ἀδόκητον ὡς ὑπερφυῆ, βασιλεία καὶ τῆς εὐσεβείας, καὶ τῆς μεγίστης καὶ νέας ἀρχῆς τότε μέγιστα καὶ νέα καὶ προσήκοντα³⁴³.

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἡ τῆς ἀληθείας ἐστία καὶ τὸ πρυτανεῖον τῆς εὐσεβείας τοῦ Χριστοῦ³⁴⁴. Ἡ ἰδρυσὴ τῆς συνδέθηκε καὶ με τὴν ἰδρυση τῆς Ἐκκλησίας, με τὴν αναφορὰ στὸν πατριάρχη που κατεῖχε τὸ οἰκουμενικὸ πρωτεῖο: ταύτην ἄρα δὴ τὴν πόλιν καὶ τὸν ἐπὶ ταύτης ἡγούμενον τὰ θεῖα τὴν οἰκουμενικὴν ἔχειν ἐπιστάσιαν³⁴⁵. Θέμα τὸ ὁποῖο αναπτύσσεται καὶ στα κεφάλαια 37-40, καὶ ἴσως υποδηλώνει τὴν εἰρήνευση που ἐπῆλθε ἀνάμεσα στὸν αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' καὶ τὸν πατριάρχη Ἀθανάσιο Α'³⁴⁶.

Τὸ θέμα τῆς ἰδρύσεως τῆς Κωνσταντινούπολης προεκτάθηκε με τὴν αναφορὰ στὸς οἰκιστὲς καὶ τὴν ανοικοδόμηση τοῦ αστικοῦ χώρου. Ἡ ἰδρυση παρουσιάστηκε ὡς συνίδρυση που προήλθε ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων: συνοικίζεται μὲν εὐθύς Ἑλλησί τε τοῖς πρώτοις καὶ τῆ Ρωμαίων εὐγενεία, ...ἐκ δὴ τούτων ἄρα τῶν ἔθνῶν ἡ πρώτη σύμπηξις αὐτῆ γεννικὴ καὶ μεγαλοφυῆς δημιουργεῖται³⁴⁷. Ὁ Μετοχίτης ἀξιοποίησε τοὺς ρητορικοὺς κανόνες γιὰ τὴν αναφορὰ

³⁴⁰ Το ἴδιο, σ. 252, κεφ. 17, σ. 6-12.

³⁴¹ Το ἴδιο, σ. 252-254, κεφ. 17, σ. 25-28.

³⁴² Το ἴδιο, σ. 254, κεφ. 17, στ. 38-41.

³⁴³ Το ἴδιο, σ. 256-258, κεφ. 17, στ. 76-79.

³⁴⁴ Το ἴδιο, σ. 260, κεφ. 18, στ. 20-21.

³⁴⁵ Το ἴδιο, σ. 260, κεφ. 18, στ. 35-36.

³⁴⁶ Ἀγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 258-260.

³⁴⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 262, σ. κεφ. 19, στ. 8-9, 12-14.

στο γένος των κατοίκων³⁴⁸ και κυρίως παρουσίασε την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως την ένωση δύο εθνών που συμβολίζουν δύο κόσμους, τον ελληνικό και τον ρωμαϊκό και συνθέτουν την ταυτότητα των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης³⁴⁹.

Η περιγραφή του αστικού χώρου θέτει την ιδέα της διαρκώς ανανεούμενης Κωνσταντινούπολης, που βασίζεται στη μνεία των οικοδομημάτων³⁵⁰. Η ιδέα της ανανεούμενης πόλης και της διατήρησης της νεότητάς της απέναντι στη φθορά του χρόνου προέρχεται από τη ρητορική της ύστερης αρχαιότητας³⁵¹. Όμως με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 απέκτησε νέο περιεχόμενο, καθώς ο Μιχαήλ Η΄ και ο Ανδρόνικος Β΄ ανοικοδόμησαν την πόλη για να την αποκαταστήσουν από τις καταστροφές της λατινικής κατοχής και να της δώσουν αίγλη³⁵².

Τα τείχη της Κωνσταντινούπολης περιγράφηκαν ως ασύγκριτο οικοδόμημα που δεν είχαν όμοιο τους. Ξεχώριζαν για το κάλλος, την κατασκευή, την τεχνική και τις επιπρόσθετες κατασκευές (το δεύτερο τείχος, τις τάφρους και τις διώρυγες). Η περιγραφή τους θα ταίριαζε καλύτερα σε ένα ιστορικό έργο (*ἂ μόνης ἱστορίας ἔργον προθέμενός τις*³⁵³). Συνδύαζαν αρμονικά το κάλλος και τη δύναμη (*ἢ κράτος, ἢ κάλλος, οὐδὲ μὴν μάλιστα κατ' ἀμφοτέρα συνιόντα*³⁵⁴). Ο ισχυρισμός του Μετοχίτη αποδεικνυόταν και πάλι από την οπτική και ιστορική μαρτυρία (*χρηστέον τοῖς ὀφθαλμοῖς ...καὶ πείρα καὶ χρόνος ἀεὶ πρότερον τοῦτ' ἐλέγχει*³⁵⁵). Τα τείχη ακόμα και αν είχαν υποστεί φθορές παρέμεναν άφθαρτα, όπως αποδείκνυε μια σύγκριση του παρόντος με το παρελθόν. Ακόμα και η φύση του χρόνου μεταβλήθηκε για να αποδειχθεί ότι τα τείχη παρέμεναν άφθαρτα: *δίδωσιν ὁ χρόνος εἰς ἀνεΐκαστον θαῦμα καὶ ὃς ἄρα πάντα πεπαίνει, φασί, καὶ παραρρεῖν βιάζεται καὶ κατὰ φύσιν ἀπανθεῖν καὶ*

³⁴⁸ Βλ. έ. α., σ. 52-55.

³⁴⁹ Βλ. έ. κ., σ. 142-146.

³⁵⁰ Ο Πολέμης ερμηνεύει την ιδέα της ανανέωσης στο πλαίσιο των κοσμολογικών θεμάτων που επεξεργάζονταν οι λόγιοι, όπως ο Μετοχίτης και ο Χούμνος, αντλώντας ιδέες από τους αρχαίους συγγραφείς, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 54-57.

³⁵¹ Βλ. έ. α., σ. 53-54.

³⁵² Βλ. έ. κ., σ. 145-150.

³⁵³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 266, κεφ. 19, στ. 50-51.

³⁵⁴ Το ίδιο, σ. 266, κεφ. 19, στ. 56-57.

³⁵⁵ Το ίδιο, σ. 266-268, κεφ. 19, στ. 57-58 και σ. 268, κεφ. 19, στ. 63-64.

κατ' ὀλίγον ἀλλάττειν (πῶς ἂν εἴποιμι;), τὴν φύσιν, ἐνταῦθα μόνον ἀλλάτει, καὶ καινοποιὸς ὢν, ἀεὶ μέγιστον ἐνταῦθα τοῦτο δείκνυσι ἄηθες καθάπαξ αὐτῷ τοσοῦτον ἔργον ἀνθοῦν τε καὶ διαπαντὸς ἀκμάζον³⁵⁶. Ο σοφὸς χρόνος ἔδινε στα τεῖχη νιότη καὶ ἡ πόλις αποκτούσε δόξα ἀπὸ τα παλαιὰ καὶ τα νέα οικοδομήματα: σοφὸς ὁ χρόνος ἀεὶ καινὸν ἀναδείκνυται καὶ χαρίζεται τοῖς ὀρώσι καὶ τῇ πόλει. Καὶ λαμπρύνεται μὲν αὕτη τὰ παλαιὰ, λαμπρύνεται δ' ἐκάστοτε νέα³⁵⁷.

Ο χρόνος γιὰ χάρι τῆς Κωνσταντινούπολης παραμένει ανεξάντλητος. Ἡ πόλις διαθέτει παλαιὰ οικοδομήματα καὶ διαρκῶς προστίθενται νέα: μὴ δ' ὁ χρόνος φθάσῃ τὰ πάντ' ἀποδόμενος καὶ δαπανήσας διαρρέειν κατὰ φύσιν ἀεὶ πείθων, ἀλλ' αὕθις φέρει καὶ προΐεισιν αὕθις καὶ μάλ' αὕθις καὶ ἀεὶ νέα καὶ βελτίω καὶ παραπλήσια, καὶ παλαιῶν ἀείποτ' ἐστὶ λοιπὰ καὶ νέων ἐπιδείξεις καὶ χάριτες³⁵⁸. Ἡ ανοικοδόμησή τῆς παρομοιάζεται με τὴν ανθοφορία τῶν φυτῶν: καὶ ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἀειφόρων φυτῶν, ... τοῦτό ἐστιν ἐπὶ τῆς πάντα θαυμαστῆς τῆσδε πόλεως καὶ πολυφόρου καὶ ἀειθαλοῦς, ἀεὶ πληθούσης ταῖς λαμπρότησιν ἀπάσαις καὶ τῶν κατασκευῶν ταῖς φοραῖς, παλαιαῖς τε καὶ νέαις ἴσταμέναις πόρρωθεν τῶν χρόνων καὶ τὸν ἀεὶ γιγνομέναις χρόνον³⁵⁹. Ἀκόμα καὶ τα παλαιὰ οικοδομήματα παρὰ τὴ φθορά που ἔχουν υποστρεῖ συμβάλλουν στο κάλλος τῆς, καθὼς σε αὐτὰ προστίθενται διαρκῶς νέα, ὅπως συμβαίνει με τα πουλιά που βγάζουν νέα φτερά: εἰ δὲ καὶ ἀπογινομέναις ἔστιν ὅτε καὶ οὗ, ἀλλὰ μάλιστα μὲν οὐ παντάπασι, ἄλλως τε καὶ ὡς ἔπειτ' ἄρα βέλτιον εἶναι τοῖς ἀνιοῦσιν ἀεὶ νέοις καὶ τὴν ζημίαν οὐ χαλεπὴν, οὐδ' ἐργώδη παρεπομένην τῇ τοσαύτῃ τῶν ἀεὶ βελτίστων ἐπιφορᾷ νῦν ἐκάστοτε καινῶν τε καὶ ἀκμαζόντων, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἀποβαλλομένων ὀρνέων τὰ πτίλα³⁶⁰.

Ερειπωμένα, ανακαινισμένα καὶ νεότευκτα οικοδομήματα συνθέτουν τὴν εικόνα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς προσδίδουν κάλλος καὶ δόξα: τὰ τῶν παλαιῶν ἀσφαλῆ καὶ τῶν πολλῶν ἀζήμια χρόνων καὶ οὐδεμία παρ' αὐτῶν ἀδικία σφίσι, τὰ δ' ἀνέστη καινά, τὰ δ' ἀνίσταται καὶ προστίθησιν ἀεὶ τοῦ κάλλους καὶ προστίθησι τῆς ἀκμῆς χωρὶς ἄρα καὶ τῆς παρὰ τῶν ἐρειπίων αὐτῶν καὶ τῶν παλαιῶν λειψάνων αἴγλης

³⁵⁶ Το ἴδιο, σ. 268, κεφ. 19, στ. 66-71.

³⁵⁷ Το ἴδιο, σ. 270, κεφ. 19, στ. 78-80.

³⁵⁸ Το ἴδιο, σ. 270, κεφ. 20, στ. 12-16.

³⁵⁹ Το ἴδιο, σ. 270, κεφ. 20, στ. 16 καὶ σ. 270, κεφ. 20, στ. 22-26.

³⁶⁰ Το ἴδιο, σ. 272, κεφ. 20, στ. 26-33.

...καὶ λαμπρότητος ἀμυθῆτου καὶ καλλονῆς εὖ μάλα τῷ παντὶ πρεπούσης ...μνημεῖα τῆς ἐκ μακροῦ δόξης λοιπὸν ἐστῶτα³⁶¹.

Ἡ ανοικοδόμησή της αποδεικνύει ὅτι ἡ δόξα τοῦ παρελθόντος δεν ἦταν μια ἰδέα, ἀλλὰ μια πραγματικότητα που ἐνίσχυε τὸν οἰκουμενικὸ τῆς χαρακτήρα. Ὁ Μετοχίτης στράφηκε κατὰ τῶν Δυτικῶν γιὰ τὶς καταστροφές που προκάλεσαν στὴν πόλη (θέμα τὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε στα αυτοκρατορικά ἐγκώμια τῆς περιόδου 1261-1328³⁶²) καὶ ἀκόμα γιὰ τὸν ὅτι δεν εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν νέα ἀρχιτεκτονικά ἐπιτεύγματα: *ἐπὶ τὰ παλαιὰ καταφεύγει καὶ τῇ μακρᾷ τοῦ χρόνου μνήμῃ φέρων ἔπειθ' ἑαυτὸν δίδωσι καὶ τίνα οἱ παλαιοδοξίαν ἐξ' ἄρα τοιούτων τινῶν καὶ ἀρχαιοπλουτίαν κειμένην, ὥσπερ ἐκ σκευῶν τινῶν χρυσεῶν καὶ κειμηλίων τῷ χρόνῳ κατεσκαμμένων τὲ καὶ καταθραυσθέντων εἰς ἀχρησίαν ἴσως, πρόθυμος ἐμπιμαρτύρεται καὶ ἀντισταθμίζει τοῖς νεοπλούτοις καὶ ἀντανισοῖ τὴν ἤδη φθάσασαν αὐτῷ, μᾶλλον δὲ παραρρεύσασαν εὐδαιμονίαν τοῖς τῶν ἄλλων ἀρτιπαγέσι καὶ νεαροῖς ἐστῶσιν εὐπραγήμασιν. Ἀλλὰ τοῖς μὲν οὕτω τὴν τεθνηκυῖαν ἀνακαλεῖσθαι καὶ φέρειν ἀμνητέπη πρὸς κλεισμὸν εὐζωΐαν τὲ καὶ εὐγένειαν οὐδὲν καινὸν³⁶³. Ἀντίθετα οἱ Βυζαντινοὶ δεν εἶχαν ἀνάγκη νὰ ἀνατρέχουν στὸ ἀπώτατο παρελθόν τους: *οὐδ' ἀνατρέχομεν ἐπὶ τὰ παλαιὰ ...οὐδ' ἠτισοῦν ἀνάγκη φέρει εἰς τὰ πάλαι πρότερον καὶ κατάγειν ἐξ ἀρχαιογονίας τὴν εὐδαιμονίαν³⁶⁴.**

Τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα οἰκοδομήματα ἐξασφάλιζαν τὴ δόξα τῆς πόλης καὶ ἀντιστέκονταν στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου: *περὶ δὲ τῶν ἐστῶτων, τοῦτο μὲν παλαιῶν, τοῦτο δὲ νεαρῶν τούτων ὡσπερὶ προβόλων ἀκλονήτων τὲ καὶ ἀτρέπτων κατὰ τοῦ χρόνου, εἰ δὲ βούλεται τις κἀνταῦθα κατ' αὐτοῦ τροπαίων ὡσανεὶ τῆς τέχνης, οὐ τῆς εὐκλείας μόνον τῆς ἀηττήτου τῇ πόλει κατὰ τὸν ἄνω λόγον³⁶⁵.*

Μετά τὰ τεῖχη παρουσιάστηκαν σύντομα τὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἐξωρίζουν οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια που μοιάζουν με ἀστέρια που ἀκτινοβολοῦν καὶ ἐξασφαλίζουν τὴν εὐσέβεια τῆς πόλης (*οἷον ἀντίκα δὴ νεῶ τε διὰ πάσης τῆς πόλεως ἀστράπτοντες παντὶ κάλλει καὶ πάσαις χάρισιν οἷον ἀστέρες ὡς ἐν οὐρανῷ τῇ πόλει διαφανεῖς τῷ παντὶ σώματι, ἅμα μὲν κόσμων ὁ μέγιστος καὶ πρῶτος*

³⁶¹ Το ἴδιο, σ. 272-274, κεφ. 21, στ. 1-8 καὶ 10-11.

³⁶² Βλ. ἐ. κ., σ. 145-150.

³⁶³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 274-276, κεφ. 21, στ. 19-29.

³⁶⁴ Το ἴδιο, σ. 276-278, κεφ. 21, στ. 34 καὶ 48-50.

³⁶⁵ Το ἴδιο, σ. 284, κεφ. 22, στ. 5-10.

καὶ ἅμα πάσης ἀσφαλείας κοινοὶ σύνδεσμοὶ καὶ ἂν φαίη τις ἐφ' ἱερῶν ἀγκυρῶν τὴν πόλιν ἐπὶ τούτων ὡς ἀληθῶς ἠδράσθαι καὶ θαρρεῖν ἄσεισα βιοῦσαν τὸν ἅπαντα αἰῶνα³⁶⁶) καὶ ἀκόμα οἱ στοές, τὰ γυμνάσια, τὰ θέατρα, οἱ κινστέρνες, οἱ κρήνες, τὰ υδραγωγεία, τὰ βαλανεῖα, οἱ στήλες, οἱ ἀνδριάντες καὶ οἱ κίονες ποὺ ἀποδείκνυαν τὸν αυτοκρατορικό χαρακτήρα τῆς Κωνσταντινούπολης: *δόξης τῶν περιδόξων ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τῆσδε πόλεως*³⁶⁷.

³⁶⁶ Το ἴδιο, σ. 286-288, κεφ. 22, στ. 27-37. Οἱ ἐκκλησίαι παρομοιάζονται με ἀστέρια καὶ ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο Στουδίτη, *Βίος Ἀθανασίου*, σ. 48, στ. 19-23: *αἱ γὰρ ὠραῖζουσι ταύτην, ἄλλος ἀλλαχοῦ πεπηγμένοι ὡσπερ ἀπλανεῖς ἀστέρες ἐν οὐρανῷ, ὅτι καὶ τὸ τέμενος τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἡλίῳ παρείκασται, σελήνῃ δὲ τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων, ἀστράσι δ' οἱ λοιποὶ τῶν ναῶν διαφέροντες ἐν δόξῃ, ὡς φησὶν ὁ θεῖος ἀπόστολος.*

³⁶⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 290-292, κεφ. 23, στ. 2-37: *αἱ δ' ἄλλαι κατασκευαὶ καὶ δημοσίαι τε καὶ ἰδίαι, τί τις ἂν ἐρεῖ; Στοαὶ παμμήκεις καὶ τοσαῦται πᾶσι μέρεσι τῆς πόλεως οὐ δύστυχόντων μόνον ἀπραγμάτευτος παραμυθία, ἀλλὰ καὶ καμνόντων ἄλλων ὀπηθῶν ἐν ὁδοῖς ἢ θέρους ὑπερβολὰς ἢ ψύχους νανάγια καὶ χειμῶνας, καὶ γυμνάσια καὶ δρόμοι καὶ θέατρα καὶ ὑδάτων ταμεῖα καὶ κρήναι καὶ θησαυροὶ μέγιστοι καὶ παντοῖοι καὶ πανταχοῦ τῆς πόλεως καὶ πάντοθεν αὐτόθεν τε ναόντων ἀφθόνων καὶ ἡδίστων, οὐκ οἶδ' ὡς εἴ πῃ ἄλλη κάκ μακροῦ φερόντων εἰς τὴν πόλιν οὐκ ὀλίγη δυναστεία καὶ βία τῆς φύσεως, ἀνάγκη δ' ὅμως ἄτρεπτος δουλεύειν ὅπως ἄρα τῇ βασιλίδι πόλει πᾶσι τρόποις καὶ μηχαναῖς πάσαις, τὰ μὲν ἀδήλοισι, τὰ δὲ καὶ ὡς ἂν εἶναι προὔπτον, οἷ' ὀρῶμεν καὶ θαυμάζομεν μετὰ ῥαστώνης ὄσης καὶ χάριτος μετάρσια πομπεύοντα κατὰ πάσης τῆς πόλεως ρεύματα καὶ ποταμοὺς ἀεροδρομοῦντας. Ἔτι γε μὴν βαλανείων ἀπολαύσεις πλεῖσται καὶ καλλίστων τε καὶ μεγίστων καὶ παντοῖ' ἐν τούτοις σοφίσματα, καὶ ὡς οὐκ ἔστιν ἐρεῖν, ἢ μόνον χρῆσθαι προτρέπειν ἢ ὄλωσγε ὀφθαλμοῖς εἰς αὐτὰ χρῆσθαι, πρὸς δὲ τούτοις τῶν ἀπάσαις νόσοις πονηρῶς ἐχόντων καὶ μακρᾶ καὶ ποικίλα καμνόντων τῇ πολυειδεῖ τοῦ σώματος τοῦδε κακοδαιμονία καταπαύσεων οἰκοδομήματα πλεῖστα καὶ μέγιστα κατ' ὀλίγα διαστήματα τῆς πόλεως καὶ καταφυγαὶ σωτηρίας καὶ ταμεῖα ζωῆς καὶ τῆς φιλανθρώπου τέχνης καὶ τῆς κατὰ τὴν τέχνην ἀπάσης χρείας ἐτοιμότης καὶ καθάπαξ εὐπόριστος παρασκευὴ καὶ παραμυθία τῆς δυστυχίας, ἐξ ὑπογυίου προσδραμεῖν καὶ τὸν τοῦ σώματος ἐλλιμενίσαι κλύδωνα καὶ τεχνιτεῦσαι τοὺς χειμῶνας καὶ τὸ νανάγιον καὶ διοικῆσαι τὴν συμφορὰν καὶ τὴν ἐξ ἡμῶν αὐτῶν οἴκοθεν ἐπανάστασιν ἢ στάσιν τῶν ἀφορμῶν τῆς φύσεως εὖ θέσθαι. Καὶ πῶς ἂν τις περὶ τῶν οὕτως ἐρεῖ θαυμασίων, τρέχων οὕτως τοῦ λόγου; Οἷαι δὲ καὶ στηλῶν καὶ ἀνδριάντων ἀναδρομαὶ καὶ κίονες δόξης τῶν περιδόξων ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τῆσδε πόλεως καὶ κηρύγμαθ' ὡσπερ ἐξ ὑπερτέρων ἄνω πολὺ τοῦ ἀέρος βοῶντα τῶν πάλαι θαυμαζομένων εὐκλείας καὶ τύχης ὕψωσιν.*

Τα οικοδομήματα ήταν η απόδειξη του οικουμενικού χαρακτήρα της Κωνσταντινούπολης καθώς μόνο μια αυτοκρατορική πόλη είχε τη δυνατότητα να συγκεντρώνει αγαθά από όλο τον κόσμο. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ένα τέλειο αρχιτεκτονικό σύνολο: *τοσαύτη δ' ἐπ' αὐτῆς ἡ δημιουργία τῶν ἐπιθέτων καὶ ἡ συνέχεια καὶ ἡ πυκνότης, οὐ μόνον τῆς ἐπιφανείας ἐπιλαμβάνουσα τὸ πᾶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὕψος ἄνω πάνυ τοι πλεῖστον καὶ πρὸς βάθος ἐξ ἐναντίας κάτω δὴ παραπλησίως πάνυ τοι πλεῖστον χωροῦσα*³⁶⁸. Η πόλη είχε συγκεντρώσει τα αγαθά όλου του κόσμου και οι σύγχρονοι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν τα παλαιά της λείψανα για τα νέα οικοδομήματα. Ἐτσι ακολουθούσαν το ἔργο των προγόνων, ανοικοδομώντας την πόλη και χρησιμοποιώντας υλικά τα οποία είχαν χρησιμοποιήσει και αυτοί. Η ανανέωση των οικοδομημάτων ήταν υποχρέωση του κατοίκου, που ἔπρεπε να εξυπηρετεί το κοινό συμφέρον³⁶⁹. Η θέση αυτή του Μετοχίτη έγινε πράξη με την ανακαίνιση της μονῆς της Χώρας (1315/6-1321)³⁷⁰ και υποδηλώνει τη συμβολή των αριστοκρατικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης στην ανοικοδόμησή της³⁷¹. Η επαναχρησιμοποίηση των παλαιών λειψάνων δημιουργεί μια κοσμολογική εικόνα, που προβάλλει τον ανεξάντλητο και αιώνιο χαρακτήρα της Κωνσταντινούπολης: *ἀκμάζει συνεχῶς αἰεὶ καὶ τὰ νέα προστίθενται αἰεὶ*³⁷².

Η Κωνσταντινούπολη ήταν αφιερωμένη στον Θεό, όπως αποδείκνυε η ευσέβεια των κατοίκων και το πλήθος των εκκλησιών, οι οποίες προστάτευαν την

³⁶⁸ Το ίδιο, σ. 302-304, κεφ. 25, στ. 9-13. Τις αρχιτεκτονικές διαστάσεις της Κωνσταντινούπολης παρουσίασε και ο Γεώργιος Κύπριος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, 392C.

³⁶⁹ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 318-320, κεφ. 28, στ. 24-32, αναφέρθηκε στην ανοικοδόμηση ιδιωτικών και δημοσίων κτιρίων ως υποχρέωση του ανθρώπου που ζει ένα δημόσιο βίο: *Καὶ τοῦθ' ὡς οὐκ ἂν δύναϊτό τις ἀξίως, ἡ δὲ καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἔξω τὴν χρεῖαν μεταδίδωσιν ἀφθονώτατα καὶ ῥᾶστ' οἴκοθεν τῶν προσόντων καὶ τῆς οὐσίας καὶ πλουτεῖν σφίσι μεταδίδωσιν, οὐκ εἰς τὴν ἀναγκαίαν μόνον χρῆσιν, ἀλλ' ὅστις καὶ περαιτέρω πρὸς ἐπίδειξιν ἐπιμελῆς καὶ χρῆσθαι πάνυ τοι μετὰ ῥαστώνης καὶ δαμιλείας, ἧς ἂν ὅστισοῦν αἰροῖτ' ἀποχρώντως, τοῖς αὐτῆς ἐλλείμμασι καὶ τοῖς αὐτῆς τῷ χρόνῳ κατηρημένοις καὶ γηράσασσι καλλίστοις.*

³⁷⁰ Underwood, *Kariye djami*, σ. 15.

³⁷¹ Βλ. ἑ. κ., σ. 149-150.

³⁷² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 328, κεφ. 29, στ. 52-53.

πόλη³⁷³. Η Θεοτόκος μεσολαβούσε στον Θεό και προστάτευε τους κατοίκους: *ἔστι φρουράρχος ἄνωθεν ἐξαρχῆς ἐνθ' ἄρα προσήρηται τῆς πόλεως ἢ πᾶσ' ἐπίσκοπή, τὸν ἀεὶ χρόνον συνεχῆς εὖ μάλα συνέχουσα τὰ κατ' αὐτὴν καὶ ὡς ἐνὶ μάλιστα' ἀσφαλέστατα κρατύνουσα*³⁷⁴. Απόδειξη της προστασίας της ήταν τα αναρίθμητα θαύματά της, όπως αποδείκνυαν οι ιστορίες από το παρελθόν και το παρόν³⁷⁵. Η Κωνσταντινούπολη παρομοιάζεται ξανά ως ακρόπολη της οικουμένης που κατέλαβε η Θεοτόκος, η οποία μέσω της πόλης διοικούσε την οικουμένη: *καθάπερ ἀκρόπολιν τινὰ τῶν ὄλων ἢ βασιλὶς προκαταλαβοῦσα τὴν πόλιν ταύτην καὶ παντάπασιν ἰδιοποιησάμενη τὲ καὶ κρατύνασα καὶ τάξιν ὡσανεὶ βασιλείων αὐτῆς ἀποδεδειγμένη ταύτην*³⁷⁶. Η πόλη ταυτίζεται με την οικουμένη και χαρακτηρίζεται ως *πρυτανεῖον εὐδαιμονίας*³⁷⁷, ιδέα που προβάλλει την Κωνσταντινούπολη ως σύνδεσμο των ορθοδόξων χριστιανών και έχει αντληθεί από τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη που χαρακτήρισε την Αθήνα ως *πρυτανεῖον τοῖς Ἑλλησιν*³⁷⁸. Ο Μετοχίτης οικοδομεί τη χριστιανική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση των κατοίκων της. Κυρίαρχες είναι οι ιδέες της οικουμενικότητας και του αιώνιου χρόνου (*τὸν ἅπαντα χρόνον*³⁷⁹) που μαρτυρά ότι το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης διατηρεῖται ακέραιο στο

³⁷³ Το ίδιο, σ. 328-330, κεφ. 30, στ. 2-10: *ὅλη τις ἐστὶν ἢ πόλις ἀποτεμένισμα θεῖον ἐκ πάσης τῆς γῆς καὶ ὡς εἰπεῖν ἱερά τις ἀπαρχὴ καὶ ἀνάθημα τῆς οἰκουμένης καὶ διὰ πάντων μερῶν ἤγνισται καὶ Θεῷ προσανέχει. Νεῶν τε γὰρ αὐτὴν πανταχοῦ διελήφασιν καὶ ἱερῶν οἰκῶν ἀριθμοὶ καὶ τόσοι καὶ οὐ ῥάδιοι λογίσασθαι, καὶ ὄν τρόπον οἱ φρουροὶ ταῖς ἄλλαις ἔχουσι πόλεις ἐγκατεσπαρμένοι, τοῦθ' ἢ πόλις ἀτεχνῶς προῖσχει τοὺς νεῶς τούσδε καὶ τὴν τῶν ἱερῶν ἐπιμέλειαν ἀντ' ἀριθμοῦ φρουρούντων.*

³⁷⁴ Το ίδιο, σ. 330, κεφ. 30, στ. 12-15.

³⁷⁵ Το ίδιο, σ. 332, κεφ. 30, στ. 47-50: *καὶ δείκνυσι τοῦτο τὰ τοσαῦτα τεράστια καὶ θαύματ' ἐξαρχῆς πάντας τοὺς τῆς χρείας καιροὺς πάλαι τὲ καὶ μέχρι νῦν, δείκνυσι καὶ κατὰ πάντας τοὺς χρόνους* και σ. 334, κεφ. 30, στ. 60-66: *καὶ δεικνύουσιν οὐ συντάξεις μόνον εὐαρίθμητοι τοσαῦται θεοσεβούντων, ὡς ἔφην, οὕτω τῶν πολλῶν τὴν τῶν φιλανθρώπων ἔργων καὶ μεγίστων εὐγνωμοσύνην, καὶ τῶν μὲν τά, τῶν δὲ τὰ καταριθμούντων, ὡς ἕκαστος γνώμης ἔχει καὶ ἴσως ἀρκεῖ, ἀλλὰ καὶ νῦν ἐκάστοτε πείραι πάντων πᾶσαι περὶ τῶν ἐπειγόντων ἐκάστων σφᾶς κοιναί τε καὶ ἴδιαι.*

³⁷⁶ Το ίδιο, σ. 336-338, κεφ. 31, στ. 9-12.

³⁷⁷ Το ίδιο, σ. 338, κεφ. 31, στ. 23.

³⁷⁸ Το ίδιο, υποσημ. 167.

³⁷⁹ Το ίδιο, σ. 338, κεφ. 31, στ. 27.

παρόν. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια ήταν οι *στήλες* που φανέρωναν την *ευδαιμονία* της πόλης³⁸⁰, μαρτυρούσαν την ευσέβεια και την ανωτερότητά της έναντι των άλλων πόλεων, είτε σύγχρονων είτε παλαιών³⁸¹ (θέμα το οποίο αναπτύσσεται εκτενώς στα τελευταία κεφάλαια).

Οι θρησκευτικές τελετές, οι εκκλησίες, τα μοναστήρια και τα ιερά κειμήλια καθιστούσαν την Κωνσταντινούπολη ένα ιερό τείχος που διαφύλαγε την πίστη³⁸². Ο Μετοχίτης αναφέρθηκε ιδιαίτερω στην Αγία Σοφία που την χαρακτήρισε ως απόδειξη της ύπαρξης του Θεού στη γη³⁸³ και ένα θαύμα³⁸⁴ που υπερείχε από τα θαύματα του αρχαίου κόσμου: *ποῖον τῶν πάλαι θεαμάτων καὶ θαυμάτων ὀνομασμένων δίδωσιν ἐνταῦθα παραβάλλειν ἐξεῖναι καὶ ὀπηροῦν μὴ οὐ σὺν γέλωτι καὶ τῆς ἐσχάτης ἀνοίας καὶ ἀβελτηρίας ἐλέγχω, ποῖα Βαβυλώνεια τείχη, ποίας πυραμίδας Αἰγυπτίας, ποίους Μανσώλου Καρικοὺς τάφους, νεκρά τιν' ὡς ἀληθῶς ἔργα καὶ πολλὴν ἀηδίαν καὶ πολλὴν ἀκαιρίαν καὶ λῆρον πολύν*³⁸⁵. Η Αγία Σοφία ήταν τμήμα της

³⁸⁰ Το ίδιο, σ. 340, κεφ. 31, στ. 35-40.

³⁸¹ Το ίδιο, σ. 340, κεφ. 31, στ. 37-43: *προσθεῖν δὲ καὶ τὰ πλεῖστα καὶ ἅττα δὴ καθάπερ τινος εὐδαιμονίας αὐτῇ στήλαι διὰ πάσης αὐτῆς ἀνέχουσιν, οἱ νεῶ καὶ οἱ τῆς θεοσεβείας οἴκοι καὶ τὰ καθηγησιμῆνα σεμνεῖα· ὧν οὐκ ἄρα δὴ μόνον, οὐδ' ἐφ' ἡστινοσοῦν ἄλλης τῶν πόλεων πάλαι τε καὶ νῦν οὐκ ἔστιν ὅλως εὐρεῖν παραπλήσια καὶ τὸ παραβάλλειν ὅλως μανία σαφῆς καὶ μέγιστος ἀμαθίας ἐλεγχος, ἀλλ' οὐδ' ἐφ' ὅλης αὐτῆς.*

³⁸² Το ίδιο, σ. 342, κεφ. 31, στ. 67-69: *ἱερὸς καθόλου περίβολος τῶν κειμηλίων τῶνδε καὶ τῶν θησαυρῶν τῶνδε καὶ τῆς πίστεως.*

³⁸³ Το ίδιο, σ. 344, κεφ. 32, στ. 17-18: *ὁ καὶ μόνης τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας καὶ προνοίας καὶ παντουργοῦ χειρὸς ἔργον* και σ. 350, κεφ. 32, στ. 101-103: *οὐράνιον ἐπὶ γῆς κάλλος, μυρίαν χάριν ἀστράπτων, οὐράνιον ἐπὶ γῆς εἴκασμα καὶ Θεοῦ σκηνῆ καὶ φωτὸς οἶκος καὶ δόξης ὄχημα Θεοῦ.*

³⁸⁴ Το ίδιο, σ. 346-348, κεφ. 32, στ. 55-57: *ἀλλ' ἄρα κατὰ φύσιν ἀνεπιτήδευτον καὶ ἀτεχνούργητον οὕτως προελθεῖν, ὡς εἶ τι καὶ ἄλλο τῶν αὐτῆς θαυμάτων.*

³⁸⁵ Το ίδιο, σ. 348-350, κεφ. 32, στ. 74-80. Η σύγκριση με τα θαύματα της αρχαιότητας είναι ρητορικό μοτίβο: Ο Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία στους Θεσσαλονικεῖς*, 641C, συνέκρινε τα τείχη της πόλης με αυτά της Βαβυλώνας: *οὕτω σεμνότερον καὶ τῶν Βαβυλῶνος ἐτετείχιστο περιβόλων.* Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Λόγος στον Ἅγιο Δημήτριο*, σ. 151, στ. 56-61, συνέκρινε τις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης με τα θαύματα του αρχαίου κόσμου: *Νεῶν φημί, δότε <μοι> κὰν τούτω μικρὸν ἐνδιατρῖψαι τῷ λόγῳ τῆς θεᾶς βιαζομένῳ τῇ χάριτι, ὧ φίλοθει καὶ φιλέορτοι, ὄν τῶν καλλίστων εἶναι καὶ περικαλλεστάτων ἐπὶ γῆς θεαμάτων καὶ θαυμάτων ἐπέκεινα, οἷον πάλαι τὸ Ρόδιον καὶ ὅσα ἐπὶ τῶν προτέρων λέγεται κατ' αὐτὸ γενόμενα χρόνων,*

αιώνιας Κωνσταντινούπολης, ενώ τα οικοδομήματα της αρχαιότητας ήταν ερείπια, άσχημα, αποκρουστικά και είχαν εξυμνηθεί αδικώς. Η Αγία Σοφία χαρακτηρίστηκε ως ο οφθαλμός της πόλης, η οποία με τη σειρά της ήταν ο οφθαλμός της οικουμένης³⁸⁶. Η εξύμνηση της Αγίας Σοφίας ως το πνευματικό κέντρο της πόλης προσδίδει πνευματικότητα και επιτρέπει την ανάπτυξη του επόμενου θέματος που είναι η πόλη ως πηγή γνώσης μέσα από την παρατήρηση των οικοδομημάτων και των τέχνεργών της.

Η Κωνσταντινούπολη παρουσιάστηκε ως εξέχον πνευματικό κέντρο της οικουμένης (*ταμείον σοφίας άπάσης*). Τα οικοδομήματα και τα τέχνεργά της³⁸⁷ ήταν πηγή γνώσης για όποιον επιθυμούσε να τα παρατηρήσει: *συλλογίζεσθαι και κέρδος έχειν εις γνώμην και σύνεσιν τινά και μνήμην τῶν παλαιῶν και φέρειν νοῦν έντεῦθεν και πάντα σοι πορίζει, συντέλειαν λογισμῶν και σοφία*³⁸⁸. Από τα επιγράμματα που έφεραν ορισμένα θα αντλούσε ασφαλείς πληροφορίες, ενώ από τα άλλα θα μάθαινε πολλά, αν δεν έμενε στην πρώτη οπτική εντύπωση³⁸⁹. Ο Μετοχίτης στηριζόμενος στη θεωρία του Πλάτωνα για την ύπαρξη του υλικού/ορατού κόσμου ως αντανάκλαση του ουράνιου³⁹⁰, υποστήριξε ότι θα μπορούσε να ανασυντεθεί το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης, καθώς η πόλη του παρόντος, παρά τη φθορά που είχε υποστεί, διέσωζε το μεγαλείο της παρελθούσας οικουμενικής πρωτεύουσας.

Με τις εκκλησίες συνδέει ο Μετοχίτης την παιδεία της πόλης. Η παιδεία που καλλιεργούνταν στην Κωνσταντινούπολη είχε χριστιανικό χαρακτήρα, καθώς αναπτυσσόταν στα μοναστήρια και στις εκκλησίες και εξασφάλιζε την ορθότητα της

τῶν άπάντων ούκ ἔστιν ὅστις ιδὼν ἢ ἀκούσας οὐ τίθεται. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* αναφέρθηκε σχεδόν σε όλα τα θαυμάτα του αρχαίου κόσμου και συνέκρινε τα τείχη της πόλης με αυτά της Βαβυλώνας, βλ. έ. κ., σ. 162-163, 180.

³⁸⁶ Για την έννοια του *οφθαλμού της οικουμένης*: Fenster, *Laudes*, σ. 132-167. Hunger, Ο οφθαλμός της οικουμένης. Magdalino, Οφθαλμός της οικουμένης.

³⁸⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 354, κεφ. 32, στ. 132-137.

³⁸⁸ Το ίδιο, σ. 354, κεφ. 32, στ. 138-141.

³⁸⁹ Το ίδιο, σ. 354, κεφ. 32, στ. 141-146: *τὰ μὲν και δι' ἐπιγραμμάτων χειραγωγίας ἐπιδήλου και προόδου σαφοῦς, τὰ δὲ και νύττοντα τὴν διάνοιαν αὐτόθεν αὐτίκα τῶν μὴ μόνον αἰσθήσει και τοῖς φαινομένοις ζώντων και γυμνάζονται και κινουῦντα χρῆσθαι και πλέον ἔτι και περαίνειν ὀτιοῦν ἐκ τῶν ὀρωμένων ἔπειθ' ὕστερον*.

³⁹⁰ Το ίδιο, σ. 356, κεφ. 33, στ. 1-7, 14-16: *και διὰ νοῦ και δι' ὀφθαλμῶν ἐποπτεῖα χορηγοῦσαν σοφίας αὐτὴν ἀφορμὰς και παρασκευὴν λογισμῶν εἰ μάλαι χρῆσθαι και νοῦ περιουσίαν*.

πίστη: ποῦ τοσαῦτα φιλοσοφίας σεμνεῖα καὶ τελεταὶ καὶ μυστήρια καὶ θεωρίας τῶν ὄντων καὶ δογμάτων παντοίων μετουσία τὲ καὶ βακχεία καὶ θειασμός³⁹¹. Ἡ Κωνσταντινούπολη ξεπέρασε τα πνευματικά κέντρα της αρχαιότητας (τὸ μέγα πάλαι τῶν Ἀθηνῶν ὄνομα καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἀπήνθησε τῷ χρόνῳ καὶ γηράσαν ἤδη καὶ διερρηκός, παρῆλθε καὶ τὰ κατὰ τὴν Παλαιστίνην ἄνθη τῆς γλώττης καὶ κάλλη ...καὶ ἢ κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρου μεγαλόπολις βαρβάροις δίδοται³⁹²) καὶ αναδείχθηκε ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν Αθήνα, καθὼς ἦταν μουσεῖον τῶν λόγων, παιδείας ἐστία καὶ ταμεῖον σοφίας ἀπάσης³⁹³. Ἡ ἀνωτερότητα τῆς Κωνσταντινούπολης ἐναντὶ τῆς Αθήνας προβλήθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους λογίους, ὅπως τὸν Θεόδωρο Ὑρτακηνό καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀκροπολίτη³⁹⁴. Ὁ Λάσκαρης στὸν *Εἰς Νίκαιαν*, συνέκρινε τὴν πρωτεύουσα πόλη μετὰ τὴν Αθήνα καὶ υποστήριξε τὴν υπεροχὴ τῆς³⁹⁵, ἰδέα ποὺ υποδηλώνει τὴ σχέση τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον. Ἡ ἀναφορὰ στὴν παιδεία τῆς Κωνσταντινούπολης ολοκληρώθηκε μετὰ τὴ μνεῖα στὴ θεῖα πρόνοια ποὺ ἐξασφάλιζε τὴ δόξα τῆς καὶ δήλωνε τὴν οἰκουμενικότητά τῆς.

Ἡ Κωνσταντινούπολη χαρακτηρίστηκε ὡς ταμεῖον ἀπάσης τῆς οἰκουμένης καὶ τῆς προσδῶθηκαν ιδιότητες, ποὺ εἶχαν παρουσιαστεῖ στὴν πρώτη ἐνότητά, δηλαδὴ ἡ ἰκανότητά τῆς νὰ ἐξασφαλίζει τὰ ἀπαραίτητα ἀγαθὰ στοὺς ἀνθρώπους, λόγῳ τοῦ ἐμπορίου ποὺ εὐνοοῦσε ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέση καὶ τονίστηκε ἡ παρουσία τῶν ξένων. Ἡ πόλη ἔδινε στοὺς ξένους τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν σὲ αὐτὴ σαν νὰ βρίσκονταν στὴν πατρίδα τους, ἀκόμα καὶ ἀν βρίσκονταν σὲ πόλεμον μετὰξὺ τους (προφανῶς ὑπονοεῖ τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις). Ὅμως στὴν Κωνσταντινούπολη ὅλοι συμβίωναν εἰρηνικὰ μετὰ τοὺς κατοίκους τῆς.

Μετὰ τὴ μνεῖα στοὺς σύγχρονους κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης ολοκληρώνεται μιὰ μεγάλη ἐνότητά στὴν ὁποία κυριάρχησε ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος. Ὁ Μετοχίτης ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες φορές ποὺ ἀφήνει νὰ διαφανεῖ μετὰ ἀμεσότητα ἡ σκέψη του, ἀνέφερε ὅτι ἕως τὸ παρὸν σημεῖον τοῦ λόγου προσπάθησε νὰ παρακολουθήσει τὰ ἔργα τῶν ἰδρυτῶν τῆς πόλης, τῶν Ῥωμαίων καὶ

³⁹¹ Το ἴδιο, σ. 358, κεφ. 33, στ. 28-31.

³⁹² Το ἴδιο, σ. 360, κεφ. 33, στ. 40-45.

³⁹³ Το ἴδιο, σ. 360, κεφ. 33, στ. 50-51.

³⁹⁴ Rhoby, *Reminiszzenzen*, σ. 86. Ἀγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 139-140.

³⁹⁵ Βλ. ἑ. α., σ. 78-82.

των Ελλήνων: *καὶ ἔγωγ' ἐσκοπούμην καὶ οἷος τ' ἦν τῶν λόγων ἀρχόμενος εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν καὶ περὶ τῶν μεγάλων καὶ θαυμαστῶν ἐκείνων πράξεων*³⁹⁶.

Οι σύγχρονοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης διέθεταν μια πατρογονική κληρονομιά, γι' αυτό απολάμβαναν δόξα σε όποιο σημείο του κόσμου και αν βρίσκονταν: *καὶ τὸν πολίτην εἶναι τῆς τοιαύτης πόλεως τὸ μέγιστον αὐτίκα κλέος ἔρχεται καὶ περιφανέστατον κάκ μόνης αὐτῆς ἀκοῆς, καὶ τῶν τοσούτων πλεονεκτημάτων τῆς πατρίδος συμπομπέει γε ἡμῖν πάντη καὶ ὀρωμένοις τὲ καὶ ὀρῶσι καὶ ἀκουομένοις γε μὴν ὁ κάλλιστος αὐτόθεν θρίαμβος. Καὶ ὡσπερ οἱ μακρὰς κληρονομοῦντες οὐσίας καὶ πατέρων διαδοχὰς ἐπισήμους, ...ἀπολαύειν ἔχομεν τῆς πάλαι προτέρας περιλάμπρου παρασκευῆς καὶ τοῖς πολλοῖς μακάριοι δοκοῦμεν καὶ ζηλωτοὶ τῆς ζυντυχίας ταύτης ἐκ τῶν προγόνων καὶ τῆς πατρίδος, καὶ νομίζεται θεία τις ἡμῖν μοῖρα τὰ τῆς πόλεως ἀγαθὰ τοσαῦτα καὶ ἡ λαμπρότης τῶν ἔργων τῶν τοῦ παντὸς χρόνου καὶ τῆς τύχης ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ. Καὶ τὴν τύχην γὰρ ταύτην παλαιαὶ πρότερον ἐξ' ἀρχῆς ἀνδραγαθίαι παρεσκεύασαν τῇ πόλει καὶ ἡμῖν καὶ προήγαγον καὶ μέγισται καὶ πολυώνυμοι τῶν ἀπασῶν ἄλλων ὁμοῦ πράξεις καὶ συντέλειαι τῶν οἰκησάντων εἰς τοσοῦτο δὴ διεδέξαντο πάντοθεν καὶ συνεσκεύασαν καὶ κατεστήσαντο καὶ μακρὸς ἐκεῖθεν ὁ ποριστὴς τοῦ κλέους τῇ πόλει χρόνος καὶ συνεχῆς περὶ τὰ κάλλιστα*³⁹⁷. Η πατρογονική κληρονομιά και η πατρίδα διέκρινε τον κάτοικο της Κωνσταντινούπολης. Η πόλη και οι κάτοικοι παρά το πέρασμα του χρόνου διέσωζαν την πατρογονική κληρονομιά, η οποία ήταν εξασφαλισμένη και στο μέλλον.

Ο Μετοχίτης ολοκλήρωσε αυτή την ενότητα αναφερόμενος ξανά στην ίδρυση της πόλης από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες: *τὴν πόλιν ταύτην συνώκησαν τὸ ἀρχαῖον εἰς δεῦρο νῦν ἐκεῖνοι Ῥωμαῖοι τὲ καὶ Ἕλληνες, οἱ καταστησάμενοι σφίσις ὑπὸ χεῖρα πᾶσαν... καὶ ταύτης εἰσὶν ἐπώνυμοι καὶ πολῖται τῆς πόλεως οἱ τῆς οἰκουμένης ἐπώνυμοι*³⁹⁸. Οι ιδρυτές της πόλης επικράτησαν στην οικουμένη, γι' αυτό δεν μπορούσαν να συγκριθοῦν με άλλους λαούς: *οὐ Κελτῶν καὶ Κελτιβήρων καὶ Γαλατῶν ὀπλισμοὶ καὶ φρονήματα μέγιστα καὶ πολλῆς ἰταμότητος καὶ ἀγερωχίας, οὐ Σκυθῶν τάχος, οὐκ Αἰγυπτίων σοφία, οὐχ Ἑλλήνων χρόνοις μακροῖς ἔθιμος ἐλευθερία, οὐ τῶν ἄλλων οὐδὲν ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἐφορώμενον*³⁹⁹.

³⁹⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 386, κεφ. 37, στ. 1-3.

³⁹⁷ Το ίδιο, σ. 384, κεφ. 36, στ. 38-57.

³⁹⁸ Το ίδιο, σ. 386-388, κεφ. 37, στ. 24-29.

³⁹⁹ Το ίδιο, σ. 390, κεφ. 37, στ. 62-67.

Η ανάπτυξη του χριστιανικού παρελθόντος πρόβαλε την Κωνσταντινούπολη ως οικουμενικό, θρησκευτικό και προσκυνηματικό κέντρο από το οποίο απέρρευε η αλήθεια της πίστης. Ο Μετοχίτης χαρακτήρισε την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ως αποστολική, κάνοντας μνεία στον Αποστόλο Ανδρέα⁴⁰⁰, ο οποίος ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη για να διαδώσει την αληθινή πίστη σε όλες τις περιοχές, είτε ήταν ελληνικές είτε βαρβαρικές⁴⁰¹. Η μνεία του Αποστόλου Ανδρέα προβάλλεται για να αντιπαρατεθεί η Κωνσταντινούπολη με τη Ρώμη, η οποία βρίσκεται σε κρίση στις αρχές του 14^{ου} αι. με τη μεταφορά της έδρας του πάπα στην Αβινιόν⁴⁰².

Η υπεροχή του Κωνσταντίνου είναι σαφής, γιατί ήταν ο ιδρυτής, εγκαθίδρυσε τον χριστιανισμό και αναδείχθηκε ισαπόστολος. Η Κωνσταντινούπολη δεν έχασε ποτέ τη χριστιανική της πίστη και ούτε δέχθηκε άλλα δόγματα. Ο μόνος Ρωμαίος αυτοκράτορας που αντιτάχθηκε στον χριστιανισμό ήταν ο Ιουλιανός (331-363 μ.Χ.). Όμως η πόλη δεν τον ανέχθηκε για πολύ, γιατί με τυραννικό τρόπο εναντιώθηκε στη χριστιανική πίστη και συνεπώς πέθανε άδοξος: *ή κακίστη τυραννίς αὕτη καὶ αὐτῆς καὶ τῆς κατ' αὐτὴν εὐσεβείας ταχίστη λυομένη, καὶ πρὶν ἢ καὶ σημῆναι σχεδὸν καὶ ὄ,τι πορρωτάτω γε αὐτῆς καὶ κάκιστ' ἀπαλλάτουσα καὶ πάντων αἴσχιστα*⁴⁰³. Ο Μετοχίτης υπαινίσσεται τον Μιχαήλ Η' (1259-1282) και τη Σύνοδο της Λυών (1274)⁴⁰⁴. Ο Νέος Κωνσταντίνος και νέος ιδρυτής της πόλης, όπως είχε εγκωμιαστεί το 1261, ετάφη εκτός Κωνσταντινούπολης λόγω της ενωτικής του πολιτικής και πέθανε άδοξος.

Η Κωνσταντινούπολη ήταν πρώτη πόλη ανάμεσα στις πόλεις που είχαν πατριαρχία και κάθε μια είχε προσδιορισμένα όρια δικαιοδοσίας. Η Κωνσταντινούπολη υπερείχε όλων γιατί οι άλλες κατακτήθηκαν από τους Άραβες και

⁴⁰⁰ Η διαμάχη για τον αποστολικό χαρακτήρα των δύο εκκλησιών τοποθετείται ήδη στον 5^ο-6^ο αι. μ.Χ. Η σύνδεση του Αποστόλου Ανδρέα με την Κωνσταντινούπολη καλλιεργήθηκε κυρίως στη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Dvornik, *Apostolicity*, σ. 138-299. Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 110-111.

⁴⁰¹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 396, κεφ. 38, στ. 52-60.

⁴⁰² Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 111.

⁴⁰³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 402, κεφ. 38, στ. 118-121.

⁴⁰⁴ Ο Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, τόμ. III, σ. 25-27, διέσωσε ότι ο Μελέτιος τιμωρήθηκε με εκτομή της γλώσσας του επειδή αποκάλεσε δημόσια τον Μιχαήλ Η' Ιουλιανό: *ὁ δ' ἐκτομὴν γλώττης πέπονθεν, ...ὁ δ' ὕβρεως, Ἰουλιανὸν ἄλλον τὸν βασιλέα εἰπὼν κατὰ πρόσωπον*.

έχασαν την ευσέβειά τους. Η αναφορά στον ρόλο του πατριαρχείου (όπως και στο Κεφ. 18), ίσως υποδηλώνει και τις αντιδικίες που αναπτύσσονταν επί Αθανασίου Α΄ μεταξύ των πατριαρχών, όπως του Αλεξανδρείας και του Αντιοχείας, οι οποίοι βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη για να επιλύσουν διάφορα ζητήματα και ενίοτε παρενέβαιναν στη δικαιοδοσία του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης⁴⁰⁵. Ενώ και στο τελευταίο μέρος οι δύο από τις τέσσερις πόλεις με τις οποίες συγκρίνεται η Κωνσταντινούπολη είναι η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια.

Η σύγκριση της Κωνσταντινούπολης με τη Βαβυλώνα, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και τη Ρώμη⁴⁰⁶ αναδείκνυε την υπεροχή της. Η Κωνσταντινούπολη διέθετε το ένδοξο απώτατο παρελθόν και την πατρογονική κληρονομιά, γι' αυτό δεν συγκρινόταν με *τὰς παλαιὰς πόλεις που έχασαν τη δόξα τους* (πιθανόν αναφέρθηκε πάλι στη Ρώμη). Η Κωνσταντινούπολη διέθετε μια νέα ακμή (δηλαδή η ιστορία της πόλης μετά το 1261), γι' αυτό υπερείχε από όσες πόλεις ήκμασαν πρόσφατα (αναφέρεται στις ιταλικές ναυτικές πόλεις)⁴⁰⁷. Τα κριτήρια της σύγκρισης των πόλεων ήταν η θέση, το μέγεθος, τα οικοδομήματα, η απώλεια της δόξας και η ένταξή τους στον βαρβαρικό ή τον ελληνικό κόσμο. Η Βαβυλώνα ξεχώρισε για τα τείχη της, τα οποία όμως ξεπέρασε η Κωνσταντινούπολη, και διέθετε μεγάλη εξουσία η οποία όμως χαρακτηρίστηκε από βαρβαρική τρυφή. Αντίθετα η Κωνσταντινούπολη διέθετε την ελληνική σωφροσύνη και ελευθερία, το μέτρο και τους θεσμούς: *ὥστε καὶ παραβάλλειν πρὸς τὴν ἐνθάδ' Ἑλληνικὴν τῆς πόλεως σωφροσύνην ἐλευθερίαν τὲ καὶ τὸ μεγαλόψυχον ἅμα τῷ μέτρῳ καὶ θεσμοῦς καὶ νόμιμα τῆς φύσεως καθεστῶτα καὶ κοσμίαν καὶ μουσικὴν πάντα διὰ πάντων ἀγωγὴν καὶ ὄντως κατ' ἀνθρώπους προσήκουσαν εὐρυθμίαν τὲ καὶ συμμετρίαν πολιτευμάτων καὶ πάνθ' ἡρμοσμένον*

⁴⁰⁵ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 263-264.

⁴⁰⁶ Για τη ρητορική σημασία της σύγκρισης, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 178. Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, σ. 77-78 συνέκρινε την Κωνσταντινούπολη με τις σημαντικές πόλεις του αρχαίου κόσμου (Τροία, Βαβυλώνα, Καρχηδόνα, Ρώμη, Ιερουσαλήμ) όταν αναφέρθηκε στην άλωση της.

⁴⁰⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 440, κεφ. 42, στ. 172-179: *τῇ παλαιᾷ μεγαλοδοξία καὶ τῷ μεγάλῳ πατρόθεν ἐκ μακροῦ κλήρῳ τὰ τῶν ἐπὶ τούτοις πάντων φρονούντων καὶ τὰς παλαιὰς καὶ ἤδη νεκρωθείσας εὐετηρίας προβαλλομένων εἰς μέσους, ὥστε καὶ παραβάλλειν, καὶ τῇ νέᾳ διαπαντὸς φορᾷ καὶ περιφανείᾳ τοῦ ζῶντος βίου τὰ τῶν ἀμέλει νῦν ἀκμαζόντων καὶ νεαρῶν τῆς τύχης καὶ λαμπρνομένων τὰ παρόντα μόνα καὶ φαινομένα.*

καθόλου βίον⁴⁰⁸. Η Βαβυλώνα υστέρησε διότι ήταν απομονωμένη από τη θάλασσα, γι' αυτό τελικά παρήκμασε. Πράγματι υπέταξε πολλά έθνη αλλά αυτά ήταν βαρβαρικά. Αντίθετα η Κωνσταντινούπολη ήταν μια ηγεμονική δύναμη που περιέλαβε μόνο τα ευγενή έθνη. Γι' αυτό η βαρβαρική αβελτηρία και βλακεία δεν συγκρίνονταν με την ελληνική σοφία και μεγαλοφροσύνη, και η βαρβαρική δουλεία και μικροπρέπεια με την ελευθερία και τη μεγαλοψυχία των Ελλήνων.

Η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια ήταν ένδοξες πόλεις ανάμεσα στους Έλληνες και τους βαρβάρους. Η Αλεξάνδρεια διακρίθηκε για τον ιδρυτή και τη θέση της. Η Αντιόχεια ήταν σπουδαία και μητρόπολη της Συρίας. Ξεχώρισε για το μέγεθος και τα οικοδομήματά της, γι' αυτό άξιζε να μνημονεύεται αιωνίως. Βέβαια η Κωνσταντινούπολη την ξεπέρασε. Οι δύο μακεδονικές πόλεις (*Μακεδονικῶν μεγίστων πόλεων*⁴⁰⁹) υπήρξαν σπουδαίες γιατί ιδρύθηκαν από Έλληνες και διατήρησαν τη φήμη τους ακόμα και όταν καθιερώθηκε ο χριστιανισμός, γι' αυτό συγκαταλέγονταν στις πόλεις της οικουμένης: *τῶν ἐπὶ τῆς οἰκουμένης πόλεων ἀριθμῶ*⁴¹⁰. Όμως οι δύο πόλεις δεν συγκρίνονταν με όσα διέθετε η Κωνσταντινούπολη: θέση, οικοδομήματα, χριστιανική πίστη. Όταν κατακτήθηκαν από τους ασεβείς έχασαν την πίστη τους, την ευτυχία τους και *τὴν ἑλληνικὴν τε καὶ ῥωμαϊκὴν εὐγένειαν*⁴¹¹. Επιπλέον έχασαν το μεγαλείο τους, καθώς από τα οικοδομήματά τους σώζονταν μόνον ερείπια. Το μέγεθός τους δεν συγκρινόταν με αυτό της Κωνσταντινούπολης. Διέθεταν μια μικρή επικράτεια η οποία όμως και αυτή προσαρτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Η Κωνσταντινούπολη νικούσε και την *προτέρα καὶ μεγαλόνυμο Ρώμη*⁴¹² στο μέγεθος, την τοποθεσία, τα λιμάνια, το πλήθος των ανθρώπων και των πλοίων. Η Κωνσταντινούπολη υπερείχε γιατί διέθετε την αρμονική συνύπαρξη των ξένων, το πλήθος και τη λαμπρότητα των δημοσίων και ιδιωτικών οικοδομημάτων, το πλήθος των εκκλησιών, τη διάταξη των στοών, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα θέατρα, τα λουτρά και τα γυμναστήρια. Τα οικοδομήματα προσέδιδαν μεγαλείο στην πόλη και

⁴⁰⁸ Το ίδιο, σ. 448, κεφ. 44, στ. 18-25.

⁴⁰⁹ Το ίδιο, σ. 470, κεφ. 49, στ. 1-2.

⁴¹⁰ Το ίδιο, σ. 460, κεφ. 46, στ. 38-39.

⁴¹¹ Το ίδιο, σ. 464, κεφ. 47, στ. 44-45.

⁴¹² Το ίδιο, σ. 470, κεφ. 49, στ. 3-4.

ήταν απόδειξη της αυτοκρατορικής της υπόστασης⁴¹³. Όμως αν η Ρώμη διέθετε παρόμοια οικοδομήματα, αυτά ανήκαν στην Κωνσταντινούπολη σαν πατρογονική κληρονομιά, που ήταν ένδοξη και αποδόθηκε στους απογόνους. Γι' αυτό η Κωνσταντινούπολη διαδέχτηκε τη Ρώμη.

Ο Μετοχίτης ολοκλήρωσε τον *Βυζάντιο* (το χειρόγραφο δεν σώζει τις τελευταίες γραμμές του κειμένου) αξιοποιώντας το ρητορικό μοτίβο της σύγκρισης με άλλες πόλεις για να δηλώνει την υπεροχή της Κωνσταντινούπολης. Όμως με τη χρήση αυτού του μοτίβου σχηματίζεται η οικουμένη και η θέση της Κωνσταντινούπολης σε αυτή. Ο Μετοχίτης δεν αρνήθηκε τη σχέση της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη, αλλά υποστήριξε τη διαδοχή της: *γνησία τις ἐκεῖθεν ἦκει τῆς οὐσίας καὶ τῶν ὄντων διαδοχῆ τῇ πόλει*⁴¹⁴. Η οικουμένη του 14^{ου} αι. δεν είχε όρια γεωγραφικά αλλά πολιτισμικά. Στη μια πλευρά βρίσκονταν οι βάρβαροι (η Βαβυλώνα) που χαρακτηρίζονταν από τρυφηλότητα και έλλειψη νόμων. Στη μέση βρισκόταν η οικουμένη, δηλαδή ο πολιτισμένος κόσμος στον οποίο ανήκαν η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια και η Κωνσταντινούπολη γιατί είχαν κοινή ιστορική ταυτότητα, *χάρη στην ελληνική και ρωμαϊκή ευγένεια*, τις αρετές των Ελλήνων και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Η Κωνσταντινούπολη σαφώς υπερείχε από τις άλλες δύο πόλεις γιατί αφενός δεν κατακτήθηκε και αφετέρου ήταν η αυτοκρατορική πόλη που διατηρούσε την ελευθερία της ορθόδοξης πίστης. Τέλος στην άλλη πλευρά βρισκόταν η Δύση που διέφερε από το Βυζάντιο, αλλά αν κάποιος διαπίστωνε την ιστορική τους σχέση, θα ήταν βέβαιος ότι η Κωνσταντινούπολη διαδέχτηκε τη Ρώμη.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Οι ιδέες που εκφράστηκαν στον *Βυζάντιο* αναδεικνύονται αν εξετασθούν σύμφωνα με την αυτοκρατορική ιδεολογία που διαμορφώθηκε την περίοδο 1261-1328. Γι' αυτό το λόγο θα αντιπαραβάλλουμε τον *Βυζάντιο* με άλλα εγκώμια της

⁴¹³ Τα οικοδομήματα ήταν αντικείμενο θαυμασμού από τους ξένους επισκέπτες της πόλης και χρησιμοποιήθηκαν και ως μέσο άσκηση διπλωματίας, καθώς επιδεικνύονταν στους διπλωματικούς απεσταλμένους ώστε να προβληθεί η πολιτισμική ανωτερότητα των Βυζαντινών και να δηλωθεί το αυτοκρατορικό κύρος. Βλ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 136-138.

⁴¹⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 476, κεφ. 48, στ. 58-59.

Κωνσταντινούπολης που περιλαμβάνονται στα αυτοκρατορικά εγκώμια των Παλαιολόγων (Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικου Β΄ και Μιχαήλ Θ΄)⁴¹⁵.

Ο Μιχαήλ Η΄ εγκωμιάστηκε από τον Μανουήλ (Μάξιμο) Ολόβολο, ο οποίος συνέθεσε τέσσερεις ετήσιους *Λόγους* για τον αυτοκράτορα (από το 1265 κ. έ.). Το 1273 ο Γρηγόριος Κύπριος συνέθεσε ένα εγκώμιο για τον Μιχαήλ Η΄. Καθώς ένα χρόνο αργότερα ο Μιχαήλ Η΄ προχώρησε στην Ένωση των Εκκλησιών, οι λόγιοι επέλεξαν να κρατήσουν ουδέτερη στάση και η συγγραφή αυτοκρατορικών εγκωμίων έπαυε. Αντίθετα επί της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ παρήχθη ένας σχετικά μεγάλος αριθμός αυτοκρατορικών εγκωμίων, που ωθήθηκε από την ακύρωση της Ένωσης των Εκκλησιών. Η αποκατάσταση της ορθόδοξης πίστης αποτέλεσε κυρίαρχο θέμα στην αυτοκρατορική ιδεολογία. Επί Ανδρόνικου Β΄ εγκώμια για τον αυτοκράτορα συνέθεσαν ο Γρηγόριος Κύπριος το 1285-1290, ο Νικηφόρος Χούμνος το 1285, ο Θεόδωρος Μετοχίτης στις αρχές της δεκαετίας του 1290 και ο Νικόλαος Λαμπηνός το 1305. Το 1295 ο Μάξιμος Πλανούδης εγκωμίασε τον Μιχαήλ Θ΄.

Ο εγκωμιαστικός λόγος επί της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ (1259-1282) διαμορφώθηκε όπως ήταν φυσικό από την επιθυμία να πανηγυριστεί η ανάκτησή της Κωνσταντινούπολης το 1261. Επιπλέον εξυπηρέτησε την ανάγκη της νομιμοποίησης της αυτοκρατορικής εξουσίας του Μιχαήλ Η΄, λόγω του παραγκωνισμού του Ιωάννη Δ΄ Δούκα (1258)⁴¹⁶. Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και η σχέση με τη Δύση διαμόρφωσε την ιδεολογία που αναπτύχθηκε από τους λογίους και κατ' επέκταση τον ρητορικό λόγο για την αυτοκρατορική πόλη.

Ο Μανουήλ Ολόβολος εγκωμίασε τον Μιχαήλ Η΄ ως Νέο Κωνσταντίνο και την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Σιών-Ιερουσαλήμ. Η αυτοκρατορική ιδεολογία έδωσε έμφαση στη θεϊκή υπόσταση του αυτοκράτορα. Ο Ολόβολος χρησιμοποίησε μεταφορικές εικόνες από την Παλαιά Διαθήκη, όπως την εικόνα της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας και της επιστροφής των Ιουδαίων στη γενέθλια γη. Οι Βυζαντινοί μετά την τιμωρία τους επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά στον Μέγα Κωνσταντίνο συμβολίζει την ανάκτηση της πόλης και την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας. Ο Μιχαήλ Η΄ εγκωμιάστηκε ως Νέος Κωνσταντίνος γιατί

⁴¹⁵ Για τους αυτοκρατορικούς εγκωμιαστές της περιόδου 1261-1328 και τον εγκωμιαστικό λόγο για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 39-55, 133-150 και Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 103-105.

⁴¹⁶ Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 41.

ανακατέλαβε την πόλη και γιατί επεδίωξε να εφαρμόσει πολιτική ανάκτησης των χαμένων εδαφών της αυτοκρατορίας. Το προσωνύμιο Νέος Κωνσταντίνος συνδέεται και με το ανοικοδομικό έργο του Μιχαήλ Η΄, ο οποίος επανίδρυσε την πόλη ανακατασκευάζοντας τα ερειπωμένα της οικοδομήματα (τείχη, εκκλησίες, φιλανθρωπικά ιδρύματα κλπ.), λόγω των καταστροφών που υπέστησαν από τη λατινική κατοχή. Η έμφαση που δόθηκε στον Μέγα Κωνσταντίνο συνεχίστηκε και επί Ανδρονίκου Β΄. Όμως οι αυτοκρατορικοί εγκωμιαστές δεν του απέδωσαν τον χαρακτηρισμό Νέος Κωνσταντίνος, για να μην τον συνδέσουν με τον Μιχαήλ Η΄ που προχώρησε στην Ένωση των Εκκλησιών⁴¹⁷. Σύμφωνα με τον Ολόβολο το γεγονός της λατινικής κατάκτησης δεν επιβάρυνε την Κωνσταντινούπολη αφού είχε ανακτηθεί. Η πόλη δεν γέρασε αλλά αναδείχθηκε νεότερη από πριν. Με το ρητορικό σχήμα της νεότητας πανηγυριζόταν η ανάκτηση της πόλης και ξορκιζόταν το παρελθόν. Η ερείπωση της Κωνσταντινούπολης δεν είχε σημασία, αφού χάρη στο οικοδομικό έργο του Μιχαήλ Η΄ η πόλη ανθούσε⁴¹⁸.

Ο Γρηγόριος Κύπριος εξέφρασε ανάλογες ιδέες στον εγκωμιαστικό λόγο του για τον Μιχαήλ Η΄⁴¹⁹. Η Κωνσταντινούπολη ήταν η πατρίδα του αυτοκράτορα. Η δόξα που έλαβε η πόλη κατά την ίδρυσή της ήταν ορατή στο παρόν. Η λατινική κατάκτηση δεν επέφερε το γήρας, αφού με την ανάκτησή της εξασφαλίστηκε η νεότητά της. Οι πρώην κυρίαρχοί της απογοητεύτηκαν το 1261. Η Κωνσταντινούπολη βασίλευε ανάμεσα σε Έλληνες και βάρβαρους, γιατί μόνον βάρβαροι θα μπορούσαν να την είχαν καταστρέψει. Οι καταστροφές των Δυτικών ξεπεράστηκαν, γιατί ο Μιχαήλ Η΄ ανοικοδόμησε την Κωνσταντινούπολη και την οδήγησε στην *αρχαία της κατάσταση*.

Οι λόγιοι (Νικηφόρος Χούμνος, Θεόδωρος Μετοχίτης, Μάξιμος Πλανούδης, Νικόλαος Λαμπηνός) που εγκωμίασαν τον Ανδρόνικο Β΄ και κατ' επέκταση την Κωνσταντινούπολη βασίστηκαν στις ιδέες που ανέπτυξαν ο Ολόβολος και ο

⁴¹⁷ Για τη σύνδεση του Μιχαήλ Η΄ με τον Μέγα Κωνσταντίνο, βλ. κυρίως, Macrides, *New Constantine. Talbot, Restoration*, σ. 251 και 260. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 44. Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 41-55. Για την ανοικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης, βλ. τις παραπάνω μελέτες και επιπλέον, Kidonopoulos, *Konstantinopel*, σ. 230 κ. έ. Talbot, *Building activity*. Magdalino, *Metochites*. Αγορίτσα, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 57-125.

⁴¹⁸ Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Β΄*, σ. 51-77.

⁴¹⁹ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, 345C-385D.

Γρηγόριος Κύπριος για τον Μιχαήλ Η΄. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης στον *Α΄ Βασιλικό Λόγο* για τον Ανδρόνικο Β΄ εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη που ανακτήθηκε από τη δυναστεία των Παλαιολόγων⁴²⁰. Το παρόν μπορούσε να συνδεθεί με το απώτατο παρελθόν χωρίς δυσκολία. Η λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης έχανε την αξία της, αφού η πόλη άκμαζε και παρέμενε η πρώτη μεταξύ των αρχαιότερων. Ο Μάξιμος Πλανούδης στο *Εγκώμιο του Μιχαήλ Θ΄* υποστήριξε ότι η Νέα Ρώμη ξεπερνούσε την παλαιά. Η άλωση ήταν ένα θλιβερό γεγονός το οποίο όμως παρήλθε⁴²¹. Ο Νικόλαος Λαμπηνός στο *Εγκώμιο του Ανδρονίκου Β΄* εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη που την κατοικούσαν οι Έλληνες, γιατί μόνο οι βάρβαροι θα μπορούσαν να την είχαν αλώσει. Η άλωση έχανε την αξία της, καθώς η ιστορική συνέχεια ήταν ορατή. Η πόλη χάρι στον αυτοκράτορα απέκτησε τη νιότη και ξεπέρασε την *πρεσβυτέρα*⁴²². Ο Νικηφόρος Χούμνος με συντομία αναφέρθηκε στην αναγέννηση της πόλης⁴²³.

Ο έπαινος της Κωνσταντινούπολης μέσα από τα ρητορικά μοτίβα της «αδιάκοπης ζωής» και της «νεότητας» απέδιδε την ιστορική πραγματικότητα. Το γεγονός της ανάκτησής της έπρεπε να ενταχθεί στη βυζαντινή ιστορική συνέχεια. Το γιατί οι Βυζαντινοί απώλεσαν την Κωνσταντινούπολη δεν είχε σημασία, αφού είχαν επιστρέψει στην κοιτίδα τους⁴²⁴. Το ιστορικό χάσμα (1204-1261) γεφυρωνόταν από ένα ένδοξο οικουμενικό παρελθόν και την αιωνιότητα της πόλης που ήταν απόδειξη για το παρόν και προφητεία για το μέλλον. Η Κωνσταντινούπολη με τη ρητορική τέχνη παρέμενε άφθαρτη, νέα και αιώνια.

Η ιδεολογία αυτή επηρέασε τον εγκωμιαστικό λόγο του Μετοχίτη για την Κωνσταντινούπολη στον *Α΄ Βασιλικό Λόγο*. Οι ίδιες ιδέες αναπτύχθηκαν και στον *Βυζάντιο* με πιο σύνθετο όμως και περίτεχνο τρόπο. Η ρητορική σύνθεση (άλλωστε ο ίδιος γι' αυτό θεώρησε τον *Βυζάντιο* ως το δεύτερο σημαντικότερο έργο του) σχημάτισε μια ουτοπική αντίληψη για την Κωνσταντινούπολη ως πόλη-σύμβολο του κράτους και της θρησκείας. Τα ιστορικά γεγονότα παραλείφθηκαν και η πραγματικότητα αναδύθηκε με υπαινικτικό τρόπο.

⁴²⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Α΄ Βασιλικός Λόγος*, σ. 142-148, κεφ. 2.

⁴²¹ Μάξιμος Πλανούδης, *Εγκώμιο Μιχαήλ Θ΄*, σ. 62, κεφ. 19, στ. 538-σ. 64, κεφ. 20, στ. 611.

⁴²² Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, σ. 31, κεφ. 8, στ. 34-σ. 34, κεφ. 11, στ. 14.

⁴²³ Νικηφόρος Χούμνος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, σ. 10-11.

⁴²⁴ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Μιχαήλ Η΄*, 373D.

Οι λόγιοι με τον εγκωμιαστικό τους λόγο εξέφρασαν την αυτοκρατορική ιδεολογία που πρόβαλε χάρη στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης την ιστορική συνέχεια και τον οικουμενικό ρόλο του Βυζαντίου. Διαχωριστικός παράγοντας της ιδεολογίας που αναπτύχθηκε για τους δύο αυτοκράτορες είναι η πολιτική σχετικά με το θέμα της Ένωσης των Εκκλησιών. Η Κωνσταντινούπολη συμβόλιζε την ρωμαϊκή-οικουμενική αυτοκρατορία και την πρωτοκαθεδρία της στον χριστιανικό κόσμο. Η πίστη στην παραδοσιακή ιδεολογία της οικουμενικότητας ήταν η εγγύηση για το μέλλον του Βυζαντίου. Ο Μετοχίτης εντάσσεται στο πνεύμα της εποχής του όμως διαφοροποιείται από αυτό γιατί παρότι εγκωμίασε την αυτοκρατορική πόλη σε θριαμβικό τόνο, άφησε να διαφάνει η αγωνία του για τον μέλλον. Το θέμα γίνεται κατανοητό από τον χειρισμό του παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Μετοχίτης έδωσε αποδεικτική αξία στην ιστορία, στηριζόμενος στην οπτική μαρτυρία και στη χρήση ιστορικών βιβλίων: *ἀλλ' ἔστι τὰ παρόνθ' ὡς ἔφην θαυμάζοντα καὶ καθάπαξ οὐδὲ τοῦτ' ἀξίως οὔθ' ὅσον δίκαιον τοῦ πράγματος ὀφθαλμοῖς ἀπτόμενον, ἔτι προσθήκην ἔχειν τὴν μεγίστην ἐπὶ τῷ θαυμάζειν, εἰς τοὺς παλαιοὺς λόγους καὶ τὰς περὶ αὐτῆς ἱστορίας ἀνατρέχοντα καὶ τὴν ἀπαράμιλλον ἐκεῖθεν πομπὴν καὶ τὸ κλέος ἀνέφικτον εἰς ἡμᾶς ἦκον συνεχῆς οὕτω κατὰ παντὸς τοῦ χρόνου*⁴²⁵. Η σημασία που απέδιδε ο Μετοχίτης στην ιστορία αναδεικνύεται και από τις πραγματείες που συνέθεσε για ποικίλα ιστορικά θέματα⁴²⁶.

⁴²⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 134, κεφ. 4, στ. 13-20.

⁴²⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ὑπομνηματισμοὶ: Θρηνοὶ ἐπὶ τῇ τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων ἐλαττώσει τῇ μεταβολῇ τῆς μεγάλης ἐκείνης εὐδαιμονίας. Θρηνοὶ τῶν κατὰ τὴν ἔω τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς κακῶς πραζάντων. Περὶ τῆς Ῥώμης, καὶ ὅπως ἐκ μικρῶν ἀρχῶν τοσοῦτο κράτος καὶ μέγεθος ἀρχῆς κατ' αὐτὴν συνέστη. Περὶ Νουμᾶ Πομπηλίου, δευτέρου βασιλέως τῆς Ῥώμης, καὶ ὅπως τήνικαυτα κατὰ καιρὸν βασιλεύειν ἠρέθη. Ὅπως Ῥωμαῖοι ἐκ μικρῶν τὴν ἀρχὴν πραγμάτων μετὰ πρὸς Πύρρον καὶ Καρχηδονίους ἐξῆς πολέμια εἰς μέγα προῆλθον ἀρχῆς κράτος, καὶ κράτος καὶ φρόνημα σχεδὸν παγκόσμιον. Ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ μεγίστη μοναρχία ἐπὶ τῆς οἰκουμένης ἔοικεν ὑπὸ τῆς θεῆας προνοίας γενέσθαι εἰς εὐδρομίαν τοῦ σωτηριώδους χριστιανικοῦ δόγματος. κ.ά.*

Το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης αναπτύχθηκε σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες για τον έπαινο της πόλης από το γένος⁴²⁷. Ο Μετοχίτης εγκωμίασε από γένους την Κωνσταντινούπολη αναπτύσσοντας τα θέματα του *ιδρυτή*, των *οικιστών* και των *αιτίων*. Ο ιδρυτής σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες είναι θεός, ημίθεος/ήρωας ή άνθρωπος (στρατηγός, βασιλεύς ή ιδιώτης). Η περίπτωση του Κωνσταντίνου είναι μοναδική καθώς εκπλήρωσε τη θεϊκή βούληση για την ίδρυση της πόλης και έφερε τις ιδιότητες του βασιλιά, του ήρωα, του αγίου και του ισαποστόλου. Ο ιδρυτής έδωσε το όνομά του στην πόλη, ακολουθώντας την παράδοση του Μεγάλου Αλέξανδρου⁴²⁸. Η σύγκριση ανάμεσα στον Αλέξανδρο και τον Κωνσταντίνο, την Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη προσέδιδε μεγαλύτερη αίγλη στον βυζαντινό αυτοκράτορα⁴²⁹.

Η μνεία του Κωνσταντίνου και του έργου του (δημιουργία της οικουμενικής αυτοκρατορίας και εγκαθίδρυση του χριστιανισμού) συνθέτει την αφήγηση της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης, ακολουθώντας την αρχαία ρητορική παράδοση της αναφοράς στη μυθική ίδρυση της πόλης⁴³⁰. Ο Ολόβολος στον *Λόγο Β'* του προς τον Μιχαήλ Η' παρουσίασε τον μύθο της ίδρυσης του αρχαίου Βυζαντίου από τον Βύζαντα, εγγονό της Ιούς έπειτα από τον χρησμό που έλαβε από την Πυθία⁴³¹. Με την αναζήτηση της Ιούς που την έκλεψε ο Δίας ξεκινάει ο μύθος της ίδρυσης της Αντιόχειας από τον Λιβάνιο⁴³². Ο Κωνσταντίνος σύμφωνα με τον Μετοχίτη επέλεξε το αρχαίο Βυζάντιο για την κατάλληλη θέση του, γιατί η *αιτία της ίδρυσης* ήταν να βασιλεύσει στην οικουμένη και να ιδρυθεί μια νέα πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για να διαδεχτεί τη Ρώμη. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της θέσης του αρχαίου Βυζαντίου αποδεικνυόταν από την επιθυμία των ηγεμονικών δυνάμεων που κυριάρχησαν στον κόσμο (Πέρσες, Μακεδόνες/Έλληνες, Ρωμαίοι) να το κατακτήσουν. Το έργο του Κωνσταντίνου σηματοδοτούσε την ύπαρξη μιας αυτοκρατορίας που είχε διαδεχθεί τις προηγούμενες. Η αυτοκρατορία του Κωνσταντίνου δεν ταυτιζόταν απόλυτα με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (ή καλύτερα με

⁴²⁷ Βλ. έ. α., σ. 52-55.

⁴²⁸ Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, σ. 17.

⁴²⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 200, κεφ. 10, στ. 12-19.

⁴³⁰ Pernot, *Rhétorique*, σ. 209-210.

⁴³¹ Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Β'*, σ. 56.

⁴³² Λιβάνιος, *Αντιοχικός*, σ. 451, κεφ. 44, στ. 1-6.

τη μη εκχριστιανισμένη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία), γιατί ο Κωνσταντίνος είχε εγκαθιδρύσει το χριστιανισμό δίνοντας αγώνες εναντίον του *Μαζεντίου*, του *Μαξιμίνου* και του *Λικινίου*.

Η αφήγηση της ίδρυσης της πόλης αποσκοπούσε στην περιγραφή ενός διακριτού κόσμου, που διαχώριζε τους Βυζαντινούς του 14^{ου} αι. από τη Δύση. Ο Μετοχίτης απέφυγε σκόπιμα να συνδέσει την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης με την ιστορική παράδοση της Νέας Ρώμης. Σαφής μνεία στη σχέση της Νέας και της Παλαιάς Ρώμης έγινε μόνο στο τέλος του εγκωμίου για να δηλωθεί η ήττα της Παλαιάς από τη Νέα. Ο Μετοχίτης διαχώρισε τη θέση του απέναντι σε όποια προσπάθεια ταύτισης των δύο κόσμων που θα μπορούσε να πιστοποιηθεί από την κοινή ρωμαϊκή κληρονομιά. Ο ιδρυτής της πόλης ήταν ο πρώτος χριστιανός ρωμαίος αυτοκράτορας⁴³³. Οι όροι Ρωμαίος και ρωμαϊκός χρησιμοποιήθηκαν ελάχιστα και επιλεκτικά. Ο όρος που επικρατεί είναι η *ήγεμονία τῶν Ρωμαίων* για να δηλωθεί το Βυζαντινό κράτος. Σε άλλο σημείο ο κόσμος από γεωγραφική άποψη διαιρέθηκε στις περιοχές των Ρωμαίων και των βαρβάρων, και τις *έντεῦθεν* (δηλαδή τις βυζαντινές)⁴³⁴. Οι *βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων* είναι όσοι προηγήθηκαν του Κωνσταντίνου και δεν ασπάστηκαν τον χριστιανισμό.

Η αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή η ιστορία της πόλης του αρχαίου Βυζαντίου, δεν παρουσιάστηκε αυτόνομα αλλά ενσωματώθηκε στην αφήγηση της ίδρυσης της πόλης από τον Κωνσταντίνο. Το θέμα της ιστορίας του αρχαίου Βυζαντίου (αρχική ίδρυση πόλης στη Χαλκηδόνα, χρησμός από την Πυθία για την ίδρυση πόλης στη Θράκη, η ελληνική καταγωγή των κατοίκων και τα επιτεύγματά τους, η συμμαχία του με τις ελληνικές πόλεις και ο πόλεμος εναντίον των Περσών) διασπάστηκε και αναπτύχθηκε διαδοχικά, μεταξύ μεγάλων τμημάτων του κειμένου, όπου εγκωμιάστηκε το μεγαλείο του Κωνσταντίνου. Ο Ηρόδοτος διέσωσε ότι οι Χαλκηδόνιοι ίδρυσαν λανθασμένα την ομώνυμη πόλη αντί του Βυζαντίου (Κεφ. 6) και οι κάτοικοί του ήταν οι Έλληνες-Δωριείς που αντιτάχθηκαν στους Πέρσες (Κεφ. 14). Ακόμα και το γεγονός της κατάκτησης της αρχαίας ελληνικής πόλης του Βυζαντίου από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία αναμορφώθηκε, καθώς οι Ρωμαίοι παρουσιάστηκαν ως ένας από τους λαούς (Πέρσες, Μακεδόνες, Ρωμαίοι) που ήθελαν να το κατακτήσουν. Η επιλογή του Μετοχίτη ήταν σκόπιμη

⁴³³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 250, κεφ. 16, στ. 30-40.

⁴³⁴ Το ίδιο, σ. 150, κεφ. 6, στ. 6-8.

ώστε να μην είναι άμεσα εμφανής η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με την αρχαία της ιστορία. Η αρχαία πόλη του Βυζαντίου παρουσιάστηκε ως κορυφή του ελληνικού κόσμου που είχε αντιταχθεί σε όποιον επεδίωξε να την κατακτήσει και έτσι πέτυχε να διατηρήσει την ελευθερία της Ελλάδας. Η ιδέα αυτή λειτουργεί συμβολικά για την Κωνσταντινούπολη που αποτελεί την κορυφή ενός βυζαντινού-ελληνικού κόσμου που αντιτάσσεται στον βαρβαρικό.

Η ιστορία του αρχαίου Βυζαντίου δεν αναπτύχθηκε από τους εγκωμιαστές της αυτοκρατορικής πόλης (Γρηγόριος Κύπριος, Νικόλαος Λαμπηνός, Μάξιμος Πλανούδης) στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω. Αυτοί αναφέρθηκαν μόνον στην επιλογή του αρχαίου Βυζαντίου από τον Κωνσταντίνο για την ίδρυση μιας αυτοκρατορικής πόλης. Οι δύο πρώτοι έδωσαν έμφαση στην *αιτία της ίδρυσης* της πόλης, δηλαδή την ίδρυση μιας πόλης για να βασιλεύσει στην οικουμένη. Έτσι συνέδεσαν τους σύγχρονους αυτοκράτορες με τον Κωνσταντίνο. Ο Γρηγόριος Κύπριος στο *Εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄* αναφέρθηκε μόνον στον ιδρυτή, ο οποίος επέλεξε το αρχαίο Βυζάντιο για την κατάλληλη γεωγραφική του θέση (*μέση κεῖται τῆς γῆς*⁴³⁵) για να εγκωμιάσει τις οικουμενικές βλέψεις του αυτοκράτορα. Ο Νικόλαος Λαμπηνός αναφέρθηκε στον Κωνσταντίνο που ίδρυσε μια πόλη ως μνημείο των έργων του, μεταξύ των οποίων ξεχώριζε η εγκαθίδρυση του χριστιανισμού έναντι των ασεβών⁴³⁶. Ο Μάξιμος Πλανούδης μνημόνευσε τον ιδρυτή της πόλης που επέλεξε το αρχαίο Βυζάντιο και εγκαθίδρυσε τον χριστιανισμό, όμως είναι ο μόνος που πρόβαλε την ιστορική σχέση της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη: *εἰ μὲν τὴν πρεσβυτάτην καὶ τὴν ἀνέκαθεν ἐξετάζειν ἐθέλοις ... Ρώμη τυγχάνει*⁴³⁷.

Η ιστορία του αρχαίου Βυζαντίου, πριν από τον Μετοχίτη, αναπτύχθηκε μόνον από τον Ολόβολο στον *Λόγο Β΄* προς Μιχαήλ Η΄⁴³⁸: Ο Βύζαντας ήταν γιος της Κορόεσσας, κόρης της Ιούς. Η πόλη ιδρύθηκε έπειτα από χρησμό της Πυθίας που υποστήριζε ότι όσοι θα ίδρυναν πόλη στη Θράκη, στην είσοδο του Εύξεινου Πόντου θα ήταν ευτυχισμένοι. Λόγω της κατάλληλης θέσης οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου ήταν ευτυχισμένοι, όπως και οι κάτοικοι του 13^{ου} αι. γιατί ο Μιχαήλ Η΄ απελευθέρωσε την Κωνσταντινούπολη. Οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου

⁴³⁵ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Μιχαήλ Η΄*, 349C.

⁴³⁶ Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, σ. 34, κεφ. 12, στ. 15-31

⁴³⁷ Μάξιμος Πλανούδης, *Εγκώμιο Μιχαήλ Θ΄*, σ. 62, κεφ. 19, στ. 538-540.

⁴³⁸ Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Β΄*, σ. 56, στ. 1-37 και σ. 57, στ. 1-13.

κατασκεύασαν τείχη και ήταν ανδρείοι αφού ξεπερνούσαν τους Σπαρτιάτες και τους Σαλαμινίους και απολάμβαναν την ειρήνη. Όταν ο κόσμος κυριεύθηκε από την τέταρτη ηγεμονική δύναμη, τους Ρωμαίους (είχαν προηγηθεί η ηγεμονία των Ασσυρίων, των Περσών και των Μηδών και του Αλεξάνδρου, γιου του Φιλίππου), η πόλη κατακτήθηκε από τον Σεβήρο. Μετά από χρόνια χάρη στη θεία πρόνοια η πόλη δέχθηκε τη βασιλική εξουσία του Κωνσταντίνου που τον διαδέχθηκε ο Μιχαήλ Η΄, όχι ως κληρονόμος αλλά ως νέος ιδρυτής της πόλης.

Ο Ολόβολος και ο Μετοχίτης χρησιμοποίησαν το ίδιο θέμα για την ιστορία του αρχαίου Βυζαντίου με τη διαφορά ότι ο Ολόβολος το πρόβαλε ως μυθικό παρελθόν, ενώ ο Μετοχίτης το ενέταξε στην ιστορική πραγματικότητα, συνδέοντάς το με τη διάκριση του κόσμου σε ελληνικό και βαρβαρικό. Η αντίληψη για την ύπαρξη ενός κόσμου που διακρίνεται σε ελληνικό (Βυζάντιο) και βαρβαρικό (Δύση) διατυπώθηκε παλαιότερα από τον Γρηγόριο Κύπριο στο *Εγκώμιον του Μιχαήλ Η΄* (1273)⁴³⁹. Την ίδια ιδέα διατύπωσε και ο Λαμπηνός στο *Εγκώμιον του Ανδρονίκου Β΄* (1305)⁴⁴⁰. Η αντίληψη του Μετοχίτη για τη διάκριση του κόσμου σε ελληνικό και βαρβαρικό είναι διαφορετική, διότι προσδιόρισε γεωγραφικά τον ελληνικό κόσμο, με όριο τον Βόσπορο, έχοντας σχεδόν αφήσει έξω τον μικρασιατικό χώρο, καθώς αναγνώρισε την αδυναμία του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει την τουρκική εξάπλωση. Ο Μετοχίτης είναι ο μόνος που θεώρησε το αρχαίο Βυζάντιο ιστορική συνέχεια της Κωνσταντινούπολης εστιάζοντας στην ελληνική ταυτότητα των κατοίκων του που προσδιορίστηκε από το γένος τους. Όμως οι ιδέες του διατυπώθηκαν υπαινικτικά, επειδή ενδεχομένως αναγνώριζε ότι καινοτομούσε. Γι' αυτό τις ενέταξε στην αφήγηση του οικουμενικού μεγαλείου της πόλης που οφειλόταν στον ιδρυτή της, τον Κωνσταντίνο.

Οι αρχαίοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης δεν απασχόλησαν τους εγκωμιαστές της αυτοκρατορικής πόλης. Επί παραδείγματι ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης (1250-1321) στο *Εγκώμιον του Αγίου Κωνσταντίνου* αναφέρθηκε στην επιλογή του αρχαίου Βυζαντίου από τον Κωνσταντίνο και περιέγραψε με αρνητικούς χαρακτηρισμούς τους κατοίκους του: *Οί δ' ἐπὶ τοῦ θείου τοῦ δε βασιλέως τὴν πόλιν ταύτην οἰκοῦντες, βαρβαρικώτερον διηγόν· τὴν ὑποταγὴν ἀναινούμενοι, τὴν εὐνομίαν οὐ φέροντες· καὶ ὅλως ἔκφυλοί τινες ἐτύγχανον ἄνθρωποι· πρὸς οὓς ὁ βασιλεὺς στέλλει,*

⁴³⁹ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιον Μιχαήλ Η΄*, 352Α.

⁴⁴⁰ Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιον Ανδρονίκου Β΄*, σ. 31-32, κεφ. 8.

προστάσων τῆς ἀπονοίας ἐκστῆναι καὶ ὑποκύψαντες τῷ κράτει, τῷ τῆς ἀρχῆς πληρώματι συνελθεῖν, καὶ τῇ ὀλομελείᾳ τοῦ παντὸς συναφθῆναι· οἳ δ' οὐδὲ ὧτα δοῦναι τοῖς λόγοις θελήσαντες, ἑαυτοῖς τε τοῦτον ἐκπολεμοῦσι, καὶ πρὸς πόλεμον σφᾶς εὐτρεπίζουσιν⁴⁴¹. Η περιγραφή του Ακροπολίτη είναι αντίθετη από αυτήν του Μετοχίτη: *Βυζάντιοι, τάρχαϊα Δωριεῖς γένος, τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ τὸ ἀρεϊκώτερον. Ἄλλου μὲν γὰρ ἄλλο τι τῶν Ἑλληνικῶν ἐθνῶν, Δωριεῖς δ' ἐδόκουν τὸ ἐξαρχῆς ἠρρενῶσθαι παρ' οὐστυνασοῦν, καὶ τοῦτο μὲν Δωριέων ὀπλιτικὸν τῶν παντῶν Ἑλλήνων τὸ ἀκμαιότερον, ... εἶχον μὲν γε ἐν προβόλων ἀεὶ μοίρα καὶ σκοπῶν τάξιν ἐν προμάχοις τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ Βυζάντιοι*⁴⁴².

Συνεπώς, οι λόγιοι στα αυτοκρατορικά εγκώμια της περιόδου 1261-1328 εστίασαν στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Κωνσταντίνο που επέλεξε το αρχαίο Βυζάντιο για την κεντρική γεωγραφική του θέση ώστε να εγκαθιδρύσει την αυτοκρατορία και τον χριστιανισμό. Η Κωνσταντινούπολη πριν τον Κωνσταντίνο μοιάζει να μην έχει παρελθόν, ούτε αρχαίο ελληνικό ούτε και ρωμαϊκό. Ακόμα και η σχέση της με την πρεσβυτέρα Ρώμη παραλείφθηκε, λόγω της άλωσης του 1204 και της οικουμενικής πολιτικής του Μιχαήλ Η'. Επί Ανδρονίκου Β' η ανθενωτική του πολιτική μεγέθυνε το χάσμα των δύο κόσμων και οι εγκωμιαστές εστίασαν στη διασφάλιση του ορθόδοξου δόγματος. Μόνον ο Μάξιμος Πλανούδης αναφέρθηκε στη σχέση της Ρώμης με την Κωνσταντινούπολη. Η ουδέτερη στάση του οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε αρχίσει να προσεγγίζει τη λατινική γραμματεία και να μεταφράζει έργα. Οι λόγιοι που πρόβαλαν την απόσταση που τους χώριζε από τους Δυτικούς, παρέλειψαν την ιστορική παράδοση της Νέας Ρώμης και έδωσαν έμφαση στην οικουμενική και χριστιανική αυτοκρατορία του Κωνσταντίνου. Η ιδεολογική τοποθέτηση των λογίων απέναντι στη Δύση διαπέρασε τη ρητορική τους, που υποστήριζε το αυτοκρατορικό έργο και διαμόρφωσε το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης για να αποδειχθεί η απόσταση από τη Δύση.

Το δεύτερο στοιχείο που διαμορφώνει την ιστορία της Κωνσταντινούπολης κατά την ίδρυσή της είναι οι *οικιστές* της, δηλαδή οι κάτοικοι του 4^{ου} αιώνα. Οι *οικιστές* σύμφωνα με τη ρητορική διαιρούνται κατά το γένος τους σε Έλληνες (Αιολείς, Δωριεῖς, Ίωνες) και βάρβαρους⁴⁴³. Σύμφωνα με τον Μετοχίτη οι κάτοικοι

⁴⁴¹ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Εγκώμιο του Αγίου Κωνσταντίνου*, σ. 26, στ. 2-10.

⁴⁴² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 236-238, κεφ. 14, στ. 30-34, 49-51.

⁴⁴³ Βλ. έ. α., σ. 53.

του αρχαίου Βυζαντίου, ήταν Δωριείς, το ανδρειότερο φύλλο των Ελλήνων⁴⁴⁴. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης του 4^{ου} αι. ήταν οι πρώτοι των Ελλήνων και οι Ρωμαίοι ευγενείς⁴⁴⁵. Ο Μετοχίτης παρουσίασε το γένος των κατοίκων και τη συνεισφορά τους στην ίδρυση και ανοικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης (Κεφ 19). Στους Ρωμαίους και στους Έλληνες *οικιστές* αναφέρθηκε πάλι (Κεφ. 37), για να προσδιορίσει πλέον τους κατοίκους του 14^{ου} αιώνα. Ανάμεσα στα δύο σημεία του λόγου παρεμβάλλεται μια διαρκής αντιπαραβολή του παρελθόντος (ίδρυση της Κωνσταντινούπολης) με το παρόν, ώστε να αναδειχθεί η διασφάλιση της ιστορικής κληρονομιάς του 4^{ου} αιώνα.

Η ταυτότητα των κατοίκων σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες προσδιορίζεται και από τις *επιτηδεύσεις* τους, δηλαδή τα επιτεύγματά τους⁴⁴⁶. Οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου, οι Έλληνες-Δωριείς αντιστάθηκαν στον Σεβήρο, γιατί διακρίνονταν για τις *αρετές* τους, την ανδρεία, το μέτρο, τη δικαιοσύνη και την ευνομία. Οι κάτοικοι του 4^{ου} αι. διακρίνονταν για τα *έργα* και τις *αρετές* τους, γιατί συνέβαλλαν στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ανοικοδομώντας την. Τα στοιχεία αυτά προσδιόριζαν τους κατοίκους του 14^{ου} αι. καθώς και η αντιπαραβολή τους με τους Δυτικούς. Οι Δυτικοί είχαν λεηλατήσει την πόλη και επαίρονταν για την παλαιά τους δόξα σε αντίθεση με τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης που δεν ήταν προσκολλημένοι στο παρελθόν και προσέθεταν με τα *έργα* τους νέα οικοδομήματα στην πόλη, ακολουθώντας τους προγόνους τους και αποδεικνύοντας την ευσέβειά τους με την ανοικοδόμηση εκκλησιών.

Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης του 14^{ου} αι. στον *Βυζάντιο* δεν ονομάζονται ποτέ με μια λέξη, γιατί διαμορφώνονται από το γένος και τις *αρετές* των Ελλήνων και των Ρωμαίων, και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Ο κάτοικος του 14^{ου} αι. προσδιορίστηκε ως *πολίτης* της Κωνσταντινούπολης και της οικουμένης, γιατί σε όποιο μέρος και αν βρισκόταν θα ξεχώριζε για το κλέος και την περηφάνια του από το άκουσμα και μόνον του ονόματος της πόλης του⁴⁴⁷. Η ιδέα αυτή στηρίζεται στην πρόσληψη του κόσμου ως οικουμένη και προέρχεται από τη ρητορική της ύστερης

⁴⁴⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 236-243, κεφ. 14, στ. 27-99.

⁴⁴⁵ Το ίδιο, σ. 262, κεφ. 19, στ. 8-σ.264, κεφ. 19, στ. 27.

⁴⁴⁶ Βλ. έ. α., σ. 55.

⁴⁴⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 382-383, κεφ. 36, στ. 31-57.

αρχαιότητας. Η Κωνσταντινούπολη ήταν μια μορφή *κοινοπολιτείας*⁴⁴⁸, ιδέα που αντλήθηκε από τον *Εἰς Ρώμην* του Αἰλίου Αριστείδη⁴⁴⁹. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ταυτιζόταν με την οικουμένη, η οποία ενοποιείτο χάρι στη Ρώμη που υπερείχε όλων των πόλεων⁴⁵⁰, τη θέση της οποίας τον 14^ο αι. κατείχε η Κωνσταντινούπολη.

Το θέμα της ταυτότητας των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης του 14^{ου} καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του *Βυζάντιου* (Κεφ. 10-37). Οι κάτοικοι προσδιορίζονται από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους προγόνους τους και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη τους. Η ταυτότητα του κατοίκου της πόλης διαμορφώθηκε από τη σχέση του με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, όμως ο Μετοχίτης έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην ελληνική τους ταυτότητα, καθώς προσδιόρισε τα χαρακτηριστικά του αρχαίου κατοίκου της Κωνσταντινούπολης, του *Βυζάντιου*, διατυπώνοντας την ιδέα του προσεκτικά στο πλαίσιο της αφήγησης του έργου του Κωνσταντίνου.

Η ελληνική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης και των κατοίκων της αναδεικνύεται και μέσα από το θέμα της πάλης του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο. Το σχήμα Έλληνας-βάρβαρος με την άλωση του 1204 απέκτησε νέο περιεχόμενο καθώς για τους Βυζαντινούς οι Δυτικοί ήταν βάρβαροι. Ο Νικήτας Χωνιάτης κατηγόρησε τους Δυτικούς ως βαρβάρους, γιατί λεηλάτησαν την πόλη και κατέστρεψαν τα αγάλματά της⁴⁵¹. Ο Ολόβολος εγκωμίασε τον Μιχαήλ Η΄ που απελευθέρωσε την πόλη από τους βαρβάρους⁴⁵². Ο Γρηγόριος Κύπριος αναφέρθηκε στο ελληνικό γένος των κατοίκων που κατοικούσαν την Κωνσταντινούπολη⁴⁵³ και τους βαρβάρους που την κατέστρεψαν⁴⁵⁴. Για τον Λαμπηνό η Κωνσταντινούπολη ήταν η μητρόπολη της οικουμένης που κατοικούνταν από Έλληνες και βάρβαρους⁴⁵⁵.

⁴⁴⁸ Το ίδιο, σ. 372, κεφ. 35, στ. 45-47.

⁴⁴⁹ Αἴλιος Αριστείδης, *Εἰς Ρώμην*, σ. 109, κεφ. 66, στ. 27-28.

⁴⁵⁰ Το ίδιο, σ. 93, κεφ. 8, στ. 22-σ. 95, κεφ. 13, στ. 13.

⁴⁵¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 649, στ. 79-81: *τῶν ἐν τῷ ἰππικῷ ἵσταμένων ἀγαλμάτων καὶ ἀλλοίων θαυμαστῶν ἔργων τὴν καταστροφὴν παρῆκαν οἱ τοῦ καλοῦ ἀνέραστοι οὗτοι βάρβαροι.*

⁴⁵² Μανουήλ Ολόβολος, *Β΄ Βασιλικός Λόγος*, σ. 83, στ. 24-25.

⁴⁵³ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, 393Α: *τὸ δὲ γένος ὁποῖον; τὸ ἐπισημότερον Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων τῶν τῆδε, ὃ καὶ εἰς κόσμου προσθήκην καὶ λαμπρότητα γέγονε τῆ πατρίδι.*

⁴⁵⁴ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Μιχαήλ Η΄*, 352Α, 373Α-С: *ὑπὸ χειρας βαρβάρων ἐλθεῖν.*

⁴⁵⁵ Νικόλαος Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*, σ. 31, κεφ. 8, στ. 36-37.

Οι λόγιοι μετά το 1261 αξιοποίησαν τη διαίρεση του κόσμου σε ελληνικό και βαρβαρικό για να διαχωριστούν από τους βάρβαρους Δυτικούς. Η ελληνική συνείδηση των Βυζαντινών υπερέιχε γιατί σηματοδοτούσε την απόστασή τους από τη Δύση, υπεροχή που οφειλόταν στις *αρετές* του ελληνικού κόσμου⁴⁵⁶. Ο Μετοχίτης ακολούθησε την αντίληψη αυτή δίνοντας, όμως μεγαλύτερη έμφαση στη ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών, γιατί εστίασε στο γένος των αρχαίων κατοίκων και αντιλήφθηκε την απώλεια του μικρασιατικού χώρου από την τουρκική επέκταση. Ο προβληματισμός του αυτός είχε εκφραστεί παλαιότερα στον *Β΄ Βασιλικό Λόγο* προς τον Ανδρόνικο Β΄⁴⁵⁷, που έχει θεωρηθεί ότι είναι από τις πρωιμότερες αναφορές στους Βυζαντινούς ως Έλληνες στην υστεροβυζαντινή περίοδο⁴⁵⁸.

Η στάση των λογίων απέναντι στην ελληνική ταυτότητα του Βυζαντίου έχει το υπόβαθρό της στην ιδεολογία που καλλιεργήθηκε στα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας⁴⁵⁹. Οι λόγιοι που υποστήριζαν την ελληνική ταυτότητα του βυζαντινού κόσμου, όπως ο Γρηγόριος Κύπριος και ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ήταν άνθρωποι που είχαν εκπαιδευτεί στη Νίκαια πριν και μετά το 1261, όπου είχε επιτευχθεί σύμφωνα με τον Λάσκαρη *το καινόν*, δηλαδή ο συγκερασμός των αρετών του αρχαίου ελληνικού κόσμου και της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης⁴⁶⁰. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης στον *Εἰς Νίκαιαν* υποστήριξε ότι η Νίκαια ξεπέρασε το σύμβολο του ελληνικού κόσμου, την Αθήνα, και ο Γρηγόριος Κύπριος επιθυμούσε ως νέος να εκπαιδευτεί στην Αθήνα της εποχής του, τη Νίκαια. Η τότε αυτοκρατορική πόλη ήταν το κέντρο του πολιτισμένου κόσμου ή της οικουμένης που βρισκόταν στον αντίποδα των βαρβάρων που την κατέστρεψαν το 1204. Οι Δυτικοί-βάρβαροι διέφεραν από τους Βυζαντινούς ως προς τις αρετές και τη χριστιανική πίστη, που απειλούνταν από το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών.

Το θέμα του παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης αναπτύχθηκε και με την αναφορά στα οικοδομήματά της που αποδείκνυαν ότι διαρκώς ανανεωνόταν και

⁴⁵⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[III], σ. 448, κεφ. 44, στ. 18-25, σ. 452, κεφ. 45, στ. 30-39.

⁴⁵⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Β΄ Βασιλικός Λόγος*, σ. 336, στ. 3: *ὑπὲρ τῆς τῶν σῶν Ἑλλήνων σωτηρίας*.

⁴⁵⁸ Laiou, *Constantinople*, σ. 78.

⁴⁵⁹ Kaldellis, *Hellenism*, σ. 368-388.

⁴⁶⁰ Βλ. έ. α., σ. 81-82.

άνθιζε. Η ανανέωση της πόλης μαρτυρούσε τη σχέση του παρόντος με το παρελθόν. Τα ερειπωμένα οικοδομήματα δεν επιβάρυναν το παρόν αλλά προσέθεταν στο κάλλος και τη δόξα της και ήταν η ευκαιρία για τους κατοίκους να προσθέτουν νέα οικοδομήματα και να ανανεώνουν την πόλη τους. Η προβολή της ανανεούμενης πόλης γεννήθηκε από την ερειπωμένη Κωνσταντινούπολη που αντίκρισαν οι Βυζαντινοί το 1261 και περιβλήθηκε από τη ρητορική που είχε προδιαγράψει ότι μια πόλη πρέπει να εγκωμιάζεται ως διαρκώς νέα⁴⁶¹.

Τις καταστροφές στα οικοδομήματα και τα τέχνηρα μνημόνευσε ο Νικήτας Χωνιάτης μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και εστίασε στην καταστροφή των αγαλμάτων⁴⁶². Μετά την ανάκτηση της πόλης ο Ολόβολος και ο Γρηγόριος Κύπριος αναφέρθηκαν στις καταστροφές, οι οποίες συνδυάστηκαν με το γεγονός της ανοικοδόμησης από τον Μιχαήλ Η΄ και προβλήθηκε η ιδέα της διαρκώς ανανεούμενης πόλης. Ο Ολόβολος αναφέρθηκε στις καταστροφές των Ιταλών και εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη ως διαρκώς ανανεούμενη, χάρη στο οικοδομικό έργο του Μιχαήλ Η΄. Η ικανότητα της πόλης να ανανεώνεται ήταν ένα χαρακτηριστικό που είχε αποκτήσει από τον Κωνσταντίνο, ο οποίος στην αρχή την ονόμασε *Άνθουσα*, καθώς της απέδωσε την Τύχη της πόλης (όπως η Ρώμη κατείχε την Τύχη και ονομαζόταν *Flora*⁴⁶³), γι' αυτό θα ανθούσε και όταν βασίλευε ο Μιχαήλ Η΄⁴⁶⁴. Οι Ιταλοί σαν θηρία λεηλάτησαν την πόλη και τύφλωσαν τον οφθαλμό της οικουμένης. Κατέστρεψαν τα τείχη, τις εκκλησίες και την Αγία Σοφία, αφαίρεσαν το χρυσάφι που στόλιζε τα βασιλικά ανάκτορα και τον μόλυβδο από τις στέγες. Ακόμα κατέστρεψαν τον υπόδρομο, την αγορά, τα θέατρα, τους δρόμους, τις στοές, τα λουτρά, τις οικίες, τα αρχαία αγάλματα, ακόμα και τους τάφους προκειμένου να

⁴⁶¹ Ήδη τον 12^ο αι. ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (1115–1195/6) χρησιμοποίησε το λογοτεχνικό μοτίβο του γήρατος και της νεότητας για να εγκωμιάσει την ανακαίνιση των τειχών της Θεσσαλονίκης από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνού: *καὶ ὅσα πρὸς γῆρας ἄλλως ἀπήγαγεν, ἐπανέκαμψαν εἰς τὸ ἀκμαῖον, καὶ νεότησιον τέθηλε*. Παρατίθεται από Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 25, υποσ. 84. Επίσης το ρητορικό σχήμα γήρας-νεότης χρησιμοποιήθηκε και από τον Κωνσταντίνο Μανασσή, *Σύντομο Χρονικό*, στ. 2321-2322: *Ρώμην τὴν ἀρρητίδωτον, τὴν μῆποτε γηρῶσαν.. Ρώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην*.

⁴⁶² Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 647-655.

⁴⁶³ Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, σ. 48-53.

⁴⁶⁴ Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος Β΄*, σ. 57, στ. 21-23.

βρουν θησαυρούς⁴⁶⁵. Ο Μιχαήλ Η΄ ήταν ο ανακαινιστής που έδωσε ξανά αίγλη στην πόλη. Ο Γρηγόριος Κύπριος αναφέρθηκε στις καταστροφές των βαρβαρικών χεριών που έκαναν παρανάλωμα την πόλη και τύφλωσαν τον οφθαλμό της οικουμένης. Η πόλη ερειπώθηκε και το αδιανόητο *κάλλος* των εκκλησιών χάθηκε. Κάθε δημόσιο και ιδιωτικό οικοδόμημα (τα λουτρά, οι στοές, οι αγορές) καταστράφηκε και έβλεπε κανείς μόνο τους κίονες ανάμεσα στα ερείπια, ώστε να αναρωτιέται αν υπήρξε ποτέ η πόλη. Ο Μιχαήλ Η΄ κατάφερε να οδηγήσει την πόλη στην αρχαία της κατάσταση ανοικοδομώντας τα τείχη, τις εκκλησίες, τα μοναστήρια και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Έτσι η πόλη πέρασε από το γήρας στη νιότη και κατάφερε να αποκτήσει ξανά τα πρεσβεία⁴⁶⁶.

Η ιδέα της ανανεούμενης πόλης που διαρκώς ανθίζει χωρίς να επιβαρύνεται από το παρελθόν αξιοποιήθηκε από τρεις γενιές λογίων για να περιγράψει την ιστορική πραγματικότητα. Η πρώτη γενιά (Ολόβολος και Γρηγόριος Κύπριος) διαμόρφωσε τη σημασία της για να εγκωμιαστεί η ανοικοδόμηση της ερειπωμένης Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄· η δεύτερη γενιά (Μετοχίτης, Λαμπηνός, Χούμνος, αν και χρησιμοποίησε την ιδέα για τη Θεσσαλονίκη⁴⁶⁷) ακολούθησε τη ρητορική των προηγούμενων χρόνων, καθώς επί της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ τα πολιτικά ζητήματα ήταν κοινά. Στην τρίτη γενιά ανήκει ο Νικηφόρας Γρηγοράς, μαθητής του Μετοχίτη, ο οποίος χρησιμοποίησε την ιδέα της ανανεούμενης πόλης για τη Θεσσαλονίκη στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* (περ. 1330)⁴⁶⁸.

Η αναφορά στα οικοδομήματα της πόλης έχει ποικίλες διαστάσεις που διαμορφώνονται από τη ρητορική παράδοση, τη σύγχρονη πραγματικότητα και τις ιδιαίτερες αντιλήψεις του συγγραφέα. Τα οικοδομήματα του παρελθόντος δεν διακρίθηκαν χρονικά, σε αρχαία ελληνικά και βυζαντινά. Ο Μετοχίτης αναφέρθηκε γενικά σε παλαιά οικοδομήματα, ή λείψανα ή ερείπια ή μνημεία, γιατί η ιστορική τομή ήταν η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, παρότι αναγνώριζε την αρχαιότητα ως μια διακριτή χρονική περίοδο (*πόρρω τῶν προτέρων χρόνων*⁴⁶⁹). Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος συνδέθηκαν με την ελληνική αρχαιότητα από τον Χωνιάτη στην

⁴⁶⁵ Το ίδιο, σ. 60-61.

⁴⁶⁶ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Μιχαήλ Η΄*, 373D-376C.

⁴⁶⁷ Βλ. έ. κ., σ. 259-260.

⁴⁶⁸ Βλ. έ. κ., σ. 261-264.

⁴⁶⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 315, κεφ. II.

περιγραφή των αγαλμάτων της Κωνσταντινούπολης⁴⁷⁰ και από τον Θεόδωρο Β΄ στην περιγραφή των ερειπίων της Περγάμου⁴⁷¹.

Τα αναφερόμενα οικοδομήματα (τείχη, εκκλησίες, οικίες, γυμνάσια, στοές, θέατρα, κινστέρνες, κρήνες, υδραγωγεία, βαλανεία, στήλες, ανδριάντες, κίονες), που απαντούν και στο έργο του Ολόβολου και του Γρηγορίου Κυπρίου, είναι τυπικά στοιχεία για την περιγραφή του αστικού χώρου, που προέρχονται από τη βυζαντινή γραμματειακή παράδοση και δίνουν μια πολύ συνοπτική εικόνα της πόλης. Η *Παλατινή Ανθολογία* και η παράδοση της συλλογής επιγραμμάτων ίσως αξιοποιήθηκαν από τον Μετοχίτη, καθώς αναδείχτηκε η σημασία των επιγραμμάτων ως απόδειξη της παλαιάς δόξας⁴⁷². Η αναφορά στις στήλες, τους κίονες και τα αγάλματα που αποδείκνυαν την παλαιά δόξα της βασιλικής πόλης⁴⁷³ θα μπορούσαν να συνδεθούν με τα *Πάτρια*. Τυπικό στοιχείο της περιγραφής των οικοδομημάτων είναι η αισθητική τους αξία που συμβάλλει στην ομορφιά της πόλης (*καὶ κάλλους καὶ ἀρετῆς προσθήκη*⁴⁷⁴) και η αδρή περιγραφή των γενικών τους χαρακτηριστικών (μέγεθος, τεχνική). Η ανάγκη για αναφορά στην ομορφιά της πόλης απορρέει από το ρητορικό *τόπο* του *κάλλους*⁴⁷⁵.

Τα παλαιά οικοδομήματα αποτέλεσαν αντικείμενο καταγραφής από τους βυζαντινούς λογίους σε πρωιμότερα έργα. Για παράδειγμα τον 10^ο αι. ο Θεόδωρος Κυζίκου αναφέρθηκε στην ερειπιώδη κατάσταση της πόλης σε μια επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁴⁷⁶. Τον 11^ο αι. ο Μιχαήλ

⁴⁷⁰ Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 108.

⁴⁷¹ Βλ. έ. α., σ. 74-76.

⁴⁷² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 274, κεφ. 21, στ. 11-13.

⁴⁷³ Το ίδιο, σ. 292, κεφ. 23, στ. 33-37.

⁴⁷⁴ Το ίδιο, σ. 272, κεφ. 20, στ. 35-36.

⁴⁷⁵ Για τον ρητορικό *τόπο* του *κάλλους*, βλ. Saradi, *Kallos*.

⁴⁷⁶ Θεόδωρος Κυζίκου, *Επιστολές*, σ. 6: ὕδωρ φαῦλον καὶ φαρμακῶδες καὶ μοχθηρὸν, οἶνος χυδαῖος καὶ ὕδατώδης καὶ εὐωνος, οἰκίαι κατεστραμμέναι, τείχη περιηρημένα, ἐρείπια πολλὰ καὶ κολωνοὶ μεγάλοι, στηλῶν καὶ τάφων ἀνατετραμμένα ἐγκαταλείμματα καὶ παρατεθραυσμένων ἐπιγραμμάτων τεμάχια, παλαιᾶς εὐδαιμονίας ἐν μὲν γράμμασιν ἀμυδρὰ λείψανα, ἐν δὲ λίθων μεγέθεσι καὶ ἐπίσημα· καὶ τὸ δὴ σχελιώτερον, ἄνθρωποι μόνην ἔχειν μαρτυρούμενοι σὺν ἀπαιδευσίᾳ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἀποικισάντων αὐτοὺς χωρὶς τῆς ἄλλης ἀρετῆς. Ἑλλάδος γὰρ καὶ οὗτοι φημίζονται ἄποκοι. Για τον σχολιασμό βλ. Kaldellis, *Parthenon*, 178-190.

Ατταλειάτης αναφέρθηκε στα ερείπια της Κυζίκου, που καταστράφηκε το 1065 από σεισμό. Ο Ατταλειάτης θαύμασε έναν αρχαίο ναό, ο οποίος καταστράφηκε εντελώς, για τη δύναμη, την αρμονία, την κατασκευή, τα υλικά, το μέγεθος και το ύψος του. Τον ίδιο αιώνα η Άννα Κομνηνή θαύμασε τα ερειπωμένα οικοδομήματα της Φιλιππούπολης⁴⁷⁷. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης όταν εξιστόρησε τα γεγονότα της άλωσης της Θεσσαλονίκης το 1185 από τους Νορμανδούς, αναφέρθηκε στις καταστροφές των τειχών και των ναών της πόλης, που αποδείκνυαν την *παλαιὰ κάλλονη* από την οποία δεν είχε απομείνει ούτε ένα λείψανο: *ὡς μηδὲ λείψανον ἔναπομείναι*⁴⁷⁸.

Τα παλαιά οικοδομήματα ήταν απόδειξη του *κάλλους* που κατείχε η Κωνσταντινούπολη, όμως ο Μετοχίτης διαφοροποιήθηκε καθώς παρουσίασε τα ερειπωμένα οικοδομήματα ως ένα αρμονικό σύνολο με όσα επισκευάστηκαν μετά το 1261. Ίσως ο Μετοχίτης γράφοντας στην πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αι., δηλαδή τριάντα χρόνια μετά τον Γρηγόριο Κύπριο, παραδέχεται ότι το ανοικοδομικό έργο της Κωνσταντινούπολης ατόνησε και ως εκ τούτου ορισμένα οικοδομήματα δεν ανακαινίστηκαν. Όμως για τον Μετοχίτη αυτά τα οικοδομήματα συνέβαλλαν στο *κάλλος* και στη δόξα της πόλης, και ήταν η απτή σύνδεση με το οικουμενικό της

⁴⁷⁷ Η Άννα Κομνηνή (1083-1143) στην *Αλεξιάδα*, σ. 454-455, στ. 29-44, αναφέρθηκε στην Φιλιππούπολη, παρατηρώντας την ερείπωση της και ανασύνθεσε συνοπτικά την ιστορία της, αποσαφηνίζοντας την ταυτότητα του ιδρυτή της και τις εχθρικές επιδρομές που την κατέστρεψαν: *Φίλιππον δὲ ὅταν εἶπω, οὐ τὸν Μακεδόνα λέγω, τὸν τοῦ Ἀμύντου (νεωτέρα γὰρ ἢ πόλις τοῦ Φιλίππου τούτου), ἀλλὰ τὸν Ῥωμαῖον Φίλιππον, ὃς ὑπερωμίας γέγονεν ἀνὴρ καὶ τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ σῶμα ἀνυπόστατος. Πολίχνιον δὲ ἦν τὰ πρῶτα καὶ πρὸ Φιλίππου Κερνίδες, ονομαζόμενον, παρ' ἐνίων δὲ Τριμοῦς, ἀλλ' ὃ τε μέγιστος ἐκεῖνος Φίλιππος εἰς μέγεθος τὴν πόλιν ἐξάρας καὶ περικυκλώσας αὐτήν. Τείχεσι περιβόητον τῶν ἐν Θράκῃ πεποίηκε πόλεων, ἵππικὰ τε καταστησάμενος ἐν αὐτῇ μέγιστα καὶ ἄλλα τὰ κατασκευάσματα θαύματος ἄξια, ὧν ἴχνη κατέβαλον καὶ αὐτὴ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐπιδημηκυῖα εἰς τὴν πόλιν κατὰ χρεῖαν τινὰ. ἢ δὲ πόλις τρίλοφος ἐστὶν ἐκάστου λόφου περιζωννυμένου τείχει μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ, ὅπου δὲ πρὸς πεδιάδας ὑποκύπτει καὶ ὁμαλότητος, τάφρος αὐτὴν περιθέει παρ' Εὐρω κειμένη. καὶ ἦν, ὡς ἔοικε, ποτὲ πόλις ἢ πόλις αὕτη μεγάλη τὲ καὶ καλὴ, ἀφ' οὔ δὲ Ταῦροι καὶ Σκύθαι τὴν πόλιν ἐν τοῖς ἀνεκαθεν χρόνοις ἠδραποδίσαντο, εἰς τόδε τοῦ σχήματος, ἢ πόλις κατέστη. Για τον σχολιασμό, βλ. Magdalino, *Beauty of antiquity*, σ. 102-107.*

⁴⁷⁸ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Η άλωση της Θεσσαλονίκης*, 12D.

μεγαλείο και αδιάσπαστο στοιχείο της αυτοκρατορικής της υπόστασης που παρέμενε αναλλοίωτη παρά την άλωση της το 1204.

Τα παλαιά οικοδομήματα της πόλης έγιναν αντιληπτά ως μνημεία και συνδέθηκαν με δύο γεγονότα: τις καταστροφές των Δυτικών και τη διατήρηση μιας ιστορικής κληρονομιάς που παρέμενε αναλλοίωτη και επέφερε τη δόξα. Ο Χωνιάτης, ο Ολόβολος και ο Γρηγόριος Κύπριος καταφέρθηκαν εναντίον των Δυτικών για τις καταστροφές που προκάλεσαν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μετοχίτης ακολούθησε αυτήν την ιδεολογία, διαμορφώνοντας όμως παράλληλα την ταυτότητα του κατοίκου της Κωνσταντινούπολης, μέσα από τη σύγκρισή του με τους Δυτικούς.

Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης σε αντίθεση με τους Δυτικούς δεν ανέτρεχαν στο παρελθόν για να αποδείξουν την παλαιά τους δόξα⁴⁷⁹, γιατί με τη διαρκή προσθήκη νέων οικοδομημάτων, η δόξα της ήταν ισάξια της παλαιάς. Ο Μετοχίτης θαύμαζε τα παλαιά οικοδομήματα, επισημαίνοντας ότι λόγω της αρτιότητας της κατασκευής τους άντεξαν στη φθορά του χρόνου. Όμως όποιες φθορές ήταν ορατές οφείλονταν κυρίως στους εχθρούς, οι οποίοι τα επιβουλεύτηκαν⁴⁸⁰. Τα μνημεία της πόλης χρησιμοποιήθηκαν για να υποστηριχθεί μια ιδεολογική κατεύθυνση κατά των Δυτικών. Η διαχείριση των μνημείων για την υποστήριξη μιας φιλοδυτικής στάσης αναδεικνύεται και στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* του Χρυσολωρά⁴⁸¹.

Το δεύτερο στοιχείο της ταυτότητας του κατοίκου της Κωνσταντινούπολης είναι η συνεισφορά του στην ανοικοδόμησή της. Στην ανοικοδόμηση συνέβαλλαν και οι αριστοκρατικές οικογένειες, οι οποίες διέθεσαν τον πλούτο τους για την κατασκευή μοναστηριακών συγκροτημάτων⁴⁸². Ο Μετοχίτης που ανακαίνισε τη Μονή της Χώρας αναφέρθηκε στη αξία της συμβολής των ιδιωτών, προβάλλοντάς την ως αρετή των κατοίκων⁴⁸³. Η χορηγία ως αρετή απέκτησε ιστορικό περιεχόμενο, διότι οι

⁴⁷⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 274, κεφ. 21, στ. 19-22: *ἐπὶ τὰ παλαιὰ καταφεύγει καὶ τῇ μακρᾷ τοῦ χρόνου μνήνῃ φέρων ἔπειθ' ἑαυτὸν δίδωσι καὶ τινὰ οἱ παλαιοδοξίαν ἐξ' ἄρα τοιούτων τινῶν καὶ ἀρχαιοπλουτίαν κειμένην*, σ. 276, κεφ. 21, στ. 33-34: *οὐδ' ἀναχωροῦμεν, οὐδ' ἀνατρέχομεν ἐπὶ τὰ παλαιὰ μόνα*, σ. 278, κεφ. 21, στ. 48-50: *οὐδ' ἠτίσοῦν ἀνάγκη φέρει εἰς τὰ πάλαι πρότερον καὶ κατάγειν ἐξ' ἀρχαιογονίας τὴν ευδαιμονίαν*.

⁴⁸⁰ Το ίδιο, σ. 280-284, κεφ. 21, στ. 71-124.

⁴⁸¹ Βλ. έ. κ., σ. 176.

⁴⁸² Για το έργο της ανοικοδόμησης της πόλης, βλ. έ. α., υποσημ. 417.

⁴⁸³ Βλ. έ. α., σ. 121.

κάτοικοι του 14^{ου} αι. έπρατταν όπως και οι κάτοικοι του 4^{ου} αιώνα. Οι Βυζαντινοί διατηρούσαν τις αρετές των προγόνων τους και επιπλέον διαχωρίζονταν από τους Δυτικούς.

Το χριστιανικό παρελθόν της πόλης τονίσθηκε από την αρχή, καθώς η ίδρυση της πόλης από τον Κωνσταντίνο σηματοδότησε τη γέννηση της αυτοκρατορίας και της χριστιανικής πίστης. Ο Μετοχίτης παρουσίασε την Κωνσταντινούπολη ως ένα οικουμενικό προσκυνηματικό κέντρο, αναφερόμενος στον Απόστολο Ανδρέα, τις επτά οικουμενικές συνόδους, τη διαίρεση του χριστιανικού κόσμου σε πέντε πατριαρχεία, την πίστη των κατοίκων, τη χριστιανική παιδεία, την προστασία της Θεοτόκου και τις εκκλησίες. Η παρουσίαση του χριστιανικού παρελθόντος ολοκληρώθηκε, με τη ρητορική τεχνική της σύγκρισης, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, που εξυπηρετούσε την προβολή της πρωτοκαθεδρίας της Κωνσταντινούπολης στον ορθόδοξο και καθολικό χριστιανικό κόσμο. Η Αντιόχεια και η Αλεξάνδρεια ανήκαν με την Κωνσταντινούπολη στην *οικουμένη*, καθώς ήταν χριστιανικές και ελληνικές πόλεις⁴⁸⁴, όμως ήταν υπόδουλες στην πατριαρχική ιεραρχία. Η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν στην κορυφή ενός κόσμου που ενοποιείτο πολιτισμικά, καθώς στην Ανατολή βρίσκονταν οι βάρβαροι και οι ασεβείς και στη Δύση οι βάρβαροι και μη ορθόδοξοι, που παρουσιάστηκαν υπαινικτικά σε ορισμένα χωρία, κυρίως για την *παλαιοδοξία* τους. Στο τελευταίο μέρος του *Βυζάντιου* προβάλλεται η θρησκευτική υπεροχή της Κωνσταντινούπολης έναντι των άλλων πόλεων και κυρίως της Ρώμης. Η πόλη εξασφάλιζε και στο παρόν την κωνσταντινεία κληρονομιά, την ύπαρξη ενός οικουμενικού κράτους και την πρωτοκαθεδρία στη χριστιανική πίστη.

Ο Μετοχίτης εξισορρόπησε την αντίφαση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν προβάλλοντας μια έντονα ουτοπική εικόνα της πόλης, δικαιολογώντας την κυρίως με το επιχείρημα ότι οι βασιλείς και οι κάτοικοί της γνώριζαν την κληρονομιά τους και εξασφάλιζαν τη συνέχειά της. Η ιστορική αντίληψη του Μετοχίτη αναδεικνύεται με ανάλογο τρόπο και στο έργο *Θρήνοι επί τῆ τῶν Ρωμαϊκῶν πραγμάτων ἐλαττώσει τῆ μεταβολῆ τῆς μεγάλης ἐκείνης εὐδαιμονίας*⁴⁸⁵. Οι *Θρήνοι* έχουν αξιοποιηθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς ως χαρακτηριστικό κείμενο των

⁴⁸⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 458, κεφ. 46, στ. 27-28: *Ἕλληνες τε ἀμφοῖν τῶν πόλεων πολισταὶ καὶ οἰκῆτορες*.

⁴⁸⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ὑπομνηματισμοὶ*, κεφ. Λζ'.

αρχών του 14^{ου} αι. που μαρτυρά την παρακμή του Βυζαντίου⁴⁸⁶. Στους *Θρήνους* ο Μετοχίτης αναφέρθηκε στις εδαφικές απώλειες του Βυζαντίου και την αναποτελεσματικότητα των συγχρόνων του να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Οι εδαφικές απώλειες αντιπαραβλήθηκαν με την αλλοτινή οικουμενικότητα του κράτους. Το παρόν συγκρίθηκε με το παρελθόν, καθώς οι Βυζαντινοί είχαν την δυνατότητα χάρη στην αξία της μνήμης να αναλογισθούν το μεγαλείο της αυτοκρατορίας· τα λείψανα του παρελθόντος ήταν αδύνατον να αφήσουν κάποιον ασυγκίνητο. Παρότι η παρακμή είναι νόμος της φύσης, η εξασθένηση του Βυζαντίου οφειλόταν στην ολιγωρία των συγχρόνων του. Ο Μετοχίτης στους *Θρήνους* και στον *Βυζάντιο* εξέφρασε μια κοινή αντίληψη για το παρελθόν, η οποία όμως κατέληξε στη διατύπωση μιας διαφορετικής σκέψης. Στον *Βυζάντιο* το παρελθόν ισορροπούσε με το παρόν και έδινε μια αισιόδοξη προοπτική για το μέλλον, ενώ στους *Θρήνους* το παρελθόν έγινε επιβαρυντικό κριτήριο για το παρόν. Στους *Θρήνους* ο Μετοχίτης πρόβαλε με έμφαση την επέκταση των *ασεβών* και τις εδαφικές απώλειες του Βυζαντίου. Η απογοητευτική κατάσταση της Μικράς Ασίας είχε ξεπεράσει την αισιοδοξία που μπορούσε να αισθάνεται ο Μετοχίτης για το μέλλον του Βυζαντίου.

Ο *Βυζάντιος* εκφράζει με τον πιο σύνθετο και περίτεχνο τρόπο τη θριαμβική ιδεολογία που επικράτησε στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1261-1328. Οι ιδέες, όπως η οικουμενικότητα του Βυζαντίου, η καταστροφή της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς και η ανανέωσή της μετά το 1261 με την ανοικοδόμησή της, η ανωτερότητα έναντι της Δύσης, η πρωτοκαθεδρία στον χριστιανικό κόσμο, η πάλι του βυζαντινού-ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό, είχαν διατυπωθεί πριν από τον Μετοχίτη και έγιναν αποδεκτές από τον ίδιο και τους σύγχρονους λογίους, ορισμένοι από τους οποίους υπήρξαν παράλληλα και αξιωματούχοι που υποστήριξαν την αυτοκρατορική ιδεολογία. Μια αξιοσημείωτη διαφορά του Μετοχίτη από τους υπόλοιπους εγκωμιαστές της Κωνσταντινούπολης είναι ότι επέλεξε να συνθέσει ένα αυτοτελές εγκώμιο για την πόλη⁴⁸⁷. Έως τότε η πόλη εγκωμιάστηκε στο πλαίσιο του

⁴⁸⁶ Ševčenko, *Decline*, σ. 172. Magdalino, *History*, σ. 32. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 167.

⁴⁸⁷ Ένα αυτοτελές εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης συνέθεσε ο Γεώργιος Καρβώνης την περίοδο 1329-1337, το οποίο όμως σώζεται αποσπασματικά και εκδόθηκε από τον Fenster, *Laudes*, σ. 327-329. Για τη χρονολόγηση του εγκωμίου, το βίο και το έργο του Καρβώνη, βλ.

εγκωμιασμού των αυτοκρατόρων, παράδοση την οποία ακολούθησε και ο Μετοχίτης στον *Α΄ Βασιλικό Λόγο* για τον Ανδρόνικο Β΄. Όμως στον *Βυζάντιο* η παρουσία των σύγχρονων αυτοκρατόρων μετά το προοίμιο χάνεται και η αυτοκρατορική ιδιότητα της πόλης είναι ορατή μέσα από τον έπαινο του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ο Μετοχίτης στράφηκε στην Κωνσταντινούπολη για να προσδιορίσει την ταυτότητα των σύγχρονων κατοίκων της, αν και η σχέση κατοίκου-πόλης είναι αμφίδρομη. Τα δύο στοιχεία που διαμορφώνουν την ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης, το παρελθόν και η θρησκευτική πίστη, αντλήθηκαν από το *αρχέτυπο* του *Βυζάντιου*, τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη⁴⁸⁸. Το παρελθόν και η ορθόδοξη χριστιανική πίστη διαμόρφωναν κατ' επέκταση την ταυτότητα του κατοίκου της Κωνσταντινούπολης. Ο κάτοικος της Κωνσταντινούπολης του 14^{ου} αι. προσδιορίστηκε από το παρελθόν της πόλης του, το οποίο ως επί το πλείστον διαμορφώθηκε από τον Μέγα Κωνσταντίνο. Όμως ο Μετοχίτης με συντομία συνέδεσε τον σύγχρονο κάτοικο με τον αρχαίο κάτοικο της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή τον *Βυζάντιο*, ο οποίος ήταν Έλληνας, ανδρείος και ελεύθερος. Ο Μετοχίτης δεν αναφέρθηκε στον Βύζαντα (σε αντίθεση με τους άλλους εγκωμιαστές της πόλης) γιατί θεωρούσε ότι οι απόγονοί του, οι *Βυζάντιοι*, ανήκαν σε μια υπαρκτή ιστορική περίοδο και όχι στον μύθο: *εἶχον μὲν γε ἐν προβόλων ἀεὶ μοῖρα καὶ σκοπῶν τάξιν ἐν προμάχοις τοῦ παντὸς Ἑλληνικοῦ Βυζάντιοι*⁴⁸⁹. Ίσως η ιδιαιτερότητα του *Βυζάντιου* έγκειται στην προσπάθεια της σύνδεσης των Βυζαντινών του 14^{ου} αι. με τους αρχαίους Έλληνες, όχι μόνον ως φορέων της ελληνικής παιδείας αλλά και ως απογόνων τους (ιδέα που διατυπώθηκε με σαφήνεια και ευρύτητα μόνον τον 15^ο αι.⁴⁹⁰). Έως τις αρχές του 14^{ου} αι. τους σύγχρονους Βυζαντινούς με τους αρχαίους Έλληνες είχε συνδέσει ο Μιχαήλ Χωνιάτης και ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη οι κάτοικοι της Αθήνας του 12^{ου} αι. ήταν απόγονοι των αρχαίων κατοίκων, όπως αποδείκνυε το γένος, η γλώσσα και οι αρετές τους. Γι' αυτό οι

Browning, Georgios Karbones. Ένα ακόμα αυτοτελές εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης έγραψε ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός (1316-1320) το οποίο όμως δεν σώζεται, βλ. Κουρούσης, Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός, σ. 325.

⁴⁸⁸ Σαράντη, Κωνσταντινούπολη.

⁴⁸⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[ΙΙΙ]*, σ. 238, κεφ. 14, στ. 49-51.

⁴⁹⁰ Βλ. έ. κ., σ. 295-300.

Αθηναίοι διακρίνονταν για την αρχαιγονία τους, η οποία συνδυαζόταν με τη χριστιανική πίστη⁴⁹¹.

Η σύντομη σύνδεση με την ελληνική αρχαιότητα στον *Βυζάντιο* οφείλεται στην αντίδραση που ενδεχομένως θα προκαλούσε η άποψη του Μετοχίτη, καθώς η ελληνική ταυτότητα ως παιδεία ήταν πάντα στοιχείο της ταυτότητας των Βυζαντινών, όχι όμως η προγονική σχέση με τους αρχαίους Έλληνες. Όπως αναφέραμε, την προγονική σύνδεση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες υποστήριξαν ο Μιχαήλ Χωνιάτης και ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, όμως αυτή η διάσταση του αρχαίου ελληνικού κόσμου «ξεχάστηκε» με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, καθώς η αυτοκρατορική ιδεολογία τόνισε τον οικουμενικό-ρωμαϊκό ρόλο του Βυζαντίου που έπρεπε να αντιμετωπίσει τη Δύση και να σταθεροποιηθεί στην Κωνσταντινούπολη. Είναι ενδεικτικό ότι ο Γρηγόριος Κύπριος υποστήριξε το ελληνικό γένος των ιδρυτών της Κωνσταντινούπολης επί Ανδρονίκου Β΄ και όχι επί του Μιχαήλ Η΄. Ο σύγχρονος του Μετοχίτη, Κωνσταντίνος Ακροπολίτης παρουσίασε τους αρχαίους κατοίκους του Βυζαντίου, ως βαρβάρους, οι οποίοι εκπολιτίστηκαν-εκχριστιανίστηκαν από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Η προγονική σύνδεση των Βυζαντινών με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο δεν ήταν καθολική αντίληψη.

Ο Μετοχίτης στράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, εστιάζοντας στη σχέση του κατοίκου και της πόλης έχοντας επίγνωση ότι η αυτοκρατορία στις αρχές του 14^{ου} αι. ήταν αδύναμη να διατηρήσει τον οικουμενικό της ρόλο. Η οικουμενικότητα στον *Βυζάντιο* ήταν μια ένδοξη ιστορική κληρονομιά και όχι μια πραγματικότητα. Ο Μετοχίτης προσδοκούσε από την Κωνσταντινούπολη τη *φιλανθρωπία* και την *ελευθερία*, ιδιότητες της πόλης που δημιουργήθηκαν ίσως από την πρωτόγνωρη κατάσταση στην οποία βρέθηκε με την άφιξη των προσφύγων από τον μικρασιατικό χώρο και εξηγούν γιατί η περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος αποτελεί ένα από τα κύρια θέματα του *Βυζαντίου*: *ὅσους ἢ κατεπείγουσα χρει' ἐκάστους δι' εὐχῆς ἐν τῷ παραχρῆμα τῆς ἐμπεσοῦσης αὐτοῖς ἐπηρείας ἐνταῦθα φέρει καὶ ἡ ῥάστη μετουσία τῆδε τῆς φιλανθρωπίας καὶ καθάπαξ ἐτοίμη καὶ πάντων λοιπὸν πομπεύουσα καὶ κροτούσα*⁴⁹². Το φυσικό περιβάλλον αποτελούσε πηγή ζωής (με τη διαρκή μνεία στα

⁴⁹¹ Βλ. έ. α., σ. 79-80.

⁴⁹² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 424, κεφ. 41, στ. 46-50. Ο Μετοχίτης αναφερόμενος στη φιλανθρωπία απευθύνθηκε στους εποίκους της Κωνσταντινούπολης, λέξη η οποία σημαίνει τον κάτοικο της πόλης (όπως την μεταφράζει ο Πολέμης στην έκδοση του

ανεξάντλητα αγαθά) καθώς ήταν ικανό να περιθάλλει όσους είχαν ανάγκη και παράλληλα έναν προσδιορισμένο γεωγραφικό χώρο, ο οποίος ήταν το σύνορο των δύο κόσμων, του βυζαντινού και του ανατολικού. Ο βυζαντινός χώρος περιγράφηκε ως ελληνικός, γιατί κατοικούνταν από Έλληνες και γιατί τα εναπομείναντα βυζαντινά εδάφη αντιστοιχούσαν στα όρια του ελλαδικού χώρου: *ἀπ' αὐτῆς αὐτίκα ἐξῆς ὡς ἄρα ἀπὸ τινος κορυφῆς χωρεῖ τῶν Ἑλλήνων τὰ πράγματα, τὰ δὲ ἔνθεν τὰ τῶν ἄλλων γενῶν ἐπώνυμα, καὶ ὅσα πρὸς τὴν Ἑλλάδα διαστέλλεται τῶν καθ' ἕω*⁴⁹³.

Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* στράφηκε στην ελληνική αρχαιότητα με την καταγραφή ενός νοηματικού πλαισίου το οποίο αντλήθηκε από τον *Παναθηναϊκό*. Οι ιδέες του εντάχθηκαν στην ιστορική πραγματικότητα, γι' αυτό τις διατύπωσε με συντομία, η οποία όμως «δεσμευόταν» ακόμα από την κληρονομιά της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης και την προσπάθεια του Βυζαντίου να επιβληθεί ιδεολογικά και πολιτικά. Η ελληνική αρχαιότητα ήταν χρήσιμη για την άντληση αρετών που θεμελιώναν τον ανθρώπινο βίο, ο οποίος δεν ήταν ένα θεωρητικό ιδεολόγημα, αλλά αφορούσε τα σύγχρονα πολιτικά και ιστορικά ζητήματα. Οι αρετές της φιλανθρωπίας και της ελευθερίας ήταν η πνευματική παρακαταθήκη του Μετοχίτη στον μαθητή του, τον Γρηγορά που τις προέβαλλε με ευκαιρία τον εγκωμιαστικό του λόγο για τις βυζαντινές πόλεις, των οποίων ανάδειξε την αρχαία ελληνική ιστορία⁴⁹⁴. Ο Μετοχίτης

κειμένου) ή τον ξένο που μετοικεί σε μια πόλη (βλ. Κιουσοπούλου, «*Αόρατες*» βυζαντινές πόλεις, σ. 111-121 και Κοντογιαννοπούλου, Καστρινοί.). Η μνεία στους εποίκους καταγράφεται δύο φορές: στο κεφ. 4, στ. 26: *ὧ ἄνδρες οἱ τῆς βασιλικῆς ταύτης καὶ μεγίστης ἔποικοι πόλεως*, στο μόνο σημείο που ο Μετοχίτης απευθύνθηκε με αμεσότητα σε ένα ακροατήριο και στο κεφ. 42, στ. 27-30: *ἧς ἡ πόλις σκοπός ... καὶ ὅση πρὸς τὴν εὐμάρειαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ πολιτείας καὶ ἀγωγῆς τῶν αὐτῆς ἐποίκων*, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που παρέχει η πόλη. Δεν είναι βέβαιο αν ο Μετοχίτης αναφέρθηκε και στους ξένους κατοίκους που εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όμως την περίοδο 1300-1320 τίθεται ένα θέμα για το αυτόγγο των κατοίκων, βλ. έ. κ., σ. 261-264, 267-269, την περίπτωση του Νικηφόρου Γρηγορά και το *Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου*, και την περίπτωση των εποίκων των Ιωαννίνων, όπως καταγράφηκε στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' (1319), βλ. έ. κ., σ. 290-291. Μάλιστα στο χρυσόβουλλο δηλώνεται η φιλανθρωπία με την οποία πρέπει να αντιμετωπιστούν οι ξένοι και γίνεται διάκριση μεταξύ των *πολιτών* και των *εποίκων*.

⁴⁹³ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 166, κεφ. 7, στ 10-13.

⁴⁹⁴ Βλ. έ. κ., σ. 261-264, 272-275, 279-280.

με τον *Βυζάντιο* χαρακτηρίζει τις αρχές του 14^{ου} αι. που στρέφεται στην ελληνική αρχαιότητα και αναζητεί μια πιο άμεση σύνδεση με τους αρχαίους Έλληνες. Παρόμοια ιδεολογική τάση αναδεικνύεται και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Ο ρητορικός λόγος για την πόλη εστιάζει στη σχέση της με το αρχαίο παρελθόν, την αρχαιονομία των κατοίκων και την αρχαία κληρονομιά που διαμόρφωνε τη σύγχρονη πολιτική ζωή της πόλης σε ένα πλαίσιο ελληνικών αρετών (φιλανθρωπία, ομόνοια)⁴⁹⁵.

⁴⁹⁵ Βλ. έ. κ., σ. 259-272.

Μανουήλ Χρυσολωράς

Ο Μανουήλ Χρυσολωράς γεννήθηκε περίπου το 1350 και πέθανε στις 15 Απριλίου του 1414 στην Κωνσταντία⁴⁹⁶. Ήταν εγγονός του μεσάζοντα Ιωάννη Ευδαίμονα Παλαιολόγου. Υπηρέτησε ως πρεσβευτής του Μανουήλ Β΄ (σε πρεσβείες στην Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία). Ήξερε τη λατινική γλώσσα, την οποία διδάχθηκε δίπλα στον Κυδώνη ή στη μονή των Δομινικανών Αδελφών Προσκυνητών στο Πέραν. Οι πληροφορίες για τη ζωή του είναι ελάχιστες έως το πρώτο του ταξίδι στην Ιταλία. Επισκέφτηκε πρώτη φορά την Ιταλία το 1394-1395 μαζί με τον Κυδώνη στη Βενετία. Με αφορμή αυτό το ταξίδι έγινε η πρόταση στον Χρυσολωρά να διδάξει στο *Studio* της Φλωρεντίας την ελληνική γλώσσα. Ο επίσημος διορισμός του έγινε στις 23 Φεβρουαρίου του 1396. Στα τέλη του 1396 έφθασε στη Βενετία αποδεχόμενος την πρόταση της Φλωρεντίας και στις 2 Φεβρουαρίου του 1397 πήγε στη Φλωρεντία. Το 1400 έφυγε από τη Φλωρεντία για να ακολουθήσει τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ που επισκεπτόταν την Ιταλία ως ενδιάμεσο σταθμό στο ταξίδι προς τις Ευρωπαϊκές αυλές. Για λίγα χρόνια έζησε μεταξύ της Παβίας και του Μιλάνου. Στη συνέχεια επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη για να γυρίσει ξανά στην Ιταλία περίπου το 1405-1406. Περίπου το 1410 βρέθηκε ξανά στην Κωνσταντινούπολη για να επιστρέψει όμως και πάλι στην Ιταλία, όπου έζησε μέχρι το τέλος της ζωής του το 1414 στην παπική αυλή.

Το έργο του Χρυσολωρά (τουλάχιστον το σωζόμενο) είναι πολύ μικρό. Μια ελληνική γραμματική που έγραψε με τον τίτλο *Ἐρωτήματα*, είναι το έργο που γνώρισε πολλές επανεκδόσεις. Μετέφρασε στα Λατινικά την *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Έγραψε ένα πόνημα για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και μετέφρασε στα ελληνικά ύμνους της καθολικής εκκλησίας. Συνέθεσε ένα *Λόγον κατ' ἐπιστολήν*, στην ουσία έναν επιτάφιο λόγο ως απάντηση στο αίτημα του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, να διορθώσει τον επιτάφιο λόγο που ο ίδιος είχε συνθέσει για τον αδελφό του Θεόδωρο Α΄, Δεσπότη του Μυστρά. Το 1411 έγραψε τη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης*. Ακόμα σώζονται επιστολές του προς τους συγγενείς του και άτομα που γνώρισε στην Ιταλία.

⁴⁹⁶ Cammelli, *Manuele Crisolora*. Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος*, σ. 9-28.

Σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ῥώμης

1. Η δομὴ καὶ τὰ χαρακτηριστικά

Ἡ *Σύγκριση τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης*⁴⁹⁷ χρονολογήθηκε στο 1411 χάρι στην ἀλληλογραφία του Χρυσολωρά⁴⁹⁸. Σύμφωνα με τὴν ἐκδοσὴ του Migne ο παραλήπτης ἦταν ὁ μελλοντικὸς αυτοκράτορας Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448). Τὴν πρότασιν τοῦ δέχτηκαν ὀρισμένοι μελετητές, ἐνῶ ἄλλοι ἀναγνωρίζουν ὡς παραλήπτη τὸν Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425)⁴⁹⁹. Ἡ *Σύγκριση τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης* διακινήθηκε ἀνάμεσα στους βυζαντινοὺς καὶ ἰταλούς λογίους⁵⁰⁰. Το κείμενο παρότι στάλθηκε ὡς ἐπιστολή⁵⁰¹ ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι ἔργο ρητορικῆς⁵⁰² στο ὁποῖο συνδυάζεται ἡ *σύγκριση*⁵⁰³ καὶ τὸ εἶδος τοῦ *εγκωμίου τῆς πόλης*.

⁴⁹⁷ Ἡ *Σύγκριση τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης* ἀρχικὰ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Migne, PG 156, 23A-54C. Πρόσφατα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Billò, βλ. Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, στὴς ὁποίας τὴν ἐκδοσὴ παραπέμπουμε. Το κείμενο ἔχει μεταφραστεῖ σε πολλὰς γλώσσες καὶ ἀκόμα ἔχει ἐκδοθεῖ ἡ λατινικὴ μετάφρασή του. Για τὴν πιο συγκεντρωτικὴ μελέτη στο θέμα αὐτό, βλ. Maltese - Cortassa, *Roma Parte del cielo*.

⁴⁹⁸ Cammelli, *Manuele Crisolora*, σ. 157-158.

⁴⁹⁹ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 2.

⁵⁰⁰ Smith, *Architecture*, σ. 151.

⁵⁰¹ Ἡ ἐπιστολή ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος ἀπέκτησε ρητορικὸ χαρακτήρα, καθὼς οἱ συγγραφεῖς ἔδιναν ἔμφαση στὴ μορφή τοῦ λόγου καὶ ἦταν τὸ μέσον για να φανεῖ ἡ ρητορικὴ ικανότητα τοῦ συγγραφέα σε ἓναν κύκλο λογίων, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 315-322.

⁵⁰² Ἐχουν ἐπισημανθεῖ δάνεια κυρίως ἀπὸ τους ρήτορες τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος: Ἡ Smith, *Architecture*, σ. 151, συνέδεσε τὴ *Σύγκριση τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης* με τους ἐξῆς συγγραφεῖς: Ἐρμογένης: *Προγυμνάσματα*, Αἴλιος Ἀριστείδης: *Περὶ ὁμοιοῦς*, Παναθηναϊκός, Πανηγυρικὸς Κυζίκου, *Εἰς Ῥώμη*, Λουκιανός: *Περὶ τοῦ οἴκου*, Πτολεμαῖος: *Γεωγραφία*, Ἡρόδοτος, Διόδωρος Σικελιώτης, Πλάτωνας: *Γοργίας*, *Πολιτεία*, Νικήτας Χωνιάτης: *De Signis*, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ἰμέριος, Μετοχίτης: *Πρὸς Ἑλληνας*, Λίβιος, Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, Λογγίνος, *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*. Ὁ Webb, Rome, σημειώνει δάνεια ἀπὸ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη: *Ἐπὶ Σύμωρην Μονωδία*, Αφθόνιος: *Προγυμνάσματα*. Ὁ Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 101-121, καταλήγει με ἐπιφύλαξιν ὅτι ἡ *Σύγκριση* ἔχει κύριον πρότυπον τὸν *Βυζάντιον* τοῦ Μετοχίτη.

⁵⁰³ Για τὴ σύγκριση ὡς κατηγορία τῆς ρητορικῆς, βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 178-180.

Ο Χρυσολωράς αρχικά απευθύνθηκε στον παραλήπτη του και παρουσίασε το θέμα του κειμένου. Στη συνέχεια ανέπτυξε ένα εγκώμιο για τη Ρώμη και ένα για την Κωνσταντινούπολη. Στον επίλογο εξέθεσε τον σκοπό της συγγραφής του κειμένου.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Προοίμιο

1-4. *Ενδοξότατε βασιλεύ σου γράφω για να σε ευχαριστήσω. Το θέμα μου είναι η Ρώμη. Τώρα που την αντίκρισα την βρήκα πιο θαυμάσια από όσο την φανταζόμουν. Έχουν γράψει γι' αυτή οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες και εκείνος ο σοφιστής που είπε: Να μας θυμηθείς όταν φθάσεις στη Ρώμη και αντικρίσεις αυτά που δεν μπορούσες να πιστέψεις ότι δεν βρίσκονται στη γη αλλά στον ουρανό. Έχουμε ακούσει για την ομορφιά της Αντιόχειας [από τον Λιβάνιο]. [Ο Ιωάννης Χρυσόστομος] έγραψε γι' αυτή σε κάποιον που ζούσε στην Ασία, εκεί όπου βρίσκονταν ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, ο Κολοσσός στη Ρόδο και το Μαυσωλείο στην Αλικαρνασσό, από τα οποία υπάρχουν ακόμα λείψανα. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος που έρχεται από την Αίγυπτο (εκεί είναι η Αλεξάνδρεια, η Θήβα, οι πυραμίδες και η Μέμφιδα, το αιώνιο λατομείο) ταξιδεύοντας προς τη Ρώμη, θα αντίκρισε τον οφθαλμό της Ελλάδας, την Αθήνα. Ακόμα και αν ήταν Έλληνας και πεπαιδευμένος θα την προσπέρασε. Τι θα μπορούσε να τον πείσει ότι η Ρώμη δεν ανήκε στη γη αλλά ήταν τμήμα από τον ουρανό;*

2^η Ενότητα: Το εγκώμιο της Ρώμης

5-14. *Η Ρώμη εγκωμιάστηκε από τους Λατίνους, τους Έλληνες και τους βαρβάρους. Αν και τίποτα δεν έμεινε άθικτο η πραγματικότητα ξεπερνάει τη φαντασία. Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιούν τα υλικά τους για να αναπτύσσονται. Από τα ερείπια φαίνεται το μέγεθος και το κάλλος των οικοδομημάτων. Πολλά ελληνικά τέχνηρα υπάρχουν εδώ, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές: όλα του ωραιότερου αρχαίου ελληνικού τύπου. Θαυμάζεις τη Ρώμη για τις αρετές και τις αξίες της, όπως φαίνονται από τους ανδριάντες, τους κίονες και όλα τα κτίρια. Μπορείς να δεις εναέριους αγωγούς, τείχη, στοές, ανάκτορα, βουλευτήρια, αγορές, λουτρά, θέατρα, ναούς, ιερά, αγάλματα, ανδριάντες και στήλες. Ακόμα τις αγίδες, που υπενθυμίζουν τους θριάμβους, τις πομπές, τους πολέμους, τους αιχμαλώτους, τα λάφυρα, τις τειχομαχίες, τις ιερές θυσίες, τα αναθήματα και κάθε είδους μάχη, πολεμική μηχανή και όπλο. Ακόμα μπορείς να δεις τους λαούς που υπέταζαν, τις στολές που φόραγαν και τους στρατηγούς επάνω στα άρματα τους. Όλα συνοδεύονται από επιγραφές. Βλέπεις ξεκάθαρα τα όπλα και τις στολές που έφεραν, και ακόμα τι φορούσαν οι άρχοντες, τη θέση και την ενδυμασία του καθενός. Ο Ηρόδοτος και άλλοι έγραψαν γι' αυτά. Τα γλυπτά φανερώνουν πώς ήταν η ζωή. Από αυτά συντίθεται η ιστορία ή καλύτερα πρόκειται γι' αυτοψία. Ό,τι συνέβη, μοιάζει να συμβαίνει τώρα. Η ικανότητα των γλυπτών ερίζει με την πραγματικότητα. Σε όλα υπάρχουν επιγραφές: Η βουλή των Ρωμαίων και ο δήμος, επί Ιουλίου Καίσαρα, ή Τίτου ή Βεσπασιανού. Ό,τι μαρτυρούν οι ελληνικοί μύθοι και η αρχαία ιστορία για τους ήρωες, είναι ορατά εδώ, γιατί οι δρόμοι είναι γεμάτοι από τα αγάλματά τους. Όλα είναι σαν να τα έφτιαξε ο Φειδίας, ο Λύσιππος ή ο Πραξιτέλης. Περιδιαβαίνοντας παρατηρείς το ένα μετά το άλλο, όπως συμβαίνει στους ερωτευμένους, που δεν ικανοποιούνται ποτέ. Θαυμάσια είναι τα τείχη, η θέση, τα προάστια και οι επαύλεις. Διαθέτει λιμάνια και νεώρια, των οποίων τα λείψανα φαίνονται ακόμα. Στη Ρώμη διεξάγονταν ναυμαχίες, αγώνες και μάχες στα γυμνάσια και τα θέατρά της. Τέτοια πράγματα θα μπορούσαν να είχαν γίνει μόνον από την πανίσχυρη ρώμη. **15-19.** Τα χριστιανικά οικοδομήματα δείχνουν την ευσέβεια των κατοίκων. Ιεροί ναοί έδωσαν τη*

θέση τους στα είδωλα. Η πόλη είναι μια λειψανοθήκη ή ένα θησαυροφυλάκιο. Τα λείψανα του Πέτρου και του Παύλου βρίσκονται εδώ και οι προσκυνητές έρχονται από κάθε μέρος της γης. Δοξάζουν τους Αποστόλους ως σωτήρες, γιατί διακήρυξαν την αληθινή θρησκεία. Η πλάνη εκείνων που εναντιώνονταν στην αληθινή πίστη, φαίνεται από τα είδωλα, τα αγάλματα και τους ναούς στη Ρώμη. Οι προσκυνητές περνάνε από τα οικοδομήματά τους και τα καταστρέφουν. Οι Απόστολοι απεικονίζονται ένθρονοι σαν βασιλείς να κρατούν το κλειδί που ενώνει και διαιρεί την οικουμένη. **20-22.** Ενώ τα έργα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων είναι ξεθωριασμένα, τα έργα των Αποστόλων διασώζονται και ανθίζουν. Θυμάμαι την πομπή προς τιμή των Αποστόλων, που είδα στο Λονδίνο. Κανείς εκεί δεν γνώριζε τους Ρωμαίους αυτοκράτορες και τα κάστρα τους. Η Ρωμαϊκή ηγεμονία υπήρξε για να την διαδεχθεί η εξουσία της Καθολικής Εκκλησίας. Τα πλούτη όλων των ηγεμόνων δεν συγκρίνονται με όσα κατέχουν οι Απόστολοι. **23-25.** Στη Βασιλική των Αποστόλων ακούς όλες τις γλώσσες του κόσμου. Έρχονται όλοι πρόθυμα να προσκυνήσουν. Τί να ειπωθεί για τους προσκυνητές; **26.** Έχει μιλήσει ήδη ο Ιωάννης Χρυσόστομος στην επιστολή του Παύλου προς Ρωμαίους: Ήθελα να δω τη Ρώμη και να προσκυνήσω τα ιερά λείψανα των Αποστόλων. **27.** Μακρηγόρησα γιατί με ενδιέφερε το θέμα. **28.** Σπεύδω στη Βενετία για να στείλω τα γράμματά μου, πριν αναχωρήσουν τα πλοία.

3^η Ενότητα: Το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης

29-33. Θαυμάζω τη Ρώμη για τα οικοδομήματά της, αλλά περισσότερο γιατί είναι όμοια με τα δικά μας. Η σύγκριση δύο όμοιων μας ελκύει, όπως συμβαίνει όταν συγκρίνεις τη μητέρα με την κόρη. Τα ερείπια της Ρώμης είναι ίδια με τα δικά μας. Η Ρώμη δημιουργήθηκε χωρίς πρότυπο, όμως η Κωνσταντινούπολη που είχε ως αρχέτυπο τη Ρώμη την ξεπέρασε. Είναι σαν να πρόκειται για μια πόλη. **34-41.** Η Κωνσταντινούπολη βρίσκεται ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία και σαν πύλη ενώνει την οικουμένη εκπληρώνοντας τον βασιλικό της ρόλο. Τα τείχη της ξεπερνούν τα Βαβυλώνια. Ότι βρίσκεται μέσα στα τείχη είναι το αποτέλεσμα της μίμησης της μητέρας. Οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες ίδρυσαν την Κωνσταντινούπολη και υπέταξαν κάθε άλλο έθνος. Είχαν σαν πρότυπο τη Ρώμη. Η ορθότητα της επιλογής τους φαίνεται από την εμπειρία. Οι κάτοικοί της για το χτίσιμο μιμήθηκαν τους προηγούμενους. Η φύση ευνόησε το έργο τους με ένα νησί [Προκόννησο] από μάρμαρο. Όμως επειδή δεν αρκούσε έφεραν υλικά από όλο τον κόσμο και έχτισαν οικίες και ναούς που φανέρωναν την ευσέβειά τους. **42-51.** Θα παραλείψω τους δρόμους, τους κίονες, τις στοές, τις βάσεις των κίωνων, τους οβελίσκους, τους θεμέλιους λίθους, τους νεώσοικους, τους θαλάσσιους πύργους, τα ύδατα, τους αγωγούς, τα κανάλια, τα υδραγωγεία, τους κίονες, τις ασπίδες, τους υπονόμους, τα λουτρά και τις κρήνες. Τα προάστια μοιάζουν με άλλη πόλη και προστατεύονται από το Μακρύ τείχος. Τα τείχη φτιάχτηκαν περισσότερο για τον θαυμασμό παρά από ανάγκη, γιατί μια πόλη φαίνεται και ονομάζεται πόλη από τα τείχη της. Τα τείχη έμειναν ως απόδειξη της πρόνοιας των δημιουργών για το μέλλον. Τα μνήματα, οι στήλες και οι ανδριάντες αν και είναι λιγότερα από της Ρώμης, είναι ομορφότερα. Τι να ειπωθεί για τον τάφο του Κωνσταντίνου και το βασιλικό πολυάνδριο των Αγίων Αποστόλων; Πολλά μνήματα σώζονται, ενώ άλλα χάθηκαν. Τι να ειπωθεί για τη στήλη του νομοθέτη αυτοκράτορα [Ιουστινιανού] και τις άλλες που ήταν κοντά της και τους ανδριάντες που υπήρχαν όπως φαίνεται από τις βάσεις τους; Πολλές βρίσκονταν στον ιππόδρομο όπως τις είχα δει, όμως τώρα πολλές αφαιρέθηκαν. Οι κίονες στον Ξηρόλοφο και στον λόφο του Ταύρου στήριζαν ανδριάντες (όπως του Θεοδοσίου), των οποίων το μέγεθος και το κάλλος αντιλαμβάνεσαι από τις βάσεις τους. Η πύλη που είναι στα δυτικά είναι ορατή από μακριά χάρη στη στοά της και το μέγεθος των μαρμάρων της. Θυμάμαι τον κίονα που βρίσκεται μπροστά της και έναν κίονα στον

λόφο, κοντά στο μέρος όπου κατοικείς τώρα. Ακόμα τους κίονες στο Στρατηγίο και τον κίονα δεξιά των Αγίων Αποστόλων και πολλούς άλλους. Τι να πω για τον πορφυρό κίονα που υψώνει στο μέγιστο τον σταυρό και βρίσκεται στο Μεγάλο Παλάτι; Έχουμε στην πόλη μας πολλά από τα γλυπτά που υπάρχουν στη Ρώμη. Ξεχωρίζει το [σύμπλεγμα των αγορανόμων]. Στον ίδιο άξονα, υπάρχει ένα άγαλμα από λευκό μάρμαρο, το οποίο στηρίζεται στον αγκώνα του και πολλά άλλα που βρίσκονται διεσπαρμένα στην πόλη, όπως έχω ακούσει. Θα παραλείψω τα γλυπτά της Χρυσής πύλης που αναπαριστούν τους Ηράκλειους άθλους και τα βάσανα του Προμηθέα. Πολλά γλυπτά της Κωνσταντινούπολης χάθηκαν για θρησκευτικούς λόγους, όπως συνέβη και στη Ρώμη. Οι άνθρωποι έφυγαν από τη μίμηση των ειδώλων και δημιούργησαν άλλα έργα τέχνης. Τα ψηφιδωτά σπανίζουν στη Ρώμη και πράγματι βρίσκονται μόνο στην Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη. Αν κάποια βρίσκονται στη Ρώμη, η τεχνική τους προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη. Η κατασκευή των ανδριάντων δημιουργήθηκε στην Ελλάδα και μεταδόθηκε στη Ρώμη. **52-58.** Τι να ειπωθεί για το ναό που δίκαια έλαβε το όνομα της σοφίας του Θεού; Αν τελικά αποτύχω να τον περιγράψω δεν θα τον αγαπώ λιγότερο. Ποιος λόγος θα βρεθεί αντάξιος ενός τέτοιου έργου; Ποιο κάλλος αντάξιο του κάλλους του; Τι να ειπωθεί για τον τρούλο; Δεν πιστεύουμε πως είναι δυνατόν να στέκεται. Αναρωτιόμαστε πως κατασκευάστηκε. Θαυμάζεις αυτούς που τον έφτιαξαν χωρίς να είχαν πρότυπο. Ο αρχιτέκτονας τον οραματίστηκε και με θάρρος τον κατασκεύασε.

4^η Ενότητα: Επίλογος

59-63. Στη Ρώμη και στην Κωνσταντινούπολη μπορείς να ευχαριστηθείς και να ωφεληθείς από την παρατήρηση των παλαιών τους. Εάν θυμηθείς την ηγεμονία των Ρωμαίων θα δεις ότι όλα έχουν πεθάνει. Ακολούθησα τους θριαμβικούς δρόμους και αναλογίσθηκα τους αιχμαλώτους, τους στρατηγούς και τους κατοίκους που κατέκλυζαν την πόλη. Σκεφτόμουν τη χαρά των νικητών και τη δυστυχία των φυλακισμένων. Βλέπεις τους ανδριάντες των σπουδαίων ανδρών να βρίσκονται όλοι στο βούρκο και να μοιάζουν με οικοδομικό υλικό. Ενώ τότε έλαβαν τη βέλτιστη τύχη, τώρα έχασαν, όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, την πρωταρχική αγαθή τύχη των λίθων. Βρίσκονται όλα πεσμένα μέσα στα αγκάθια και τους θάμνους, ενώ πριν έστεκαν ακμαία. Αν τα ανθρώπινα έργα δεν διακρίνονται από την αληθινή και θεία τύχη, τότε είναι μάταια. Σκέφτομαι πως είμαι στην πατρίδα και μιλώ μαζί σου. Νομίζω ότι σε εκείνους που υπηρετούν την πατρίδα τους, αξίζει αιώνια ανταμοιβή. Οδήγησε ξανά στην ευδαιμονία την καλύτερη πόλη κάτω από τον ήλιο. Συμπράττουμε στα έργα σου, ως υπήκοοι που υποστηρίζουν τους φιλόανθρωπους και αγαθούς δεσπότες. Αυτό για μένα είναι ικανοποίηση είτε είμαι παρών είτε απών, είτε είμαι ζωντανός είτε νεκρός. Συγχώρεσε την πολυλογία μου βασιλεύ. Υγίαινε.

Στο προοίμιο ο Χρυσολωράς εξέφρασε τον θαυμασμό του για τη Ρώμη, γιατί όσα φανταζόταν επί χρόνια για την πόλη τελικά τα είδε με τα μάτια του⁵⁰⁴.

⁵⁰⁴ Οι φημισμένες πόλεις του κόσμου όπως η Κωνσταντινούπολη, η Ρώμη και η Αθήνα προκαλούσαν τη φαντασία των πεπαιδευμένων ανθρώπων και όχι μόνον. Υπενθυμίζουμε την περίπτωση του Μιχαήλ Χωνιάτη που μακαρίστηκε από τους λογίους της Κωνσταντινούπολης για τον διορισμό του στις *Χρυσαις Ἀθήναις*, βλ. έ. α., σ. 79-80. Για την Αθήνα, βλ. Τανούλας, Τα ερείπια των Αθηνών. Για το μύθο που περιέβαλλε την Κωνσταντινούπολη στη σκέψη των

Αξιοποιώντας τα έργα του Λιβάνιου⁵⁰⁵ και του Ιωάννη Χρυσόστομου⁵⁰⁶ αναφέρθηκε στα θαύματα του αρχαίου κόσμου που βρίσκονταν στη Φοινίκη, την Αίγυπτο και τη Μικρά Ασία. Στη συνέχεια εξύμνησε με συντομία τη σημασία της Αθήνας ως πόλης συμβόλου του ελληνικού κόσμου και κατέληξε στη Ρώμη. Η Ρώμη ξεπερνούσε τον οφθαλμό της Ελλάδας, την Αθήνα⁵⁰⁷, αφού ακόμα και ένας πεπαιδευμένος ταξιδιώτης⁵⁰⁸ δεν θα σταματούσε εκεί αλλά θα έσπευδε στη Ρώμη. Με τη μνεία των θαυμάτων της αρχαιότητας ο Χρυσολωράς ενέταξε στο λόγο του το θέμα των αρχαιοτήτων που κείτονταν σε ερειπιώδη κατάσταση

Στο εγκώμιο της Ρώμης παραλείφθηκαν οι ρητορικοί τόποι (π.χ. θέση, κλίμα, κλπ.) και αναπτύχθηκε από την αρχή το θέμα του αστικού χώρου και των ερειπίων σε σχέση με το παρόν και με διδακτικό σκοπό. Το εγκώμιο της Ρώμης μπορεί να διακριθεί σε δύο ενότητες με βάση την αναφορά στα κοσμικά και στα χριστιανικά οικοδομήματα. Στην πρώτη ενότητα ο Χρυσολωράς παρουσίασε τον εαυτό του να περιδιαβαίνει την πόλη και να παρατηρεί τα μνημεία ανασυνθέτοντας το παρελθόν

Δυτικών, βλ. Ducellier, *Une mythologie urbaine*. Για το πώς είδαν την Κωνσταντινούπολη του 15^{ου} αι. οι ξένοι, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 23-41.

⁵⁰⁵ Από τον Λιβάνιο αξιοποίησε μια επιστολή και τον *Αντιοχικό*. Ο Λιβάνιος στην επιστολή παρέθετε την περίπτωση ενός ανθρώπου που σκόπευε να επισκεφτεί τη Ρώμη και δεν πίστευε τους φίλους του, που την έβλεπαν σαν ένα τμήμα του ουρανού. Όταν την επισκέφτηκε διαπίστωσε ότι οι φίλοι του είχαν δίκιο. Η περίπτωση αυτή είναι ανάλογη με το βίωμα του Χρυσολωρά. Πρόκειται για μια επιστολή του Λιβάνιου την οποία απέστειλε στον Ιοβιανό το 355μ.Χ., βλ. Smith, *Architecture*, σ. 157. Για την επίδραση του *Αντιοχικού* στα εγκώμια των πόλεων, βλ. Pernot, *Rhétorique*, σ. 187.

⁵⁰⁶ Από τον Ιωάννη Χρυσόστομο αξιοποίησε τις *Επιστολές προς Ρωμαίους και Κορινθίους* και τον *Λόγο προς Αντιοχείς*, βλ. Smith, *Architecture*, σ. 157.

⁵⁰⁷ Ο έπαινος της Αθήνας ως οφθαλμού της Ελλάδας ίσως είναι δάνειο από τον Αίλιο Αριστείδη, ο οποίος χαρακτήρισε τη Σμύρνη ως οφθαλμό της Ασίας, βλ. Webb, *Rome*, σ. 128. Για την παρομοίωση της Κωνσταντινούπολης με οφθαλμό, βλ. έ. α., υποσ. 386. Ο Μετοχίτης υποστήριξε για την Αγία Σοφία ότι αν η Κωνσταντινούπολη είναι ο οφθαλμός της οικουμένης, τότε η Αγία Σοφία είναι ο οφθαλμός του οφθαλμού, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 352, κεφ. 32, στ. 114.

⁵⁰⁸ Ο Webb, *Rome*, σ. 128-129, προτείνει ότι η αναφορά στον πεπαιδευμένο άνθρωπο δηλώνει αυτόν που κατέχει την ελληνική παιδεία και είναι ικανός να αναγνωρίσει την αξία όσων επρόκειτο να περιγράψει ο Χρυσολωράς, γιατί η Ρώμη περιγράφηκε από τον Χρυσολωρά σύμφωνα με την ελληνική γραμματεία.

της. Η περιδιάβαση στο χώρο δημιούργησε συναισθηματική ένταση που συνδύαζε τον θαυμασμό για τα μνημεία και την απογοήτευση για τη ματαιότητα των ανθρώπινων έργων. Με την παρατήρηση των μνημείων μπόρεσε να ανασυνθέσει τις αρετές των κατοίκων, την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση, τη σύνθεση της κοινωνίας και τις ελληνικές καταβολές της αυτοκρατορικής Ρώμης. Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη ως σύμβολα δύο κόσμων μοιράζονταν ένα κοινό ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, ιδέα που υποστήριζε την προσέγγιση του Βυζαντίου με τη Δύση⁵⁰⁹.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάστηκε η χριστιανική ταυτότητα της πόλης. Η Ρώμη είχε εκχριστιανισθεί και πολλά από τα οικοδομήματά της είχαν εξαγνιστεί με τη μετατροπή τους σε χριστιανικούς ναούς: *τὰ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας καὶ ἀληθοῦς θρησκείας, τί ἂν λέγοι τις; Ἡ οἷα εἰκὸς τὰ ἐκ τοσαύτης μὲν ἀφθονίας λίθων τοιούτων καὶ ὑλῶν, τοιαύτης δὲ τέχνης τότε ἀνθούσης, τοσαύτης δὲ φιλοθείας καὶ εὐσεβείας πεποιημένα, τῶν μὲν ἀρχαίων τῶν μετασκευασθέντων, τῶν δὲ καθαιρεθέντων, τῶν δὲ ἐξ ἀνιέρων καὶ βεβήλων ἱερῶν καὶ ἁγίων γενομένων καὶ ναῶν θεῶν ἐξ εἰδωλείων*,⁵¹⁰. Όσα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί από τους χριστιανούς, ήταν η απόδειξη των αυτοκρατόρων που πολέμησαν τον χριστιανισμό, γι' αυτό δέχονταν το μένος των πιστών που κατέκλυζαν την πόλη για να προσκυνήσουν τους Αποστόλους Πέτρο και Παῦλο. Οι Απόστολοι ήταν το έρεισμα της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία πλέον ενοποιούσε την οικουμένη: *ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐῶ. Τοὺς δὲ δύο φωστῆρας ἢ ἡλίου ἢ οὐρανοῦς ὄλους τὴν τοῦ Θεοῦ δόξαν διηγούμενους, Πέτρον φημὶ καὶ Παῦλον, ὧν τὰ λείψανα ἐνταῦθα κεῖται καὶ ὧν ἐπὶ τῆς μνήμης ταῦτα γράφω, τίς ἂν ἀξίως ἀγασθῆι; Τί δὲ τὴν εἰς τούτους ὥσπερ εἰς κοινὸς τινὰς σατράπας καὶ ἡεμόνας ἢ ὑπάτους συνδρομὴν πάσης τῆς οἰκουμένης*,⁵¹¹. Η Ρώμη ήταν το κέντρο μιας θρησκευτικής εξουσίας, η οποία είχε διαδεχθεί τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ο Χρυσολωράς αντιπαρέβαλε τη φύση της κοσμικής με τη θρησκευτική εξουσία. Η κοσμική εξουσία της Ρώμης είχε παρέλθει ακόμα και αν κάποιος μπορούσε να την αναβιώσει με τη φαντασία του παρατηρώντας τα μνημεία της. Η επιχειρηματολογία του για το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιῶν δεν αφορούσε δογματικά θέματα, αλλά την προβολή ενός κόσμου στην κορυφή του οποίου ήταν η Καθολική Εκκλησία. Ο Χρυσολωράς προσπαθούσε

⁵⁰⁹ Dagron, Manuel Chrysoloras.

⁵¹⁰ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 10-11, κεφ. 15, στ. 29-34, 1.

⁵¹¹ Το ίδιο, σ. 11, κεφ. 16, στ. 11-16.

να αποδυναμώσει τις προκαταλήψεις απέναντι στην Καθολική Εκκλησία και τη Δύση. Ακόμα και ο Ιωάννης Χρυσόστομος ήθελε να προσκυνήσει στη Ρώμη, όπως ανέφερε σε επιστολή του προς τους Ρωμαίους: «*Ἐβουλόμην τὴν πόλιν ἐκείνην ἰδεῖν, τὴν Ῥώμην λέγω, ἐν ἧ τὰ καὶ τά, περὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῆς τῶν σωμάτων αὐτῶν ἐν αὐτῇ ταφῆς καὶ παρουσίαν φάσκων. Ἐβουλόμην τοὺς πόδας ἐκείνους, ἐβουλόμην τὰς χεῖρας, ἐβουλόμην ἐκείνας τὰς κεφαλὰς ἰδεῖν*». Καὶ οὐ παύεται, ὥσπερ οἱ δυσέρωτες κατὰ μέλη διεξιῶν καὶ μυριάκις ταῦτα λέγων⁵¹².

Στο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης παρουσιάστηκε αρχικά η σχέση των δύο πόλεων με τη χρήση του λογοτεχνικού σχήματος της μητέρας-κόρης: *λέγω τοίνυν καλὴν μὲν σφόδρα καὶ ὠραῖαν γενέσθαι τὴν μητέρα, καλλίω δὲ ἐν πολλοῖς τὴν θυγατέρα, μήτε μὴν ταύτην προσήκειν ἄλλης μητρόπολιν καὶ μητέρα εἶναι, μήτε ἐκείνην ἄλλης ἀποικίαν καὶ θυγατέρα, μήτε μὲν ἐν μητρὶ καὶ θυγατρὶ, ὅπερ ἔφην, ὄσσην ἐν ταύταις ποτὲ ὁμοιότητα γενέσθαι⁵¹³*. Η ιστορική παράδοση της Νέας Ρώμης που αναπτύχθηκε ήδη από τον 4^ο αι. μ.Χ.⁵¹⁴ αξιοποιήθηκε για την προσέγγιση του Βυζαντίου με τη Δύση. Η Κωνσταντινούπολη παρότι δημιουργήθηκε ως αντίγραφο της Ρώμης⁵¹⁵ υπερείχε για το κάλλος της: *τό γε μὴν ταύτης κάλλος, ὥσπερ τινος πυρὸς ἢ ἀκτῖνος ἕξαμιν, ἐπ' ἐκείνης ἐπίδοσιν εἴληφέναι⁵¹⁶*. Ο ρητορικός τόπος του κάλλους⁵¹⁷ ήταν το περίβλημα της νοσταλγίας που ένιωθε ο Χρυσολωράς για την πατρίδα του⁵¹⁸.

⁵¹² Το ίδιο, σ. 14, κεφ. 26, στ. 16-21.

⁵¹³ Το ίδιο, σ. 16, κεφ. 33, στ. 13-16.

⁵¹⁴ Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, σ. 43-47. Grig - Kelly, *Two Romes*. Melville-Jones, Constantinople. Για τους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους, βλ. Kaldellis, *Hellenism*, σ. 61-65, 81-82.

⁵¹⁵ Η ιδέα της δημιουργίας μιας πόλης ως αντίγραφου απαντά και σε άλλα εγκώμια. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 184, κεφ. 8, στ. 10-11, υποστήριξε ότι η Κωνσταντινούπολη δημιουργήθηκε ως αντίγραφο του κόσμου: *μίμημα τοῦ παντὸς κόσμου*. Ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 30, κεφ. 11, στ. 8-10, υποστήριξε ότι η Τραπεζοῦντα ήταν το αντίγραφο της Αθήνας: *τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν ἐξεικασμένη τοῖς πλείοσιν ἐκείνης εἰκῶν καὶ ἀκριβὲς ὡς ἐνὴν ἀπειργασταί μίμημα*.

⁵¹⁶ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 16, κεφ. 33, στ. 16-17.

⁵¹⁷ Saradi, Kallos.

⁵¹⁸ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 15, κεφ. 29, στ. 12-14: *νομίζω δὲ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας εἶναι, καὶ τοῦτο δὲ οὐκ ὀλίγον τέρπειν δύναται ἄνθρωπον, μάλιστα φιλόπατριν τῶν οἰκείων ἀποδημοῦντα*.

Επιπλέον απευθυνόταν στον αυτοκράτορα, γι' αυτό η πόλη που βασίλευε δεν θα μπορούσε να είναι κατώτερη καμίας.

Το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης στηρίχτηκε στη στερεότυπη δομή των εγκωμίων: θέση και περιβάλλον χώρος, ίδρυση της πόλης και αστικός χώρος. Ιδιαίτερο τμήμα του εγκωμίου αποτελεί η εγκωμιαστική περιγραφή της Αγίας Σοφίας. Η Κωνσταντινούπολη εγκωμιάστηκε για την οικουμενικότητά της, που οφειλόταν στην κεντρική της θέση: *ὥσπερ ἐν κοινῷ τινὶ συνδέσμῳ, συνάπτειν καὶ κλείειν αὐθις ἀπ' ἀλλήλων, ὥσπερ ἐπὶ πυλῶν ἵσταμένην, τὴν οἰκουμένην καὶ τὰ ἐπὶ ταύτης ἔθνη*⁵¹⁹. Χάρη στη θάλασσα απολάμβανε τα αγαθά⁵²⁰. Η πόλη ιδρύθηκε για να βασιλεύσει την οικουμένη⁵²¹. Ξεχώριζε για τα τείχη της που υπερείχαν από τα Βαβυλώνια (*ὁ δὲ τῶν τειχῶν στέφανος ἀληθῶς καὶ κύκλος, οὐκ οἶδα ἐν τίνι δυναμένων λύπεσθαι τῶν Βαβυλωνίων;*⁵²²).

Οι *οικιστές* της πόλης, οι Ρωμαῖοι και οι Ἕλληνες, έθεσαν τις βάσεις για την ευδαιμονία των απογόνων τους ανοικοδομώντας την πόλη με φροντίδα, ικανοποίησαν την ανάγκη και την ευχαρίστηση (*ἡ δὲ ἡμετέρα πρῶτον αὐτὸ τοῦδαφος, ὡς εἶπον, τοιοῦτων κρινόντων καὶ αἴρουμένων, ἔσχε κατ' ἐκλογὴν, οἶον ἔπρεπε, πρὸς πᾶσαν τέρψιν τὲ καὶ χρείαν καὶ ἀζίαν, τῇ μελλούσῃ τῆς οἰκουμένης ἄρξιν εἶναι*⁵²³), μετέφεραν υλικά από όλο τον κόσμο⁵²⁴ και φρόντισαν να εξασφαλίσουν την *τύχη* της (*ἐξελέγοντο δὲ ἄρα ταύτην οὐ μόνον πρὸς κυβέρνησιν τῆς οἰκουμένης πάσης, ἀλλὰ καὶ ἐκ πάσης, ὡς εἶπεῖν, τῆς οἰκουμένης, ἅτε κύριοι ταύτης ὄντες καὶ μὴ ἀγνοοῦντες ὁ καταρχὰς τῇ Ρώμῃ καὶ πολλαῖς ἄλλαις τῶν πόλεων ἐν δόξαις ἀποτύχης γενομέναις οὐ συνέβη*)⁵²⁵.

⁵¹⁹ Το ίδιο, σ. 16, κεφ. 34, στ. 23-25.

⁵²⁰ Για τον έπαινο της πόλης σε σχέση με τη θάλασσα, βλ. έ. α., σ. 50.

⁵²¹ Για τη θέση και τον οικουμενικό προορισμό της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης, βλ. έ. α., σ. 113, 137.

⁵²² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 16, κεφ. 36, στ. 33-34.

⁵²³ Το ίδιο, σ. 18, κεφ. 40, στ. 6-9.

⁵²⁴ Τη μεταφορά των υλικών ως στοιχείο της ίδρυσης της πόλης ανέφερε ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 264, κεφ. 19, στ. 30-31: *φέρειν ἐργωδέστατα ὥσπερ ἀγώγιμα ἅττα τῶν ἔγγιστα Κυζίκου τὲ καὶ Προικονήσου λατομιῶν.*

⁵²⁵ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 17, κεφ. 38, στ. 27-31. Η αναφορά στην έννοια της τύχης για τη δημιουργία της πόλης συνδέθηκε από την Smith, *Architecture*, σ. 164, με την πλατωνική ιδέα για την πόλη. Η φιλοσοφική διάσταση της ίδρυσης της πόλης προβλήθηκε από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 262, κεφ. 19, στ.12-17: *τὰ μὲν κατ' ἔθος, τὰ δὲ*

Η ενότητα του αστικού χώρου διακρίνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο απαριθμούνται γενικά τα οικοδομήματα και αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά τους και στο δεύτερο μέρος περιγράφονται εκείνα τα οικοδομήματα τα οποία αποδείκνυαν την ιστορική συγγένεια των δύο πόλεων: *τὰ γε μὴν ἔνδον ἦν ὄντως ἄξια τῶν τειχῶν καὶ τοῦ παραδείγματος πρὸς ὃ τηναρχὴν, ὡς εἶπον, γέγονε, καὶ τῆς μητροπόλεως καὶ μητρός, καὶ τῆς ἀξίας καὶ δυνάμεως τῶν οἰκισαμένων*⁵²⁶. Ο Χρυσολωρᾶς στο πρώτο μέρος ξεχώρισε τα τείχη⁵²⁷, τις κινστέρνες⁵²⁸ και την Αγία Σοφία, δηλαδή εκείνα τα οικοδομήματα που αποδείκνυαν ότι η Νέα Ρώμη ήταν ομορφότερη από την Παλαιά: *ἐκείνη δέ, πρὸς παράδειγμα ταύτην βλέπουσα καὶ ὡσπερ πρὸς ἀρχέτυπον, ὡς ἔστιν ἀκριβῶς ἰδεῖν, ταύτην γινομένη, πολλὰ πρὸς τὸ βέλτιον καὶ λαμπρότερον προήνεγκεν*⁵²⁹. Τα τείχη και οι κινστέρνες συνέβαλλαν στην ομορφιά της πόλης, παρότι προβλήθηκε εμμέσως η ερειπιώδης κατάστασή τους⁵³⁰.

Στο δεύτερο μέρος ο Χρυσολωρᾶς διέγραψε ένα νοητό περίπατο μέσα στην πόλη παρατηρώντας τις στήλες, τους ανδριάντες, τα βάθρα (*ὅτι δὲ καὶ ἄλλοι πλεῖστοι ἐπὶ τῆς πόλεως τοιοῦτοι ἀνδριάντες ἦσαν δείκνυται ἀπὸ τῶν φαινομένων βάσεων*

κατὰ φύσιν, ἐκ δὴ τούτων ἄρα τῶν ἐθνῶν ἡ πρώτη σύμψηξις αὐτῆ γεννικῆ καὶ μεγαλοφυῆς δημιουργεῖται καὶ συντίθεται, καθάπερ οἱ φυσικοὶ φασίν, ὡς ἂν ἐξ εἶδους τινὸς καὶ ὕλης τὰ γιγνόμενα πάντα, τῆς μὲν Ῥωμαϊκῆς αὐτῆς τύχης τὴν εἰδοποιὸν ὑποβαλλούσης ἀρχήν.

⁵²⁶ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς, *Σύγκριση*, σ. 17, κεφ. 37, στ. 17-19.

⁵²⁷ Το ίδιο, σ. 16-17, κεφ. 36, στ. 33-3: *ὁ δὲ τῶν τειχῶν στέφανος ἀληθῶς καὶ κύκλος, οὐκ οἶδα ἐν τίνι δυναμένων λείπεσθαι τῶν Βαβυλωνίων· Ἡ δὲ τῶν ἐν αὐτοῖς πύργων πυκνότης καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὸ ὕψος, ὥστε ἕκαστον, εἰ καὶ μόνος ἦν, δὲ που καθ' ἑαυτὸν ἀντ' ἄλλης τινὸς ὅλης οἰκοδομῆς δύνασθαι θαῦμα παρέχειν τοῖς θεωμένοις;*

⁵²⁸ Το ίδιο, σ. 19, κεφ. 42, στ. 7-19: *ἀγωγὸς ὑδάτων ὑπογείους καὶ κρεμαστοὺς αὖθις διὰ τειχῶν, ἀερίους ποταμοὺς λέγεσθαι δυναμένους, ...καὶ τὰς ὑποδεχομένας πρότερον τούτους δεξαμενάς, θαλασσῶν ἢ λιμνῶν λόγον πρὸς ἐκείνους τότε γε ἐχούσας, τὰς μὲν καταστέγους καὶ ἀφανεῖς, τὰς δὲ ἀναπεπταμένας καὶ φανεράς, ὀλκάσι δυναμένας πλεῖσθαι (ὧν ἔνιαι νῦν αἰ μὲν ἐπὶ τοῦ κύτους ἔνδον, αἰ δὲ ἄνω ἐπὶ τῶν στεγῶν μέγιστα δένδρα τρέφουσι καὶ τοῖς ἔχουσιν ἀρκοῦσιν ἀντ' ἀγρῶν καὶ κήπων εἶναι) καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτοῖς κίωνων καὶ ἀψίδων· ἄλλας δὲ αὖθις ὑπογείους καὶ ὀρυκτάς, πᾶσαν τὴν πόλιν ὑπερῶν καὶ κρεμαστὴν καὶ τὰ κάτω διάκενον ποιοῦσας.*

⁵²⁹ Το ίδιο, σ. 15, κεφ. 30, στ. 27-30.

⁵³⁰ Για την εικόνα της Κωνσταντινούπολης που δίνει ο Χρυσολωρᾶς σε σχέση με την πραγματικότητα, βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 23-41.

αὐτῶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐπιγραμμάτων· ὧν ἄλλαι μὲν ἀλλαχοῦ, πλείσται δὲ ἦσαν ἐν ἵπποδρόμῳ καὶ ἄλλας δὲ πλείστας εἶδον αὐτὸς πρότερον, ἅς νῦν οἶδα ἀφαιρεθείσας⁵³¹) καὶ τον γλυπτό διάκοσμο σε οικοδομήματα (ἐπεὶ καὶ τῶν γλυπτῶν τούτων ἔργων ἔχομεν μὲν πολλά, οἷον ἐπὶ τῶν περιγλύφων ἐκείνων κίωνων ἀκριβῶς εἰς μίμησιν τῶν τῆδε πεποιημένων⁵³²) για να αποδείξει ὅτι ἡ Νέα Ρώμη δημιουργήθηκε ὡς ἀντίγραφο τῆς Παλαιάς.

Στον ἐπίλογο ὁ Χρυσολωρᾶς συνόψισε τὸ νόημα τῆς *Σύγκρισης*. Στόχος του ἦταν να προκαλέσει τὴν *ωφέλεια*, δηλαδή να στείλει ἕνα διδακτικὸ μήνυμα. Τα μνημεῖα τῆς Ρώμης ἦταν τὸ μέσο για να ἀναλογισθεῖ τὸ αυτοκρατορικὸ τῆς παρελθόν. Ὁ Χρυσολωρᾶς ὅσο καὶ ἀν προσπάθησε να τα ζωντανέψει με τὴ φαντασία του, διαπίστωσε ὅτι οἱ σπουδαῖοι ἄνδρες ἦταν νεκροί, ὅπως καὶ τα ἔργα τους. Ἀκόμα καὶ ἀν οἱ ἀνδριάντες διατηρούσαν τὴ μνήμη τους, βρίσκονταν κομματιασμένοι στη λάσπη. Ὅλα ἦταν νεκρά καὶ ἀπέμενε ἕνα ἠθικὸ δίδαγμα: *ὄτι μὴ ἀρετῆς καὶ ταύτης ἀληθοῦς καὶ θείας ἔχεται, ἀληθῶς μάταια τὰ τῶν ἀνθρώπων*⁵³³. Οἱ πράξεις καὶ τα ἔργα τῶν ἀνθρώπων θα ἔπρεπε να διακρίνονται για τὴν ἀρετὴ τους. Ὁ ἐνάρετος σκοπὸς ἦταν ἡ σωτηρία τῆς καλύτερης πόλης κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο που ἔπρεπε να ὀδηγηθεῖ στην πρωταρχικὴ τῆς εὐδαιμονία: *τὴν ὑφ' ἡλίῳ ἀρίστην γενομένην πόλιν σφύζοντες τε καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν ἐπανάγοντες*⁵³⁴.

⁵³¹ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς, *Σύγκριση*, σ. 20-21, κεφ. 47, στ. 36-2.

⁵³² Το ἴδιο, σ. 21, κεφ. 49, στ. 24-26.

⁵³³ Το ἴδιο, σ. 25, κεφ. 62, στ. 25-26.

⁵³⁴ Το ἴδιο, σ. 26, κεφ. 64, στ. 3-4. Ἐπειδὴ ἡ εὐδαιμονία ἀπαντᾶ συχνά στα *εγκώμια τῶν πόλεων* καὶ ἀποτελεῖ ἐνῖοτε μια γενικὴ ὄψη του παρελθόντος γιατί σηματοδοτεῖ τὴν ἀπώλεια μιας προτεραιᾶς κατάστασης ἐκθέτουμε ὀρισμένες πληροφορίες για τὸ θέμα αὐτό. Ἡ εὐδαιμονία τῆς πόλης προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ρητορικὴ: ἡ πόλη διακρίνεται για τους *ἀγαθοὺς πολίτες* τῆς που εξασφαλίζουν ὅτι αὐτὴ θα κατακτήσει τὴν *ἀρετὴ* καὶ θα ὀδηγηθεῖ στην εὐδαιμονία (βλ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1328a,35-1328b,2: *ἡ δὲ πόλις κοινωνία τις ἐστὶ τῶν ὁμοίων. ἔνεκεν δὲ ζωῆς τῆς ἐνδεχομένης ἀρίστης. ἐπειδ' ἐστὶν εὐδαιμονία τὸ ἄριστον, αὕτη δὲ ἀρετῆς ἐνέργεια καὶ χρῆσις τις τέλειος*). Τὴν ἰδέα αὐτὴ εἶχε προβάλλει ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης στὸν *Εἰς Νίκαιαν* υποστηρίζοντας ὅτι οἱ *ἀγαθοὶ πολιστὲς* ἐπέτρεπαν στη Νίκαια να υφίσταται ὡς ἀληθινὴ πόλη καὶ κατ' ἐπέκταση ὡς πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας (βλ. ἔ. α., σ. 80-82). Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 318, κεφ. VI, ἔδωσε μια ἄλλη ὀπτική στο θέμα ἀναφέροντας ὅτι ἡ Νίκαια ἀπολάμβανε τὴν εὐδαιμονία *χάρη* στα τείχη τῆς (*ὁ αὐτῆς στέφανος ...τῆς εὐδαιμονίας ὄρος*) που τῆς ἐπέτρεπαν να παραμείνει ἐλεύθερη ὅταν οἱ

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Ο Χρυσολωράς με τη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* υποστήριξε τη φιλοδυτική πολιτική και εξέφρασε την αντίληψή του για τη θέση του Βυζαντίου στον ιστορικό κόσμο των αρχών του 15^{ου} αιώνα. Γι' αυτό μέσα από τα μνημεία της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης ανασύνθεσε το αυτοκρατορικό παρελθόν τους που αφενός αποδείκνυε την ιστορική τους συγγένεια και αφετέρου ερχόταν σε αντίφαση με την ιστορική πραγματικότητα.

Ο Χρυσολωράς από τη δεκαετία του 1390 ως πρέσβης είχε υπηρετήσει τη φιλοδυτική πολιτική, η οποία κατά καιρούς τίθετο σε αμφισβήτηση. Ενδεικτική είναι η απογοήτευση για την αναποτελεσματικότητα των διπλωματικών ενεργειών που είχε εκφράσει ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425) σε επιστολή του στον Χρυσολωρά, χαρακτηρίζοντάς τις ως *άνθρακες οί θησαυροί*. Στην ίδια επιστολή καταγράφεται ότι ο στόχος τους ήταν η σωτηρία της Κωνσταντινούπολης: *τήν πόλιν ἡμῖν σωθῆναι*⁵³⁵. Η αναφορά αυτή φανερώνει την αναγνώριση της ραγδαίας εδαφικής συρρίκνωσης του Βυζαντίου. Ο Μανουήλ Β΄ παρουσίασε τη σκέψη του για την

Βυζαντινοί έχασαν την ευδαιμονία τους λόγω της άλωσης της Κωνσταντινούπολης (*τῆς πρώην εὐδαιμονίας*). Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Εγκώμιο της Ηράκλειας* υποστήριξε ότι η πόλη διέθετε την *παλαιά ευδαιμονία* και γι' αυτό εξιστόρησε το αρχαίο της παρελθόν (βλ. έ. κ., σ. 272-275). Ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 55-56, κεφ. 21, στ. 33-1, ανέφερε ότι λόγω της άλωσης του 1204 οι Βυζαντινοί έχασαν την ευδαιμονία τους (*ἀλλ' ὅτι, πάντων ἤδη σχεδὸν ἀπολωλότων τῶν τῆδε Ρωμαίων, ταύτην οὐχ ὄσον τὸ περιγενέσθαι, ἀγαπητὸν ὄν καὶ τοῦτο καὶ οὐκ ἂν ἐλαχίστης εὐδαιμονίας τεκμήριον*), αλλά όταν οι Μεγάλο Κομνηνοί ίδρυσαν την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας απέκτησαν ξανά τη δόξα και την ευτυχία τους. Ο Χρυσολωράς μέσα από τα οικοδομήματα και τα τέχνηρα ανασύνθεσε το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης που έπρεπε να αποκτήσει τη χαμένη ευδαιμονία της. Ανάλογη ιδέα πρόβαλε ο Αίλιος Αριστείδης στον *Παναθηναϊκό* υποστηρίζοντας ότι τα παλαιά οικοδομήματα της Αθήνας ήταν *τα ὑπομνήματα τῆς παλαιάς εὐδαιμονίας* (βλ. Pernot, *Rhetorique*, σ. 201).

⁵³⁵ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολές*, σ. 103, στ 13. Την απογοήτευση του για την αναποτελεσματικότητα της φιλοδυτικής πολιτικής είχε εκφράσει και ο Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολές*, επιστ. 443, (περιληπτικά): *Τώρα όμως κάθομαι εδώ (στη Βενετία) χωρίς να έχω τι να κάνω, σε μια πόλη γεμάτη εμπόρους. Είναι μάταιο κανείς να παραμένει εδώ. Θυμάμαι την πατρίδα μου και τους φίλους μου. Μακάρι το ταχύτερο να βρεθεί το πλοίο που θα με πάει στο λιμάνι της Πόλης.*

παρακμή της αυτοκρατορίας σε επιστολή (περ. 1391) του προς τον Δημήτριο Κυδώνη, με αφορμή την παρατήρηση των ερειπίων διάφορων πόλεων της Μικράς Ασίας, υποστηρίζοντας ότι τα έργα των προγόνων ήταν *θέαμα έλεεινόν*⁵³⁶. Ο Μανουήλ Β΄ και ο Χρυσολωράς αναγνώρισαν ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν πια μια πόλη-κράτος, μια εστία της παλαιάς αυτοκρατορίας. Ο Χρυσολωράς καίτοι απέδωσε όλους τους χαρακτηρισμούς που άξιζαν στην αυτοκρατορική Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τη ρητορική παράδοση, κατέληξε ότι ο στόχος του ήταν η σωτηρία της *πόλης*. Η ταύτιση της αυτοκρατορίας με την πόλη απορρέει αφενός από τη συναισθηματική πρόσληψή της, καθώς γι' αυτόν η Κωνσταντινούπολη ήταν η πόλη-πατρίδα και αφετέρου από την πρόσληψη του Βυζαντίου ως κράτους-πόλης παρότι διέθετε αυτοκρατορικό παρελθόν.

Ο Χρυσολωράς στο εγκώμιο της Ρώμης απέρριψε την αυτοκρατορική της ταυτότητα και ανέδειξε τη χριστιανική της, συνδέοντάς την με την ύπαρξη μιας θρησκευτικής εξουσίας. Στις αρχές του 15^{ου} αι. η Καθολική Εκκλησία ήταν ο σύνδεσμος του κόσμου χάρη στους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο που ένωναν την οικουμένη (*ήλιους... τῆς οἰκουμένης*⁵³⁷). Η Ρώμη ως κέντρο μιας κοσμικής εξουσίας ήταν παρελθόν και τη θέση της είχε λάβει η Καθολική Εκκλησία. Ακόμα και αν κανείς παρατηρώντας τα μνημεία της ήταν δυνατόν να ανασυνθέσει και να θαυμάσει την αυτοκρατορική της ηγεμονία, την ίδια στιγμή μπορούσε να την περιφρονήσει. Ο Χρυσολωράς απέρριψε με σαφήνεια τον αυτοκρατορικό χαρακτήρα της Ρώμης, όμως αναφέρθηκε στον αντίστοιχο της Κωνσταντινούπολης χωρίς να τον υποβαθμίσει, γιατί οι Παλαιολόγοι παρότι δεν διοικούσαν μια αυτοκρατορία από εδαφική άποψη, έφεραν τον τίτλο του αυτοκράτορα και την πολιτική και ιστορική κληρονομιά του Βυζαντίου ως Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ενώ λοιπόν η αυτοκρατορική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης δεν αλλοιώθηκε, αμφισβητήθηκε η ύπαρξη των αυτοκρατοριών δια μέσου του εγκώμιου της Ρώμης και της ιδέας που εξέφρασε για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Σχετικά με το θέμα της αυτοκρατορικής ταυτότητας της Κωνσταντινούπολης είδαμε κατά την ανάλυση του *Βυζάντιου* ότι οι συγγραφείς της απέδωσαν ρητορικούς τόπους, οι οποίοι αποσκοπούσαν στην έκφραση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας που εξήρε την ρωμαϊκή αυτοκρατορική-οικουμενική και ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα

⁵³⁶ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολές*, σ. 45, στ. 28.

⁵³⁷ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 11, κεφ. 17, στ. 29-30.

του Βυζαντίου. Παρατηρήσαμε μάλιστα ότι επί της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) τονίστηκε η ιστορική κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου και σκοπίμως αποσιωπήθηκε η ιστορική παράδοση της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης ως Νέας Ρώμης, για να διαχωριστεί το Βυζάντιο από την κοινή ρωμαϊκή κληρονομιά με τη Δύση. Στις επόμενες δεκαετίες ο εγκωμιαστικός λόγος για την Κωνσταντινούπολη ατόνησε, ενδεχομένως λόγω της νέας πολιτικής κατάστασης που διαμορφώθηκε από τους δύο εμφυλίους πολέμους. Όμως από τα έστω και λιγότερα εγκώμια που συντέθηκαν για την Κωνσταντινούπολη φαίνεται ότι η ρητορική παράδοση για την αυτοκρατορική πόλη παρέμεινε ίδια.

Αναφέρουμε επί παραδείγματι ότι ο Γεώργιος Καρβώνης την περίοδο 1329-1337 συνέθεσε ένα αυτοτελές εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη (σώζεται μερικώς), στο οποίο αναφέρθηκε στη σχέση της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης και τη διεκδίκηση του πρωτείου από τις δύο πόλεις: *τὴν γὰρ πρεσβυτέραν Ῥώμην, ἐξ ἧς οἱ ταύτης πολισταὶ καὶ οἰκίητορες, οὐπω μέγα λέγει, καίτοι τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἡπείρων ὕβρει θαρσοῦντας κεχείρωτο μετὰ παντὸς τοῦ ῥάστου ὡς μηδ' ἂν ἕνα Ῥώμην ἀκούοντα ἀφηνιάζειν, ἢ παρὰ τῆς νέας τὸ πρωτεῖον ἀφήρηται ἢ μᾶλλον τοσοῦτον ἤδεται τῇ πόλει τὰ πρῶτα δοῦσα, ἢ ὅσον ἐδόκει τὴν ἀρχὴν ἔχουσα, ὡς καὶ πατέρας ἡσθήμεθα πάσχοντας τῶν ἑαυτῶν παιδῶν ἡττημένους καὶ νίκην τοῦτ' εἶναι νομίζοντας, ὅτ' ἐκεῖνοι τὴν γιγνομένην ἀρετὴν τέλειοι ἀποβαῖεν*⁵³⁸. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1292/95-1358/61) στο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης που περιλαμβάνεται στον *Λόγο στην Αγία Θεοφανώ* εγκωμίασε την αυτοκρατορική πόλη σύμφωνα με τη ρητορική που υποστήριζε τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό-οικουμενικό και χριστιανικό ρόλο του Βυζαντίου. Όμως η σχέση του Βυζαντίου με τη Δύση δεν τον απασχόλησε. Δηλώθηκε μόνον, όπως ήταν φυσικό, η ανωτερότητα της Κωνσταντινούπολης έναντι όλων των φημισμένων πόλεων του αρχαίου κόσμου, μεταξύ αυτών και της Ρώμης⁵³⁹.

Η ρητορική για την αυτοκρατορική πόλη καθορίστηκε στους παλαιολόγειους χρόνους ήδη μετά την ανάκτηση της το 1261 και εν πολλοίς παρέμεινε σταθερή καθ' όλη την περίοδο, με ορισμένες διαφοροποιήσεις τον 15^ο αι., τις οποίες θα αναδείξουμε στη συνέχεια⁵⁴⁰. Όμως στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. καταγράφηκε για

⁵³⁸ Γεώργιος Καρβώνης, *Εγκώμιο Κωνσταντινούπολης*, σ. 351, στ. 5-15.

⁵³⁹ Το κείμενο παρουσιάζουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, βλ. έ. κ., σ. 261-271.

⁵⁴⁰ Βλ. έ. κ., σ. 246-258.

πρώτη φορά και με σαφήνεια η απόρριψη αυτής της ιδεολογίας, στο πλαίσιο μάλιστα της σύγκρισης της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης. Ο Δημήτριος Κυδώνης (1324-1398), που κατηγορήθηκε για τη φιλοδυτική του πολιτική, αντέταξε στους αντιπάλους του ότι τα επιχειρήματα τους στηρίζονταν στη ρητορική της ανωτερότητας της Νέας Ρώμης έναντι της Παλαιάς με τη χρήση κοινών ρητορικών τόπων: *Ὁ μὲν οὖν τὸν κύκλον τῆς Νέας Ρώμης ἐθαύμαζε καὶ τοῦ τῆς πρεσβυτέρας ἀπέφαινε μείζω πολλῶ, καὶ τὸ κάλλος δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῇ νέων διηγείτο, καὶ τὸν λιμένα ἔλεγε πάντας τοὺς ὅπου ποτὲ γῆς ἀσφαλεία νικᾶν καὶ τοὺς εἰς αὐτὸν καταίροντας πανταχόθεν ἠρίθμει· ἀλλὰ καὶ τὴν θέσιν, ὡς ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς γῆς ἴδρυται καὶ τῆς οἰκουμένης ὀφθαλμῶ παρέϊκασται, προσετίθει, καὶ ὄλων ὑπὲρ τῶν τῆς πόλεως πλεονεκτημάτων μακρὸν κατέτεινε λόγον· τὴν δὲ πρεσβυτέραν τούτοις πᾶσιν ἔλεγεν ἠλαττώσθαι, καὶ δεῖν διὰ ταῦτα μὴ προσέχειν ἐκείνη μηδὲ Ρώμην ἔτι καλεῖν ὑποδεδοκυῖαν σαφῶς διὰ γῆρας, ἔπεσθαι δὲ τῇ νέᾳ ὡς ἂν ἐπ' ἀκμῆς ἐστηκυῖα, καὶ ταύτῃ διδασκάλῳ χρῆσθαι περὶ τὰ θεῖα, βασιλέων τε τῶν ἐγκαθημένων ψήφοις κεκυρωμένα καὶ τεττάρων πατριαρχῶν συνεπιμηφιζόντων, οἷς ἀντιλέγειν σαφῆ πρὸς τε Θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν πόλεμον εἶναι*⁵⁴¹.

Ο Χρυσολωράς ακολούθησε την ιδεολογία του Κυδώνη, με τον οποίο το 1394-1395 είχαν σταλεί από κοινού από τον Μανουήλ Β΄ στη Βενετία, αμφισβητώντας την ιδέα της ανωτερότητας του Βυζαντίου έναντι της Δύσης, όπως αυτή αναπτύχθηκε με βάση τη σύγκριση της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης. Αντίθετα αξιοποίησε τους ρητορικούς τόπους για τον εγκωμιασμό της αυτοκρατορικής πόλης, προκειμένου να αποδείξει την ιστορική συγγένεια των δύο πόλεων, εστιάζοντας όμως στα μνημεία των δύο πόλεων. Το αυτοκρατορικό παρελθόν της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, δεν θα έπρεπε να προβάλλεται από τους Βυζαντινούς ως μεγαλείο και να αποτελεί παράγοντα διαχωρισμού των δύο κόσμων. Αντίθετα αποδείκνυε την ιστορική συγγένειά τους.

Συνεπώς ο Χρυσολωράς εκφράζει διαφορετική ιστορική σκέψη η οποία αναδεικνύεται και από την αντίληψη του για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Από το περίφημο χωρίο για την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες είναι εμφανές ότι θεωρεί εαυτόν Έλληνα. Παράλληλα μέσα από την περιγραφή των μνημείων της Ρώμης ανασυνθέτει αφενός το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό

⁵⁴¹ Δημήτριος Κυδώνης, *Απολογία*, σ. 370. Για τον σχολιασμό του χωρίου, βλ. Magdalino, *Οφθαλμός της οικουμένης*, σ. 119-120.

της παρελθόν και αφετέρου υποστηρίζει ότι αυτή είχε υιοθετήσει την αρχαία ελληνική τέχνη. Τα δύο αυτά γνωρίσματα της Ρώμης υποδηλώνουν την ιστορική αντίληψη που υποστηρίζει ότι η Ρώμη διέθετε τη ρώμη (*ὥστε ἀληθῶς ἐξεῖναι λέγειν «οὐδὲν ἄλλο ἢ Ρώμη τὰ τῆδε» ὃ τις ἕτερος τῶν ἡμετέρων καὶ παλαιῶν εἶπε περὶ αὐτῆς*⁵⁴²) και ο αρχαίος ελληνικός κόσμος το πνεύμα. Ίσως το πρόσωπο στο οποίο στηρίχθηκε ο Χρυσολωράς είναι ο Αίλιος Αριστείδης που, όπως είδαμε, στον *Παναθηναϊκό* υποστήριξε ότι η Αθήνα, παρότι τον 2^ο αι. μ.Χ. είχε κατακτηθεί από τη Ρώμη, αποτελούσε το σύμβολο του ελληνικού πνεύματος⁵⁴³. Η ιδέα αυτή προσδιορίζει διαφορετική ιστορική πρόσληψη του βυζαντινού κόσμου που γίνεται πλέον αντιληπτός ως ελληνορωμαϊκός. Ο ελληνορωμαϊκός κόσμος καθορίζεται αφενός από την άμεση σύνδεση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες με βάση το γένος τους και αφετέρου από την πεποίθηση ότι η κοινή ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντίου και της Δύσης αποτελεί παράγοντα ενοποίησης των δύο κόσμων. Η αντίληψη αυτή διατυπώθηκε από τον Χρυσολωρά σε πρώιμο στάδιο και αποκρυσταλλώθηκε στις επόμενες δεκαετίες από τον Βησσαρίωνα και τον Ισίδωρο Κιέβου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Χρυσολωράς προβάλλοντας το κοινό παρελθόν του Βυζαντίου και της Δύσης υποστήριξε την προσέγγισή τους μέσα από την αναφορά στα μνημεία των δύο πόλεων και την ιστορική παράδοση της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης ως Νέας Ρώμης⁵⁴⁴. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης παρουσιάστηκε ως το αποτέλεσμα της ένωσης των Ρωμαίων και των Ελλήνων: *δύο γὰρ τὰ δυνατώτατα καὶ φρονιμώτατα ἔθνη, τὸ μὲν τότε ἄρχον, τὸ δὲ εὐθὺς ἄρξαν πρὸ ἐκείνου, καὶ πάση τέχνῃ καὶ φιλοτιμίᾳ καὶ ἀβρότητι κομῶντα, Ρωμαῖοι τὲ καὶ Ἕλληνες, συνελθόντα ταύτην πεποιήκασιν*⁵⁴⁵.

Είδαμε στην πρώτη ενότητα ότι η σχέση του Βυζαντίου με τη Δύση συνέβαλε στον προσδιορισμό της «εθνικής» ταυτότητας των Βυζαντινών. Το θέμα είναι εκτενές, γι' αυτό τον λόγο θα αναφερθούμε εδώ επιγραμματικά στα κύρια στάδια της εξέλιξής του. Τον 13^ο αι. όταν ο Μιχαήλ Η' επεδίωξε την Ένωση των Εκκλησιών

⁵⁴² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 10, κεφ. 17, στ. 26-28.

⁵⁴³ Βλ. έ. α., σ. 46-48.

⁵⁴⁴ Dagron, Manuel Chrysoloras. Kioussopoulou, La notion de ville.

⁵⁴⁵ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 17, κεφ. 38, σ. 20-23.

τέθηκε το ζήτημα της κοινής ιστορικής ταυτότητας των δύο κόσμων. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης (1217-1282) εξέφρασε αυτήν την ιδεολογία υποστηρίζοντας ότι οι Βυζαντινοί και οι Λατίνοι μοιράζονταν το ίδιο «έθνος», το Ρωμαϊκό, και την ίδια θρησκεία. Επί Ανδρονίκου Β΄ οι εκφραστές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας υποστήριξαν τον διαχωρισμό του Βυζαντίου από τη Δύση, γι' αυτό αποσιώπησαν την κοινή ρωμαϊκή ταυτότητα των δύο κόσμων και υπερτόνισαν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Αντίθετα στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. υποστηρίχτηκε εκ νέου η κοινή ρωμαϊκή ταυτότητα των δύο κόσμων από τον Δημήτριο Κυδώνη στον *Συμβουλευτικό στους Ρωμαίους*. Ο Χρυσολωράς ακολούθησε την ιδεολογία του Κυδώνη, όμως διαφοροποιήθηκε καθώς προσδιόρισε τους Βυζαντινούς ως Έλληνες⁵⁴⁶.

Η σκέψη του Χρυσολωρά για την ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών αναδεικνύεται και στον *Λόγον στον Μανουήλ Β΄* (περ. 1414), κείμενο που απαντούσε στο αίτημα του αυτοκράτορα για διορθώσεις στον *Επιτάφιο* που συνέθεσε για τον αδελφό του, Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α΄: *Μεμνώμεθα οἴων ἀνδρῶν ἔκγονοι γεγόναμεν, εἰ μὲν βούλοιτό τις, λέγοι τῶν προτέρων καὶ ἀρχαιοτέρων, λέγω δὴ τῶν πρεσβυτάτων καὶ παλαιῶν Ἑλλήνων, ...ἀφ' ὧν νῦν ὀνομαζόμεθα καὶ οἱ δήπου ἀξιοῦμεν εἶναι, ὡς τε καὶ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν σχεδὸν ἀποβαλεῖν· μᾶλλον δὲ ἄμφω τούτῳ τὸ γένει ἐφ' ἡμῖν δήπου συνελήλυθε καὶ εἴτε Ἑλληνας βούλοιτό τις λέγειν εἴτε Ρωμαίους, ἡμεῖς ἐσμέν ἐκεῖνοι καὶ τὴν Ἀλεξάνδρου δὲ καὶ τῶν μετ' ἐκεῖνον ἡμεῖς σώζομεν διαδοχῆν*⁵⁴⁷. Ο Χρυσολωράς υποστήριξε ότι η ιστορική απαρχή του Βυζαντίου τοποθετούνταν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, κορυφαίο σύμβολο του οποίου ήταν ο Μέγας Αλέξανδρος. Η ιδέα αυτή θέτει το θέμα του προσδιορισμού της «εθνικής» ταυτότητας των Βυζαντινών από διαφορετική οπτική, καθώς αυτό δεν σχετίζεται μόνον με την ανάγκη των Βυζαντινών να προσδιοριστούν σε σχέση με τη Δύση, αλλά συνδέεται και με τις σκέψεις που είχαν εκφράσει παλαιότερα για τη σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Η σχέση αυτή έχει ποικίλες όψεις, όπως η γενεαλογική σύνδεση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες, ο θαυμασμός για τα πνευματικά επιτεύγματά τους και η πρόσληψη του βυζαντινού κόσμου ως ελληνικού. Στο πρώτο μισό του 14^{ου} αι. αναδύθηκε με σαφή τρόπο, αν και σε περιορισμένο βαθμό, η ιδεολογία για την

⁵⁴⁶ Βλ. έ. α., σ. 37.

⁵⁴⁷ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*, σ. 117, στ. 4-13.

γενεαλογική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* εστίασε στην αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης και τη γενεαλογική σχέση των κατοίκων της με τους αρχαίους Έλληνες-Δωριείς. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η προγονική σχέση των κατοίκων της με τους αρχαίους Έλληνες προσδιορίστηκε από τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο που παρουσιάστηκαν ως φυσικοί πρόγονοί τους⁵⁴⁸. Παράλληλα τον 14^ο αι. καταγράφηκε για πρώτη φορά η φυλετική συγγένεια των Ελλήνων (Βυζαντινών) και των Ρωμαίων (Δυτικών), με την ιδέα ότι οι πρώτοι κάτοικοι της Ρώμης είχαν ελληνική καταγωγή. Αυτή η ιδέα, που βασίστηκε στην ιστορική αντίληψη ότι οι Ρωμαίοι κατάκτησαν την οικουμένη αφομοιώνοντας όμως το ελληνικό πνεύμα, υποστηρίχθηκε από τον Νικηφόρο Γρηγορά γύρω στο 1330 και διατυπώθηκε εκ νέου από τον Πλήθωνα στις αρχές του 15^{ου} αι⁵⁴⁹. Όπως αναφέραμε άλλες όψεις της ελληνικής αρχαιότητας είναι η πρόσληψη του βυζαντινού κόσμου ως ελληνικού, που προσδιορίζεται εκτός από το ελληνικό γένος και από πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, παιδεία, *αρετές*)⁵⁵⁰ και ο θαυμασμός για τα πνευματικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων. Ο θαυμασμός αυτός εντοπίζεται συνήθως στο πλαίσιο του λογοτεχνικού λόγου, όμως γίνεται φανερό ότι το χάσμα ανάμεσα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και στον βυζαντινό, που δημιουργήθηκε εν μέρει από την ανάγκη να διασφαλιστεί η χριστιανική ευσέβεια, περιορίστηκε καθώς ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Θεόκτιστος Στουδίτης (1300-1350?) και ο Φιλόθεος Σηλυβρίας (1325/31-1389), δεν δίστασαν να βιογραφήσουν άγια πρόσωπα τοποθετώντας δίπλα σε αυτά τους Έλληνες καλλιτέχνες της αρχαιότητας, όπως τον Απελλή, τον Φειδία και τον Πραξιτέλη⁵⁵¹.

Συνεπώς η αντίληψη του Χρυσολωρά για τη *διαδοχή* του αρχαίου ελληνικού κόσμου και η ιστορική συγγένεια μεταξύ των Ελλήνων και των Ρωμαίων σχετίζεται με το θέμα της σχέσης των Βυζαντινών με τους Δυτικούς και συνδέεται με τις ιδεολογικές εξελίξεις που είχαν συντελεστεί στον 14^ο αιώνα. Όμως διαφοροποιείται από αυτές γιατί ο βυζαντινός κόσμος προσδιορίστηκε ως ελληνορωμαϊκός, όπως αναφέραμε παραπάνω. Η διαφορά αυτή γίνεται πιο σαφής αν συγκριθεί με την αντίληψη του Μετοχίτη, που παρότι ανέδειξε την αρχαία ελληνική ιστορία της

⁵⁴⁸ Βλ. έ. κ., σ. 261-271.

⁵⁴⁹ Βλ. έ. κ. σ. 272-275, 252.

⁵⁵⁰ Βλ. έ. κ. σ. 300-307.

⁵⁵¹ Βλ. έ. κ., σ. 245.

Κωνσταντινούπολης, υποστήριξε ότι το Βυζάντιο εκπροσωπούσε τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό-οικουμενικό κόσμο και έφερε τη *διαδοχή* από τη Ρώμη: *καὶ γνησία τις ἐκεῖθεν ἦκει τῆς οὐσίας καὶ τῶν ὄντων διαδοχὴ τῇ πόλει*⁵⁵².

Η ιστορική συγγένεια της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης πιστοποιήθηκε με τη σύγκριση των μνημείων τους. Η περιγραφή των μνημείων της Ρώμης συντίθεται από τρία στοιχεία: την περιδιάβαση στον χώρο, την παρατήρηση των μνημείων και την ανασύνθεση του παρελθόντος. Η περιδιάβαση του Χρυσολωρά στα μνημεία της Ρώμης θεωρήθηκε μοναδική περίπτωση⁵⁵³, όμως από τον 10^ο αι. υπάρχουν μαρτυρίες για επισκέψεις σε αρχαία μνημεία και πόλεις, αν και δεν καταγράφονται με την αντίστοιχη λεπτομέρεια. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης επισκέφθηκε τα ερείπια της Περγάμου, ο Μάξιμος Πλανούδης το ναό του Απόλλωνα στη Μίλητο και το ναό του Αδριανού στην Κύζικο, ο Θεόδωρος Πεδιάσιμος τα ερείπια της μητρόπολης των Σερρών και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος μια αρχαία πόλη της Μικράς Ασίας, την οποία αναγνώρισε ως Πομπηιούπολη⁵⁵⁴. Ακόμα είναι γνωστή η επίσκεψη της Άννας Κομνηνής στη Φιλιππούπολη και του Ιωάννη Ευγενικού σε μια αρχαία πόλη την οποία ονόμασε *Παλαιά*⁵⁵⁵. Σχετικά με τον Χρυσολωρά φαίνεται ότι το ενδιαφέρον του για αρχαία ερείπια είχε εκδηλωθεί πολύ νωρίτερα, καθώς ο Μανουήλ Καλέκας σε μια επιστολή που του έστειλε από την Κωνσταντινούπολη το 1397, όταν βρισκόταν στη Φλωρεντία του επεσήμανε ότι θα έπρεπε να θαυμάζει περισσότερο τα *παλαιά και σωζόμενα κάλλη* της Κωνσταντινούπολης⁵⁵⁶.

Η περιδιάβαση του Χρυσολωρά στα μνημεία της Ρώμης έχει θεωρηθεί ανάλογη με αυτή του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα⁵⁵⁷. Ο Χρυσολωράς για την περιγραφή των μνημείων χρησιμοποίησε τη λογοτεχνική γλώσσα του Χωνιάτη. Ο Χρυσολωράς υποστήριξε ότι έβλεπε τα μνημεία της Ρώμης όπως ένας ερωτευμένος: *κατὰ τοὺς ἐρωτολήπτους τούτους καὶ κομαστάς τοὺς ὀφθαλμοὺς ᾧδε κάκεῖσο*

⁵⁵² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 476, κεφ. 49, στ. 58-59.

⁵⁵³ Dagron, Manuel Chrysoloras, σ. 281-288.

⁵⁵⁴ Smith, *Architecture*, σ. 153-155.

⁵⁵⁵ Σαράντη, Κυριακός Αγκωνίτης.

⁵⁵⁶ Μανουήλ Καλέκας, *Επιστολές*, επιστολή 24.

⁵⁵⁷ Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 112.

περιφέρω⁵⁵⁸. Την ερωτική σχέση που ανέπτυξε ο θεατής με τα μνημεία ανέφερε ο Χωνιάτης για τα μνημεία της Αθήνας: *ἐρωτολήπτων ἀτεχνῶς πάσχω πάθος*⁵⁵⁹. Ο Χρυσολωράς περιέγραψε τον γλυπτό διάκοσμο ορισμένων μνημείων: *πρὸς δὲ τούτοις ναυμαχία, καὶ πεζομαχί. εἴτε ἐν βουλευτηρίῳ, εἴτε κατ' ἀγορὰν, ...εἴτε ἐν πανηγύρεσι*⁵⁶⁰. Τον ίδιο γλυπτό διάκοσμο περιέγραψε και ο Χωνιάτης: *βουλαί, πανηγύρεις τε καὶ στρατηγίαι τῶν πεζομάχων ἅμα καὶ τῶν ναυμάχων*⁵⁶¹.

Τα μνημεία της Ρώμης είχαν ερειπωθεί, είτε λόγω της φθοράς του χρόνου είτε λόγω των καταστροφών που προκάλεσαν οι άνθρωποι: *καίτοι μεμένηκε μὲν οὐδὲν σχεδὸν σῶν ἐν αὐτῇ, οὐδ' ἂν εὖροις τί ἀθῶον παντάπασιν ἐπηρείας, τῶν μὲν αὐτομάτων ὑπὸ χρόνου κατερρηκόντων, τῶν δὲ χερσὶ τινῶν βεβιασμένων*⁵⁶². Τα αρχαία λείψανα είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό, όπως συνέβαινε και στην Κωνσταντινούπολη: *συμβέβηκε γὰρ καὶ ταύτῃ ὅπερ καὶ τῇ εἰρημένῃ πυραμίδι, μᾶλλον δέ, ὅπερ καὶ τῇ ἡμετέρᾳ πόλει, αὐτὴν ἑαυτῇ ἀντὶ μετάλλων καὶ λατομιῶν εἶναι καὶ, ὅπερ ἐπὶ τοῦ παντός τούτου λέγομεν αὐτὴν, ὑφ' ἑαυτῆς τρέφεσθαι καὶ ἀναλοῦσθαι*⁵⁶³. Τα ερειπωμένα οικοδομήματα μιας πόλης δεν αξιοποιήθηκαν από τη ρητορική για τον

⁵⁵⁸ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Επιστολή στον Δημήτριο Χρυσολωρά*, 57Α.

⁵⁵⁹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Αθηνῶν*, σ. 397, στ. 8.

⁵⁶⁰ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 9, κεφ. 10, στ. 9, 22, 24.

⁵⁶¹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Αθηνῶν*, σ. 398, στ. 23-24.

⁵⁶² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 8, κεφ. 6, στ. 5-7. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 282-284, κεφ. 21, στ. 89-124, υποστήριξε ότι τα οικοδομήματα δεν καταστράφηκαν από τη φθορά του χρόνου και τα κατασκευαστικά τους ελαττώματα, αλλά από την κακία των εχθρών, υπονοώντας τις καταστροφές των Λατίνων.

⁵⁶³ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 8, κεφ. 6, στ. 7-11. Η επαναχρησιμοποίηση των παλαιών οικοδομημάτων είναι θέμα το οποίο ανέπτυξε ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 310-312, κεφ. 26, στ. 31-42: *ἀλλὰ τοῦτο μόνον λοιπὸν ἀμέλει τοῖς αὐτῆς χρῆσθαι λειψάνοις καὶ μεταποιεῖν ὄπησιν ἄρα βέλτιον καὶ ἀντανιστᾶν τοῖς ἤδη καταγεγράσασιν, ἢ μάλιστα τοῖς ἤδη νεκροῖς καὶ κειμένοις, νεανθῇ καὶ κάλλιστα, καὶ ἀεὶ κατεπίγεται ταῖς δημιουργίαις καὶ ταῖς κατασκευαῖς καὶ προσπονεῖ νέα καὶ φιλοτιμεῖται καὶ οὐκ ἀπέκαμεν ἔτι πω καὶ νῦν, τσαῦτα ἤδη τοῦ παντός αἰῶνος ἔτη, οὐδ' ὑφήκατο τῆς φιλοτιμίας οὔτε μὴν τῆς χορηγίας οἴκοθεν καὶ φθίνουσα κατὰ φύσιν ὡς τᾶλλ' ἅπαντα, ἢ δὲ καινότερον ἢ κατὰ τᾶλλ' ἅπαντα καὶ σχεδὸν ὑπὲρ φύσιν οὐχ ἠττάται λοιπὸν ἔπειτα καὶ ὅπερ τῶν χρόνων, οὐδὲ δίδωσιν ὄλως τῇ φύσει, ἀλλ' ἀνθεὶ διόλου ταῖς φοραῖς καὶ ταῖς νεουργίαις.*

έπαινό της⁵⁶⁴. Εξαίρεση αποτελεί ο *Βυζάντιος* του Μετοχίτη, κείμενο το οποίο μάλλον αξιοποίησε ο Χρυσολωράς⁵⁶⁵. Ο Μετοχίτης υποστήριξε ότι τα ερείπια της Κωνσταντινούπολης αποδείκνυαν τη διατήρηση του οικουμενικού της ρόλου και ήταν εφελθτήριο για τη δημιουργία νέων που συνέβαλαν στην αιωνιότητα της πόλης. Αντίθετα ο Χρυσολωράς με την παρατήρηση των ερειπίων διαπίστωσε ότι η αυτοκρατορική εξουσία της Ρώμης είχε παρέλθει: *εἰ γάρ τις ταῦτα ὀρῶν ἐνθυμηθεῖ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ρώμης καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀξίαν ἀνδρῶν ἐκείνων καὶ τὰ ἔργα καὶ τὰς σπουδάς, εἶτα ὀρώη πάντα, εἰς ἃ τετελευτήκασιν, ὥστε οὐ μόνον αὐτούς, ἀλλὰ καὶ τὴν δυναστείαν καὶ ἡγεμονείαν καὶ τὰς πόλεις αὐτὰς σχεδὸν ἀποθανεῖν («θνήσκουσι γάρ» ὡς πού λέγει τις, «καὶ πόλεις») τί λοιπὸν ἂν λογίσαιτο τὰ τῶν ἀνθρώπων;*⁵⁶⁶.

Στα *εγκώμια των πόλεων* τα οικοδομήματα περιγράφονται συνήθως μέσα από τα γενικά τους χαρακτηριστικά (μέγεθος, τεχνική, υλικά, κάλλος)⁵⁶⁷, όμως η περιγραφή του Χρυσολωρά ξεχωρίζει γιατί εστιάζει στα αγάλματα, τα τέχνηρα και τη ζωντάνια με την οποία απεικονίζονταν οι διάφορες παραστάσεις: *ἅ πάντα, ὡσανεὶ ζῶντα ἐπὶ τῶν εἰκόνων, ἔστιν ἰδεῖν καὶ συνεῖναι τί ἕκαστον ἦν διὰ τῶν ἐν αὐτοῖς γραμμάτων*⁵⁶⁸. Η μνεῖα ἀγαλμάτων δεν εἶναι ἀγνωστὴ στη βυζαντινὴ γραμματεία, με χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*⁵⁶⁹, τὶς *Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί*⁵⁷⁰ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χωνιάτη, *De Signis*⁵⁷¹. Ο Χρυσολωράς περιέγραψε με λεπτομέρεια τὸν γλυπτό διάκοσμο ορισμένων οικοδομημάτων, ἀξιοποιώντας μια θεματικὴ (μάχες καὶ πολεμικὸς εξοπλισμὸς) που προσδιορίστηκε ἀπὸ τὴ ρητορικὴ τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος⁵⁷² καὶ που ταίριαζε στὸν ἱστορικὸ ρόλο τῆς Ρώμης.

Ο θαυμασμὸς γιὰ τὴ γλυπτικὴ τέχνη ἀποσκοποῦσε στὴν πιστοποίηση τῆς ἱστορικῆς συγγένειας τῶν δύο πόλεων, καθὼς τὰ τέχνηρα τῆς Ρώμης ἦταν ἀντίγραφα

⁵⁶⁴ Magdalino, *Beauty of Antiquity*, σ. 109.

⁵⁶⁵ Το ἴδιο, σ. 118-115.

⁵⁶⁶ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 24, κεφ. 59, στ. 14-20.

⁵⁶⁷ Γιὰ τὰ οικοδομήματα τῆς πόλης ὡς τυπικὸ θέμα τῶν εγκωμίων, βλ. Pernot, *Rhétorique*, σ. 215-216. Saradi, *Monuments*.

⁵⁶⁸ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 9, κεφ. 10, στ. 16-17.

⁵⁶⁹ Dagron, *Constantinople imaginaire*.

⁵⁷⁰ Cameron - Herrin, *The Parastaseis syntomoi chronikai*.

⁵⁷¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ἱστορία*, σ. 647-655.

⁵⁷² Webb, *Rome*, σ. 130.

της αρχαίας ελληνικής τέχνης: *καὶ πολλὰ δὲ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι γεγονότων, ὡς ἔνεστιν ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς γραμμάτων ἰδεῖν, ἐν αὐτῇ δεῖκνυται· κίονες καὶ λίθοι περιφανεῖς καὶ στήλαι καὶ ἀγάλματα καὶ ἀνδριάντες καὶ γράμματα πλεῖστα Ἑλληνικὰ τοῦ καλλίστου καὶ ἀρχαίου τύπου*⁵⁷³. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* αναφέρθηκε γενικά στα αγάλματα της Κωνσταντινούπολης και υποστήριξε ότι ήταν τα καλύτερα του κόσμου⁵⁷⁴. Ο Χρυσολωράς θαύμασε τη γλυπτική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων και τα ρωμαϊκά αντίγραφα της, περιγράφοντας τη σχέση του θεατή με τα τέχνηρα ως ερωτική (*ὥστε ἀνάγκη διὰ τῆς πόλεως ἰόντι ποτὲ μὲν πρὸς τοῦτο, ποτὲ δὲ πρὸς ἐκεῖνο ἔλκεσθαι τῷ ὀφθαλμῷ, ὅπερ συμβαίνει τοῖς ἐρωτικοῖς τούτοις καὶ τὰ ζῶντα κάλλη θαυμάζουσι, περιέργως θεωμένοις*⁵⁷⁵) και εξέφρασε διαφορετική αντίληψη απέναντι στον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί έβλεπαν τα αρχαία γλυπτά, γιατί θαύμασε το *κάλλος* τους και κυρίως εξέφρασε τα συναισθήματά του⁵⁷⁶. Όμως Ο Χρυσολωράς δεν θαύμαζε απλώς την ομορφιά, αλλά τη νόηση του τεχνίτη, στοιχείο που συνέβαλλε στην αποστολή ενός ηθικοπλαστικού μηνύματος. Ακόμα και αν κανείς θαύμαζε ένα γυναικείο άγαλμα δεν ήταν αισχρό, γιατί δεν θαύμαζε την ομορφιά του γυναικείου σώματος, αλλά τη νόηση εκείνου που κατάφερε να το αναπαραστήσει⁵⁷⁷.

Η παρατήρηση των μνημείων της Ρώμης επέτρεψε την ανασύνθεση του παρελθόντος. Η αντίληψη αυτή είναι γνωστή στη βυζαντινή γραμματεία ήδη από τη συγγραφή των *Πάτριων*⁵⁷⁸. Ανάλογη αντίληψη εκφράστηκε από τον Κυδώνη στον *Συμβουλευτικό στην Καλλίπολη*. Ο Κυδώνης καλούσε τους κατοίκους να παρατηρήσουν τις καταστροφές των μνημείων της πόλης λόγω της τουρκικής κατοχής, να αναλογιστούν το πρόσφατο παρελθόν και να αποφασίσουν για το μέλλον⁵⁷⁹. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* έδινε αποδεικτική αξία στην παρατήρηση⁵⁸⁰.

⁵⁷³ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 8, κεφ. 7, στ. 19-22.

⁵⁷⁴ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[Π], σ. 292-296, κεφ. 23, στ. 33-71, ιδιαιτέρως, σ. 294, στ. 56-62, αναφέρθηκε στις στήλες, τους ανδριάντες και τους κίονες που ήταν η απόδειξη της παλαιάς δόξας της πόλης.

⁵⁷⁵ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 10, κεφ. 12, στ. 9-12.

⁵⁷⁶ Saradi, *Antiquities*, σ. 107.

⁵⁷⁷ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Επιστολή στον Δημήτριο Χρυσολωρά*, 57D.

⁵⁷⁸ Smith, *Architecture*, σ. 154.

⁵⁷⁹ Το κείμενο παρουσιάζομαι στη συνέχεια, βλ. έ. κ., σ. 282-283.

⁵⁸⁰ Ο Μετοχίτης αναφέρθηκε στη διάσταση ανάμεσα σε αυτό που λέγεται και αυτό που αποδεικνύεται. Την αλήθεια αποδείκνυαν τα ιστορικά έργα ή/και η αυτοψία. Για την

Όποιος εξέταζε τα μνημεία θα διαπίστωνε τον άφθαρτο οικουμενικό χαρακτήρα της πόλης. Αυτό ήταν δυνατόν με την παρατήρηση των επιγραφών τους, αρκεί ο παρατηρητής να μην έμενε στην πρώτη οπτική εντύπωση⁵⁸¹.

Ο Χρυσολωράς αναφέρθηκε στα χριστιανικά μνημεία της Ρώμης προβάλλοντας τον εκχριστιανισμό της πόλης. Όσα μνημεία συνδέονταν με την αρχαία θρησκεία είχαν εξαγνιστεί και όσα ήταν η απόδειξη των αυτοκρατόρων που αντιτάχθηκαν στον χριστιανισμό καταστρέφονταν από τους χριστιανούς που προσκυνούσαν στη Ρώμη. Τα αγάλματα που μνημόνευσε τόσο για τη Ρώμη όσο και για την Κωνσταντινούπολη ήταν στην ουσία τα αγάλματα των αυτοκρατόρων (όσων δεν πολέμησαν το χριστιανισμό) και των αρχαίων ηρώων: *τί δὲ τοὺς παλαιούς ἐκείνους, Μελεάγρους καὶ Ἀμφίωνα καὶ Τριπτολέμους, εἰ δὲ βούλει, Πέλοπας καὶ Ἀμφιάρεως καὶ Ταντάλους, καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον ἐπὶ τῆς μυθικῆς καὶ ἀρχαίας ἐκείνης τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας λέγεται; Μεστὰ μὲν τούτων ὁδοί, μεστὰ δὲ μνήματα καὶ τάφοι παλαιῶν, μεστοὶ δὲ οἰκιῶν τοῖχοι· πάντα τῆς ἀρίστης καὶ τελεωτάτης τέχνης Φειδίου τινὸς ἢ Λυσίππου ἢ Πραξιτέλους ἢ τῶν ὁμοίων ἔργα*⁵⁸². Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* συγκρίνοντας τα θαύματα της αρχαιότητας με την Αγία Σοφία, υποστήριξε ότι μειονεκτούσαν, γιατί ήταν νεκρά, άσχημα και είχαν εξυμνηθεί άδίκαια. Στις αρχές του 15^{ου} αι. τα αρχαία γλυπτά δεν είχαν αποδεδειχθεί πλήρως από την θρησκευτική προκατάληψη ακόμα και στη Δύση⁵⁸³.

Η περιγραφή των μνημείων της Κωνσταντινούπολης είναι ανάλογη της Ρώμης, διότι ο Χρυσολωράς επεδίωξε να δείξει ότι η πρώτη ήταν αντίγραφο της δεύτερης. Στην αρχή παρουσιάστηκαν τα οικοδομήματα που αναφέρονται σε κάθε *εγκώμιο πόλης* (τείχη, λιμάνια, οικίες, θέατρα κλπ.) και στη συνέχεια τα μνημεία που αποδείκνυαν την ομοιότητα των δύο πόλεων (ανδριάντες, στήλες, βάθρα και γλυπτός διάκοσμος). Όμως ο Χρυσολωράς παρά τις εγκωμιαστικές γενικεύσεις αναφέρθηκε

οικουμενική θέση της πόλης: *καὶ τοῦτο μὲν ὄψει χρῆσθαι, τοῦτο δὲ καὶ τῶν παλαιῶν μνήμη ῥάδιον ἐνταῦθα*, βλ. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος [Π]*, σ. 134, κεφ. 4, στ. 7-8. Για την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ανέφερε ότι υπάρχουν πολλές ιστορικές μαρτυρίες, αλλά μνημόνευσε μόνον τον Ηρόδοτο. Αν κάποιος θεωρούσε ότι όσα υποστήριζε ήταν ανακρίβειες θα μπορούσε να τον οδηγήσει σε μια δίκη στην οποία θα επικαλείτο όλες τις γραπτές μαρτυρίες αλλά και τους αυτόπτες μάρτυρες, βλ. Το ίδιο, σ. 150-154, κεφ. 6, στ. 1-41.

⁵⁸¹ Βλ. έ. α, σ. 126.

⁵⁸² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 10, κεφ. 12, στ. 3-9.

⁵⁸³ Smith, *Architecture*, σ. 158.

με έμφαση στα τείχη, το υδρευτικό σύστημα⁵⁸⁴ και την Αγία Σοφία. Τα οικοδομήματα αυτά διέκριναν την Κωνσταντινούπολη από τη Ρώμη και αποδείκνυαν ότι η κόρη ξεπέρασε σε ομορφιά τη μητέρα.

Τα τείχη και οι κινστέρνες της πόλης παρουσιάστηκαν ως οικοδομήματα που μαρτυρούσαν τη φθορά του χρόνου⁵⁸⁵ και συνέβαλλαν στο *κάλλος* της. Ορισμένες δεξαμενές είχαν μετατραπεί σε αγρούς από τα δέντρα που φύονταν σε αυτές. Η φθορά των τειχών παρουσιάστηκε ως αποτέλεσμα των χρονικών μεταβολών και του φθόνου κάποιων σπουδαίων ανθρώπων: *και προς τόν ἅπαντα δὲ χρόνον, οὐ προς τὴν παροῦσαν μόνον ἡλικίαν ταύτας γίνεσθαι· ἐφ' οὗ πολλὰ κατ' ἀνθρώπους δύνασθαι συμβῆναι καὶ τῶν μεγίστων μέγιστον μὲν εἶναι τὸν παρὰ τῶν πολλῶν φθόνον, μεγίστας δὲ εἶναι καὶ τὰς μεταβολάς*⁵⁸⁶. Ο Χρυσολωράς πιθανόν αναφέρθηκε στη μακροχρόνια πολιορκία της πόλης (1394-1402) από τον Βαγιαζήτ Α'⁵⁸⁷. Τα τείχη ήταν έργο-σύμβολο που αποδείκνυε την πρόνοια και φροντίδα των ιδρυτών: *ὥστε οὐ μόνον τῆς δυνάμεως τῶν πεποιηκότων, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον προνοίας καὶ φρονήσεως αὐτῶν μέχρι πολλοῦ σύμβολα διαμένειν*⁵⁸⁸. Το μέλλον της πόλης εγγυόταν το έργο των προγόνων. Οι πρόγονοι ήταν οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες που μοιράζονταν την πόλη, καθώς δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα τους. Το κοινό ιστορικό παρελθόν θα εξασφάλιζε τη σωτηρία της πόλης. Ο Χρυσολωράς με ποικίλα νοητικά σχήματα οικοδομούσε σταδιακά την ιδέα της προσέγγισης του Βυζαντίου με τη Δύση.

Η αναφορά των τέχνηρων (ανδριάντες, στήλες, βάθρα και γλυπτός διάκοσμος) της Κωνσταντινούπολης σχεδιάστηκε στην παρουσίαση ενός νοητού περιπάτου. Ο Χρυσολωράς ξεκίνησε από τον τάφο του Κωνσταντίνου και το ναό των

⁵⁸⁴ Η αναφορά στο στοιχείο του νερού και ενίοτε στα οικοδομήματα που συνδέονται με αυτό είναι ρητορικός *τόπος*. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 77-78, κεφ. 6, στ. 224-247, υποστήριξε ότι με τα ύδατα της πόλης μπορούσε να ξεπλύνει τη ντροπή όσων απομακρύνονται από τον φιλοσοφικό βίο. Επίσης τα ύδατα και τα φυτά καθιστούσαν τη Νίκαια επίγειο παράδεισο. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 316, κεφ. IV και σ. 320, κεφ. VII, παρουσίασε την ωφέλεια που προσέφεραν τα ύδατα στην όραση και την υγεία των ανθρώπων και εγκώμιασε τα οικοδομήματα που έγιναν για την αξιοποίηση τους.

⁵⁸⁵ Βλ. έ. α., υποσέμ. 530.

⁵⁸⁶ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 20, κεφ. 45, στ. 19-22.

⁵⁸⁷ Για τις συνθήκες που επικράτησαν στην πολιορκία, βλ. Neciroglu, *Byzantium*, σ 149-183.

⁵⁸⁸ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 20, κεφ. 45, στ. 22-24.

Αγίων Αποστόλων⁵⁸⁹, και συνέχισε κυρίως προς τα ανατολικά, όπου παρατήρησε τις στήλες και τους ανδριάντες (τοπόσημα ήταν η στήλη του Ιουστινιανού, ο ιππόδρομος, ο Ξηρόλοφος και ο λόφος του Ταύρου). Στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τα δυτικά ακολουθώντας τη Μέση οδό και επέστρεψε ξανά στα ανατολικά (τοπόσημα ήταν μια πύλη, ίσως στα τείχη του Κωνσταντίνου⁵⁹⁰ και ένας κίονας [το Εξωκίονιον], ο λόφος στον οποίο βρισκόταν το ανάκτορο του αυτοκράτορα, ίσως το Στρατηγίον⁵⁹¹, και πάλι οι Άγιοι Απόστολοι⁵⁹², και ο κίονας του Κωνσταντίνου). Ο Χρυσολωράς ξεχώρισε τα αρχαία γλυπτά της Χρυσής Πύλης, τα οποία απεικόνιζαν τους άθλους του Ηρακλή και τις δοκιμασίες του Προμηθέα: *ἑὼ γὰρ τοὺς πρὸ τῆς Χρυσῆς πύλης (ἦν καὶ αὐτὴν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ μαρμαρίνους πύργους, τίς ἂν ἀξίως δύναίτο θαυμάσαι;) ἄθλους Ἡρακλέους ἀρίστης καὶ θαυμασιωτάτης τέχνης καὶ Προμηθέως βάσανον καὶ τοιαῦτα ἕτερα ἀπὸ μαρμάρου*⁵⁹³. Οι μυθικοί ήρωες θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως ένα παράλληλο για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας και το κράτος του⁵⁹⁴. Η μνεία στον Ηρακλή ενδεχομένως υποδηλώνει το ελληνικό γένος των Βυζαντινών, γιατί αποτελεί μια μορφή γενάρχη καθώς στην αρχαιότητα οι απόγονοι του ίδρυσαν την Ηράκλεια του Πόντου για να αντιταχθούν οι Έλληνες στους Πέρσες⁵⁹⁵. Επιπλέον ο Ισίδωρος Κιέβου εστιάζοντας στο ελληνικό γένος των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης που οφειλόταν στον ιδρυτή του αρχαίου Βυζαντίου, υποστήριξε την καταγωγή του Βύζαντα από τον Ηρακλή⁵⁹⁶.

Ο Χρυσολωράς παραδέχτηκε ότι η αναφορά στα γλυπτά της Κωνσταντινούπολη ήταν περιορισμένη γιατί πολλά δεν σώζονταν. Την έλλειψη

⁵⁸⁹ Η Smith, *Architecture*, σ. 164, συνδέει την περιγραφή του Χρυσολωρά με την *έκφραση* του Κωνσταντίνου του Ροδίου για το ναό των Αγίων Αποστόλων.

⁵⁹⁰ Η πύλη αυτή ξεχώριζε για το ύψος της, το οποίο ήταν αρκετό για να περάσουν από κάτω πύργοι ή κάστρα ή πλοία με ανοιχτά πανιά. Ακόμα ξεχώριζε για τη στοά που βρισκόταν στο άνω τμήμα της και ήταν ορατή από μακριά και για το μέγεθος των μαρμάρων από τα οποία ήταν χτισμένη.

⁵⁹¹ Ίσως πρόκειται για τον κίονα του Φωκά, βλ. Smith, *Architecture*, σ. 165.

⁵⁹² Το χάλκινο σύμπλεγμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ με ένα αυτοκράτορα ή στήλη του Μαρκιανού, βλ. Smith, *Architecture*, σ. 165.

⁵⁹³ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 21, κεφ. 49, στ. 33-36.

⁵⁹⁴ Saradi, *Antiquities*, σ. 107.

⁵⁹⁵ Βλ. έ. κ., σ. 272-275.

⁵⁹⁶ Βλ. έ. κ., σ. 249-250.

δικαιολόγησε με την αλλαγή που επέφερε η καθιέρωση της χριστιανικής θρησκείας, η οποία οδήγησε στην απομάκρυνση από την αναπαράσταση *ζοάνων* και *ειδώλων* και στη δημιουργία νέων μορφών τέχνης (πίνακες, εικόνες, γραφές, ψηφιδωτά). Τα ψηφιδωτά σπάνιζαν στη Ρώμη σε αντίθεση με την Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη. Η τέχνη των ψηφιδωτών και των ανδριάντων δημιουργήθηκε στην Ελλάδα και μεταδόθηκε στη Ρώμη. Για ακόμα μια φορά πρόβαλε την ομοιότητα των δύο πόλεων.

Το σημαντικότερο οικοδόμημα της Κωνσταντινούπολης σύμφωνα με τον Χρυσολωρά ήταν η Αγία Σοφία, η οποία έλαβε δίκαια το όνομά της ως έργο της σοφίας του Θεού, όμως η περιγραφή της δεν ήταν το μέσο για να εκφραστεί η ευσέβεια του ανθρώπου, αλλά ο θαυμασμός του για τη χρήση των υλικών, την αρχιτεκτονική σύνθεση και την ικανότητα του να συλλαμβάνει μια ιδέα και να την υλοποιεί. Η κατασκευή της φάνερωνε την εφευρετικότητα, την υψηλή σκέψη, την αξία και τη δύναμη. Η ύλη συνδυαζόταν με την ανθρώπινη σκέψη. Ο Μετοχίτης στον *Νικαέα* (Άγιος Τρύφωνας) και στον *Βυζάντιο* (Αγία Σοφία) εγκωμίασε τις εκκλησίες για την πνευματικότητά τους. Στον *Βυζάντιο* η Αγία Σοφία εγκωμιάστηκε ως έργο του Θεού και απόδειξη της παρουσίας του στην πόλη⁵⁹⁷. Αντίθετα για τον Χρυσολωρά η Αγία Σοφία δήλωνε τη σοφία του Θεού, αλλά ο ίδιος κατέληξε να θαυμάζει τον αρχιτέκτονα που την κατασκεύασε, εκφράζοντας έναν τρόπο σκέψης που συμβάδιζε με το πνεύμα της Αναγέννησης⁵⁹⁸.

Η ανασύνθεση του παρελθόντος της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης στηρίχθηκε στο θέμα της παρατήρησης των ερειπίων τους, τα οποία συνδέθηκαν με την ελληνική αρχαιότητα και το αυτοκρατορικό παρελθόν τους. Ο Χρυσολωράς αναφέρθηκε στην ύπαρξη μιας αρχαίας ελληνικής τέχνης, θέμα το οποίο είχε τεθεί κυρίως από τον Νικήτα και τον Μιχαήλ Χωνιάτη και λιγότερο από τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη. Η αντίληψη του Χρυσολωρά για την αρχαία ελληνική τέχνη ακολουθεί τις αντιλήψεις των προκατόχων ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο του λόγου, όμως είναι πρωτότυπη γιατί παρουσιάζεται με ζωντάνια που οδηγεί στην έκφραση συναισθημάτων και στην καταγραφή ενός στοχασμού. Ο στοχασμός αυτός εξετάζει το ιστορικό παρελθόν και αποσκοπεί στην αποστολή ενός ηθικοπλαστικού μηνύματος

⁵⁹⁷ Για την περιγραφή της Αγίας Σοφίας στον *Βυζάντιο*, βλ. έ. α., σ. 125-126.

⁵⁹⁸ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 23, κεφ. 56, στ. 22-25: *ἦν ἀνάγκη τὸν ἀρχιτέκτονα ἐκεῖνον ...διανοηθῆναι καὶ θαρρῆσαι συστῆναι δύνασθαι, ὃν νῦν ὀρώμενον ἀπιστεῖται.*

για τη φύση των ανθρωπίνων πράξεων και του παρελθόντος των δύο αυτοκρατορικών πόλεων.

Εν κατακλείδι το αυτοκρατορικό παρελθόν ανασυντίθεται μέσα από τα ερείπια αφενός για να αποδειχθεί η ιστορική συγγένεια της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης και αφετέρου για να εκφραστεί η αντίληψη για τη σχέση του Βυζαντίου και της Δύσης. Η Ρώμη παρουσιάζεται ως έδρα μιας θρησκευτικής εξουσίας και το αυτοκρατορικό της παρελθόν αμφισβητείται καθώς τα οικοδομήματά της αποδείκνυαν τη ματαιότητα των ανθρωπίνων έργων. Αντίθετα το αυτοκρατορικό παρελθόν της Κωνσταντινούπολης δεν αμφισβητήθηκε, όμως η πόλη παρά τους εγκωμιαστικούς τόνους παρουσιάστηκε ως σκιά του αυτοκρατορικού της παρελθόντος. Για τον Χρυσολωρά το αυτοκρατορικό παρελθόν της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν η απόδειξη του μεγαλείου του Βυζαντίου, αντίληψη που διατυπώθηκε από τον Μετοχίτη (*καὶ τῆς παρὰ τῶν ἐρειπίων αὐτῶν καὶ τῶν παλαιῶν λειψάνων αἴγλης, ...μνημεῖα τῆς ἐκ μακροῦ δόξης*⁵⁹⁹) και δεν είχε αξία για να προβληθεί η ανωτερότητα του Βυζαντίου έναντι της Δύσης. Το παρελθόν «ξεκλείδωνε» το παρόν, ως μέσο της νόησης του ανθρώπου που επεδίωκε να απαντήσει στα ιστορικά ζητήματα της εποχής του. Η αντίληψη του Χρυσολωρά είναι η απόρριψη της ιδεολογίας που τόνισε το αυτοκρατορικό μεγαλείο του Βυζαντίου, εκφρασμένη με τον πιο περίτεχνο τρόπο από τον Μετοχίτη στον *Βυζάντιο* και γίνεται πρόδρομος της ιδεολογίας που διατυπώθηκε στις επόμενες δεκαετίες από τον Ισίδωρο Κιέβου και τον Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα*.

⁵⁹⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος*[III], σ. 274, κεφ. 21, στ. 5-6 και στ. 10-11.

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ

Ο Βησσαρίων γεννήθηκε περίπου το 1400 στην Τραπεζούντα με το όνομα Βασίλειος και πέθανε το 1472 στη Ραβέννα⁶⁰⁰. Σε νεαρή ηλικία πιθανόν εκπαιδεύτηκε από τον μητροπολίτη Τραπεζούντας Δοσίθεο. Το 1415 πήγε στην Κωνσταντινούπολη και εκπαιδεύτηκε από τον Γεώργιο Χρυσοκόκη. Σε αυτό το διάστημα γνωρίστηκε με τον Ιταλό λόγιο Φραγκίσκο Φίλελφο. Το 1423 έγινε δόκιμος και το 1424 μοναχός, λαμβάνοντας το όνομα Βησσαρίων. Έπειτα μαθήτευσε στον Ιωάννη Χορτασμένο μητροπολίτη Σηλυβρίας. Το 1426 χειροτονήθηκε διάκονος. Το 1427 έλαβε μέρος σε μια διπλωματική αποστολή, όταν ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448) επιδίωξε να συνάψει γάμο με την κόρη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Το 1431 ακολούθησε τον Δοσίθεο στην Πελοπόννησο, που είχε χειροτονηθεί μητροπολίτης Μονεμβασίας. Στον Μυστρά διδάχθηκε αστρονομία, μαθηματικά και πλατωνική φιλοσοφία από τον Πλήθωνα. Το 1436 ο Ιωάννης Η΄ τον διόρισε ηγούμενο και διδάσκαλο στη μονή του Αγίου Βασιλείου. Το ίδιο έτος συμμετείχε στη διπλωματική αποστολή προς τον Ιωάννη Δ΄ της Τραπεζούντας.

Το 1437 πριν αναχωρήσει για τη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας (1437-1439) έγινε μητροπολίτης Νικαίας. Στη Σύνοδο υποστήριξε την ανθενωτική πλευρά όμως τελικά τοποθετήθηκε υπέρ της Ένωσης των Εκκλησιών. Εξελέγη καρδινάλιος το Δεκεμβρίου του 1439 από τον πάπα Ευγένιο Δ΄.

Ο Βησσαρίων στα τέλη του 1440 εγκαταστάθηκε στην Ιταλία. Ως αξιωματούχος της Καθολικής εκκλησίας έφθασε να είναι υποψήφιος μετά το 1455 για τον παπικό θρόνο. Το 1463 αναγορεύτηκε από τον Πίο Β΄ τιτουλάριος καθολικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως³. Επανειλημμένως πριν και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης προσπάθησε να διοργανώσει σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών. Παρά την παραμονή του στην Ιταλία διατηρούσε επαφές με το Βυζάντιο και τους Παλαιολόγους. Αλληλογραφούσε (1443-1444) με τον Δεσπότη του Μυστρά και μετέπειτα αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄. Το 1465 ανέλαβε την κηδεμονία των παιδιών του Θωμά, αδελφού του Κωνσταντίνου ΙΑ΄.

⁶⁰⁰ Gasparini Leporace - Mioni, *Cento codici bessarionei*. Loenertz, Bessarion. Μαυρομάτης, Βησσαρίων. Mohler, *Bessarion*. Reynolds - Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι*, σ. 176-181. Monfasani, *Bessarion*.

Η οικία του Βησσαρίωνα στη Ρώμη μετατράπηκε σε πνευματικό κέντρο, όπου εργάστηκαν Έλληνες (Θεόδωρος Γαζής, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Μιχαήλ Αποστόλης, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Ανδρόνικος Κάλλιστος) και Ιταλοί λόγιοι (Lorenzo Valla, Poggio Bracciolini, Niccolò Perroto, Flavio Biondo). Ο Βησσαρίων ίδρυσε στη Ρώμη ένα διδακτήριο της ελληνικής γλώσσας και φρόντισε για τη μετάφραση κλασικών έργων στα λατινικά. Ο ίδιος μετέφρασε έργα του Ξενοφώντα, του Δημοσθένη κ.ά. Μετά το 1453 άρχισε τη συλλογή ελληνικών χειρογράφων από τις άλλοτε βυζαντινές περιοχές. Κύριος συνεργάτης του ήταν ο Μιχαήλ Αποστόλης. Το 1468 κληροδότησε τη συλλογή του (746 χειρόγραφα) στο Βενετικό κράτος, που αποτέλεσε αργότερα τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης⁶⁰¹.

Το ίδιο έτος ο Βησσαρίων συμμετείχε στη δημιουργία του πρώτου τυπογραφείου στη Ρώμη. Εξέδωσε το *Κατά των επικριτών του Πλάτωνος* κατά των αριστοτελικών απόψεων του Γεωργίου Τραπεζούντιου και προσπάθησε να εντάξει την πλατωνική φιλοσοφία στην υπηρεσία της χριστιανικής πίστης, κατά το παράδειγμα του Θωμά Ακινάτη. Συνέθεσε μία σύννοψη των *Φυσικών* του Αριστοτέλη. Ακόμα σώζονται πολλές επιστολές, λόγοι και άλλα ρητορικά κείμενα⁶⁰².

⁶⁰¹ Labowsky, *Bessarion's Library*.

⁶⁰² PG 161. Buchwald, *Tusculum*, σ. 100-102. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, σ. 433.

Εἰς Τραπεζοῦντα

1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά

Ο *Εἰς Τραπεζοῦντα*⁶⁰³ χρονολογήθηκε από τον Λαμψίδη⁶⁰⁴ στα ἔτη 1436-1437 με βάση το χωρίο του κειμένου, στο οποίο ο Βησσαρίων ανέφερε ότι από την παράδοση της πόλης στους Ρωμαίους το 64π.Χ. είχαν περάσει 1500 χρόνια: *Ἐνιαυτοὶ γὰρ ἤδη πρὸς τοῖς πεντακοσίοις χίλιοι Ρωμαίοις ὑποταγείσης*⁶⁰⁵. Ο Mohler πρότεινε ότι το εγκώμιο συντάχθηκε στο πλαίσιο μιας διπλωματικής αποστολής, την οποία είχε αναθέσει ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος στον Βησσαρίωνα, προκειμένου να λάβει την υποστήριξη του Ιωάννη Δ΄ Μεγάλου Κομνηνού στην προετοιμαζόμενη Σύνοδο της Φερράρας⁶⁰⁶. Ο Λαμψίδης ενώ αρχικά αποδέχτηκε την πρόταση του Mohler τελικά την απέρριψε⁶⁰⁷. Στο εγκώμιο δεν τέθηκαν ζητήματα που αφορούσαν τη Σύνοδο της Φερράρας, αλλά σε ορισμένα σημεία του λόγου (ο εξελληνισμός της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η παρουσία των Ιταλών εμπόρων στην πόλη) δηλώθηκε έμμεσα η σχέση του Βυζαντινού με τον Δυτικό κόσμο.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Προοίμιο

1. *Εἶναι ἐνάρετο καὶ δίκαιο νὰ ἀρχίζεις ἀπὸ τοὺς πατέρες γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερο καὶ φιλότιμο ον. Δέχεται καὶ ἀνταποδίδει γι' αὐτὸ εἶναι δίκαιο νὰ τιμῆσει τὴν πατρίδα του.* **2.** *Ὁ καθένας δίνει αὐτὸ που του περισσεύει, στολίζοντας τὴν πόλη με κάτι νέο, ἐνῶ ἄλλοι προσφέρουν στὴν πατρίδα με τοὺς λόγους τους.* **3.** *Καθένας μπορεῖ νὰ κρίνει ὅσα θα εἰπωθοῦν. Ὅμως ὁ ομιλητὴς πρέπει νὰ μιλήσει με θάρρος, γιατί ἡ πατρίδα του διαθέτει δόξα καὶ εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες. Ἀκόμα καὶ ἀν ὁ λόγος του δὲν εἶναι ἐπαρκής, ἀρκοῦν τὰ ἐπιτεύγματά της.*

⁶⁰³ Το κείμενο εκδόθηκε από τον Σπ. Λάμπρο, «Βησσαρίωνος ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα», *ΝΕ* 13 (1916), σ. 145-205, καὶ ἀπὸ τον Ο. Λαμψίδη, «Ὁ “Εἰς Τραπεζοῦντα” Λόγος τοῦ Βησσαρίωνος (κριτικὴ ἔκδοσις)», *ΑΠ* 39 (1984), σ. 3-75. Οἱ παραπομπές γίνονται στὴν ἔκδοσις τοῦ Λαμψίδη (στο ἐξῆς: Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*).

⁶⁰⁴ Το ἴδιο, σ. 4.

⁶⁰⁵ Το ἴδιο, σ. 51, κεφ. 20, στ. 7-8. Ἀντίθετα ἡ Akisik, *Praising a city*, ὑποσημ. 90, χρονολόγησε τὸ ἐγκώμιο στα 1439-1440. Ἀπὸ ἄλλους χρονολογήθηκε ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Δ΄ (1417-1429): Γιαρένης, *Τραπεζοῦντα*, σ. 275 καὶ ὁ Lauritzen, *Bessarion*, σ. 154, τὸ χρονολόγησε στα ἔτη 1426-1429.

⁶⁰⁶ Mohler, *Bessarion*, σ. 54.

⁶⁰⁷ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 4.

2^η Ενότητα: Η ίδρυση και το αρχαίο παρελθόν

4. Πολλές πόλεις παρότι ήκμασαν τελικά χάθηκαν. Η Τραπεζούντα άντεξε γιατί δημιουργήθηκε από τη θεία πρόνοια και ήταν έργο θεϊκών ανδρών, γι' αυτό θα άντεξει και στο μέλλον. **5.** Η απαρχή της οφείλεται στην Αθήνα, που είναι η τροφός των Ελλήνων, η μητέρα των λόγων και η διδάσκαλος της ωραιότερης γλώσσας. Οι Σινωπείς που κατάγονταν από την Αθήνα ίδρυσαν την Τραπεζούντα. Η Μίλητος, η αποικία της Αθήνας, ίδρυσε τη Σινώπη. **6.** Οι αποικίες και οι πόλεμοι των Αθηναίων εναντίον των ελληνικών πόλεων και των βαρβάρων είναι γνωστά σε όλους. **7.** Οι Αθηναίοι αποίκησαν τη Μίλητο και ηγεμόνευαν στην Ιωνία. Οι βάρβαροι υπέταζαν κάθε λαό, όμως μόνο οι Έλληνες και η Μίλητος έμειναν ελεύθεροι. **8.** Οι βασιλείς των Περσών προσπαθούσαν μάταια για έντεκα χρόνια να καταλάβουν τη Μίλητο, γιατί επέδειξε ανδρεία, μεγαλοπρέπεια και σύνεση. **9.** Ο βασιλιάς των Περσών αναγνώριζε τους Μιλησίους ως ελεύθερους και ντρεπόταν αντικρίζοντας το αρχαιότερο και ωραιότερο στολίδι της Ιωνίας. Οι Μιλήσιοι κατέστρεψαν τις βαρβαρικές χώρες ανταποδίδοντας στους Έλληνες την τιμή τους. **10.** Η Αθήνα οίκησε τη Σινώπη. Η πόλη ήταν ένα σπουδαίο λιμάνι και διέθετε εύφορη γη. Οι Κιμμέριοι κατοίκησαν στην αρχή τη Σινώπη, μετά οι Λυδοί και τέλος οι Έλληνες. Από αυτή γεννήθηκε ο Διογένης ο Σινωπέυς. **11.** Η Σινώπη αποικίστηκε από τη Μίλητο. Οι πρόγονοί της εκπλήρωσαν θεϊκή μοίρα. Η Μίλητος αποίκησε την Τραπεζούντα. Οι Τραπεζούντιοι είναι απόγονοι των Αθηναίων. Η Τραπεζούντα ιδρύθηκε ως τέλειο αντίγραφο της Αθήνας και έως το παρόν διασώζει τις αρετές της.

3^η Ενότητα: Η θέση

12. Η κεντρική θέση της πόλης οφείλεται στην ομορφιά της και όσα μαρτυρά ο χρόνος. **13.** Η πόλη είναι το κέντρο της Ασίας, ταμείο και εργαστήριο της οικουμένης. Βρίσκεται στο μέσο του Πόντου, γι' αυτό διευκολύνει το εμπόριο. **14.** Είναι το κέντρο για πολλά πελάγη και θάλασσες. Ο Εύξεινος Πόντος είναι ο σημαντικότερος. Όσοι καταπλέουν στην πόλη απολαμβάνουν τα λιμάνια, τις αγορές και κάθε είδους τρυφή. **15.** Η πόλη προσφέρεται στους ναυτικούς και όσους ασχολούνται με τη θάλασσα. Διαθέτει συνολικά τρία λιμάνια. Άνθρωποι όλων των εθνών φθάνουν στην πόλη, γι' αυτό οι Τραπεζούντιοι επικοινωνούν με τους ξένους. Πώς είναι λοιπόν δυνατόν κάποιος να αρνηθεί το αγαθό της θάλασσας; **16.** Η Τραπεζούντα συνδυάζει τα πλεονεκτήματα των παραθαλάσσιων και των μεσόγειων πόλεων. Βρίσκεται στο κέντρο του Πόντου και στο μέσο πολλών εθνών. Οι κάτοικοί της ταξιδεύουν σε όλες τις χώρες. Η πόλη μοιάζει με εργαστήριο και αγορά για όλη την οικουμένη **17.** και διαθέτει αρμονικό κλίμα. Οι κάτοικοι υλοτομούν από τα δάση και κατασκευάζουν ναούς, σπίτια και πλοία. Οι πεδιάδες διαδέχονται τα βουνά φθάνοντας έως τον Αντίταυρο. Οι λαοί που βρίσκονταν εκεί έχασαν την ελληνική γλώσσα και τα ήθη τους. Ο Αντίταυρος είναι οι Πύλες της Ελλάδας. Από εκεί εισήλθε ο Ξέρξης και νίκησε τον Λεωνίδα και τους τριακόσιους. Ο Αντίταυρος μοιάζει με τείχος για τη γη της Τραπεζούντας και ορίζει τα όρια του κάθε κόσμου.

4^η Ενότητα: Το απώτατο παρελθόν. Από την αρχαιότητα έως και την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας

18. Η πόλη είναι χτισμένη σε λόφο. Εδώ ήταν παλαιά η πόλη, ενώ τώρα είναι η ακρόπολη. Οι πρόγονοι επέλεξαν τη θέση. Στην Τραπεζούντα κατοικούν οι Έλληνες, το μόνο αδούλωτο γένος. Οι κάτοικοι μιμήθηκαν τους προγόνους τους, τους Σινωπείς, τους Μιλησίους και τους Αθηναίους. Οι βάρβαροι τήν αναγνώρισαν ως ελεύθερη, γιατί διέφερε στους νόμους, τα ήθη και τη γλώσσα. Οι Τραπεζούντιοι διέθεταν ανδρεία και γενναιότητα. Η Τραπεζούντα προσέφερε καταφύγιο στον ηττημένο στρατό του Κλεάρχου

[περ.450-400 π.Χ], γιατί διέθετε το ίδιο γένος και γλώσσα. Επέδειξαν φιλανθρωπία, μεγαλοψυχία, αγάπη και αφήφησαν τον θάνατο. Οι Τραπεζούντιοι έκλειναν προς τις ωραιότερες πράξεις είτε γιατί όφειλαν να μιμηθούν τους Αθηναίους είτε γιατί αυτή ήταν η φύση τους. Η Τραπεζούντα διακρινόταν για το ελληνικό πνεύμα και την ελευθερία. **19.** Οι Τραπεζούντιοι υποτάχθηκαν ηθελημένα στους Ρωμαίους και απέκτησαν την ελευθερία τους, γιατί ο Πομπήιος Μάγνος νίκησε τον Μιθριδάτη. Οι Ρωμαίοι διέθεταν στρατιωτική δύναμη, δικαιοσύνη και τιμούσαν την ελληνική γλώσσα, γι' αυτό η Τραπεζούντα υποτάχθηκε, όπως και η Αθήνα. Η σχέση υποταγής έμοιαζε σαν συνδιοίκηση. Οι Ρωμαίοι αφομοίωσαν την ελληνική γλώσσα και την παιδεία, και με αυτές τις αρετές εξουσίαζαν τους Έλληνες ή καλύτερα από αυτούς εξουσιάζονταν δημιουργώντας μια σχέση συμμαχική. **20.** Από την παράδοση στους Ρωμαίους πέρασαν 1500 χρόνια. Η πόλη έμεινε αναλλοίωτη, γιατί οι Ρωμαίοι διακρίνονταν για τη φιλανθρωπία τους. Η Τραπεζούντα δεν αλώθηκε ποτέ. Ακόμα και αν βρίσκεται στα έσχατα της Ρωμαϊκής εξουσίας, υποστήριζε τους βασιλείς του Βυζαντίου. Οι βάρβαροι μόνο την Τραπεζούντα αναγνώρισαν αδούλωτη. Η πόλη ακόμα κυριεύει την Κολχίδα και τη Λαζική, ακόμα και αν οι βάρβαροι πολιόρκησαν το Βυζάντιο. Ο Ιουστινός και ο Ιουστινιανός κατάφεραν να ανακόψουν την πορεία του Καβάδη και του Χοσρόη, και να δικαιώσουν τους Ρωμαίους. **21.** Η αήτητη Τραπεζούντα αντιμετώπισε τους Τούρκους. Όταν όλα χάνονταν έλαβε το βασιλικό στέμμα και υπερασπίστηκε το Ρωμαϊκό κράτος. Ίδρυσε βασιλικά ανάκτορα και κυριάρχησε. Σε αυτή γεννήθηκε η γενιά των Κομνηνών. Οι βασιλείς επέδειξαν φροντίδα για τα κοινά, στρατιωτική ικανότητα και φιλανθρωπία. Υπερασπίστηκαν το γένος και δέχθηκαν το Ρωμαϊκό κράτος. Οι βάρβαροι πέρασαν στη γη του Βυζαντίου. Οι Σαρακηνοί επιτίθονταν από την Αίγυπτο και οι Τούρκοι από την Περσία. Οι Τούρκοι αιχμαλώτισαν τον αυτοκράτορα Ρωμανό Διογένη. Οι Ρωμαίοι πλήττονταν και στην Ευρώπη. Οι βασιλείς τους ενδιαφέρονταν για την πολυτέλεια, παραμελώντας το στρατό. Κάποιος θα περίμενε το τέλος του γένους. Επειδή ο Θεός το λυπήθηκε, έστειλε τη γενιά των Κομνηνών. Ο Αλέξιος έφτιαξε μια βασιλική γενιά και οι Κομνηνοί αποκατέστησαν το κράτος. **22.** Πρώτος ήταν ο Αλέξιος που καταγόταν από τον Ανδρόνικο Κομνηνό. Αποκαλείτο Μεγάλο Κομνηνός γιατί ήταν πράγματι μεγάλος στα έργα και τη γενιά. Την πόλη έκαναν μητρόπολη για τις γύρω περιοχές και τη Λαζική. Τους υπηκόους βασιλεύαν με νόμους και αυτοί τους ανταπέδιδαν, όπως τα παιδιά στους πατέρες. Η γενιά των Κομνηνών διήρκεσε στους αιώνες σε αντίθεση με άλλες που χάθηκαν. Ο Θεός προστατεύει τη βασιλική γενιά των Κομνηνών. Η πόλη ανήκει στους βασιλείς και οι βασιλείς στην πόλη και ολόκληρο το γένος.

5^η Ενότητα: Ο αστικός χώρος

Χάρη στη βασιλική φιλανθρωπία η πόλη απέκτησε τείχη, ναούς, οικοδομήματα και αγορές, αντιβαίνοντας στην παρακμή που υφίστανται οι περισσότερες πόλεις. Η πόλη διαθέτει τριπλά τείχη. Η σημερινή ακρόπολη ήταν παλαιά η πόλη. Οι πρόγονοι τείχισαν την πόλη προς τη θάλασσα, αλλά επειδή δεν αρκούσε έχτισαν και ένα τρίτο τείχος. Τα τείχη περιβάλλουν τόση έκταση ώστε να μην περιορίζονται οι κάτοικοι. Στα προάστια υπάρχουν αναρίθμητες οικίες. Η αγορά βρίσκεται έξω από την πόλη, δίπλα στο τείχος και εκτείνεται σε μια ευθεία οδό με πολλούς παράδρομους, όπου υπάρχουν εργαστήρια και πάγκοι. Οι ξένοι που έρχονται στην αγορά σχηματίζουν ένα πλήθος ανάλογο μιας πόλης. Οι οικίες ξεχωρίζουν για το πλήθος, την ομορφιά και την κατασκευή τους. Τα βασιλικά οικήματα βρίσκονται στην ακρόπολη. Διακρίνονται για την κατασκευή, την ομορφιά και το μέγεθός τους. Στα δυτικά εφάπτονται με τα τείχη της ακρόπολης και τα ξεπερνούν κατά το ύψος δύο ορόφων. Στο κέντρο της ακρόπολης βρίσκεται το βασιλικό ανάκτορο και εκατέρωθεν του τα καταλύματα για τους υπηρέτες. Στο βασιλικό ανάκτορο, στην πλευρά της εισόδου, υπάρχουν προθάλαμοι και αίθουσες που δέχονται

πολύ κόσμο. Τις αίθουσες περιτριγυρίζουν εξώστες. Στην άλλη πλευρά υπάρχει μια επιμήκης αίθουσα υποδοχής. Στους τοίχους απεικονίζονται οι βασιλείς και οι μάχες τους εναντίον των εχθρών της πόλης. Στο βάθος υπάρχει η βασιλική εξέδρα, που στολίζεται από λευκό μάρμαρο και διαθέτει ένα εμπόδιο που διαχωρίζει τον αυτοκράτορα από τους υπηκόους του. Εκεί ο αυτοκράτορας συνομιλεί με τους πρέσβεις. Σε μια άλλη αίθουσα που στολίζεται από τοιχογραφίες, υπάρχει ένας θρόνος ο οποίος καλύπτεται από στέγη στηριζόμενη σε κίονες. Ο θρόνος αυτός είναι υπερυψωμένος ανεβάζοντας τον αυτοκράτορα σε μεγαλύτερο ύψος ώστε να διαχωρίζεται από τους υπηκόους.

6^η Ενότητα: Το πρόσφατο παρελθόν

23. Η φύση, οι πρόγονοι και η βασιλική εξουσία έδωσαν κάθε αγαθό στην πόλη. Οι επιφορτισμένοι με τα πολεμικά γυμνάζονται διαρκώς και προστατεύουν τους κατοίκους, οι οποίοι ακόμα και αν ασκούν κάποιο επάγγελμα είναι αξιόμαχοι και διαθέτουν τη ρώμη και την ανδρεία. Οι κάτοικοι εκπαιδεύονται καθημερινά με το κυνήγι, όμως ασκούνται και στον πραγματικό πόλεμο. Οι βασιλείς διαπαιδαγωγούν τους κατοίκους, προετοιμάζοντας το κράτος για πόλεμο. Δύο μεγάλες βαρβαρικές επιθέσεις μνημονεύονται εναντίον της πόλης. Το πρώτο στράτευμα ακόμα και όταν έβαλε φωτιά δεν κατάφερε τίποτα. Η φήμη του δευτέρου στρατεύματος ήταν ικανή να προκαλέσει το φόβο της επερχόμενης πανωλεθρίας. Όμως τα σχέδια τους για την κατάληψη της πόλης αποδείχθηκαν όνειρο. Η ανδρεία των κατοίκων μαζί με τη θεϊκή εύνοια προστάτευσαν την πόλη. Είναι το πεπρωμένο της πόλης να νικάει πάντα. Με ελεύθερο σώμα και ψυχή οι κάτοικοί της είναι πάντα προετοιμασμένοι για τον πόλεμο.

5^η Ενότητα: Επίλογος

24. Η πόλη διαθέτει την αυτάρκεια, τα αγαθά, την πολεμική ικανότητα, το αρχαίο παρελθόν, την κατάλληλη θέση, το κλίμα και τα κάλλιστα οικοδομήματα. **25.** Η Τραπεζούντα ενώ άλλες περιοχές του Ρωμαϊκού κράτους χάθηκαν κατάφερε να αντισταθεί. Η Μίλητος, η Σινώπη και η Αθήνα προκαλούν τα δάκρυα γιατί υποδουλώθηκαν. Ο χρόνος που γερνάει τα πάντα και μπορεί να ανανεώνεται διαρκώς, μόνο σε εμάς έδωσε την καλή του φύση εξασφαλίζοντας την ευδαιμονία της πόλης. Στο μέλλον η πόλη θα διατηρήσει την καλή της τύχη. **26.** Όσοι ακούσατε τον παρόντα λόγο να δεχτείτε την εκπλήρωση ενός χρέους προς την πατρίδα. Να τόν κρίνετε ως δίκαιοι κριτές, αποδεικνύοντας στην πράξη όσα ελέχθησαν.

Ο Βησσαρίων άρχισε τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* με τη σύνθεση ενός τυπικού προοίμιου⁶⁰⁸, στο οποίο εκφράστηκε η ιδέα της οφειλόμενης τιμής στους προγόνους και στην πόλη-πατρίδα⁶⁰⁹. Ως άνθρωπος των λόγων προσέφερε ένα εγκώμιο στην

⁶⁰⁸ Βλ. έ. α., υποσημ. 132.

⁶⁰⁹ Το ίδιο, σ. 20, κεφ. 1, στ. 9-11: *Τοσοῦτω δὲ δικαιοτέρον πατρίδα τιμᾶν καὶ τὴν ἐνεγκαμένην ἀσπάζεσθαι καὶ ταύτην οἷς ἂν τις ἔχοι δωρεῖσθαι, ὅσω γῆ μὲν καὶ πατέρων πατήρ.* Η μνεία των προγόνων στηρίζεται στη ρητορική της αρχαιότητας, βλ. Pernot, *Rhétorique*, σ. 190. Για την παρουσίαση της Τραπεζούντας ως πατρίδας από τον Βησσαρίωνα, βλ. Γιαρένης, *Τραπεζοῦντα*, σ. 268-269. Σαράντη, *Τραπεζοῦντα*, σ. 37.

πατρίδα του⁶¹⁰, ενώ στον αντίποδα βρίσκονταν όσοι προσέφεραν με τα έργα τους⁶¹¹. Οι ακροατές ήταν ικανοί να κρίνουν το εγκώμιο, γι' αυτό δηλώθηκε η αδυναμία του συγγραφέα να ανταποκριθεί στο μεγαλείο της πόλης που οφειλόταν στην αρχαιότητά της⁶¹².

Ο Βησσαρίων επέλεξε να θέσει εξ αρχής τον έπαινο της Τραπεζούντας από γένους, δηλαδή αναπτύσσοντας το θέμα της ίδρυσης και του αρχαίου παρελθόντος. Η ίδρυση της Τραπεζούντας παρουσιάστηκε ως έργο της Αθήνας στο πλαίσιο της δημιουργίας αποικιών στην Ιωνία και τον Εύξεινο Πόντο. Η Αθήνα αποίκησε τη Μίλητο, που ίδρυσε τη Σινώπη και αυτή με τη σειρά της την Τραπεζούντα. Ο Βησσαρίων εστίασε στην ιστορία της Μιλήτου, περιγράφοντας τον αγώνα της εναντίον των Περσών και εγκωμίασε τη Σινώπη για την ελληνική ταυτότητά της. Η ανάπτυξη των γεγονότων κατέληξε στην ίδρυση της Τραπεζούντας ως πιστού αντιγράφου της Αθήνας. Η κοινή ταυτότητα των δύο πόλεων οικοδομήθηκε με ιδέες που αντλήθηκαν από τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστεΐδη, κείμενο που αποτέλεσε θεμελιώδες πρότυπο και για τον *Βυζάντιο* του Θεόδωρου Μετοχίτη, όπως είδαμε παραπάνω. Η αφήγηση της αρχαίας ιστορίας της Τραπεζούντας αναπτύχθηκε με άξονα το θέμα της πάλης του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό, καθώς παρέπεμπε στη νεότερη ιστορία της Τραπεζούντας και τον αγώνα της εναντίον της τουρκικής επέλασης⁶¹³.

Στη συνέχεια η Τραπεζούντα εγκωμιάστηκε σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες για τον έπαινο της θέσης (*περι χώρας*)⁶¹⁴. Η θέση χαρακτηρίστηκε για τη μεσότητά της που αποδείκνυε ότι η Τραπεζούντα ήταν το κέντρο του μικρασιατικού

⁶¹⁰ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 21, κεφ. 2, στ. 12-20: *Ἡμεῖς δὲ τῶν ἄλλων ἀποροῦντες ἀπάντων καὶ πρὸς οὐδὲν ἂν ἕτερον οὔτε ὄντες οὔτ' ἐσόμενοι χρήσιμοι τῇ πατρίδι ...οἷς ἔχομεν μόνοις ἀποδώσομεν αὐτῇ... λόγοις κοσμοῦντες οἷς ἡμᾶς ἀντὶ πάντων ὁ λόγιος ἐδοκίμασε θεὸς ἀγαπᾶν.*

⁶¹¹ Η ιδέα της προσφοράς έργων στην πόλη αναπτύχθηκε και από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, *Βυζάντιος*[Π], σ. 318-324, κεφ. 28, στ. 1-69.

⁶¹² Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 22-23, κεφ. 3, στ. 32-1: *ἀλλ' ὅτι καὶ πρεσβυτάτης εἴπερ ἄλλη τις ὑπαρχούσης.*

⁶¹³ Το θέμα της ίδρυσης και του αρχαίου παρελθόντος της Τραπεζούντας θα αναπτυχθεί αναλυτικά παρακάτω.

⁶¹⁴ Βλ. έ. α., σ. 49-52.

κόσμου και των λαών που την περιέβαλλαν. Έπειτα εγκωμιάστηκε εκτενώς ο Εύξεινος Πόντος, η θάλασσα και το εμπόριο. Τα προαναφερθέντα στοιχεία παρότι είναι ρητορικοί τόποι αποτελούν ένα μήνυμα για την παρουσία των ιταλικών πόλεων-κρατών στην Τραπεζούντα. Αυτή επέφερε την πολιτισμική επικοινωνία που συνέβαλλε στην άμβλυνση των αντιθέσεων με τους Δυτικούς⁶¹⁵.

Η περιγραφή του ευρύτερου γεωγραφικού περιβάλλοντος στηρίχθηκε σε ρητορικούς τόπους (π.χ. ισορροπημένο κλίμα, σχέση θέσης με τα ουράνια σώματα, ικανοποίηση της ανάγκης και της ευχαρίστησης⁶¹⁶), όμως οριοθέτησε τον ελληνικό κόσμο και τον βαρβαρικό. Ο ελληνικός κόσμος με κέντρο την Τραπεζούντα εκτεινόταν έως τον Αντίταυρο· από εκεί και πέρα βρίσκονταν οι βάρβαροι. Η ιδέα αυτή που απαντά και στον *Βυζάντιο*, πηγάζει από την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος της Αθήνας από τον Αίλιο Αριστείδη στον *Παναθηναϊκό*. Ο Μετοχίτης υποστήριξε ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν η κορυφή του ελληνικού κόσμου που ξεχώριζε από τον ανατολικό με φυσικό σύνορο τον Βόσπορο. Η περιγραφή της θέσης από τον Βησσαρίωνα στόχευε στην ανάδειξη των σχέσεων της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας με την Ανατολή και τη Δύση. Η Τραπεζούντα αντιπροσώπευε τον ελληνικό κόσμο που διαχωριζόταν από τον βαρβαρικό (τους Τούρκους), αλλά παρέμενε ανοιχτός στη διακίνηση αγαθών και ιδεών με τη Δύση.

Ο Βησσαρίων μετά την περιγραφή της θέσης επέστρεψε στο θέμα του απώτατου παρελθόντος συνεχίζοντας την ιστορική του αφήγηση από την αρχαιότητα για να καταλήξει στην ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Η αρχαία ιστορία της πόλης εστιάζει στο γένος και τις αρετές των ιδρυτών της πόλης. Οι ιδρυτές της Τραπεζούντας ήταν Έλληνες και διέθεταν την ελευθερία και την ισονομία. Οι Τραπεζούντιοι μιμήθηκαν τους προγόνους τους, τους Αθηναίους, τους Μιλησίους και τους Σινωπείς που τους κληροδότησαν την ελληνική γλώσσα και την ανδρεία. Αυτά τα χαρακτηριστικά της ιστορικής ταυτότητάς τους τους διαχώριζαν από τους βαρβάρους και τους επέτρεπαν να αντιστέκονται διατηρώντας την ελευθερία τους. Ακολουθεί η εξιστόρηση της Καθόδου των Μυρίων που δίνει ιστορική βαρύτητα και αναδεικνύει την ελληνική ταυτότητα των Τραπεζουντίων. Η αρχαία ελληνική ιστορία της πόλης ολοκληρώθηκε το 64π.Χ., όταν αυτή παραδόθηκε

⁶¹⁵ Για την παρουσία της Γένοβας και της Βενετίας στην Τραπεζούντα, βλ. Καρρον, *Τραπεζούντα*, σ. 93-226.

⁶¹⁶ Βλ. έ. α., σ. 49-52.

στους Ρωμαίους. Έκτοτε αρχίζει η περίοδος της ρωμαϊκής/βυζαντινής ιστορίας. Η ιστορική αφήγηση κυριαρχείται αφενός από την πάλη του ρωμαϊκού/βυζαντινού κόσμου με τον βαρβαρικό (αναφέρονται οι πόλεμοι των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, Ιουστίνου και Ιουστινιανού εναντίον των Περσών) και αφετέρου από τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας των Τραπεζουντίων που δεν αλλοιώθηκε από τους Ρωμαίους, γιατί αυτοί παλαιότερα είχαν αφομοιώσει τον ελληνικό πολιτισμό. Ο βυζαντινός κόσμος παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε τον 11^ο-12^ο αι. συνεχίστηκε επάξια στον μικρασιατικό χώρο χάρη στην ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας από τους Μεγάλο Κομνηνούς. Η αυτοκρατορική δυναστεία της Τραπεζούντας ήταν ανώτερη από αυτές που βασίλευσαν πριν τους Κομνηνούς, γιατί η νωθρότητά τους έδωσε τη δυνατότητα στους Τούρκους να επεκταθούν στον μικρασιατικό χώρο, γεγονός που αποδείχθηκε με την αναφορά στην ήττα του Ρωμανού Διογένη στο Μαντζικέρτ το 1071. Οι Μεγάλο Κομνηνοί της Τραπεζούντας προέρχονταν από τους Κομνηνούς. Ο πρώτος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ήταν ο Αλέξιος (1204-1222), που καταγόταν από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό (1183-1185)⁶¹⁷.

Η αναφορά στην ίδρυση της αυτοκρατορίας από τους Μεγάλο Κομνηνούς συνδέεται και με το θέμα της ανάπτυξης αστικού χώρου της Τραπεζούντας που αναδεικνύει τη μετατροπή της σε αυτοκρατορική πόλη. Οι Μεγάλο Κομνηνοί ανακαίνισαν την πόλη και την έκαναν πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, γι' αυτό η Τραπεζούντα ανέκτησε τη δόξα του παρελθόντος. Ενώ πολλές πόλεις χάθηκαν στο πέρασμα του χρόνου, η Τραπεζούντα διαρκώς ανανεωνόταν, εξασφαλίζοντας το παρόν και το μέλλον. Η ιδέα της ανανεούμενης πόλης προβλήθηκε για την Κωνσταντινούπολη ως επί το πλείστον την περίοδο 1261-1328, λόγω της ανάκτησής της το 1261⁶¹⁸. Η περιγραφή του αστικού χώρου της Τραπεζούντας είναι διαφορετική από τις αντίστοιχες στα εγκώμια των πόλεων (του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Ιωάννη Ευγενικού), γιατί ο Βησσαρίων περιέγραψε με λεπτομέρειες τα τείχη, τα βασιλικά ανάκτορα και την αγορά της πόλης. Ο έπαινος των τειχών είναι τυπικό θέμα των εγκωμίων⁶¹⁹, όμως ο Βησσαρίων διαφοροποιήθηκε

⁶¹⁷ Το θέμα του απώτατου παρελθόντος, από την αρχαιότητα έως και την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, θα αναπτυχθεί αναλυτικά παρακάτω.

⁶¹⁸ Για την ιδέα της ανανεούμενης πόλης, βλ. έ. α., σ. 132-136.

⁶¹⁹ Saradi, Kallos.

παρουσιάζοντας την ιστορία της κατασκευής τους⁶²⁰. Τα τείχη φανέρωναν τον αυτοκρατορικό χαρακτήρα της πόλης και διασφάλιζαν την ελευθερία της. Η περιγραφή της αγοράς αναδεικνύει τον εμπορικό χαρακτήρα της πόλης και σχετίζεται με το θέμα της παρουσίας των ξένων εμπόρων στην πόλη, όπως αναφέραμε παραπάνω⁶²¹. Τα σπίτια εγκωμιάστηκαν αδρομερώς. Τα βασιλικά ανάκτορα παρουσιάστηκαν λεπτομερώς εξωτερικά και εσωτερικά⁶²² και δόθηκε έμφαση στα

⁶²⁰ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 60-61, κεφ. 22. Η Τραπεζούντα διέθετε τριπλά τείχη. Η σύγχρονη ακρόπολη ήταν η αρχαία πόλη. Η ακρόπολη είχε δύο εισόδους, η μία οδηγούσε στην ενδοχώρα και η άλλη στη θάλασσα. Οι πρόγονοι των Τραπεζουντίων θέλησαν να προστατεύσουν τη δίοδο προς τη θάλασσα και την περιέβαλαν με νέο τείχος, το οποίο αντιστοιχούσε στα όρια του δευτέρου τείχους της πόλης. Επειδή όμως στα βόρεια η θαλάσσια πλευρά παρέμενε απροστάτευτη έχτισαν τρίτο τείχος, το οποίο ένωσαν με την ακρόπολη χτίζοντας δύο κάθετα και παράλληλα τείχη. Καθένα διέθετε μια πύλη. Το τρίτο τείχος προς τη θάλασσα διέθετε μια πύλη και επειδή το έδαφος ήταν εξαιρετικά ομαλό δεν απαιτήσε πολύ κόπο. Όμως στις άλλες πλευρές της πόλης, επειδή το έδαφος ήταν δύσβατο και διασχίζοταν από φαράγγια, κατέβαλαν πολύ κόπο για να φτιάξουν τις πύλες και τις οδούς τους. Ισοπέδωσαν το έδαφος και ανήγειραν από το βάθος των φαραγγίων τείχη στις εκατέρωθεν πλευρές για να γεφυρώσουν το χάσμα. Στις πύλες έχτισαν πύργους και έφτιαξαν ξύλινες γέφυρες ώστε να αφαιρούνται και να είναι αδύνατη η πρόσβαση στην πόλη. Στη συνέχεια έκαναν προσθήκες στο θαλάσσιο τείχος ώστε πλέον το ακουμπούσαν τα κύματα.

Μια σύντομη μνεία στην ιστορία των τειχών της Θεσσαλονίκης έγινε από τον Ιωάννη Καμινιάτη στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904. Ο Καμινιάτης ανέφερε ότι η πόλη είχε μείνει ατείχιστη στο νότιο τμήμα της και τειχίστηκε πρώτη φορά υπό την απειλή του Ξέρξη. Από τότε και στο εξής η πόλη έμεινε ασφαλής χάρη στα τείχη και την προστασία του Αγίου Δημητρίου, βλ. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 66-67.

⁶²¹ Για τους χώρους όπου διεξαγόταν το εμπόριο στις βυζαντινές πόλεις, βλ. Bouras, *Byzantine City*, σ. 511-514. Την αγορά της Τραπεζούντας περιέγραψε ο Καλβίχο με αφορμή το ταξίδι που έκανε ως μέλος της ισπανικής αποστολής το 1403-1406: *Έξω από τα τείχη της πόλης υπάρχουν προάστια. Το πιο όμορφο μέρος είναι ο δρόμος κοντά στη θάλασσα. Το μέρος αυτό είναι ένα από αυτά τα προάστια· εκεί οι κάτοικοι πωλούν όλα τα πράγματα που είναι αναγκαία για μια πόλη*, βλ. Ruy González de Clavijo, *Narrative of the embassy*, σ. 62.

⁶²² Αφορμή για την περιγραφή του Βησσαρίωνα θα μπορούσε να είναι ο *Αντιοχικός*, βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός*, σ. 508, κεφ. 207, στ. 13-16: *εἰς τοσοῦτους θαλάμους καὶ στοὰς καὶ ἀνδρῶνας διηρημένον, ὥστε καὶ τοὺς λίαν ἐθάδας ἐκ θυρῶν ἐπιθύρας ἰόντας εἰς πλάνην ἐμπιμπτεῖν.*

διακοσμητικά στοιχεία των βασιλικών αιθουσών που αντανακλούσαν ιδέες της αυτοκρατορικής ιδεολογίας⁶²³. Τέλος, έγινε σύντομη μνεία στις εκκλησίες της πόλης. Ο αστικός χώρος αποδόθηκε ρεαλιστικά χωρίς τους συνηθισμένους λυρικούς τόνους και τις αλληγορίες⁶²⁴, όπως τον περιέγραψαν επί παραδείγματι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης και ο Θεόδωρος Μετοχίτης στα εγκώμιά τους για τη Νίκαια. Αντίθετα ο Βησσαρίων με την περιγραφή του αστικού χώρου ανέδειξε τις κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες του⁶²⁵.

Μετά την «παρέκβαση» για τον αστικό χώρο ο Βησσαρίων συνέχισε την αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας αναφερόμενος στο πρόσφατο παρελθόν με τη σύντομη εξιστόρηση δύο επιθέσεων που δέχθηκε η πόλη, πιθανώς από τους Μογγόλους το 1243 και τους Τούρκους το 1301⁶²⁶. Η ιστορία της Τραπεζούντας ολοκληρώθηκε με την προβολή της ανδρείας των κατοίκων, τη βασιλική πολεμική φροντίδα για την πόλη και τη θεϊκή προστασία που αυτή απολάμβανε. Όλα αυτά αποδείκνυαν ότι η Τραπεζούντα είχε εξασφαλίσει τον μέλλον της σε αυτήν κρίσιμη ιστορική συγκυρία.

Στον επίλογο συνοψίστηκαν τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για τον έπαινο της Τραπεζούντας (η θέση, η ανδρεία των κατοίκων, το παρελθόν, το κλίμα και τα οικοδομήματα) και προβλήθηκε εκ νέου η ιδέα που είχε τεθεί στην αρχή του εγκωμίου, δηλαδή η διαρκής ανανέωση της πόλης που σηματοδοτούσε την αιωνιότητά της, στοιχείο μιας αυτοκρατορικής πρωτεύουσας και μιας αισιόδοξης προοπτικής του μέλλοντος. Έμφαση δόθηκε στην κατάλληλη πολεμική προετοιμασία της Τραπεζούντας και τον ρόλο του αυτοκράτορα που λειτουργούσε ως πρότυπο ανδρείας για τους Τραπεζούντιους που όφειλαν να τον μιμηθούν και να είναι ετοιμοπόλεμοι. Ο *Εἰς Τραπεζοῦντα* ολοκληρώνεται με το ρητορικό μοτίβο της σύγκρισης των πόλεων. Η Τραπεζούντα συγκρίθηκε με τις προγονικές πόλεις, την Αθήνα, τη Μίλητο και τη Σινώπη ώστε να φανεί ότι παρέμενε η μόνη ανανεούμενη πόλη σε αντίθεση με τις άλλες που ήταν από αιώνες νεκρές, θέμα με το οποίο είχε ολοκληρώσει τον *Βυζάντιο* ο Μετοχίτης⁶²⁷.

⁶²³ Γιαρένης, *Τραπεζούντα*, σ. 277-278.

⁶²⁴ Saradi, *Monuments*, σ. 189-191.

⁶²⁵ Τανούλας, *Αστικός χώρος*, σ. 21.

⁶²⁶ Σαράντη, *Τραπεζούντα*, σ. 52.

⁶²⁷ Θεόδωρος Μετοχίτη, *Βυζάντιος[II]*, σ. 440-476, κεφ. 43-49.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Ο Βησσαρίων με τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* επεδίωξε την υποστήριξη της αυτοκρατορικής εξουσίας από τους Τραπεζούντιους σε μια δύσκολη πολιτική και ιστορική συγκυρία και προέταξε τον κίνδυνο της κατάκτησης της πόλης από τους Τούρκους. Τα θέματα που κυριαρχούν στο εγκώμιο είναι η ιστορία που ενέπνεε την ιδέα της ελευθερίας απέναντι στην τουρκική επιθετικότητα, η σχέση αυτοκράτορα-κατοίκων και ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης.

Η ιστορική αναδρομή αναδεικνυε την πάλη του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό και ανταποκρινόταν στον αγώνα που έδινε η Τραπεζούντα να αντιμετωπίσει την τουρκική επέλαση. Η πάλη των Ελλήνων με τους βάρβαρους είναι ρητορικό θέμα, όμως αξιοποιήθηκε για να εκφραστεί η αντίληψη ότι οι Τραπεζούντιοι ήταν Έλληνες και άμεσοι απόγονοι των αρχαίων Αθηναίων. Η προγονική ταυτότητα των Τραπεζουντίων ήταν η απόδειξη ότι θα παρέμεναν ελεύθεροι. Επιπλέον η εξιστόρηση του αρχαίου παρελθόντος της πόλης αναδεικνυε τις θεμελιώδεις αρετές της ελευθερίας, της ανδρείας και της φιλανθρωπίας ως ιστορική κληρονομιά των Τραπεζουντίων που είχε εξασφαλιστεί με την ίδρυση της πόλης τους από την Αθήνα. Οι αρετές των κατοίκων είναι ρητορικός τόπος⁶²⁸, όμως η επιλογή τους ήταν σκόπιμη. Οι Τραπεζούντιοι διακρίνονταν για την ιστορική συνείδησή τους, τη δεκτικότητά τους σε άλλους λαούς και την υπεράσπιση της συλλογικής ταυτότητας και του κοινωνικού χώρου της πόλης.

Ο ρόλος του αυτοκράτορα επισημαίνεται με τον έπαινο της βασιλικής δυναστείας των Μεγάλο Κομνηνών και την περιγραφή της τοπογραφίας της Τραπεζούντας που εστίασε στα τείχη, το βασιλικό παλάτι και την εμπορική αγορά. Η εκτενής περιγραφή των τειχών ήταν ένα μήνυμα για την ασφάλεια και την ελευθερία των Τραπεζουντίων και παράλληλα αποδείκνυε το ενδιαφέρον της βασιλικής δυναστείας των Μεγάλο Κομνηνών να μετατρέψουν την Τραπεζούντα σε αυτοκρατορική πόλη χτίζοντας ισχυρά τείχη. Η μνεία των τειχών σε συνδυασμό με την περιγραφή του βασιλικού παλατιού εξήρε το κύρος του αυτοκράτορα και τον παρουσίαζε ως εγγυητή της υπεράσπισης της πόλης. Ο εκτενής έπαινος της βασιλικής δυναστείας έχει θεωρηθεί ότι αναδεικνύει την Τραπεζούντα ως πολιτικά αποτελεσματικότερη συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204, σε

⁶²⁸ Βλ. έ. κ., σ. 300-307.

αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, η οποία τον 15^ο αι. δεν κατάφερε να διατηρήσει τα εδάφη της⁶²⁹.

Ο εγκωμιασμός της βασιλικής δυναστείας ενδεχομένως υποδηλώνει και την πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην Τραπεζούντα. Το 1429 ο Αλέξιος Δ΄ (1417-1429) εκθρονίστηκε από τον γιο του, τον Ιωάννη Δ΄ (1429-1459) με τη βοήθεια της Γένοβας⁶³⁰. Τότε δημιουργήθηκε και η αντιπαλότητα με τον αδελφό του Αλέξανδρο, τον νόμιμο διάδοχο του θρόνου. Η αρχή της βασιλείας του Ιωάννη Δ΄ σηματοδεύτηκε και από μια πολιορκία της Τραπεζούντας. Ο Χαλκοκονδύλης διέσωσε ότι μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Ιωάννη Δ΄, η πόλη δέχθηκε μια τουρκική πολιορκία που οδήγησε την πλειονότητα των Τραπεζουντίων να την εγκαταλείψουν, αφήνοντάς τον αβοήθητο⁶³¹. Όταν οι κάτοικοι επέστρεψαν, ο αυτοκράτορας τους κατηγόρησε για προδοσία. Μια ομάδα των κατοίκων ήταν αντίθετη στον αυτοκράτορα, τον οποίο πιθανώς δεν αναγνώριζε ως νόμιμο διάδοχο ή δεν δεχόταν την πολιτική του, γι' αυτό δεν θέλησε να υπερασπιστεί την πόλη. Η προδοσία των Τραπεζουντίων ήταν ένα πρόσφατο γεγονός, γι' αυτό αποκτούν σημασία τα λόγια του Βησσαρίωνα, που τόνιζαν την ανάγκη κάθε κάτοικος ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση του να είναι ετοιμοπόλεμος, να δείχνει γενναιότητα και να έχει ως πρότυπο τον αυτοκράτορα που είχε αποδείξει επανειλημμένως τη γενναιότητά του⁶³².

⁶²⁹ Γιαρένης, Τραπεζούντα, σ. 273-274.

⁶³⁰ Millet, *Trebizond*, σ. 81-83.

⁶³¹ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών*, τόμ. II, σ. 222, στ. 8-21: *Οί δ' ἐν τῇ πόλει, νομίσαντες εἶναι προδοσίαν ἀπὸ τῶν ἐντὸς, τὰ πρὸς χάριν τοῦ Ζύχη, ἔφενγον ἀπαξάπαντες, ἄρχοντες τε ὁμοῦ καὶ ἀρχόμενοι, ἐγκαταλειφθέντος μόνου τοῦ βασιλέως Ἰωάννου μετὰ καὶ τινων μερικῶν, ὥσει πενήκοντα. Διήρχετο γοῦν ὁ βασιλεύς διὰ πάσης τῆς νυκτὸς τὰ τείχη τῆς πόλεως, καὶ τὰς πύλας αὐτῆς. Ἦλθε τοίνυν ἐν τῷ πρωῖ καὶ ὁ Ζύχης ὡς εἴρηται εἰς τὸ τάχα ἐπιλήψεσθαι τὴν Τραπεζοῦντα, ὃς καὶ ἀπῆλθεν ἄπρακτος, διερχόμενος ἐν τοῖς Μεσολχαδίοις. Ἐφουγον γοῦν ἀπαξάπαντες, οἱ μὲν διὰ πλοίων, οἱ δὲ διὰ ξηρᾶς, ἐπ' ἐλεύσει τῆς Ἰβηρίας οἱ καὶ ἐλθόντες ὕστερον, διαβάντες τοῦ Ζύχη, ἐν Τραπεζοῦντι, ὠνειδίζοντο παρὰ τοῦ βασιλέως, γυναικωτοὺς ἀποκαλῶν αὐτοῦς, καὶ ἀνάδρους, καὶ προδότας τῆς πατρίδος αὐτῶν.*

⁶³² Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 65-66, κεφ. 23, στ. 30-30: *οὐδὲν δ' ἦττον καὶ σύμπασι δῆμος καὶ τὸ πᾶν τῆς πόλεως πλήρωμα οὐ μᾶλλον ὑφ' ἐτέρων φυλάττεσθαι... καὶ ἦν ἕκαστος ἔτυχεν ἡσκηκῶς τέχνην καὶ ἐπιτήδευμα, γυμνάζονται δὲ καὶ τὰ ἐς πολέμους καὶ μάχας καὶ στρατιωτικὴν ἐμπειρίαν, ...γενναιότητι μὲν γὰρ τοὺς ἀνδρείους, ῥώμῃ δὲ νικῶντες τοὺς ἰσχύι προέχοντας ἢ μᾶλλον τοὺς μὲν ῥωμαλέους ἀνδρεία, ῥώμῃ δὲ τοὺς τὴν ψυχὴν ἀηττήτους, ἐν πᾶσι*

Η περιγραφή του βασιλικού παλατιού εστιάζει στα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και της πολιτειακής οργάνωσης της Τραπεζούντας (*τὴν τῆς πολιτείας οἰκονομίαν καὶ τὴν διαχείρισιν*⁶³³). Η πολιτεία ήταν μια ιεραρχημένη σχέση, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο βασιλιάς. Την πόλη εκπροσωπούσαν στον βασιλιά οι *προβεβλημένοι τῆς πόλεως* και οι *τεταγμένοι στρατεύεσθαι*, οι οποίοι είχαν μόνο στόχο να την υπερασπίζονται με την πολεμική ικανότητά τους. Στην υπεράσπισή της συνέβαλλαν *σύμπας ὁ δῆμος* και *τὸ πᾶν τῆς πόλεως πλήρωμα*, το οποίο ανεξάρτητα από την τέχνη που ασκούσε έπρεπε να είναι ετοιμοπόλεμο.

Η περιγραφή του εμπορικού χαρακτήρα της Τραπεζούντας αποτελεί κύριο θέμα του εγκωμίου και αναπτύσσεται με την παρουσίαση του Εύξεινου Πόντου και της αγοράς της. Ίσως υποδηλώνεται η σύγκρουση που επικρατούσε μεταξύ των Τραπεζουντίων και των Ιταλών εμπόρων. Ο Ιωάννης Δ΄ ανήλθε στο θρόνο με τη βοήθεια της Γένοβας και με την πολιτική του την ευνόησε σε αντίθεση με τον πατέρα του, Αλέξιο Δ΄. Ο Ιωάννης Δ΄ δέχτηκε τελικά να αποζημιώσει τους Γενοβέζους για τις καταστροφές που υπέστησαν τα πλοία τους από τους Τραπεζούντιους έπειτα από έναν πόλεμο (1415-1418) και κυρίως επέτρεψε την ανοικοδόμηση του Λεοντόκαστρου, της ναυτικής βάσης των Γενοβέζων που βρισκόταν στα βορειοανατολικά της Τραπεζούντας, την οποία αρνούσαν ο πατέρας του⁶³⁴. Ο ανταγωνισμός των Τραπεζουντίων και των Γενοβέζων εμπόρων είναι ένα φαινόμενο με διάρκεια, το οποίο στην παρούσα συγκυρία εντάθηκε, διότι ο αυτοκράτορας υποχώρησε υπέρ των Γενοβέζων. Ακόμα η παρουσία της Βενετίας, παρότι μικρότερης βαρύτητας, δημιουργούσε ζητήματα που αφορούσαν τις εμπορικές δραστηριότητες των Τραπεζουντίων και τη μετατροπή της πόλης σε πεδίο πολέμου με τη Γένοβα. Το 1432 εκδηλώθηκε ένας ακόμα πόλεμος μεταξύ της Γένοβας και της Βενετίας. Ο Βησσαρίων εγκωμίασε εκτενώς τον Εύξεινο Πόντο και εξέθεσε την εύνοια που προσέφερε για την ανάπτυξη του εμπορίου και την παρουσία των ξένων

δ' ἀμφοῖν εὐδοκιμεῖν ἔχουσι καὶ τὸ κατὰ πάντων ἀποφέρεσθαι κράτος. Αὐτοὶ τε γὰρ καθ' αὐτοὺς πρὸς πᾶν εὐφρῶς ἔσχον, ἡγεμόνων τε καὶ κορυφαίων τοιούτων ἐτύχομεν, ...ἰκανοὺς ἂν αὐτοὺς εἶναι τῷ καθ' αὐτοὺς ὑποδείγματι παιδαγωγῆσαι... ὥστε τὴν νῦν τῆς πολιτείας κατάστασιν καὶ ἦν ἔχουσι πείραν οἱ πολῖται καὶ γυμνασίαν ἐν τοῖς πολεμικοῖς οὐκ ἔξω τοῦ εἰκότος εἶναι λόγου, οὔτε τῆς τ' αὐτῶν εὐφρίας τῆς τε τῶν βασιλέων παιδαγωγίας.

⁶³³ Το ίδιο, σ. 65, κεφ. 23, στ. 25.

⁶³⁴ Καρρον, *Τραπεζούντα*, σ. 93-226.

εμπόρων. Η Τραπεζούντα ήταν μια ασύγκριτη καστροπολιτεία με ισχυρά τείχη, τα οποία έφθαναν έως τη θάλασσα και διασφάλιζαν τη λειτουργία της ως εμπορικού κόμβου του Πόντου. Η πόλη διέθετε τρία λιμάνια⁶³⁵ και ως εκ τούτου οι οχυρωμένες ναυτικές βάσεις των Γενοβέζων και των Βενετών δεν θα έθιγαν τα συμφέροντα των κατοίκων⁶³⁶. Οι Τραπεζούντιοι χάρη στην πόλη τους θα συνέχιζαν ανενόχλητοι τις εμπορικές τους δραστηριότητες και θα προφυλάσσονταν από τα ισχυρά τείχη της. Ρεαλιστικά και συμβολικά στην κορυφή της πόλης βρισκόταν ο αυτοκράτορας που εγγυόταν με τις επιλογές του την ασφάλειά της (παρότι υποχώρησε στην πίεση της Γένοβας), αρκεί κάθε κάτοικος να ήταν διατεθειμένος να την υπερασπιστεί.

Είναι δυνατόν να αναρωτηθούμε αν ο Βησσαρίων υπαινίχθηκε την υποστήριξη του εμπορικού στοιχείου στον Ιωάννη Δ', όχι μόνο γιατί οι επιλογές του έθιγαν τα συμφέροντά του, αλλά και γιατί ο αυτοκράτορας δεν αισθανόταν ασφαλής στο θρόνο, λόγω του ανταγωνισμού του με τον αδελφό του Αλέξανδρο. Ο Αλέξανδρος είχε νυμφευθεί τη Μαρία, κόρη του Γενοβέζου ηγεμόνα της Λέσβου Ντορίνου Α' Γατιλούζου. Ο Ιωάννης Δ' φοβόταν ότι ο αδελφός του που βρισκόταν εξόριστος στην Κωνσταντινούπολη, θα μπορούσε να συνασπίσει το Βυζάντιο και τη Γένοβα εναντίον του, προκειμένου να τον εκθρονίσει⁶³⁷. Ίσως ένα αντίβαρο στην αμφισβήτησή του θα ήταν η «συμμαχία» με την κοινωνική ομάδα των εμπόρων⁶³⁸.

Η πολιτική και κοινωνική αστάθεια οδήγησε τον Βησσαρίωνα να εγκωμιάσει εκτενώς τη βασιλική γενιά των Μεγάλο Κομνηνών, να προβάλλει την ιστορία της αυτοκρατορικής δυναστείας και τη σημασία της για την ύπαρξη της Τραπεζούντας. Οι Μεγάλο Κομνηνοί επανόρθωσαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία με κέντρο την Τραπεζούντα, είχαν αναπτύξει αρμονική σχέση με τους υπηκόους τους και είχαν

⁶³⁵ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 36, κεφ. 15, στ. 3-4: *νῦν δ' ἀμφοῖν ἐν τῷ μέσῳ κειμένη, τριπλοῦν ἀνθ' ἄπλοῦ τὸν λιμένα.*

⁶³⁶ Το ίδιο, σ. 36, κεφ. 15, στ. 10-13: *τὰ δ' οἷς ἐπήλυδες ἀπανταχόθεν καταίρουσιν, σοφώτεροί τε καὶ βελτίους γινόμεθα, τὰ κάλλιστα πανταχόθεν συλλέγοντες καὶ τὸ χρήσιμον ἐκλεγόμενοι καὶ πᾶν εἶδος ἐμπορευόμενοι γνώσεως.* Τα γεγονότα της σύγκρουσης της Τραπεζούντας με τις ιταλικές ναυτικές πόλεις είναι πλούσια, βλ. Miller, *Trebizond*, σ. 77-80 και 91-94.

⁶³⁷ Το ίδιο, σ. 77-80.

⁶³⁸ Η ανάμειξη των ιταλικών πόλεων στο ζήτημα της διαδοχής των Βυζαντινών αυτοκρατόρων μαρτυρείται για την Κωνσταντινούπολη ήδη από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Για την ανάμειξη των ξένων δυνάμεων στην πολιτική ζωή του Βυζαντίου βλ. Necipoglu, *Byzantium*, σ. 119-148.

δημιουργήσει μια αυτοκρατορική πρωτεύουσα, όπως αποδείκνυαν τα οικοδομήματά της. Η μακρά αφήγηση της ιστορίας της πόλης καλλιέργησε ένα αίσθημα εθνικής συνείδησης, για να επιτευχθεί η ομόνοια στο εσωτερικό της πόλης και να αναδειχθεί η τουρκική απειλή ως μέγιστος κίνδυνος. Τα άλλα ζητήματα (ενδοδυναστικές διαμάχες και κυρίως η παρουσία των ιταλικών ναυτικών πόλεων) που απασχολούσαν την πολιτική ζωή της Τραπεζούντας ήταν σε δεύτερη θέση έναντι της απώλειας της πόλης και της συλλογικής ταυτότητας.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Βησσαρίων αρχικά προσδιόρισε τα γενικά χαρακτηριστικά της ίδρυσης της Τραπεζούντας: εξασφάλιση της αιωνιότητας και εκπλήρωση της θείας πρόνοιας: *ταυτηνι δὲ τὴν ἡμετέραν, ὡσπερ τινὶ θεία μοίρα συσταῖσαν, ὡς ἀληθῶς καὶ θείων ἀνδρῶν ἔργον γεγενημένην, ἐνδιδόντος θεοῦ, οὐ χρόνου πλῆθος ἡμαύρωσεν, οὐκ ἤμβλυνεν ὁ τοσοῦτος αἰὼν*⁶³⁹. Η Τραπεζούντα που διατηρήθηκε άφθαρτη στο πέρασμα των αιώνων ερχόταν σε αντιδιαστολή με όσες πόλεις ήκμασαν και στο παρόν δεν απέμενε ούτε ένα λείψανο της παρελθούσας δόξας τους⁶⁴⁰. Η ιδέα της αιώνιας δόξας που κατέχει μια πόλη χρησιμοποιήθηκε στην αυτοκρατορική ιδεολογία της Κωνσταντινούπολης μετά το 1261 έως και τις αρχές του 14^{ου} αι. για να πανηγυρίσει την επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη, να αποσιωπήσει το ιστορικό χάσμα της λατινικής κατάκτησης και να προβάλλει την ιστορική κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου⁶⁴¹. Η αιωνιότητα ήταν χαρακτηριστικό της Τραπεζούντας ως αυτοκρατορικής πόλης και επιπλέον ήταν το γενικό πλαίσιο προκειμένου να συνδεθεί το παρόν με το παρελθόν. Η ιδέα ότι το παρόν μιας πόλης διαμορφώνεται από το παρελθόν της, αναπτύχθηκε από τον Λιβάνιο στον *Αντιοχικό*⁶⁴². Η Τραπεζούντα κατά την ίδρυσή της απέκτησε την *αγαθή τύχη*, θέμα το οποίο απαντά στα *εγκώμια των πόλεων* και περιγράφει τη σχέση της πόλης με το χρόνο, τονίζοντας την αισιόδοξη

⁶³⁹ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 23, κεφ. 4, στ. 22-25. Η ιδέα της θεϊκής ίδρυσης είναι δάνειο από τον *Παναθηναϊκό*, βλ. Σαράντη, *Τραπεζοῦντα*, σ. 40.

⁶⁴⁰ Ανάλογη ιδέα παρουσίασε ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 273-285, κεφ. 21, και σ. 464-476, κεφ. 48-49. Η Κωνσταντινούπολη διέσωσε το μεγαλείο της σε αντίθεση με τις άλλες πόλεις (κυρίως τη Ρώμη) που δεν διέσωζαν ούτε τα λείψανα του παρελθόντος τους.

⁶⁴¹ Βλ. έ. α., σ. 132-136.

⁶⁴² Λιβάνιος, *Αντιοχικός*, σ. 440, κεφ. 10-11, στ. 9-20.

προοπτική του μέλλοντος. Η ίδρυση της Τραπεζούντας ήταν η εκπλήρωση της θείας πρόνοιας που ευνοήθηκε από την ύπαρξη των *οικιστών* της, των Ελλήνων, γι' αυτό η ιστορική συνέχειά της ήταν εξασφαλισμένη. Το θέμα της θεϊκής ίδρυσης της πόλης στηρίζεται στον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη⁶⁴³.

Η αρχαία ιστορία της Τραπεζούντας, δηλαδή η περίοδος από την ίδρυσή της έως την παράδοσή της το 64π.Χ. στον Πομπήιο Μάγνο (106-48π.Χ.), αναπτύχθηκε σύμφωνα με τον εγκωμιασμό της πόλης από *γένους*⁶⁴⁴ και συγκεκριμένα με την αξιοποίηση του ρητορικού *τόπου των μεταβολών*. Σύμφωνα με τον Μένανδρο από αποικισμό ιδρύθηκαν οι περισσότερες ελληνικές πόλεις, οι πόλεις της Ιωνίας και των νήσων. Μια πόλη έπρεπε να εγκωμιάζεται για την ένδοξη μητρόπολή της και αντίστοιχα τον ένδοξο τρόπο αποικισμού στην καλύτερη θέση και να προβάλλεται ότι ο αποικισμός ήταν μια σχέση φιλίας μεταξύ των πόλεων και δεν προήλθε από πολεμική σύγκρουση⁶⁴⁵. Ο Βησσαρίων αξιοποίησε το ρητορικό θέμα του αποικισμού για να αποδείξει ότι στην αρχαιότητα η Τραπεζούντα ιδρύθηκε ως αποικία της Αθήνας, η οποία εγκωμιάστηκε ως το ύψιστο πνευματικό κέντρο: *Αὕτη πρώτην τοῦ γένους ἀρχὴν καὶ μητρόπολιν, εἰ δεῖ τὰ πρεσβύτερα πρότερα λέγειν, ἀττικὴν καὶ τὴν Ἀθηναίων ἀνχεῖ πόλιν, τὴν τροφὸν τῶν Ἑλλήνων, τὴν μητέρα τῶν λόγων, τῆς καλλίστης ταύτης φωνῆς τὴν διδάσκαλον. Ἀπόκισαν μὲν γὰρ αὐτὴν Σινωπεῖς, τοὺς δ' αὖ, οἰκισθέντες ὑπ' Ἀθηναίων, Μιλήσιοι, τὰ κράτιστα τῆς Ἀσίας, τὸ πρόσχημα τῶν Ἰώνων, οἱ τῆς παραλίου ταύτης Ἑλλάδος ἡγούμενοι, οὐκ ἄλκιμοι μόνον γεγενημένοι πάλαι ποτέ, τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον, ἀλλὰ καὶ μεθ' ὑπερβολῆς ὄσης ἂν εἴποις*⁶⁴⁶.

Η ιστορία της Αθήνας παραλείφθηκε, καθώς θεωρήθηκε γνωστή. Ο Βησσαρίων εστίασε στις αρχαίες πόλεις του μικρασιατικού χώρου, τη Μίλητο και τη Σινώπη. Η Μίλητος παρουσιάστηκε ως η προστάτιδα πόλη των Ελλήνων και της Ιωνίας. Ο Κανδαύλης, βασιλιάς της Λυδίας, ανετράπη από τον Γύγη που κατέλαβε την ηγεμονία της Λυδίας (γεγονός που σηματοδοτεί την επικράτηση των Περσών σε βάρος των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, διότι ο Κανδαύλης προερχόταν από τη γενιά των Ηρακλειδών). Όλοι οι λαοί (Φρύγες, Μυσοί, Βιθυνοί, Παφλαγόνες κ.ά.) του μικρασιατικού χώρου υποδουλώθηκαν από τους Λυδούς και μόνον οι Έλληνες της

⁶⁴³ Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 40.

⁶⁴⁴ Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 46.

⁶⁴⁵ Βλ. έ. α., σ. 54.

⁶⁴⁶ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 24, κεφ. 5, στ. 7-14.

Ιωνίας έμειναν ελεύθεροι. Ο Γύγης και ο γιος του, ο Άρδυς, προσπάθησαν χωρίς επιτυχία να κατακτήσουν τη Μίλητο. Ο αγώνας για την κατάκτησή της συνεχίστηκε από τον διάδοχο του Άρδου, τον Σαδυάτη, και από τον γιο του, τον Αλυάτη. Ενώ η Μίλητος αντιστεκόταν για πολλά έτη, τελικά κατακτήθηκε από τους Λυδούς, γιατί καμία πόλη δεν την βοήθησε. Παρότι η Μίλητος κατακτήθηκε, οι Πέρσες την σεβάστηκαν και απολάβανε την ελευθερία: *ώς έλευθέρων έλευθέροις*⁶⁴⁷. Ο Βησσαρίων τόνισε την Ιωνική επανάσταση εναντίον των Περσών το 499π.Χ. παρουσιάζοντάς την ως προσπάθεια των Μιλησίων να αντισταθούν στους Πέρσες και να ελευθερώσουν τις υπόλοιπες πόλεις της Ιωνίας: *έπει τε την έλευθερίαν ώδίνοντες καταδουλουμένους τοὺς Έλληνας όρᾶν οὐκ ήνείχοντο, πρῶτοί τε τῆς άποστάσεως ήρξαν*⁶⁴⁸. Η αφήγηση των γεγονότων λειτουργεί συμβολικά προκειμένου να προβληθεί η ιδέα ότι μια ελληνική πόλη είναι δυνατόν να εκδικηθεί τους βαρβάρους εν ονόματι όλων των Ελλήνων: *την δυνατήν ύπερ Έλλήνων παρά βαρβάρων Έλληνες έλαβον δίκην*⁶⁴⁹.

Έπεται η ιστορία της Σινώπης, αποικίας της Μιλήτου και μητρόπολης της Τραπεζούντας. Η Σινώπη εγκωμιάστηκε σύμφωνα με τους κανόνες του *εγκωμίου της πόλης* και αναδείχθηκε η κατάλληλη θέση της, που τοποθετήθηκε σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο μεταξύ του ποταμού Ίστρου και του Νείλου. Σε αντίθεση με την ιστορία της Μιλήτου, δεν αναπτύχθηκαν αναλόγως τα ιστορικά γεγονότα (ίσως αυτό οφείλεται στην πλούσια ιστορία της Μιλήτου και τη χρήση αρχαίων συγγραφέων, όπως του Ξενοφώντα⁶⁵⁰). Η Σινώπη ήταν μια πόλη του ελληνικού κόσμου και ένας σταθμός στην εκπλήρωση ενός θεϊκού σχεδίου προκειμένου να επικρατήσει στην οικουμένη ο ελληνικός κόσμος: *ώστ' εί μῆ τοῖς Έλλησι τῶν τῆς οίκουμένης τιμιωτάτων πεπρωμένων και τοῦτον αύτοὺς έδει τὸν χῶρον κοσμησαι Έλληνίδα τε πόλιν ένταῦθα συστήναι*⁶⁵¹.

⁶⁴⁷ Το ίδιο, σ. 27, κεφ. 9, στ. 10-11.

⁶⁴⁸ Το ίδιο, σ. 27, κεφ. 9, στ. 16-18.

⁶⁴⁹ Το ίδιο, σ. 27, κεφ. 9, στ. 21-22. Για το σχολιασμό, βλ. Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 42-43.

⁶⁵⁰ Για τη χρήση αρχαίων συγγραφέων, βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 10-11.

⁶⁵¹ Το ίδιο, σ. 29, κεφ. 10, στ. 7-9. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Επιστολές*, σ. 53, στ. 1-4, εγκωμίασε τη Σινώπη ως ελληνική πόλη και για τον Διογένη: *έστι πόλις παράλιος Έλληνίς, τὰ άρχαῖα, παρά τὰ εύόνυμα και πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Πόντου κειμένη πλευρά. Σινώπην καλοῦσιν αύτην αύτη και Διογένην ήνεγκεν άνδρα σοφόν.*

Η ίδρυση της Τραπεζούντας από την Αθήνα εκπλήρωσε τον θεϊκό προορισμό της πόλης: *μοίρας αὐτῇ θείας συλλαβομένης*⁶⁵². Στην αρχαιότητα η Τραπεζούντα είχε δημιουργηθεί ως αντίγραφο της Αθήνας και διέσωζε αυτή την κληρονομιά στο παρόν: *οὐ γὰρ οὐλῶν δὴ τινων καὶ στιγμάτων οὐδ' ἀγεννῶν τινῶν καὶ φαύλων ἡμῖν ἡ πόλις παραδειγμάτων εἰκόνα σφῆζει καὶ τύπον, ἀλλὰ τὴν Ἀθηνῶν κοινότητα καὶ φιλανθρωπίαν καὶ τινὰ τρόπον ἕτερον τὸ αὐτόχθον ἐκείνων καὶ τῆς δυνάμεως τὴν περιουσίαν καὶ κράτος ἐν πολέμοις καὶ μάχαις καὶ ὅσα κόσμος Ἀττικῆς καὶ ταύτης μόνης καθέστηκεν οὐ παντελῶς ἐν τοῖς ὑπ' αὐτῆς οἰκισθεῖσι σωθέντα ἀκριβῶς ἡμεῖς μεμιμήμεθα, καίτοι διὰ τρίτης πρὸς αὐτὴν ἀναφέροντες καὶ παιδῶν αὐτῇ παῖδες ὄντες καὶ πρὸς αὐτὴν ἀπεικάσαμεθα τέλεον καὶ τοῦ παραδείγματος οὐκ ἐκπίπτομεν, ὥστ' ἂν τις ἐκείνοις τὰ ἡμέτερα παραβάλλοι, καὶ σφόδρ' ἂν τοῦ σκοποῦ τύχοι καὶ πολλῶν τῶν συλληψομένων καὶ συνοισόντων αὐτῶ τῶν ἐπαίνων τὸν ἔρανον*⁶⁵³.

Η ιδέα της ίδρυσης μιας πόλης ως αντιγράφου μιας άλλης πόλης που λειτουργεί ως αρχέτυπο για να δηλώσει την ιστορική καταγωγή της, χρησιμοποιήθηκε και από τον Χρυσολωρά που υποστήριξε ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν το αντίγραφο του αρχετύπου της Ρώμης⁶⁵⁴. Αντίθετα ο Βησσαρίων στράφηκε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και την Αθήνα για να προβάλλει την ελληνική καταγωγή των Τραπεζουντίων και να αναδείξει τις ελληνικές αρετές, της ελευθερίας, της φιλανθρωπίας και της ανδρείας ως ιστορικής κληρονομιάς που τους αποδόθηκε από τους *οικιστές* της πόλης⁶⁵⁵.

Η ταύτιση της Τραπεζούντας με την Αθήνα συνδέεται και με τη ρητορική της σύγκρισης των πόλεων⁶⁵⁶. Η πρώτη σύνδεση της Τραπεζούντας με την Αθήνα απαντά στον *Επιτάφιο* που συνέθεσε ο Μιχαήλ Ψελλός για τον Ιωάννη Ξιφιλίνο⁶⁵⁷. Παρατηρήσαμε παραπάνω ότι ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης στον *Εἰς Νίκαιαν* συνέκρινε τη Νίκαια με την Αθήνα και έθεσε τη σχέση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο σε πολιτισμικό πλαίσιο, γιατί, όπως υποστήριξε, στη Νίκαια επετεύχθη ο

⁶⁵² Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 29, κεφ. 11, στ. 29.

⁶⁵³ Το ίδιο, σ. 30, κεφ. 12, στ. 16-26.

⁶⁵⁴ Βλ. έ. α., σ. 165, 180.

⁶⁵⁵ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 30, κεφ. 11, στ. 18-24.

⁶⁵⁶ Για τη σύγκριση της εγκωμιαζόμενης πόλης με την Αθήνα, βλ. έ. α., σ. 78-82. Για την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα, βλ. έ. κ., σ. 239-258. Για τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα, βλ. έ. κ., σ. 261-271.

⁶⁵⁷ Βλ. έ. α., σ. 66.

συγκερασμός της αρχαίας ελληνικής παιδείας και του χριστιανικού λόγου. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* συνέκρινε εμμέσως την Κωνσταντινούπολη με την Αθήνα καθώς την περιέγραψε με χαρακτηριστικά που άντλησε από τον *Παναθηναϊκό*, καταλήγοντας στην έμμεση ταύτιση των δύο πόλεων. Αντίθετα ο Βησσαρίων αξιοποιώντας το ίδιο κείμενο ταύτισε την Τραπεζούντα με την Αθήνα. Μεταξύ των δύο συγγραφέων υπάρχει κοινή αντίληψη για τη σχέση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Αυτή οφείλεται στο *ελληνικό γένος* των ιδρυτών της κάθε πόλης που πιστοποιείται από την αφήγηση της αρχαίας ιστορίας τους. Η διαφορά των δύο συγγραφέων έγκειται στον τρόπο της διατύπωσης των ιδεών τους. Ο Μετοχίτης στις αρχές του 14^{ου} αι. ενέταξε τις ιδέες του στην κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής του που πρόβαλε το οικουμενικό μεγαλείο του Βυζαντίου και την ιστορική κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Αντίθετα ο Βησσαρίων τον 15^ο αι. εξέφρασε τις ιδέες του με σαφήνεια στη βάση μιας διακριτής ιστορικής αντίληψης, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η μνεία σε ιστορικά γεγονότα και η οικοδόμηση ιστορικής συνέχειας ανάμεσα στην αρχαιότητα και το παρόν. Εν τέλει διαμόρφωσε διαφορετική κοσμοαντίληψη, η οποία δεν στηρίχθηκε στην ιστορική αντίληψη για τη διαδοχή των αυτοκρατοριών, αλλά στην ύπαρξη πόλεων-κρατών. Οι δύο αυτοκρατορίες προσδιορίστηκαν από την ύπαρξη των πρωτευουσών τους (Τραπεζούντα, [αρχαίο] Βυζάντιο = Κωνσταντινούπολη). Η ταύτιση του βυζαντινού κόσμου με τον ελληνικό μέσα από τη χρήση των πόλεων ως συμβόλων εκφράζεται πλέον με αμεσότητα τον 15^ο αι. και από άλλους λογίους που στράφηκαν ιδεολογικά στον αρχαίο ελληνικό κόσμο⁶⁵⁸. Με αμεσότητα ταύτισαν την Κωνσταντινούπολη με την Αθήνα ο Ιωάννης Χορτασμένος⁶⁵⁹ και ο Μιχαήλ Δούκας⁶⁶⁰.

Η αφήγηση του απώτατου παρελθόντος (από την αρχαιότητα έως και την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας) αρχικά εστίασε στο *ελληνικό γένος* και τις *αρετές* των κατοίκων σύμφωνα με τα ρητορικά πρότυπα⁶⁶¹. Οι ιδρυτές της πόλης ήταν Έλληνες και διέθεταν την ελευθερία και την ισονομία: *έντεϋθεν Έλληνες*

⁶⁵⁸ Το θέμα αναπτύσσεται αναλυτικότερα στη συνέχεια, βλ. έ. κ., σ. 256-258.

⁶⁵⁹ Ιωάννης Χορτασμένος, *Επιστολές*, σ. 200, στ. 23: *τὰς δευτέρας Ἀθήνας*. Βλ. έ. κ., σ. 246-249.

⁶⁶⁰ Μιχαήλ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 339, στ. 13-14: *καὶ τὰς χρυσᾶς ὄντως Ἀθήνας τὰς κοσμούσας τὸν κόσμον, τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων εἶλε*.

⁶⁶¹ Βλ. έ. α., σ. 52-55.

*ἄνθρωποι καὶ τὴν Ἑλληνῶν φωνὴν τε καὶ γλῶτταν προϊέμενοι καὶ τιμῶντες ἐλευθερίας τε καὶ ἰσονομίας ἀντιποιοῦμενοι μόνοι μέσον ὄκουν βαρβάρων*⁶⁶². Η μνεία των οικιστῶν βασίστηκε στη διάκριση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων⁶⁶³. Οι οικιστές της Τραπεζούντας ανήκαν σε ένα γένος, που διακρινόταν για την ελευθερία του: *ὅμως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐδειξαν Ἕλληνες ὄντες, γένος ἀδέσποτον καὶ ἀδούλωτον καὶ μόνον ἐλεύθερον τὴν τε ψυχὴν τὰ τε σώματα*⁶⁶⁴. Αυτά τα γνωρίσματα διαχώριζαν τους Ἕλληνες από τους βαρβάρους και ήταν η πηγή της ανδρείας για τη διαρκή υπεράσπιση της ελευθερίας. Οι Τραπεζούντιοι ήταν κληρονόμοι των πρώτων ιδρυτῶν της πόλης, των Αθηναίων, και το απέδειξαν με τους αγῶνες τους. Στο ελληνικό γένος των Τραπεζούντιων αναφέρθηκε και ο Χαλκοκονδύλης επισημαίνοντας τη σημασία της ελληνικής γλώσσας και των ηθῶν: *Ἕλληνας τε ὄντας τὸ γένος, καὶ τὰ ἦθη τε ἅμα καὶ τὴν φωνὴν προϊεμένους Ἑλληνικὴν*⁶⁶⁵.

Οι Τραπεζούντιοι μιμήθηκαν τους προγόνους τους, τους Αθηναίους, τους Μιλησίους και τους Σινωπεῖς. Οι Μιλήσιοι πολέμησαν τους Πέρσες και εντέλει κατακτήθηκαν, ὅμως επαναστάτησαν λόγω της επιθυμίας τους για ελευθερία: *ἀλλ' ἐς ὅσον ἐξῆν ὑπὲρ ἐλευθερίας τοῖς τῆς οἰκουμένης δεσπότηις ἀνταίροντας καὶ μετέχοντας ἰσοπολιτείας αὐτοῖς, οὐδὲν οὐ τοῦ φρονήματος, οὐ τοῦ τῆς ψυχῆς ἐφεῖσαν ἐμβριθοῦς καὶ γενναίου, οὐδ' ἀνάξιον οὐδὲν τῶν προγόνων καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπέδειξαντο δόξης*⁶⁶⁶. Οι Τραπεζούντιοι ήταν αντάξιοι απόγονοι των προγόνων τους, ὅπως αποδείκνυαν οι ἀρετές τους: *τῆς ἐκείνων ἐκπεμφθέντες ἀρετῆς κληρονόμοι πρὸς αὐτοὺς τε διεπράττοντο πᾶν ἀναφέροντες κάκεινους καὶ τύπον ποιοῦμενοι καὶ παράδειγμα*⁶⁶⁷. Η γλώσσα και η ανδρεία τους διαχώριζαν από τους βάρβαρους, γι' αυτό δεν υποτάσσονταν: *διεγίνοντο φύσει τοῖς βαρβάροις ὄντες πολέμιοι καὶ ἀσύμβατοι καὶ μεγίστοις αὐτῶν ὄροις φωνῆ τε καὶ ψυχῆ διυστάμενοι καὶ κοινὸν οὐδὲν αὐτοῖς ἔχοντες*⁶⁶⁸. Οι Τραπεζούντιοι κατάφεραν, παρά τις προσπάθειες των Περσῶν να τους υποτάξουν, να διατηρήσουν τα σώματα και τις ψυχές τους ελεύθερες: *διετέλεσαν καὶ*

⁶⁶² Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 42, κεφ. 18, στ. 9-11.

⁶⁶³ Βλ. ἐ. α., σ. 53.

⁶⁶⁴ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 42, κεφ. 18, στ. 16-17.

⁶⁶⁵ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν*, τόμ. II, σ. 219, στ. 4-5.

⁶⁶⁶ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 42, κεφ. 18, στ. 22-26.

⁶⁶⁷ Το ἴδιο, σ. 42, κεφ. 18, στ. 26-28.

⁶⁶⁸ Το ἴδιο, σ. 42, κεφ. 18, στ. 28-30.

*ψυχὰς καὶ τὰ σώματα τηροῦντες ἐλεύθερα*⁶⁶⁹. Το διαχρονικό γνώρισμα των Τραπεζουντίων ήταν η ελευθερία, που οφειλόταν στις αρετές τους, την ανδρεία και τη γενναιότητα: *τὴν αἰτίαν ἀνοίσομεν εἰς τὴν κατὰ ψυχὴν τῶν ἐνοικούντων ἀνδρείαν καὶ γενναιότητα καὶ τὸ τοῦ φρονήματος ἀκλινὲς καὶ ἀήττητον*⁶⁷⁰. Το γεγονός αυτό αποδεικνυόταν από τους αγώνες των Τραπεζουντίων εναντίον των βαρβάρων και από τη διατήρηση των αρετών τους. Η κληρονομιά των προγόνων τους, δηλαδή η ελληνική γλώσσα και το πνεύμα, ήταν τα μέσα τους για να αντιστέκονται, να επιδεικνύουν ανδρεία και να μάχονται για την ελευθερία τους.

Ἐπεται η εξιστόρηση της Καθόδου των Μυρίων και της επιστροφής τους στην πατρίδα υπό την ηγεσία του Ξενοφώντα. Η αφήγηση των γεγονότων αναδεικνύει την ελληνική συνείδηση και τις αρετές των Τραπεζουντίων. Οι στρατιώτες του Ξενοφώντα και οι Τραπεζούντιοι ανήκαν στο ίδιο γένος και είχαν την ίδια γλώσσα: *ταύτου γένους καὶ τῆς αὐτῆς φωνῆς καὶ τε γλώττης*⁶⁷¹. Οι Τραπεζούντιοι προσέφεραν φιλοξενία στον στρατό του Ξενοφώντα που αναζήτησε καταφύγιο στην πόλη τους και απέδειξαν τις αρετές τους: *ἢ τε γὰρ γενναιότης καὶ τὸ ἐν πολέμοις ἀήττητον ἢ τε φιλανθρωπία καὶ ἡμερότης*⁶⁷². Η Τραπεζούντα ήταν η μόνη ελληνική πόλη που απήφησε τα αντίποινα των Περσών και δέχθηκε να βοηθήσει με φιλανθρωπία και γενναιότητα τον στρατό του Ξενοφώντα: *καὶ τὴν φιλανθρωπίαν ὑμνήσει καὶ ζηλώσει τὴν γενναιότητα*⁶⁷³. Η αντίληψη για την πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο και η διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας της πόλης που εκτίθεται με ἄξονα την Κάθοδο των Μυρίων είχε εκφραστεί από τον Νικηφόρο Γρηγορά περί το 1330 για την Ηράκλεια⁶⁷⁴. Η αντίθεση του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο η οποία στηρίζεται στην αντιπαραβολή των αρετών των δύο κόσμων είχε τεθεί από τον δάσκαλο του Γρηγορά, τον Θεόδωρο Μετοχίτη στον *Βυζάντιο*⁶⁷⁵. Οι Τραπεζούντιοι από τη φύση τους και από τη μίμηση των προγόνων τους έκλειναν προς τις ωραιότερες πράξεις: *ἐπὶ τὰ τῶν πράξεων κάλλιστα τὴν ῥοπήν ἔσχεν*⁶⁷⁶. Ο Βησσαρίων

⁶⁶⁹ Το ίδιο, σ. 42, κεφ. 18, στ. 33-34.

⁶⁷⁰ Το ίδιο, σ. 43, κεφ. 18, στ. 8-9.

⁶⁷¹ Το ίδιο, σ. 44, κεφ. 18, στ. 14.

⁶⁷² Το ίδιο, σ. 44, κεφ. 18, στ. 12-13.

⁶⁷³ Το ίδιο, σ. 45, κεφ. 18, στ. 30-31.

⁶⁷⁴ Βλ. έ. κ., σ. 272-275.

⁶⁷⁵ Βλ. έ. α., σ. 130-132.

⁶⁷⁶ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ 46, κεφ. 18, στ. 7-8.

εξέθεσε στους σύγχρονους Τραπεζούντιους την προγονική σχέση με τους αρχαίους κατοίκους της πόλης, που πιστοποιούνταν από τη γλώσσα και τις αρετές τους (ελευθερία, φιλανθρωπία, αυτονομία). Οι αρχαίοι πρόγονοι λειτουργούσαν ως πρότυπο που ήταν χρήσιμο για τη σύγχρονη ιστορία της Τραπεζούντας και τον αγώνα της εναντίον των Τούρκων⁶⁷⁷.

Οι ελληνικές αρετές της φιλανθρωπίας και της ανδρείας αναδείχθηκαν από τον Αίλιο Αριστείδη στον *Παναθηναϊκό*⁶⁷⁸. Οι αθηναϊκές αρετές ως πατρογονική κληρονομιά, αξιοποιήθηκαν και από τον Μιχαήλ Χωνιάτη στον *Εισβατήριο*⁶⁷⁹. Ο Χωνιάτης αναφέρθηκε στη φιλανθρωπία, τη φιλοτιμία, τη φιλοξενία και άλλες, τις οποίες κατείχαν οι Αθηναίοι του 12^{ου} αι. ως απόγονοι των αρχαίων Αθηναίων που είχαν προσφέρει φιλοξενία στους απογόνους του Ηρακλή. Ανάλογη ιδέα παρουσίασε ο Βησσαρίων αναφερόμενος στον ηττημένο ελληνικό στρατό του Ξενοφόντα που βρήκε φιλοξενία στην Τραπεζούντα. Οι αρετές ως πατρογονική κληρονομιά προβάλλονται και στον *Βυζάντιο*, αν και ο Μετοχίτης έδωσε έμφαση στην οικουμενική κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου⁶⁸⁰. Την πατρογονική κληρονομιά ανέπτυξε και ο Χρυσολωράς, δίνοντας έμφαση στην πρόνοια των προγόνων να οικοδομήσουν την πόλη και κυρίως να κατασκευάσουν ισχυρά τείχη⁶⁸¹.

Συνέχεια έχει η κατάκτηση της Τραπεζούντας από τους Ρωμαίους. Η περίοδος της αρχαίας ελληνικής ιστορίας της πόλης ολοκληρώθηκε το 64π.Χ. όταν παραδόθηκε στους Ρωμαίους. Έκτοτε αρχίζει η περίοδος της ρωμαϊκής/βυζαντινής ιστορίας. Η παρουσίαση της Τραπεζούντας ως ελληνικής πόλης που μάχεται εναντίον του βαρβαρικού κόσμου είναι το θέμα που συνεχίζει να κυριαρχεί στην αφήγηση των γεγονότων από την παράδοση της πόλης στους Ρωμαίους το 64π.Χ. έως την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας το 1204. Κεντρική ιδέα της εξιστόρησης της ρωμαϊκής κατάκτησης της πόλης είναι η διατήρηση της ελευθερίας και της ελληνικής ταυτότητας, με το επιχείρημα ότι οι Ρωμαίοι αφομοίωσαν το ελληνικό πνεύμα.

Ο Βησσαρίων για να μειώσει τη σημασία της κατάκτησης της Τραπεζούντας από τους βασιλείς του Πόντου και έπειτα από τους Ρωμαίους, μετέβαλε το

⁶⁷⁷ Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 50.

⁶⁷⁸ Το ίδιο, σ. 44.

⁶⁷⁹ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εισβατήριο*, σ. 99, στ. 17-σ. 102, στ. 5.

⁶⁸⁰ Βλ. έ. α., σ. 137-145.

⁶⁸¹ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 20, κεφ. 45, στ. 13-24.

περιεχόμενο της ελευθερίας, υποστηρίζοντας ότι ακόμα και όταν μια πόλη κατακτηθεί είναι δυνατόν να παραμένει ελεύθερη καθώς αποκτά προνόμια με την υποταγή της σε μια πιο ισχυρή δύναμη. Έτσι η υποταγή ενίοτε είναι πιο ωφέλιμη από την ελευθερία: *δουλεία ἐλευθερία ἀντίρροπος, ἔστι δ' ὅτε καὶ κρείττων, ὅταν μὴ σφίσι τινὲς ἐξαρκοῖεν μηδὲ δύναιτο μηδενὸς παραδείξαντος ἐφικνεῖσθαι τῶν ἀρετῶν*⁶⁸². Οι αρχαίοι Τραπεζούντιοι παρότι υποδουλώθηκαν κατάφεραν να διατηρήσουν την ελευθερία τους: *μόγισ δέ ποτε καὶ τοῦτ' ἐπ' ὀλίγον τοῖς σώμασιν εἴξαντες, ταῖς ψυχαῖς οὐχ ὠμολόγησαν οὐδ' ἐγγύς, οὐδ' ἐδουλώθησαν τὰ φρονήματα τῷ μεγίστῳ ἑαυτῶν καὶ κυριωτάτῳ τὸ ἀρχικὸν τηροῦντες καὶ τὴν ἡγεμονίαν καὶ τὸ διὰ πάντων ἐλεύθερον*⁶⁸³. Στη συνέχεια γίνεται μνεία των γεγονότων του πολέμου του Μιθριδάτη και των Ρωμαίων και η νίκη των τελευταίων παρουσιάζεται ως απελευθέρωση των Τραπεζουντίων: *ἦν ἐκ πολλοῦ ἐπίδοξον εἶχεν ἐλευθερίας εἶδεν ἡμέραν*⁶⁸⁴. Οι Τραπεζούντιοι έλαβαν την ελευθερία τους λόγω των χαρακτηριστικών της ηγεμονίας των Ρωμαίων, η οποία στηριζόταν στη δικαιοσύνη και όχι στη στρατιωτική επιβολή: *κηδεμονικὴν τε καὶ πατρικὴν τὴν ἐς τοὺς ὑπηκόους ἐπιδεικνυμένοις εὖνοιαν καὶ τὸ κείνοις συμφέρον ἐκ παντὸς τρόπου μηχανωμένοις, ὅπερ ἐστὶν ἀληθῶς τε ἄρχοντας καὶ ἡγεμόνας τῷ ὄντι. Οὐ γὰρ δυνάμει γε μόνον καὶ περισυσία καὶ πλούτου καὶ στρατιᾶς κατεῖχον ὑπήκοα πάντα ἔθνη καὶ πᾶν γένος ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον τῷ τε νομίμως ἄρχειν καὶ δικαίως αὐτοὺς ἐπήγοντο καὶ οἷς ὡς πρὸς παῖδας πατὴρ ὡς ἦπιος προσεφέροντο*⁶⁸⁵. Η συνύπαρξη των Ρωμαίων και των Τραπεζουντίων παρουσιάστηκε ως συνδιοίκηση καθώς οι Ρωμαῖοι έδειξαν σεβασμό στους αρχαίους Έλληνες. Η Ρώμη ήταν η στρατιωτική δύναμη της εποχής που αφομοίωσε την ελληνική σοφία και δημιουργήθηκε ένας συνδυασμός της ρώμης και του πνεύματος. Οι Ρωμαῖοι ένιωθαν θαυμασμό για τα πνευματικά επιτεύγματα των Ελλήνων, γι' αυτό αντιμετώπισαν τους Έλληνες ως συμμάχους. Οι Έλληνες υποτάχθηκαν πρόθυμα στους Ρωμαῖους και τους προσέφεραν το ανώτερο επίτευγμα τους, την ελληνική γλώσσα: *τὴν τε γὰρ φωνὴν Ἑλλήσιν ἐς τὸ ἀκριβέστατόν τε καὶ καθαρώτατον ἐξησκημένην Ῥωμαῖοι ἠπίσταντο*⁶⁸⁶.

⁶⁸² Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 46, κεφ. 18, στ. 19-21.

⁶⁸³ Το ίδιο, σ. 46, κεφ. 19, στ. 29-32.

⁶⁸⁴ Το ίδιο, σ. 49, κεφ. 19, στ. 19-20.

⁶⁸⁵ Το ίδιο, σ. 49, κεφ. 19, στ. 27-33.

⁶⁸⁶ Το ίδιο, σ. 50, κεφ. 19, στ. 20-21.

Στην αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας σειρά έχουν τα γεγονότα που ακολούθησαν την ίδρυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και οι πόλεμοι με τους Πέρσες. Η αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα και έπειτα είναι πιο συγκεχυμένη. Οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται ως βασιλείς του Βυζαντίου. Άξονας παραμένει η πάλη με τους βαρβάρους. Στη μια πλευρά βρίσκονταν οι Ρωμαίοι (οι Βυζαντινοί) και στην άλλη οι βάρβαροι. Οι Τραπεζούντιοι ανήκαν στον ρωμαϊκό κόσμο. Αυτός δεν διαχωρίστηκε σε δυτικό ή ανατολικό γιατί ο Βησσαρίων πρόβαλε έναν κοινό ελληνορωμαϊκό κόσμο.

Η Τραπεζούντα ακόμα και όταν ανήκε στο Βυζαντινό κράτος παρουσιάζεται να ενεργεί αυτόνομα. Οι Πέρσες (Τούρκοι) μάχονταν με τους Ρωμαίους (Βυζαντινούς) αλλά η Τραπεζούντα δεν κατακτήθηκε. Ενώ το Βυζάντιο υπέστη απώλειες, η Τραπεζούντα διατήρησε τα εδάφη της (τη Λαζική και την Κολχίδα, που αποτελούσαν την επικράτεια της Τραπεζούντας αφότου έγινε ανεξάρτητο κράτος το 13^ο αιώνα). Στη συνέχεια ο Βησσαρίων επέστρεψε στις επιτυχίες των βυζαντινών αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α΄ (528-527) και Ιουστινιανού Α΄ (527-565) εναντίον των Περσών, για να δείξει ότι η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ήταν η συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Επόμενος σταθμός στην ιστορική αφήγηση, ήταν η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και η δημιουργία του κράτους της Τραπεζούντας. Η Τραπεζούντα εντάχθηκε στον ρωμαϊκό (βυζαντινό) κόσμο και η δημιουργία του κράτους σήμαινε την υπεράσπιση ενός τμήματος της αποσαθρωμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η ίδρυση του κράτους της Τραπεζούντας δηλώθηκε με την εγκαθίδρυση της γενιάς των Μεγαλοκομνηνών. Η συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 13^ο αι. και κατ' επέκταση η συνέχεια του ρωμαϊκού (βυζαντινού) κόσμου αποδόθηκε στην Τραπεζούντα. Έπειτα ο Βησσαρίων επέστρεψε στην εξάπλωση των Τούρκων τον 11^ο αι. για να εγκωμιάσει τη γενιά των Μεγάλο Κομνηνών. Η επέκταση των Τούρκων (σημείωσε την ήττα του Ρωμανού Διογένη στο Μαντζικέρτ το 1071) οφειλόταν στη νωθρότητα των βυζαντινών αυτοκρατόρων που βασίλευσαν πριν τους Κομνηνούς. Από τους Κομνηνούς προέρχονταν οι Μεγάλο Κομνηνοί της Τραπεζούντας. Ο πρώτος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ήταν ο Αλέξιος (1204-1222), που καταγόταν από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό (1183-1185). Ο Βησσαρίων ολοκλήρωσε την αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας με τη μνεία δύο πρόσφατων επιθέσεων που δέχθηκε η πόλη, τις οποίες δεν προσδιόρισε, για να προβάλλει τη διαρκή και επιτυχή υπεράσπιση της ελευθερίας

της πόλης. Πιθανώς αναφέρθηκε στις επιθέσεις των Μογγόλων το 1243 και των Τούρκων το 1301⁶⁸⁷.

Ο Βησσαρίων εγκωμίασε την Τραπεζούντα χρησιμοποιώντας ιδέες, τις οποίες είχε αποδώσει στην Αθήνα ο Αίλιος Αριστείδης στον *Παναθηναϊκό*. Η πολιτισμική και πολιτική επιρροή της Αθήνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αποδόθηκε στην Τραπεζούντα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο⁶⁸⁸. Η αφήγηση της αρχαίας ιστορίας αναπτύχθηκε μέσα από το θέμα της πάλης του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο, καθώς ήταν χρήσιμη στον αγώνα της Τραπεζούντας εναντίον των Τούρκων⁶⁸⁹.

Η ιστορική αντίληψη του Βησσαρίωνα για την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα προβάλλει και μέσα από τον *Λόγο* (περ. 1444-1446) που έστειλε στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ως Δεσπότη του Μυστρά⁶⁹⁰. Ο Βησσαρίων πρότεινε στον Κωνσταντίνο μέτρα αναδιοργάνωσης του Δεσποτάτου. Το ιδεολογικό επιστέγασμα της προσπάθειας του Κωνσταντίνου ήταν η ελληνική αρχαιότητα.

Ο Βησσαρίων εγκωμίασε τον Κωνσταντίνο για την ανοικοδόμηση του Εξαμιλίου και τη διοίκηση του Δεσποτάτου. Ο Κωνσταντίνος μιμήθηκε τους *παλαιούς άνδρες* και σε συνδυασμό με τη θεϊκή προστασία, επέδειξε αρετές που ήταν αντίθετες από αυτές των προκατόχων του που οδήγησαν σε εδαφική συρρίκνωση το Βυζάντιο. Η Δύση ήταν ο σύμμαχος του Βυζαντίου στον αγώνα για τον διωγμό των *ασεβών* από την Ευρώπη, λόγω της κοινής πίστης. Η αναδιοργάνωση του στρατού από τον Κωνσταντίνο ήταν η θεμελιώδης προϋπόθεση για την επιτυχία του αγώνα ενάντια στους *ασεβείς* και την απόκτηση της ελευθερίας⁶⁹¹.

⁶⁸⁷ Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 52.

⁶⁸⁸ Το ίδιο, σ. 44, 46-47.

⁶⁸⁹ Η χρήση της πάλης των δύο κόσμων χρησιμοποιήθηκε ως εγκωμιαστικό στοιχείο στον *Παναθηναϊκό*, βλ. Pernot, *Rhétorique*, σ. 200-201 και στον *Αντιοχικό*, βλ. Λιβάνιος, *Αντιοχικός*, σ. 458, κεφ. 68, στ. 15-18: *καὶ τελούντες τὰ εἰκότα τοῖς θεοῖς μετ' εὐδαιμονίας ἀπάσης ᾗκουν ἐν μέσῃ τῇ βαρβάρῳ πόλιν Ἑλλάδα παρεχόμενοι καὶ τηρήσαντες τὸ ἦθος καθαρὸν*.

⁶⁹⁰ Βησσαρίων, *Λόγος στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄*. Ο *Λόγος* έχει σχολιαστεί από πλήθος μελετητών (ενδεικτικά): Šenčenko, *Decline*, σ. 177. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 286-295. Πάρδος, *Ελληνισμός*, σ. 546-558. Nicol, *Immortal Emperor*, σ. 25-28. Μαυρομάτης, Βησσαρίων, σ. 41-50. Necipoglu, *Byzantium*, σ. 273-274. Σαράντη, Τραπεζούντα, σ. 37.

⁶⁹¹ Ο Βησσαρίων εκτός από την αναδιοργάνωση του στρατού, πρότεινε τη μεταφορά της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου στο Εξαμίλιο για στρατηγικούς λόγους, την αναθεώρηση του

Ο Βησσαρίων για να επισημάνει την ανάγκη της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης αναφέρθηκε σε αρχαίους λαούς που διακρίνονταν για την ικανότητά τους στον χειρισμό των όπλων και τις νίκες που πέτυχαν εναντίον σημαντικών εχθρών⁶⁹². Ο Κωνσταντίνος καλείτο με το υπόδειγμα της αρχαίας ιστορίας να προετοιμάσει το στρατό του, οφείλοντας να έχει συνείδηση ότι *τῶν Πελοποννησίων κρατεῖ και τῶν Λακεδαιμονίων ἄρχει*. Ο Βησσαρίων υποδείκνυε στον Κωνσταντίνο σημαντικές νίκες της αρχαιότητας, προκειμένου να συνεχίσει το έργο του, το οποίο η αρχαία ιστορία αποδείκνυε ότι θα ήταν επιτυχημένο. Αν ο Κωνσταντίνος προετοίμαζε το στρατό του, θα ελευθέρωνε την Ευρώπη και θα ήταν ο νέος Αγησίλαος και μαζί με τους υπηκόους του, που θα ήταν οι νέοι Λακεδαιμόνιοι θα περνούσε στην Ασία ανακτώντας την πατρογονική εξουσία. Για τον Βησσαρίωνα ήταν φυσικό κάτι που στην αρχή είναι μικρό μετά να φθάνει στην ακμή του, γι' αυτό ο Κωνσταντίνος έπρεπε να γνωρίζει ανάλογα παραδείγματα από την αρχαία και την πρόσφατη ιστορία⁶⁹³. Ο Κωνσταντίνος ήταν αρχηγός ενός μικρού και αδύναμου κράτους. Η ιστορία όμως τού αποδείκνυε ότι η προσπάθειά του θα ήταν επιτυχημένη και σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση του κράτους θα κατάφερνε *τὴν εὐνομοτάτην Λακεδαιμονίων πολιτείαν ἐπανασώσασθαι*⁶⁹⁴.

πολιτεύματος, την κατάργηση της πολυτέλειας, την αποστολή νέων στην Ιταλία ώστε να μάθουν τεχνικές επιστήμες για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας, την εκμετάλλευση των μετάλλων και την αναβάθμιση των γραμμάτων με την αποστολή νέων στην Ιταλία ή/και την επιστροφή όσων Ελλήνων βρίσκονταν ήδη εκεί.

⁶⁹² Οι Θηβαίοι αναφέρθηκαν γιατί πολλές φορές δέχθηκαν επιθέσεις από τον Αγησίλαο και παρότι δεν ξεχώριζαν για την πολεμική ικανότητά τους, τελικά κατάφεραν να κατακτήσουν τη φημισμένη Σπάρτη. Ενώ οι Λυδοί που ξεχώριζαν στον πόλεμο, όταν κατακτήθηκαν από τον Κύρο εκφυλίστηκαν και εθίστηκαν στην τρυφή και την πολυτέλεια, μοιάζοντας περισσότερο με γυναίκες παρά με πολεμιστές.

⁶⁹³ Ο Κωνσταντίνος θα έπρεπε να θυμηθεί το παράδειγμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ακόμα και η πρεσβυτέρα Ρώμη που κατοικήθηκε στην αρχή από λίγους και άσημους κατοίκους, βοσκούς και ληστές, κατάφερε να υποτάξει την οικουμένη. Η εξέγερση του Σπάρτακου που ξεκίνησε από εβδομήντα ανθρώπους, έφθασε να περιλαμβάνει μυριάδες θέτοντας σε κίνδυνο τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ο Ταμερλάνος από ληστής και νομάς κατέκτησε την Περσία, και προέλασε στην Ασία, τη Συρία και εναντίον του κράτους των Τούρκων κατακλύζοντας τα πάντα σαν ένα βίαιο ρεύμα.

⁶⁹⁴ Βησσαρίων, *Λόγος στον Κωνσταντίνο ΙΑ'*, σ. 40, στ. 17-18.

Το παρελθόν στον *Λόγο* προς τον Κωνσταντίνο διακρίνεται σε *παλαιό* (ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα) και πρόσφατο. Ο Βησσαρίων άντλησε παραδείγματα από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα για να δώσει βαρύτητα στις ιδέες τους και μια αισιόδοξη προοπτική για το μέλλον. Ο Κωνσταντίνος ως κληρονόμος αυτού του παρελθόντος, ήταν σίγουρο ότι θα πετύχαινε στην προσπάθειά του. Ο Βησσαρίων προσάρμοσε τα ιστορικά γεγονότα στην εκάστοτε ιδέα που διατύπωσε, όπως φαίνεται από την αναφορά στη Ρώμη. Στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* για να υποστηρίξει έναν κοινό ελληνορωμαϊκό κόσμο, επαίνεσε τη Ρώμη για το δίκαιο πολίτευμά της και την αποδοχή του ελληνικού πολιτισμού. Ενώ στον *Λόγο* για να προβάλλει την ιδέα ότι ένα μικρό κράτος μπορεί να ακμάσει, παρουσίασε τη Ρώμη ως την πόλη που γεννήθηκε από λίγους και άσημους κατοίκους, που ήταν ληστές και βοσκοί, αλλά εν τέλει έγινε μια οικουμενική αυτοκρατορία. Η ιδέα αυτή μας οδηγεί στην πραγματεία του Θεόδωρου Μετοχίτη *Περὶ τῆς Ῥώμης, καὶ ὅπως ἐκ μικρῶν ἀρχῶν τοσοῦτο κράτος καὶ μέγεθος ἀρχῆς κατ' αὐτὴν συνέστη* στην οποία οι πρώτοι κάτοικοι της παρουσιάζονται ως απολίτιστοι με την έννοια της έλλειψης μιας πολιτικής συνοχής (καὶ σύνταξις ληστρικὴ ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς τύχης λαβοῦσα τὴν ἀρχὴν)⁶⁹⁵.

Ο Βησσαρίων αντιλαμβανόταν την αρχαιότητα ως κληρονομιά των συγχρόνων του. Αυτή ήταν το εφόδιό τους για τα προβλήματα της εποχής, τα οποία θα ξεπερνούσαν αν μιμούνταν το παρελθόν τους. Η αντίληψη του Βησσαρίωνα για την ελληνική αρχαιότητα επηρεάστηκε από τη μαθητεία του στον Πλήθωνα. Ο Πλήθων (1360;-1452) έγραψε τρεις συμβουλευτικούς λόγους, ένα προς τον Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (1407-1443), έναν προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425) και έναν προς τον Δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο (1449-1460)⁶⁹⁶. Στα κείμενα αυτά ο Πλήθων σχολίασε τα προβλήματα του Δεσποτάτου με αρκετές αναφορές στο παρελθόν. Τα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα αντλήθηκαν κυρίως από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Η ιστορία εξελίσσεται μέσα από το σχήμα της ανόδου και της πτώσης των λαών. Ο χαρακτήρας των πολιτευμάτων και οι ηγέτες καθόριζαν την ιστορία. Αυτή εντάχθηκε στα πολιτικά προβλήματα της εποχής, απαλλαγμένη όμως από μεταφυσικές διαστάσεις. Ο κόσμος δεν μεταβαλλόταν χάρι στη Θεία Πρόνοια, αλλά χάρι στη δράση των προσώπων και

⁶⁹⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί*, κεφ. Ρς'.

⁶⁹⁶ Πλήθων, *Συμβουλευτικός στον Θεόδωρο Β΄*. Του ίδιου, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*. Του ίδιου, *Προσφώνημα στον Δημήτριο*.

των λαών, και την πολιτειακή διαμόρφωση των κρατών και των πόλεων. Η ιστορία χρησίμευε για να παραδειγματίσει και να διδάξει. Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι έγιναν το πρότυπο προς μίμηση στα ζητήματα της πολιτικής⁶⁹⁷.

Συγκρίνοντας τα δύο εγκώμια που συντέθηκαν για τις αυτοκρατορικές πόλεις της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας, τον *Βυζάντιο* του Μετοχίτη και τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα, παρατηρούνται συγκλίσεις και αποκλίσεις που οφείλονται στη χρήση ρητορικών προτύπων και στο διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γράφθηκε κάθε ένα από τα κείμενα αυτά. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο εγκωμίων είναι η χρήση του *Παναθηναϊκού* του Αίλιου Αριστείδη, ως κύριο πρότυπο για τη συγγραφή των εγκωμίων. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* εστιάζει στο βυζαντινό παρελθόν της Κωνσταντινούπολης, διότι προβάλλει ως κεντρικές ιδέες την οικουμενική αυτοκρατορία και το ορθόδοξο δόγμα· και δηλώνει την υπεροχή έναντι της Ρώμης. Όμως με διακριτικό και υπαινικτικό τρόπο προσδίδει στην Κωνσταντινούπολη κάποια χαρακτηριστικά της Αθήνας, τα οποία αντλεί από τον Παναθηναϊκό.

Αντίθετα ο Βησσαρίων αγνοεί την Κωνσταντινούπολη και εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Αφηγείται τη βυζαντινή ιστορία της πόλης, αλλά εστιάζει στην αρχαιότητα, καθώς η σκέψη του έχει διαμορφωθεί σε διακριτό ιστορικό πλαίσιο. Ο Βησσαρίων ανήκει στο σύνολο των λογίων των τελευταίων ετών του Βυζαντίου που στράφηκαν στην αρχαιότητα ελπίζοντας ότι θα σωθούν αν ακολουθούσαν τα αρχαία πρότυπα ανδρείας και κρατικής οργάνωσης, και μέσα στο πνεύμα της Αναγέννησης και της διαμορφούμενης σταδιακά νεοελληνικής συνείδησης σε αντίθεση με τον Δυτικό κόσμο και τους Τούρκους.

⁶⁹⁷ Σμαρνάκης, Αρχαία ιστορία.

Ιωάννης Ευγενικός

Ο Ιωάννης Ευγενικός γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1394 και πέθανε το 1454/55⁶⁹⁸. Ήταν εκκλησιαστικός αξιωματούχος (νομομοφύλακας) και λόγιος. Αδελφός του ήταν ο Μάρκος Εφέσου. Συμμετείχε στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1437-1438), αλλά λόγω της άρνησής του για την Ένωση των Εκκλησιών, η παραμονή του ήταν σύντομη. Όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος τον εξόρισε στον Μυστρά (1439-1447). Σε αυτό το διάστημα έκανε ένα ταξίδι στην Τραπεζούντα και έπειτα πήγε στη Μεσημβρία. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ανέλαβε το αξίωμα του μητροπολίτη της Λακεδαίμονος.

Ο Ευγενικός έγραψε έργα θεολογικά και ρητορικά: έναν Αντιρρητικό λόγο κατά της Ένωσης των Εκκλησιών, κανόνες, ύμνους και προσευχές. Ακόμα έγραψε έργα ρητορικής, όπως παραμυθητικούς λόγους, μονωδίες, εκφράσεις εικόνων και πόλεων και ένα θρήνο για την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Τέλος σώζονται αρκετές επιστολές του⁶⁹⁹.

⁶⁹⁸ *PLP*, 6189. Tsirpanlis, John Eugenicus.

⁶⁹⁹ Μέρος του έργου του Ευγενικού εκδόθηκε από τον Σπ. Λάμπρο, βλ. *III*, Α΄, σ. 45-215.

Τῆ Τραπεζοῦντι πόλει ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις

1. Ἡ δομὴ καὶ τὰ χαρακτηριστικά

Το *Εγκώμιο τῆς Τραπεζοῦντας*⁷⁰⁰ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Λαμψίδη στα ἔτη 1444-1450 καὶ πρότεινε ὅτι συντέθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ευγενικοῦ στὴν πόλη ὡς ανταπόδοση τῆς φιλοξενίας τῆς⁷⁰¹, καθὼς στὸ τέλος τοῦ εγκωμίου ἀναφέρεται ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ξένιο δῶρο γιὰ τὴν πόλη: *τῆ πόλει δὲ αὐτῆ δῶρον ξένιον*⁷⁰². Ἀντίθετα θεωροῦμε ὅτι ὁ λόγος τῆς συγγραφῆς (ἴσως καὶ ὁ χρόνος) εἶναι διαφορετικὸς καὶ σχετίζεται ἄμεσα με τὸν *Εἰς Τραπεζοῦντα* τοῦ Βησσαρίωνα, ἀποψη τὴν ὁποία ἐκθέτουμε παρακάτω⁷⁰³.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Ἡ θέση τῆς πόλης

1. *Ἡ Τραπεζοῦντα εἶναι πόλη ἀρχαιότατη καὶ ἡ καλύτερη στὴν Ἀνατολή. Βρίσκεται στὸ καλύτερο σημεῖο τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἀπολαμβάνει πρώτη τὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Εἶναι ὁ οφθαλμὸς τῆς Ἀσίας ἢ καλύτερα ἡ κόρη τοῦ οφθαλμοῦ. 2.* *Εἶναι συμμετρικὰ χτισμένη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς συνοικίες τῆς. Ἀπολαμβάνει εὐκρατο κλίμα, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. 3.* *Μοιάζει με ἀκρόπολη γιατί ἡ ἐξουσία τῆς ἐκτείνεται στὶς μικρότερες πόλεις, τὴ γύρω περιοχὴ καὶ τὴν ἀντίπερα πλευρὰ τῆς Μαύρης Θάλασσας.*

2^η Ενότητα: Ὁ ἀστικός χώρος

4. *Ἡ πόλη εἶναι οχυρώτατη χάρις στα τείχη καὶ τὴ φυσικὴ τῆς θέση. Ἀντὶ γιὰ ἀκρόπολη, στὴν κορυφὴ βρίσκονται τὰ βασιλικά ἀνάκτορα. Ἀποτρέπει τὶς ἐχθρικές ἐπιδρομές καὶ ἐμπνέει ἀσφάλεια.*

3^η Ενότητα: Ἀπώτατο καὶ πρόσφατο παρελθόν

4. *Ἡ Τραπεζοῦντα ποτὲ στὸ παρελθόν καὶ στὸ παρὸν δὲν ἀλώθηκε καὶ δὲν υποδουλώθηκε στους βαρβάρους. Ὁ Πομπήιος Μάγνος τὴν κατέλαβε με συμφωνία εἰρήνης. Ἀπὸ τὸ παρελθόν διαθέτει τὴν ἐλευθερία.*

4^η Ενότητα: Τὸ φυσικὸ περιβάλλον

5. *Ἡ Τραπεζοῦντα ἀπολαμβάνει τὰ πλεονεκτήματα τῆς θάλασσας, ἐνὼ ξεπερνάει τὰ ἀρνητικά τῆς, γιατί τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ἐλευθέριο καὶ μεγαλόπρεπο. Ἀπὸ τὶς ἀκτὲς ἀνεβαίνει τοὺς λόφους στὸ υψηλότερο σημεῖο, γι' αὐτὸ μοιάζει με τὶς Ὀλύμπιες βουνοκορφές. Οἱ κάτοικοί τῆς ὅταν τὴν κοιτάζουν ἐξυψώνονται στὸν οὐρανὸ καὶ*

⁷⁰⁰ Ο. Λαμψίδης, «Ἰωάννου Εὐγενικοῦ ἔκφρασις Τραπεζοῦντος, χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις», *ΑΠ* 20 (1955), σ. 3-39, κείμενο σ. 25-36. (Στὸ ἐξῆς: Ἰωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*).

⁷⁰¹ Ἰωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 7-18.

⁷⁰² Τὸ ἴδιο, σ. 36, στ. 200.

⁷⁰³ Βλ. ἑ. κ., σ. 222-227.

αποκτούν υψηλό πνεύμα. **6.** Η πόλη είναι το υπόδειγμα της αρετής. Ο δρόμος που οδηγεί σε αυτή είναι μακρύς και ανηφορικός, αλλά όταν φτάσεις στο τέλος θα ξεχάσεις τον κόπο σου. Ευτυχισμένος πια θα καταλάβεις ότι καμία δεν μοιάζει με την πατρίδα μας. Από την πόλη θα δεις έξω να εξελίσσονται ιπποδρομίες και ιππηλασίες. Αναπαύει τους κατοίκους, όπως η μητέρα τα μωρά με στοργή και ήθος. Όποιος περιορίζεται, μπορεί να δει πέρα από αυτή και να ευχαριστήσει τη ψυχή του. Η πόλη διαρρέεται από νερά, ποτίζεται από ποτάμια, κυκλώνεται από λιβάδια, στέφεται από φυτά και καλωσορίζει τους θαλάσσιους κόλπους. Απολαμβάνει αγαθά που φέρνουν οι έμποροι από τη θάλασσα και τη στεριά. **7.** Τριγύρω καρποφορούν οι ελιές και τα αμπέλια. Η πόλη απλώνει γύρω της σκιά, εκτείνοντας τα κλήματα της έως τη θάλασσα και τα ποτάμια. Είναι η γη της επαγγελίας από την οποία αναβλύζει μέλι και γάλα.

5^η Ενότητα: Η ευσέβεια της πόλης

8. Ευγενική είναι η πόλη, γιατί σε αυτή και από αυτή τιμήθηκε ο πολιούχος άγιός της, ο Ευγένιος. **9.** Η Νέα Σιών σηκώνει το βλέμμα της ολόγυρα και βλέπει από κάθε σημείο του ορίζοντα σαν πηγή φωτός τους πατέρες στα μοναστήρια να ευλογούν τον Θεό. **10.** Η πόλη παρέχει καθετί αναγκαίο για τον ανθρώπινο βίο και ένα ήσυχο περιβάλλον σε αυτούς που έχουν αφιερωθεί στον Θεό.

6^η Ενότητα: Το φυσικό περιβάλλον

11. Η Τραπεζούντα είναι συμμετρικά τοποθετημένη ανάμεσα στις πεδιάδες και τα βουνά. Μετριάζει το δύσβατο του τόπου προσφέροντας ευχαρίστηση. Μοιάζει η θέση της σαν ένα δάσκαλο που τη σκληρότητα της μάθησης μετριάζει ο σκοπός της. **12.** Η πόλη κατέρχεται έως τους πρόποδες και από τις υπώρειες ανέρχεται έως τις βουνοκορφές. Ήπια και εύφορη είναι η γη της. Παρέχει κάθε είδους θήραμα για κυνήγι. Η ικανότητα του κατοίκου στο κυνήγι μοιάζει με την ικανότητά του στην πολεμική τέχνη. **13.** Στέκονται μπροστά στα μάτια τα ομορφότερα θεάματα. Οι κιτριές κάθε χρόνο ανθοφορούν προσφέροντας λευκά και μυρωδάτα άνθη. **14.** Ικανοποιείται η ακοή από τις μουσικές που πλημμυρίζει η φύση την άνοιξη, μοιάζοντας με το κάλεσμα της Πρόκνης προς το γιο της, τον Ίτυ. Ικανοποιείται η όσφρηση από τα τριαντάφυλλα και κάθε άνθος, που την ευωδιά τους με απαλότητα μεταφέρει ο Ζέφυρος. **15.** Απολαμβάνει η γεύση και η αφή. Στην ύπαιθρο υπάρχουν αχλαδιές, ροδιές, συκιές και μηλιές. Ακόμα και στην πέτρα το κλήμα βλασταίνει και το νερό αναβλύζει. Η φύση ικανοποιεί τους κυνηγούς, τους υλοτόμους και τους οδοιπόρους προσφέροντας τους καρπούς της. **16.** Ο συνδυασμός των ανέμων συμβάλλει στην αφθονία των υδάτων. Αναβλύζει το νερό, που είναι το πιο αναγκαίο από όλα τα στοιχεία. **17.** Η πόλη δίνει δυνατότητες για να ασκούνται όλα τα επαγγέλματα. Σε αυτή βρίσκονται αγρότες και βοσκοί, μεταλλουργοί και κτίστες, υφαντές και βυρσοδέψες και κάθε χειρωνακτική τέχνη. Οι γεωργοί καλλιεργούν τη γη χάρη στην αφθονία των νεράν. **18.** Η πόλη είναι αληθινή πατρίδα για όσους ασχολούνται με την παιδεία. Με το βιβλίο τους στο χέρι μπορούν να βρουν μια ήρεμη σκιά για να απομονωθούν και ένα μαλακό χορτάρι για να καθίσουν. Με συντροφιά τα κελαριστά νερά, το θρόισμα των φύλλων και το φτερούγισμα των πουλιών θα αισθανθούν τη φύση καθώς μελετούν.

7^η Ενότητα: Επίλογος

19. Έλαβε το όνομα Τραπεζούντα γιατί μοιάζει με λαμπρή τράπεζα που ικανοποιεί τις καθημερινές και τις ευσεβείς ανάγκες των ανθρώπων. **20.** Είναι λίγα όσα ειπώθηκαν για τα πολλά που διαθέτει η καλύτερη πόλη. Το εγκώμιο είναι τιμή για τους βασιλείς. Ένα ξένιο δώρο για την πόλη.

Ο Ευγενικός άρχισε το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* με σύντομη μνεία στο παρελθόν της χαρακτηρίζοντάς την *αρχαιότατη* και ανέπτυξε αμέσως το θέμα της θέσης (*περί χώρας*) σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες⁷⁰⁴. Η Τραπεζούντα παρομοιάστηκε με οφθαλμό της Ασίας⁷⁰⁵ και με ακρόπολη για τις γύρω πόλεις και περιοχές⁷⁰⁶ για να δηλωθεί ότι αποτελούσε το κέντρο ενός διακριτού κόσμου⁷⁰⁷. Η επικράτειά της εκτεινόταν στη Μικρά Ασία και στην Κριμαία⁷⁰⁸ και ήταν η πρώτη πόλη που έβλεπε ο ήλιος⁷⁰⁹, δηλαδή το ανατολικότερο σημείο της *καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης*. Παρότι χρησιμοποιήθηκαν ρητορικοί *τόποι* για την περιγραφή της θέσης αναδεικνύεται η ύπαρξη ενός διακριτού γεωγραφικού χώρου που αντιστοιχούσε στην εδαφική επικράτεια της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και η σχέση της με την αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τον Ευγενικό τα δύο κράτη ανήκαν στην *καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη*, η οποία ενοποιείτο χάρη στη γεωγραφική εγγύτητα και το κλίμα⁷¹⁰.

Στη συνέχεια η Τραπεζούντα εγκωμιάστηκε για τον αστικό χώρο της. Τα τείχη και το βασιλικό παλάτι παρομοιάστηκαν με ακρόπολη γιατί βρίσκονταν στο υψηλότερο σημείο της πόλης⁷¹¹. Παράλληλα περιγράφηκε η *τοπική θέση*⁷¹² για να

⁷⁰⁴ Βλ. έ. α., σ. 49-52.

⁷⁰⁵ Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 25, κεφ. 1, στ. 6: *ὄφθαλμόν τινα συμπάσης Ἀσίας*.

⁷⁰⁶ Την παρομοίωση της πόλης με ακρόπολη χρησιμοποίησε ο Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, κεφ. XI, σ. 324 και *Βυζάντιος[III]*, σ. 224, κεφ. 13, στ. 7-12.

⁷⁰⁷ Ο έπαινος μιας πόλης ως οφθαλμού της οικουμένης είναι ρητορικός *τόπος*, βλ. έ. α., υποσημ. 386. Ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 30-32, κεφ. 12-13, σημείωσε ότι η πόλη δεν διέθετε μια κεντρική θέση γενικά στον κόσμο, αλλά στην Ανατολή, διότι περιέγραψε τα όρια μιας άλλης αυτοκρατορίας.

⁷⁰⁸ Miller, *Trebizond*, σ. 14-19.

⁷⁰⁹ Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 25, κεφ. 1, στ. 3-4: *ἥλιον εὐθὺς ἀνίσχοντα καθαρῶς ὀρῶσα*.

⁷¹⁰ Το ίδιο, σ. 26, κεφ. 2, στ. 13-15: *τῷ ὄλῳ κλίματι ἐν τοῖς εὐκράτοις τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης πεφυκῶτι καὶ τῷ διὰ τῆς μεγάλης πόλεως παραλλήλῳ θαυμασίως κέκραται*.

⁷¹¹ Για την περιγραφή των τειχών και του βασιλικού παλατιού από τον Βησσαρίωνα, βλ. Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, (τείχη) σ. 60-61, κεφ. 22, στ. 20-35 και (βασιλικό παλάτι) σ. 63-65, κεφ. 22, στ. 15-5. Για τη μελέτη των μνημείων της Τραπεζούντας, βλ. Bryer - Winfield, *Monuments and topography of the Pontos*, σ. 178-250.

αναδειχθεί η ψυχική επίδραση που ασκούσε η πόλη στους κατοίκους. Η απεικόνιση της Τραπεζούντας εξήρε την ιδέα της ασφάλειας, η οποία ήταν εγγυημένη χάρη στα τείχη, την οχυρή φυσική θέση και τον αυτοκράτορα. Οι εχθροί μπορούσαν να αντιληφθούν ότι η Τραπεζούντα ήταν ισχυρή, ενώ οι κάτοικοί της μπορούσαν να αισθάνονται ασφαλείς.

Η ιδέα της ασφάλειας επιβεβαιώθηκε ιστορικά με τη σύντομη αναδρομή στο απώτατο και πρόσφατο παρελθόν. Ο Ευγενικός αναφέρθηκε στην παράδοση της πόλης στους Ρωμαίους το 64π.Χ., όταν ο Πομπήιος Μάγνος (106-48π.Χ.)⁷¹³ εκστράτευσε εναντίον του βασιλιά του Πόντου, Μιθριδάτη Στ' (132-63π.Χ.). Η ιδέα αυτή παρουσιάστηκε από τον Βησσαρίωνα στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* που υποστήριξε ότι η πόλη με την παράδοσή της έμεινε ελεύθερη λόγω του εξελληνισμού των Ρωμαίων και της αποφυγής της κατάκτησης από τους βαρβάρους⁷¹⁴. Αντίθετα ο Ευγενικός χωρίς να επεκταθεί στο θέμα εξέφρασε την ιδέα της διαχρονικής ελευθερίας της πόλης, η οποία όμως είναι εύλογη ρητορική υπερβολή, καθώς ο Ζώσιμος παραδίδει ότι τον 3^ο αι. μ.Χ. η πόλη αλώθηκε από βαρβαρικά φύλλα. Επιπλέον δεύτερη άλωση της Τραπεζούντας μαρτυρείται από την Άννα Κομνηνή⁷¹⁵. Η ελευθερία της Τραπεζούντας είχε προφανώς σημασία λόγω της τουρκικής επέλασης που είχε επιφέρει την υποταγή περισσότερων περιοχών της βυζαντινής επικράτειας στους Τούρκους.

Έπεται ο έπαινος της Τραπεζούντας από θέσεως (*περὶ χώρας*) με την περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος που διαμορφώθηκε μέσα από την οπτική εμπειρία του θεατή που παρατηρεί το τοπίο. Όσοι αντίκριζαν την πόλη και τη φύση εξυψώνονταν πνευματικά. Ακόμα και αν το σώμα τους παρέμενε στη γη, το πνεύμα τους υπερέιχε⁷¹⁶. Ο Ευγενικός οδήγησε τους κατοίκους σε ένα νοητό περίπατο που άρχιζε με την ανάβαση στην πόλη, που είχε αισθητικό και ηθικό χαρακτήρα. Παρότι αυτή ήταν επίπονο έργο οδηγούσε στην τελείωση ενός σκοπού, που επιδρούσε στο

⁷¹² Βλ. έ. α., σ. 52. Με παρόμοιο τρόπο περιέγραψε τη θέση της πόλης ο Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 41-42, κεφ. 18, στ. 15-9.

⁷¹³ Το ίδιο, σ. 49, κεφ. 19, στ. 2-25.

⁷¹⁴ Ο Βησσαρίων ανέπτυξε εκτενέστατα την ιστορία της Τραπεζούντας από την ίδρυσή της έως το παρόν, προβάλλοντας την ιδέα της ελευθερίας, βλ. έ. α., σ. 201-202.

⁷¹⁵ Μώραλης, Τραπεζοῦς, σ. 256-266.

⁷¹⁶ Ο Ευγενικός άντλησε την ιδέα από τον *Παναθηναϊκό*, βλ. Saradi, *Idyllic nature*, σ. 32.

πνεύμα των Τραπεζουντίων και συνεπώς τους έδινε τη δυνατότητα να αισθάνονται ασφαλείς και να οδηγούν το πνεύμα τους πέρα από τα γήινα όρια της πόλης. Στη συνέχεια ο Ευγενικός κάλεσε τους κατοίκους να δουν τη γύρω φύση, που τους επέτρεπε να μην περιορίζονται στα όρια της πόλης. Τόσο το πνεύμα όσο και το σώμα τους ήταν ελεύθερο να κινείται χωρίς να εγκλωβίζεται.

Μετά τον έπαινο του φυσικού περιβάλλοντος γίνεται σύντομη ανάπτυξη του θέματος της ευσέβειας με την αναφορά στον πολιούχο άγιο της Τραπεζούντας, τον Ευγένιο. Η συντομία αυτή πιθανόν οφείλεται στη συγγραφή ενός *Κανόνα* για τον Άγιο Ευγένιο⁷¹⁷, που εγκωμιάστηκε ως *φύλακας* και *κλέος* της πόλης, γιατί την προστάτευσε και την έσωσε από τον εχθρικό στρατό⁷¹⁸. Μέσα από το θέμα της ευσέβειας ο Ευγενικός αναφέρθηκε πάλι στη σχέση των δύο αυτοκρατορικών πόλεων. Η Νέα Σιών (Κωνσταντινούπολη) μπορούσε να δει την ευσέβεια της Τραπεζούντας, γιατί αυτή ακτινοβολούσε σε ολόκληρο τον κόσμο, χάρη στους μοναχούς που προσεύχονταν στον Θεό. Όπως παρατηρήσαμε παραπάνω ο Ευγενικός θεωρούσε ότι οι δύο αυτοκρατορικές πόλεις ανήκαν στην *καθ' ήμᾶς οἰκουμένη*, η οποία προσδιορίστηκε από το κοινό γεωγραφικό περιβάλλον και σε αυτό το μέρος του λόγου από τη χριστιανική ευσέβεια. Ίσως υποδηλώνεται το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών και η πίστη στην ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα του βυζαντινού κόσμου.

Ο Ευγενικός επέστρεψε στο φυσικό περιβάλλον της πόλης, καλώντας τους κατοίκους να ακολουθήσουν το νοητό του περίπατο και να απολαύσουν τη φύση που ικανοποιούσε τις ανθρώπινες αισθήσεις⁷¹⁹. Η απόλαυση της φύσης προσέφερε ελεύθερο πνεύμα στους κατοίκους, εξυψώνοντάς τους από τον επίγειο κόσμο και παράλληλα ικανοποιούσε τις καθημερινές τους ανάγκες, γιατί μπορούσαν να

⁷¹⁷ Ιωάννης Ευγενικός, *Κανόνας στον Άγιο Ευγένιο*, σ. 178-190. Ο Λαμψίδης χρονολόγησε το κείμενο μεταξύ των ετών 1429-1437.

⁷¹⁸ Ιωάννης Ευγενικός, *Κανόνας στον Άγιο Ευγένιο*, σ. 182, στ. 128-129: *τοὺς ἐναντίους τῆς πατρίδος καταβάλλεις εἰς χάος τροπούμενος*. Ο Λαμψίδης χρονολόγησε το κείμενο μεταξύ των ετών 1429-1437 και υποστήριξε ότι ο Ευγενικός αναφέρθηκε στην πολιορκία της Τραπεζούντας (1222-1223) από τον Σελτζούκο σουλτάνο Μελίκ, βλ. *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 175-176. Για τον σχολιασμό των γεγονότων, βλ. Miller, *Trebizond*, σ. 20-24. Σαββίδης, *Τραπεζούντα*, σ. 79-88.

⁷¹⁹ Για την αναπαράσταση του χώρου ως επίγειου παράδεισου με έμφαση στα στοιχεία της φύσης, βλ. Tanoulas, *Ὅραμ' ἐρατεινόν*.

ασκήσουν τα επαγγέλματά τους. Στο πλαίσιο της περιγραφής της φύσης τέθηκε και το θέμα της παιδείας⁷²⁰, το οποίο όμως αναπτύχθηκε με διαφορετικό τρόπο. Ο Ευγενικός δεν παρουσίασε την Τραπεζούντα ως πνευματικό κέντρο, αλλά περιέγραψε τη δυνατότητα που έδινε η φύση σε όποιον ασχολείτο με την παιδεία να απομονωθεί σε ένα ήσυχο περιβάλλον. Στη σκιά ενός δέντρου όποιος επιθυμούσε, μπορούσε να διαβάσει ένα βιβλίο απολαμβάνοντας συγχρόνως τη φύση⁷²¹. Το φυσικό περιβάλλον της Τραπεζούντας παρουσιάστηκε προκειμένου να εξαρθεί η επίδραση που ασκούσε η φύση στο ανθρώπινο πνεύμα⁷²².

Στον επίλογο ο Ευγενικός εξήγησε τη σημασία του ονόματος της πόλης, όπως και στο *Εγκώμιο της Κορίνθου* και στο *Εγκώμιο του χωριού Πετρίνα*⁷²³. Το εγκώμιό του ήταν μικρή τιμή για τους βασιλείς και δώρο στην πόλη. Από τις επιστολές του Ευγενικού, είναι γνωστό ότι είχε αποστείλει το εγκώμιο στον Δεσπότη Δαβίδ, αδελφό του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ και τον Νικηφόρο Χειλά⁷²⁴.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Ο Ευγενικός εγκωμίασε την Τραπεζούντα χρησιμοποιώντας ρητορικούς τόπους, εστιάζοντας όμως στη φύση της πόλης⁷²⁵ και τη σημασία της ελευθερίας. Οι τρεις τελευταίες δεκαετίες της ιστορίας της Τραπεζούντας σηματοδεύτηκαν από τη διαρκή προσπάθεια της άλωσης της. Ο Χαλκοκονδύλης για την περίοδο 1429-1456 κατέγραψε τρεις πολιορκίες της Τραπεζούντας. Με εξαίρεση την πολιορκία του 1442 (που απέτυχε γιατί η κακοκαιρία δεν επέτρεψε στον τουρκικό στόλο να

⁷²⁰ Για τον εγκωμιασμό μιας πόλης για την παιδεία της, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 182-187.

⁷²¹ Την εικόνα δανείζεται από τον Φαίδρο του Πλάτωνα, βλ. Saradi, *Idyllic Nature*, σ. 34.

⁷²² Το ίδιο, σ. 35 και Τανούλας, *Αστικός χώρος*, σ. 19-20.

⁷²³ Για το όνομα της Κορίνθου ο Ιωάννης Ευγενικός, *Έκφρασις Κορίνθου*, σ. 48, στ. 25-27, γράφει: *Εἰ δὲ δεῖ τι καὶ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος πρὸς περιεργάσασθαι, κόρη τις ἐν ὀφθαλμῶ καὶ ἄνθος ἐν βίῳ ἦδε ἡ πόλις*. Για το όνομα του χωριού Πετρίνα ο Ιωάννης Ευγενικός, *Κῶμης ἔκφρασις*, σ. 49, στ. 6-10, γράφει: *Πετρίνα τοίνυν τοῦτο γὰρ αὐτῇ τοῦνομα, οὐχ ὅτι σκληρὰ καὶ λιθώδης, ...ἀλλ' ὡς εὐθετος καὶ στερρὰ καὶ ἀσφαλῆς καὶ καλῶς ἐρηρσιμένη*.

⁷²⁴ Ιωάννης Ευγενικός, *Έκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 16. Τις επιστολές εξέδωσε ο Λάμπρος, βλ. *ΙΙΙ*, Α΄, σ. 203-205.

⁷²⁵ Saradi, *Idyllic Nature*, σ. 32.

αναπτυχθεί⁷²⁶), οι άλλες δύο αποφεύχθηκαν χάρη στην πολεμική και τη διπλωματική δράση του Ιωάννη Δ'. Αν και οι πολιορκίες ήταν αποτυχημένες, είναι λογικό ότι επέφεραν τον αποκλεισμό της πόλης, τη λεηλασία της υπαίθρου και της εμπορικής της αγοράς που ήταν ατείχιστη⁷²⁷. Σε περίπτωση πολιορκίας οι κάτοικοι θα έπρεπε να είναι συνασπισμένοι για την υπεράσπισή της, όμως δεν είχαν πάντα ενιαία στάση, η οποία ενίοτε δεν συμβάδιζε με τη θέληση του αυτοκράτορα. Τους παράγοντες που ήταν δυνατό να προκαλέσουν τη διαίρεση των Τραπεζουντίων και να οδηγήσουν σε σύγκρουση με τον αυτοκράτορα για την περίοδο 1429-1436/37 αναδειξαμε στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα⁷²⁸. Η διαίρεση των Τραπεζουντίων φαίνεται στην πολιορκία της πόλης από τον Αρταβίλη (λίγα χρόνια μετά το 1429). Οι Τραπεζούντιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους σε βαθμό προδοσίας και μόνον ο Ιωάννης Δ' την υπερασπίστηκε: *Ἐφευγον γοῦν ἀπαξάπαντες, ἄρχοντές τε ὁμοῦ καὶ ἀρχόμενοι, ἐγκαταλειφθέντος μόνου τοῦ βασιλέως Ἰωάννου μετὰ καὶ τινων μερικῶν ...οἱ καὶ ἐλθόντες ὕστερον, διαβάντος τοῦ ζύχη, ἐν Τραπεζοῦντι, ὠνειδίζοντο παρὰ τοῦ βασιλέως, γυναικωτοὺς ἀποκαλῶν αὐτούς, καὶ ἀνάδρους καὶ προδότας τῆς πατρίδος αὐτῶν*⁷²⁹.

Η εικόνα της Τραπεζούντας που μας δίνει ο Χαλκοκονδύλης έρχεται σε αντίθεση με τον επίγειο παράδεισο που παρουσίασε ο Ευγενικός, ο οποίος προτίμησε να αναδείξει το φυσικό περιβάλλον της πόλης⁷³⁰ και να στείλει ένα μήνυμα αισιοδοξίας. Ο Ευγενικός ήταν σίγουρος για το μέλλον της Τραπεζούντας· ακόμα και μέσα από την πέτρα μπορούσε να ανθίσει η φύση: *τὸ γάρ τοι χαριέστερον, ὡς ἐν μέσῃ*

⁷²⁶ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, τόμ. II, σ. 37, στ. 17-22.

⁷²⁷ Το ίδιο, τόμ. II, σ. 222-223, στ. 22-4: *Ὁ δὲ τῆς Ἀμασίας ὕπαρχος, Χιτήρης ὀνόματι, στρατευσάμενος, καὶ ἄφνω ἐπεισεσῶν ἐν Τραπεζοῦντι, τοὺς τε ἐν τῇ ἀγορᾷ, καὶ ἐν χώραις, τοὺς ἐν τῇ πόλει οὐκ ὀλίγους συνέλαβεν, ἐς δισχιλίους τοὺς πάντας γενομένους. Καὶ ἐρήμου ἤδη οὔσης τῆς πόλεως τῇ του λοιμοῦ βία, καὶ προσδοκίμου ἀλώσεσθαι, διαπραζάμενος χρήμασιν ὁ τῆς πόλεως βασιλεὺς Ἰωάννης, ὥστε ὑπόφορον ἔχειν τὴν πόλιν Μεχμέτη τῷ βασιλεῖ τοῦ λοιποῦ, τοὺς τε αἰχμαλώτους, οὓς ἔλαβε Χιτιρμπέης, ἀποδοθῆναι οἱ, καὶ αὐτὸν ἡσυχίαν ἄγειν, ἀπάγοντα τῷ βασιλεῖ φόρον, δισχιλίους χρυσίνους. Ὑστερον μέντοι καὶ ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης ἀπέστειλε τὸν αὐτὸν ἀδελφὸν Δαβὶδ δεσπότην ὡς τὸν βασιλέα, καὶ ἡξίου τε τοῦτον ἐμπεδοῦν τὰς σπονδάς, ὃ καὶ γέγονε, ἐπὶ φόρον χρυσίνους τρισχιλίους.*

⁷²⁸ Βλ. έ. α., σ. 196-200.

⁷²⁹ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριῶν*, τόμ. II, σ. 222, στ. 10-12, 18-21.

⁷³⁰ Saradi, *Idyllic Nature*, σ. 32.

*πέτρα καὶ ἄμπελος ἤβᾶ καὶ μυρρική βρύει καὶ ἐλαία θάλλει καὶ κυπάρριτος ἀνατρέχει καὶ ψυχρὸν ὕδωρ ἄπτει*⁷³¹.

Ο Ευγενικός με τον εγκωμιασμό της Τραπεζούντας αναφέρθηκε και στη σχέση αυτοκράτορα-υπηκόων. Στο τέλος σημείωσε ότι το εγκώμιό του ήταν φιλοτιμία για τους βασιλείς της Τραπεζούντας (*τοῖς δὲ βασιλεῦσι μικρὸν φιλοτίμημα*⁷³²) και δώρο για την πόλη (*τῇ πόλει δὲ αὐτῇ δῶρον ξένιον*⁷³³). Ὅπως αναφέραμε παραπάνω ἔστειλε το εγκώμιο στον Δεσπότη Δαβίδ, ἀδελφὸ του Ἰωάννη Δ΄, και τον Νικηφόρο Χειλά.

Ἡ Τραπεζούντα ἦταν ἀσφαλῆς χάρι στα τείχη, την οχυρὴ θέση και τον αυτοκράτορα. Τα βασιλικά ἀνάκτορα βρίσκονταν στο υψηλότερο σημείο, συμβολίζοντας την αυτοκρατορική ἐξουσία που ἐγγυόταν την ἀσφάλεια της πόλης: *ἀντ' ἀκροπόλεως ἄνω πρὸς ταῖς κορυφαῖς ἐν ἐπικαίρῳ τόπῳ τοῖς λαμπροῖς βασιλείοις κατοχυρωμένη πόρρωθεν ἀεὶ τὴν πολεμίων ἔφοδον ἀποτρέπει καὶ πᾶσαν ἀσφάλειαν τοῖς οἰκῆτορσιν ἐμποιεῖ*⁷³⁴. Το ὕστατο σημείο καταφυγῆς των κατοίκων σε περίπτωση πολιορκίας, δεν ἦταν η ἀκρόπολη, ἀλλὰ η αυτοκρατορική ἐξουσία⁷³⁵. Ἡ Τραπεζούντα χάρι στον αυτοκράτορά της, οὔτε στο παρόν οὔτε στο παρελθόν δεν γνώρισε τη δουλεία ἀπὸ τους βαρβάρους που την περιέβαλλαν: *καὶ νῦν ἐς τὸδε καιροῦ, εἴη δὲ καὶ δι' αἰῶνος, οὔποτ' ἐχθροῖς ἐάλω, οὔδὲ γε δούλειον ἡμᾶρ εἶδε καὶ ταῦτα τοσοῦτοις*

⁷³¹ Ἰωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 34, κεφ. 15, στ. 148-150.

⁷³² Το ἴδιο, σ. 36, κεφ. 20, στ. 199-200.

⁷³³ Το ἴδιο, σ. 36, κεφ. 20, στ. 200.

⁷³⁴ Το ἴδιο, σ. 27, κεφ. 4, στ. 24-27.

⁷³⁵ Ο Ευγενικός χρησιμοποίησε την ἰδέα της καταφυγῆς στην ἀκρόπολη και της ἐλευθερίας στον *Παραμυθητικὸ* πρὸς τον Κωνσταντῖνο ΙΑ΄, ὅταν ἦταν Δεσπότης του Μυστρά, για να τον παρηγορήσει για το θάνατο της συζύγου του (Θεοδώρας Τόκκου η οποία πέθανε το 1429 σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο, βλ. *ΙΙΙ*, Α΄, σ. λβ΄). Σύμφωνα με τον Ἰωάννη Ευγενικό, *Παραμυθητικὸς στον Κωνσταντῖνο ΙΑ΄*, σ. 118, στ. 5-13, ο Θεὸς ἐπισκέπτεται την ἀκρόπολη της ψυχῆς του Κωνσταντίνου και διώχνει κάθε ἐχθρὸ της σκέψης του: *ὁ μέγας καὶ θαυμαστός τῶν ἀνθρωπίνων οἰκονόμος πραγμάτων καὶ τῶν ψυχῶν ἰατρός, ἀοράτως ἐπισκεπτόμενος καὶ ὡς οἰκείῳ καὶ φίλῳ σοι συμπαρὼν ἀεὶ καὶ θεραπεύων καὶ μὴν καὶ ὅποσον αὐτὸς σεαυτῷ πρὸς τὴν ἐλευθέραν παθῶν καὶ θαυμαστὴν τῆς βασιλικῆς σου ψυχῆς ἀκρόπολιν ἐν ταῖς περιστάσεσι καταφεύγων καὶ τοὺς ἀντιπάλους τῶν λογισμῶν γενναίως ἀποκρουόμενος καντεῦθεν διαμένων ἀνάλωτος.*

*βαρβάρων ἔθνεσι περιστοιχιζομένη*⁷³⁶. Όμως ακόμα και αν ενίοτε οι Τραπεζούντιοι ήταν δυνατό να αισθάνονται περιορισμένοι, αυτό ήταν ένα πρόσκαιρο γεγονός, το οποίο αμβλυνόταν από τη ψυχική ανάταση που προσέφερε η πόλη λόγω της θέσης της: *ὥσπερ τῷ σώματι στερροὺς καὶ εὐζώνους οὕτω δὴ καὶ τῷ φρονήματι ὑψηλοὺς καὶ μετεώρους καὶ τὸ ὄλον οὐρανίους ἀποτελεῖ, τοσοῦτον μόνον λυποῦσα τοὺς πόδας τούτων, ὅσον εὐφράναι μᾶλλον κᾶν τῷδε βραχεῖ πόνῳ θεαμάτων ἐποφθέντα σφίσι τὰ χαριέστατα*⁷³⁷.

Ο πρόσκαιρος περιορισμός των κατοίκων, δηλαδή ο αποκλεισμός της πόλης σε περίπτωση πολιορκίας, που πλαισιώθηκε από την εξύμνηση της φύσης ήταν ένα ηθικό δίδαγμα⁷³⁸. Προϋπόθεση για τη ψυχική ικανοποίηση (υψηλό και ελευθέριο πνεύμα σε μια εμπόλεμη περίοδο) ακόμα και σε περίπτωση πολιορκίας ήταν η στάση των κατοίκων απέναντι στην πόλη τους. Οι Τραπεζούντιοι έπρεπε να γνωρίζουν ότι η πόλη ήταν η αναπαράσταση της αρετής. Εάν κάποιος ήθελε να ζει στην Τραπεζούντα, θα έπρεπε να διαθέτει την αρετή και να γνωρίζει ότι η κατάκτησή της ήταν ένα δύσκολο έργο. Αυτό αποδεικνυόταν από τη θέση της πόλης. Για να φθάσει κανείς στην κορυφή της πόλης, δηλαδή να κατακτήσει την αρετή, θα έπρεπε να ανέβει έναν ανηφορικό δρόμο⁷³⁹. Έχοντας κατακτήσει την αρετή/πόλη, διέθετε υψηλό φρόνημα που του επέτρεπε να αισθάνεται ελεύθερος και να υπερασπίζεται την πόλη του⁷⁴⁰.

Ο Ευγενικός με τον εγκωμιασμό της Τραπεζούντας πρόβαλε την ιδέα της ελευθερίας, η οποία εξασφαλιζόταν από την ίδια την πόλη και τη σχέση των κατοίκων με την αυτοκρατορική εξουσία. Το ηθικό μήνυμα του Ευγενικού

⁷³⁶ Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 27, κεφ. 4, στ. 27-29.

⁷³⁷ Το ίδιο, σ. 28, κεφ. 5, στ. 43-47.

⁷³⁸ Το ίδιο, σ. 28, κεφ. 5-6, στ. 47-50: *οἷον ἂν εἴ τις οὐ προῖκα, ἀλλὰ μικρᾶς τιμῆς ἀγάλματα κτήσαιο πολυτελεῖ, ὡς μὴ ἢ κτῆσις τούτων εὐκαταφρόνητος εἴη προχείρως ποριζομένη. Ἀρετὴ καὶ αρετῆς ἀτεχνῶς σκιαγραφία ἦδε ἢ πόλις, και σ. 31, κεφ. 11, στ. 101-104: *ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνειμένον αὐτῇ μέτριον, τὸ φοβοῦν ἔχον ἔγγιστα, καὶ τὸ τραχὺν καὶ στύφον ἡδονῇ παραμέμικται, ὡς δοκεῖν ἐνὸς ἀνδρὸς τῶν σπουδαιοτάτων ἦθει πεπαιδευτοῦ.**

⁷³⁹ Το ίδιο, σ. 28, κεφ. 6, στ. 50-53: *μακρὸς μὲν καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ' αὐτὴν καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον, ἐπὴν δ' εἰς ἄκρον ἵκηται, ῥηϊδίη δ' ἔπειτα πέλει χαλεπὴ περ δοκοῦσα, μικρὸν ὑπαλλάζας ποιητῆς ἂν εἴπι τις.*

⁷⁴⁰ Το ίδιο, σ. 28, κεφ. 6, στ. 53-56: *χρηστὸν ἄρα καὶ τότε καὶ τῆς προνοίας οὐκ ἐκτός, ὡς μὴ πάντη ἄμικτον ἐπιπόνου τὸ τοῦ καλοῦ χάριεν εἴη, μηδ' ἢ παροικία, μηδ' ἢ ὑπερορία πάντα τὰ τῆς ἀληθινῆς ἡμῖν πατρίδος ἔχη.*

συμπλέκεται με τα πολιτικά ζητήματα της υπεράσπισης της πόλης και της στάσης των κατοίκων απέναντι στον αυτοκράτορα. Η πολιτική και η ηθική με φιλοσοφικό περιεχόμενο είναι στοιχεία που αναπτύσσονται και σε άλλα εγκώμια, όπως στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* του Χρυσολωρά, όπου καλούσε τον αυτοκράτορα να σώσει την Κωνσταντινούπολη με προϋπόθεση τα έργα του να διακρίνονται για την αρετή τους⁷⁴¹.

Η ιδέα της ελευθερίας της πόλης που διασφαλίζεται χάρη στην αυτοκρατορική εξουσία και την ενάρετη στάση των υπηκόων προς αυτήν θα μπορούσε να ταιριάζει και στις τρεις πολιορκίες της Τραπεζούντας που αναφέραμε παραπάνω ή γενικότερα στο πλαίσιο των προσπαθειών των Τούρκων για την κατάκτησή της. Όμως τα γεγονότα της πολιορκίας της πόλης από τον Αρταβίλη (μετά το 1429) ταιριάζουν καλύτερα με το νοηματικό πλαίσιο του *Εγκωμίου της Τραπεζούντας*. Ο Χαλκοκονδύλης ανέφερε ότι οι Τραπεζούντιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους, πρόδωσαν την πατρίδα τους και άφησαν τον αυτοκράτορα αβοήθητο. Ο Ευγενικός πρόβαλε τον αυτοκράτορα ως εγγυητή της ελευθερίας της πόλης και έστειλε ένα ηθικό και πολιτικό μήνυμα στους Τραπεζούντιους. Αν δεχτούμε ότι ο Ευγενικός αναφέρθηκε στη συγκεκριμένη πολιορκία⁷⁴², τότε το εγκώμιο χρονολογείται πριν από τη χρονολόγηση που πρότεινε ο Λαμψίδης (1444-1450).

Η ιδέα της ελευθερίας των Τραπεζούντιων και της αρωγής των κατοίκων στον αυτοκράτορα ήταν χρήσιμη σε μια εποχή που η τουρκική επέκταση και τα εσωτερικά ζητήματα είχαν γίνει πιεστικά. Αυτή η ιστορική πραγματικότητα γέννησε την ανάγκη για ελευθερία, όπως είδαμε και στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα. Οι ομοιότητες των δύο κειμένων είναι πολλές και ορισμένες από αυτές τις επεσήμανε ο Λαμψίδης στην έκδοση του εγκωμίου, υποστηρίζοντας ότι ο Ευγενικός αντέγραψε

⁷⁴¹ Βλ. έ. α., σ. 168.

⁷⁴² Νοηματικά και ιστορικά η πολιορκία που είναι εγγύτερα στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* είναι του Αρταβίλη (μετά το 1429). Η δεύτερη προσπάθεια για πολιορκία το 1442 από τους Τούρκους απέτυχε λόγω θαλασσοταραχής. Η τρίτη πολιορκία του 1456 που όντως αποφεύχθηκε χάρη στο φόρο υποτέλειας που έδωσε ο Ιωάννης Δ΄, δεν θα μπορούσε να είναι, γιατί ο Ευγενικός μνημονεύει την Κωνσταντινούπολη στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* χωρίς να κάνει αναφορά στην άλωση της, ενώ συνέθεσε ένα θρήνο για αυτήν, βλ. Ιωάννης Ευγενικός, *Μονωδία Κωνσταντινούπολης*. Ο Λαμψίδης θεώρησε ότι για την πολιορκία της Τραπεζούντας από τον Αρταβίλη ο Ευγενικός έγραψε τον *Κανόνα του Αγίου Ευγενίου*, βλ. *Έκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 13.

τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα⁷⁴³. Ο Βησσαρίων εγκωμίασε την ελευθερία της Τραπεζούντας αναφερόμενος στην ιστορία της πόλης. Αντίθετα ο Ευγενικός εγκωμίασε την ελευθερία της Τραπεζούντας μέσα από τον έπαινο της φύσης.

Η υπόθεση για την αντιγραφή του *Εγκωμίου της Τραπεζούντας* του Βησσαρίωνα από τον Ευγενικό αν ειδωθεί ως μίμηση χάνει το νόημά της. Δηλαδή είναι οξύμωρο να κατανοήσουμε τη συγγραφή του *Εγκωμίου της Τραπεζούντας* του Ευγενικού ως ένα δώρο προς τον αυτοκράτορα και την πόλη, επειδή σε κάποια περίοδο της ζωής του την επισκέφτηκε και ελλείψει πρωτοτύπου αξιοποίησε το κείμενο του Βησσαρίωνα. Άλλωστε και τα δύο εγκώμια απευθύνθηκαν στον ίδιο αυτοκράτορα. Από τα πρόσωπα του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος εύκολα θα αναγνωρίζονταν οι ομοιότητες των δύο κειμένων. Αντίθετα το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* του Ευγενικού ίσως αποτελεί ένα σχόλιο στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα. Ο Ευγενικός ανέπτυξε το ίδιο θέμα, την ελευθερία της Τραπεζούντας, παραλείποντας όμως την αρχαία ελληνική ιστορία. Αναφέρθηκε μόνο στον Πομπήιο Μάγνο και την παράδοση της Τραπεζούντας· γεγονός που σηματοδοτεί την ένταξη της στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Τα ιδεολογικά ερείσματα του Ευγενικού ήταν η αυτοκρατορική εξουσία, η ευσέβεια και η σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Επιπλέον ο Ευγενικός υποστήριξε την ύπαρξη της *καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης*, καθώς απευθυνόταν στον αυτοκράτορα και η Τραπεζούντα ως αυτοκρατορική πόλη είχε την ανάγκη να συνδεθεί με μια οικουμένη, η οποία περιοριζόταν στην Ανατολή σε ένα μέρος της Μικράς Ασίας. Στην κοσμοαντίληψη του Ευγενικού η Τραπεζούντα και η Κωνσταντινούπολη ανήκαν σε έναν ρωμαϊκό-οικουμενικό κόσμο καθώς ήταν αυτοκρατορικές πόλεις. Αντίθετα ο Βησσαρίων είχε προβάλλει έναν ανεξάρτητο κόσμο που συμβόλιζε η Τραπεζούντα, με έμφαση στην ελληνική αρχαιότητα, ο οποίος υφίστατο με κριτήρια γεωγραφικά και κυρίως ιστορικά. Υποδηλώνεται η διάσταση δύο διαφορετικών αντιλήψεων για τα πολιτικά ζητήματα της εποχής, δηλαδή εκείνης που παραδέχτηκε τη συρρίκνωση του βυζαντινού κόσμου και αποκολλήθηκε από την καθιερωμένη ιδεολογία και εκείνης που εξακολουθούσε να την υποστηρίζει, πιστεύοντας στην ύπαρξη μιας οικουμένης (έστω και *καθ' ἡμᾶς*) και έδινε έμφαση στη χριστιανική ταυτότητα. Η Κωνσταντινούπολη για τον Ευγενικό ήταν η ιερή πόλη, η Νέα Σιών, ενώ για τον Βησσαρίωνα ήταν το Βυζάντιο.

⁷⁴³ Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*, σ. 21-22.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Ευγενικός χαρακτήρισε την Τραπεζούντα *ἀρχαιοτάτη*, αναγνωρίζοντας την αξία της αρχαιότητας αλλά δεν ανέπτυξε το θέμα. Η αντίληψή του για τα υλικά κατάλοιπα της αρχαιότητας αναδεικνύεται στο εγκώμιο που συνέθεσε για το χωριό Πετρίνα: *ἔνθα καὶ ἴχνη Παλαιᾶς καλοῦσιν ἐν δεῦρο πόλεως ἀπαντικρὺ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ Μενελεύ φασι πάλαι καὶ τῆς Ἑλένης διατριβὰς καὶ τείχους ἴχνη καὶ πύργων καὶ θεάτρον καὶ οἰκημάτων ἀρχαιοτάτων καὶ ἀγαλμάτων λείψανα*⁷⁴⁴. Ο Ευγενικός αντιλήφθηκε τα αρχαία ερείπια ως μέρος ενός τοπίου, θέμα το οποίο αντλήθηκε από τη ρητορική της αρχαιότητας⁷⁴⁵.

Ο Ευγενικός παρέλειψε την αρχαία ελληνική ιστορία της Τραπεζούντας, παρότι γνώριζε την πραγμάτευση του θέματος από τον Βησσαρίωνα, γιατί αυτή χρησιμοποιήθηκε ως καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της «εθνικής» ταυτότητας των Τραπεζουντίων. Η ιδεολογία του Βησσαρίωνα προτάσσει την προγονική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες (Αθηναίους), παραλείπει σκοπίμως την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και υποβαθμίζει τη ρωμαϊκή ταυτότητα. Ο Ευγενικός δεν αποδέχθηκε την ιδεολογία του Βησσαρίωνα, παρότι όταν θρήνησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης αναφέρθηκε στην απώλεια της ελληνικής παιδείας⁷⁴⁶. Όμως στο ζήτημα της «εθνικής» ταυτότητας των Βυζαντινών επέμεινε στη ρωμαϊκή και ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα τους, δηλαδή στα θεμελιώδη στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* του Ευγενικού συμβαδίζει με τον έπαινο της αυτοκρατορικής πόλης που αναδεικνύει τον ρόλο του αυτοκράτορα και προβάλλει την πόλη ως επίγειο παράδεισο με την ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος και της ευσεβείας της. Το «πρότυπο» αυτό τέθηκε ήδη τον 13^ο αι. όπως είδαμε στα εγκώμια της Νίκαιας του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη και του Θεόδωρου Μετοχίτη. Ο επίγειος κόσμος παρουσιάστηκε ως αντανάκλαση του ουράνιου προκειμένου να τονισθεί η θεϊκή διάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ως εκ τούτου ο επίγειος κόσμος είναι στατικός και δεν μεταβάλλεται από τον ιστορικό χρόνο. Ο Ευγενικός εστίασε στην περιγραφή της φύσης και τη ψυχική επίδρασή της στους κατοίκους. Αντίθετα είδαμε ότι ο Βησσαρίων περιέγραψε το φυσικό περιβάλλον της Τραπεζούντας για να

⁷⁴⁴ Ιωάννης Ευγενικός, *Κώμης ἔκφρασις*, σ. 51.

⁷⁴⁵ Rhoby, *Κώμης ἔκφρασις*. Saradi, *Antiquities*, σ. 106.

⁷⁴⁶ Ιωάννης Ευγενικός, *Μονωδία Κωνσταντινούπολης*, σ. 224, στ. 21-25.

προσδιορίζει ένα γεωγραφικό χώρο που είχε και ιστορικό περιεχόμενο με την αναφορά στον Αντίταυρο που ήταν το σύνορο του ελληνικού και του βαρβαρικού κόσμου που βρίσκονταν σε σύγκρουση. Όμοια αντίληψη εξέφρασε ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* στις αρχές του 14^{ου} αι., υποστηρίζοντας ότι ο Βόσπορος ήταν το σύνορο των δύο κόσμων. Ο Μετοχίτης και ο Βησσαρίων χρησιμοποίησαν το ίδιο ρητορικό πρότυπο, δηλαδή τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστεΐδη και κυρίως θεώρησαν εαυτούς Έλληνες στη βάση μιας γενεαλογικής σύνδεσης, γι' αυτό η σχέση του Βυζαντίου με αντίπαλες δυνάμεις περιγράφηκε ως πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο.

Ο Ευγενικός επέμεινε στην ύπαρξη της *καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης* που προσδιοριζόταν από τη χριστιανική ευσέβεια, η οποία σχετίζεται με τις αλλαγές που επέφερε η πολιτική των Παλαιολόγων σχετικά με την υποβάθμιση της σημασίας του ορθοδόξου δόγματος προκειμένου να επιτευχτεί η Ένωση των Εκκλησιών⁷⁴⁷. Ο Ευγενικός θεωρούσε ότι ο βυζαντινός κόσμος ήταν ιστορικά αμετάβλητος και παράλληλα αντιτάχθηκε στην αντίληψη εκείνων που υποστήριζαν ότι ο αγώνας των Βυζαντινών εναντίον των Τούρκων ήταν αγώνας των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων, ενώ επρόκειτο για τον αγώνα των ευσεβών εναντίον των ασεβών. Η διάσταση των δύο αυτών κοσμοθεωριών αναδεικνύεται χαρακτηριστικά και στον εγκωμιαστικό λόγο για τη Θεσσαλονίκη που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Ορισμένοι συγγραφείς αναφέρθηκαν τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στο πλαίσιο της πάλης των ευσεβών με τους ασεβείς και ερμήνευσαν την απώλεια της χριστιανικής πόλης της Θεσσαλονίκης ως την τιμωρία των ευσεβών χριστιανών για τις αμαρτίες τους⁷⁴⁸.

⁷⁴⁷ Για το θέμα της Ενωτικής Πολιτικής βλ. ενδεικτικά: Αγγέλου, Γεννάδιος Σχολάριος. Blanchet, *Les divisions de l'Église byzantine*, Της ιδίας, *Georges-Gennadios Scholarios*. Γουναρίδης, Πολιτικές διαστάσεις της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, Του ιδίου, Ιωσήφ Βρυέννιος. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 58-77.

⁷⁴⁸ Βλ. έ. κ., σ. 271-272.

Έγκωμιαστική Έκφρασις Κορίνθου

1. Η δομή και τα χαρακτηριστικά

Το έτος συγγραφής του σύντομου *Έγκωμίου της Κορίνθου*⁷⁴⁹ είναι δυνατό να εξαχθεί από ένα χωρίο του εγκωμίου: *ή αὐτὴ δὲ καὶ πόλις ὅλη καθ' αὐτὴν καὶ ἀκρόπολις οὐ τοῦ ἐν ἰσθμῷ νεουρηγηθέντος αἵθις θαυμαστοῦ περιβόλου μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ ζυμπάσης Πελοποννήσου*⁷⁵⁰. Σύμφωνα με τον Σφραντζή το Εξαμίλιο κτίστηκε εκ νέου το 1443 από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο⁷⁵¹. Ο Ευγενικός έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και πήγε στον Μυστρά μετά τη Σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας το 1438-1439⁷⁵². Το 1447 η Κόρινθος αναδείχθηκε σε διοικητική περιφέρεια του Δεσποτάτου του Μορέως από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο οποίος τοποθέτησε *κεφαλή* της πόλης τον Ιωάννη Καντακουζηνό⁷⁵³. Τα γεγονότα αυτά είναι πιθανό να συνδέονται με τη συγγραφή του *Έγκωμίου της Κορίνθου*⁷⁵⁴.

Περίληψη

1^η Ενότητα: Η θέση

Στ. 1-2. Η πόλη είναι η Κόρινθος, στην αρχαιότητα ήταν η ακρόπολη και ονομαζόταν Ακροκόρινθος· τώρα αποτελεί την πόλη. **Στ. 2-6.** Βρίσκεται στο καλύτερο σημείο της Πελοποννήσου και είναι η κεφαλή του Ισθμού. Θα μπορούσε κάποιος να την ονομάσει κορυφή ή οφθαλμό ολόκληρης της Πελοποννήσου χωρίς να υπερβάλει. **Στ. 6-11.** Η πόλη είναι συμμετρικά χτισμένη και αυτό φαίνεται από τις συνοικίες της. Έλαβε τον καλύτερο συνδυασμό των ανέμων, γι' αυτό δεν παραχωρεί την πρώτη θέση σε καμία. Το κλίμα της είναι αρμονικό. Η πόλη βρίσκεται στο μέσον του κόσμου μας, έχοντας το ίδιο κλίμα **Στ. 11-13.** και είναι σαν ακρόπολη όχι μόνο για το νέο τείχος που κατασκευάστηκε στον Ισθμό, αλλά για ολόκληρη την Πελοπόννησο.

2^η Ενότητα: Ο αστικός χώρος

Στ. 13-19. Είναι ασφαλισμένη με απόρθητα τείχη και ισχυρούς πύργους. Στο ανώτερο σημείο της προστατεύεται από ακρόπολη. Αποτρέπει κάθε εχθρική επιδρομή και εμπνέει το αίσθημα της ασφάλειας στους κατοίκους της. Διαθέτει μια μόνον είσοδο και αυτή δύσβατη υποβάλλοντας την αξία της αρετής και δείχνοντας ότι το αγαθό κερδίζεται με κόπο. **Στ. 20-26.** Ελευθέριο και μεγαλόπρεπο είναι το σχήμα της και βρίσκεται σε

⁷⁴⁹ Το εγκώμιο εκδόθηκε από τον Λάμπρο, *ΙΙΙ*, Α', σ. 47-48 (Στο εξής: Ιωάννης Ευγενικός, *Έκφρασις Κορίνθου*).

⁷⁵⁰ Το ίδιο, σ. 47, στ. 11-13.

⁷⁵¹ Γεώργιος Σφραντζής, *Βραχύ Χρονικό*, σ. 66, στ. 28-99.

⁷⁵² Μεργαλή-Φαλάγγα, *Η πνευματική ζωή στον Μυστρά*, σ. 245.

⁷⁵³ Γεώργιος Σφραντζής, *Βραχύ Χρονικό*, σ. 68, στ. 30-34.

⁷⁵⁴ Κιουσοπούλου, *«Αόρατες» βυζαντινές πόλεις*, σ. 126-127.

μεγάλο υψόμετρο. Μοιάζει να βρίσκεται στο μέσον του αέρα σαν τις Ολύμπιες βουνοκορφές. Οι κάτοικοί της και όσοι την κοιτάζουν εξυψώνονται από τη γη, καταφέροντας να έχουν το πνεύμα υψηλό. **Στ. 26-4.** Οι χάρες που διαθέτει η πόλη μετριάζουν το σκληρό και το απότομο του χώρου. Οι πολλές οικίες και οι εκκλησίες προσφέρουν ηρεμία στους κατοίκους. Η πόλη διαρρέεται από νερά.

3^η Ενότητα: Το φυσικό περιβάλλον

Στ. 4-6. Η πόλη περιβάλλεται από λιβάδια και υποδέχεται τους θαλάσσιους κόλπους. Επιτρέπει σε όσους ταξιδεύουν να φθάνουν σε αυτή και απολαμβάνει με αφθονία όλα τα αγαθά που έρχονται από τη θάλασσα. **Στ. 6-10.** Η γη της είναι κατάλληλη για καλλιέργεια και βοσκή. Διαθέτει όλων των ειδών τους καρπούς. Πλούσια είναι σε μηλιές, αμπέλια και σιτάρι. Ακόμα ψυχαγωγεί όσους κυνηγούν. **Στ. 10-21.** Έχει πεδιάδες και ορεινούς όγκους. Θαυμαστό είναι το νερό που αναβλύζει, που είναι το πιο χρήσιμο από όλα τα στοιχεία. Ακόμα και από τη σκληρή πέτρα γεννιούνται κλήματα και φύονται τα φυτά.

4^η Ενότητα: Η ευσέβεια

Στ. 21-25. Η Κόρινθος είναι αφιερωμένη στον μεγαλύτερο και ανώτερο από τους Αποστόλους. Χάρη στην κληρονομιά του Αποστόλου Παύλου η πόλη ακτινοβολεί.

5^η Ενότητα: Επίλογος

Στ. 25-30. Το όνομα της πόλης εξηγείται ως η κόρη του οφθαλμού και ως ο ανθός της ζωής. Η κορυφή της οικουμένης μας είναι η Ελλάδα και ο οφθαλμός της είναι η Πελοπόννησος. Η κόρη του οφθαλμού είναι η Κόρινθος. Οι άλλες πόλεις και τα χωριά μοιάζουν σαν τα φύλλα του λουλουδιού, ενώ η Κόρινθος είναι το άνθος του. **Στ. 31-33.** Ελάχιστα ειπώθηκαν γι' όσα διαθέτει η πόλη. Ο λόγος είναι τιμή για τον Δεσπότη και τον πολιούχο Άγιο. Είναι ένα δώρο στην πόλη από έναν ξένο.

Ο Ευγενικός άρχισε τον έπαινο της Κορίνθου από τη θέση της (περι χώρας) σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Μενάνδρου. Η Κόρινθος ήταν χτισμένη στον λόφο που κατά την αρχαιότητα αποτελούσε την ακρόπολη⁷⁵⁵. Η πόλη έμοιαζε με την κορυφή ή τον οφθαλμό της Πελοποννήσου· παρομοίωση που δήλωνε τη στρατηγική σημασία της, καθώς βρισκόταν πολύ κοντά στον Ισθμό και ξεπερνούσε τα τείχη που κατασκευάστηκαν εκεί⁷⁵⁶. Αναλόγως εγκωμίασε την Κόρινθο ο Κριτόβουλος όταν

⁷⁵⁵ Η μνεία αυτή πιθανόν αντλήθηκε από τον Βησσαρίωνα, *Εἰς Τραπεζούντα*, σ. 60, κεφ. 22, στ. 22: *Τὴν γὰρ νῦν μὲν ἀκρόπολιν, πάλαι δὲ πόλιν.* Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*, σ. 47, στ.1-2: *Κόρινθος ἢ πόλις, ἀκρόπολις μὲν τὸ ἀρχαῖον οὗσα καὶ Ἀκροκόρινθος ὀνομασμένη, νῦν δὲ εἰς πόλιν ὄλην συντελεσθεῖσα.*

⁷⁵⁶ Ο Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*, σ. 47, στ. 11-13, παρουσίασε την ανώτερη στρατηγική σημασία της Κορίνθου στην είσοδο της Πελοποννήσου: *ἡ αὐτὴ δὲ καὶ πόλις ὅλη καθ' αὐτὴν καὶ ἀκρόπολις οὐ τοῦ ἐν ἰσθμῷ νεουργηθέντος αὐθις θαυμαστοῦ περιβόλου μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ ζυμπάσης Πελοποννήσου.* Η άποψη του Ευγενικού έχει ενδιαφέρον αν αντιπαραβληθεῖ με την άποψη του Βησσαρίωνα. Ο Βησσαρίων, *Λόγος στον Κωνσταντῖνο ΙΑ'*

αφηγήθηκε τα γεγονότα της παράδοσης της πόλης στους Τούρκους: *πόλεως ἐχρωτάτης τε καὶ λόγου ἀξίας ἐν ἐπικαίρῳ τε τοῦ Ἴσθοῦ κειμένης καὶ ὥσπερ ἀκροπόλεως οὔσης Πελοποννήσου*⁷⁵⁷. Ο Ευγενικός χρησιμοποίησε τους ρητορικούς κανόνες του Μενάνδρου για την περιγραφή του κλίματος, όπως και στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*⁷⁵⁸.

Ο αστικός χώρος περιγράφηκε με έμφαση στις εντυπώσεις που προκαλούσε η ενατένισή του. Η πόλη λόγω της δύσβατης θέσης και των τειχών της δημιουργούσε το αίσθημα της ασφάλειας στους κατοίκους και αποθάρρυνε τους εχθρούς. Η ασφάλεια που επιδρά στο πνεύμα των κατοίκων συνδυάζεται με τη δυνατότητά τους να αποκτούν την αρετή, δηλαδή να είναι γενναίοι (ιδέα που διατυπώθηκε και στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*). Η αρετή υποβάλλεται στους κατοίκους χάρη στη θέση της πόλης. Όπως κανείς για να βρεθεί στην πόλη πρέπει να ανέβει ένα δύσκολο και ανηφορικό δρόμο, έτσι συμβαίνει και όταν θέλει να κατακτήσει την αρετή. Ο Ευγενικός εξήρε την πνευματική επίδραση που ασκούσε η πόλη στους κατοίκους. Παρότι βρισκόταν πάνω σε λόφο δεν ήταν περιορισμένη, γιατί ξεχώριζε για την έκτασή της και κατά συνέπεια οι κάτοικοί της διέθεταν υψηλό πνεύμα. Ακόμα και αν κάποιος περιοριζόταν από τη στενότητα του χώρου, θα έβρισκε την ηρεμία που αναζητούσε χάρη στις οικίες, τις εκκλησίες και τα άφθονα νερά. Η περιγραφή του αστικού χώρου της Κορίνθου έχει αρκετές ομοιότητες με την αντίστοιχη της Τραπεζούντας. Η πόλη εγκωμιάστηκε ώστε να δηλωθεί η ψυχική επίδραση που ασκούσε στους κατοίκους. Οι κάτοικοι χάρη στην πόλη τους ήταν ασφαλείς, έβρισκαν ψυχική ηρεμία και διέθεταν ελεύθερο πνεύμα.

Το φυσικό περιβάλλον εξυμνήθηκε σύμφωνα με τα ρητορικά πρότυπα. Η πόλη απολάμβανε τις πεδιάδες και τους θαλάσσιους κόλπους που ευνοούσαν το εμπόριο. Η ύπαιθρος ήταν κατάλληλη για καλλιέργειες και βοσκή· και παρείχε τα αναγκαία αγαθά. Παράλληλα προσέφερε την ευχαρίστηση, γιατί αν κανείς το

σ. 33, στ. 17-20, 29-31, επαίνεσε τον Κωνσταντίνο για την επισκευή του τείχους του Εξαμιλίου και του πρότεινε να φτιάξει εκεί μια πόλη, η οποία θα ήταν η έδρα του Δεσπότη: *Τειχίσας μὲν οὖν τὸν ἰσθμόν, βασιλικώτατε ἄνερ, ἄριστα καὶ ἀξίως σαντοῦ ἐβουλεύσω· μὴ μέχρι δὲ τούτου διανοηθεὶς σῆναι, ἀλλὰ προσέτι καὶ πόλιν ἐκεῖσε ἰδρύσασθαι, ἔτι μᾶλλον ἄξια θαύματος ἔλλογίσω. ...Καίτοι, καὶ τούτου γεγεννημένου, εἰ μὴ καὶ τὰ βασίλεια ἐκεῖ ἰδρυθεῖη καὶ προκαθημένη τῶν ἄλλων γένοιτο πόλις.*

⁷⁵⁷ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, σ. 127, στ. 22-24.

⁷⁵⁸ Βλ. έ. α., σ. 219-222.

επιθυμούσε μπορούσε να κυνηγήσει. Το φυσικό περιβάλλον ήταν ένα ασύγκριτο οπτικό θέαμα. Η περιγραφή της φύσης είναι όμοια (αν και συντομότερη) με την αντίστοιχη στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* και στηρίζεται στο ρητορικό μοτίβο της ικανοποίησης των καθημερινών και αισθητικών αναγκών των ανθρώπων.

Ο Ευγενικός, όπως και στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*, αναφέρθηκε στην ευσέβεια και εγκωμίασε την πόλη για τον προστάτη της. Χάρη στον Απόστολο Παύλο η Κόρινθος ήταν ασύγκριτη και ακτινοβολούσε, καθώς η ευσέβειά της ήταν ορατή από παντού, χαρακτηριστικό το οποίο απέδωσε και στην Τραπεζούντα.

Στον επίλογο ο Ευγενικός ερμήνευσε το όνομα της πόλης και σημείωσε ότι προσέφερε το εγκώμιο ως δώρο. Το όνομα της πόλης ερμηνεύθηκε από τις λέξεις κόρη και ανθός. Η λέξη κόρη έχει γεωγραφική διάσταση και αποδόθηκε στην πόλη λόγω της στρατηγικής της θέσης για ολόκληρη την Πελοπόννησο, τις γύρω πόλεις και τα χωριά. Η λέξη ανθός παραπέμπει στο φυσικό περιβάλλον. Ο Ευγενικός στο τέλος του εγκωμίου ανέφερε ότι αυτό ήταν τιμή για τον Δεσπότη, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

2. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Το *Εγκώμιο της Κορίνθου* είναι εξαιρετικά σύντομο και συντίθεται από ρητορικούς *τόπους*. Ο Ευγενικός ακολούθησε με συντομία το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*, προσαρμόζοντάς το στα δεδομένα της Κορίνθου.

Όπως αναφέραμε είναι πιθανό μέσω του *Εγκωμίου της Κορίνθου* να επαινέθηκε η απόφαση του Κωνσταντίνου να αναβαθμίσει την Κόρινθο σε πρωτεύουσα διοικητικής περιφέρειας με *κεφαλή* τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Η στρατηγική σημασία της Κορίνθου στην είσοδο της Πελοποννήσου είναι προφανής, γι' αυτό χρησιμοποίησε τους ρητορικούς *τόπους* της κατάλληλης θέσης, της οχυρότητας, της εγγύτητας με τη θάλασσα και της εύφορης γης.

Ο Ευγενικός, όπως και στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*, περιέγραψε την Κόρινθο τονίζοντας την πνευματική επίδραση που ασκούσε η πόλη στους κατοίκους: *τοὺς οἰκήτορας καὶ τοὺς αὐτῇ προσιόντας ἅπαντας γῆθεν ἀνάγει καὶ μεταρσίους παρασκευάζει καὶ ὡσπερ τῷ σώματι, οὕτω δὴ καὶ τῇ ψυχῇ καὶ ταῖς γνώμαις ὑψηλοὺς καὶ μετεώρους καὶ τὸ ὄλον οὐρανίους ἀποτελεῖ*⁷⁵⁹. Οι κάτοικοι χάρη στη φύση και σε συνδυασμό με την ευσέβειά τους εξυψώνονταν σε ένα ουράνιο επίπεδο. Η Κόρινθος

⁷⁵⁹ Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*, σ. 47, στ. 23-26.

γίνεται αντιληπτή, όπως και η Τραπεζούντα, ως μέσο για την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον επίγειο κόσμο και την πραγματικότητα.

3. Η χρήση του παρελθόντος

Ο Ευγενικός για την Κόρινθο αρκέστηκε να γράψει ότι η βυζαντινή πόλη βρισκόταν στη θέση της αρχαίας ακρόπολης, αλλά δεν ανέπτυξε το θέμα. Αυτό είναι πιθανόν να οφείλεται στη συμβολική περιγραφή της πόλης και την αναφορά σε ένα επίκαιρο θέμα, τη διοικητική αναβάθμισή της.

Είναι ακόμα πιθανό να σχετίζεται με την απόσταση που χώριζε τον Ευγενικό από την ελληνική αρχαιότητα, όπως αναφέραμε στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*, αντίληψη που αναδεικνύεται και στον *Παραμυθητικό* προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄. Ο Ευγενικός επιθυμούσε να παρηγορήσει τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ για τον θάνατο της συζύγου του. Μαζί με τα παρηγορητικά λόγια συνέθεσε και έναν έπαινο για το έργο του Κωνσταντίνου ως Δεσπότη του Μυστρά, αντλώντας παραδείγματα από τη χριστιανική γραμματεία⁷⁶⁰. Στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ απηύθυνε ένα λόγο και ο Βησσαρίων, όπου τον εγκωμιάζε και τον παρακινούσε να συνεχίσει το έργο του. Το ιδεολογικό περίβλημα των θεμάτων του λόγου ήταν η σύνδεση με την αρχαιότητα μέσα από τη χρήση προσώπων και γεγονότων⁷⁶¹. Οι δύο συγγραφείς επαινούσαν το έργο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ αναπτύσσοντας ένα λόγο, που προσδιοριζόταν από τη διαφορετική κοσμοαντίληψη του καθενός. Ο Ευγενικός ερμήνευσε τον κόσμο μέσα από την ύπαρξη του Θεού, ενώ ο Βησσαρίων μέσα από την ιστορία και τις ανθρώπινες πράξεις. Αυτό εξηγεί εν μέρει την απουσία του αρχαίου παρελθόντος από τα εγκώμια του Ευγενικού. Η αρχαιότητα στα εγκώμια του Ευγενικού εμφανίζεται ως επιθετικός προσδιορισμός των πόλεων, ικανοποιώντας τους ρητορικούς *τόπους*, αλλά δεν αναπτύσσεται.

⁷⁶⁰ Ιωάννης Ευγενικός, *Παραμυθητικός στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄*, σ. 119, στ. 24-31: *Ἐξεδόθης τοίνυν καὶ αὐτός, ὃ θαυμάσιε, πειρασμοῖς μεγίστοις τε ἅμα καὶ ἀδοκῆτοις, καὶ οὐδὲν δῆπου καινόν, ἐπεὶ καὶ συχνοὶ τῶν πάλαι φίλων θεῶ ἄλλοι τε καὶ Ἰωσήφ ὁ τοῦ Ἰσραὴλ ὁ μέγας καὶ λαμπρὸς ἡγεμὼν τῆς Αἰγύπτου καὶ σιτοδότης ὕστερον καὶ τύπος μυστηρίου μείζονος ὁ γενναῖος ἀθλητῆς Ἰὼβ καὶ ὁ τῶν ἐπιθυμιῶν ἀνὴρ Δαυιδ καὶ ἡ ἀοιδίμος τῶν παιδῶν τριάς καὶ πολλῶ πλείους αὐτίς μετὰ τὴν σωτήριον οἰκονομίαν καὶ συγκατάβασιν.*

⁷⁶¹ Βλ. έ. α., σ. 210-213.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Από την ανάλυση των αυτοτελών *εγκωμίων των πόλεων* διαπιστώθηκε ότι η ανάπτυξη του θέματος του παρελθόντος μιας πόλης τέθηκε από τη ρητορική της αρχαιότητας, καθιερώθηκε σε ρητορικό *τόπο* και αξιοποιήθηκε από τους ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο οι λόγιοι που συνέθεσαν αυτοτελή *εγκώμια πόλεων* αξιοποίησαν τη ρητορική παράδοση, μέρος της οποίας ήταν η αναφορά στο παρελθόν της πόλης. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε *εγκώμια πόλεων* τα οποία ενσωματώθηκαν σε ποικίλα γραμματειακά είδη (ιστοριογραφία, βίοι αγίων, μονωδίες, επιστολογραφία) και σε κρατικά έγγραφα, εστιάζοντας στη μνεία του παρελθόντος.

Κωνσταντινούπολη

Στην προηγούμενη ενότητα παρουσιάσαμε τον *Βυζάντιο* του Μετοχίτη και το εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης του Χρυσολωρά στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης*. Στην παρούσα ενότητα θα αναφερθούμε σε εγκώμια της Κωνσταντινούπολης ώστε να καλύψουμε την περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ των δύο συγγραφέων και αυτή που έπεται.

Ο **Νικηφόρος Γρηγοράς** (1292/95-1358/61) στον *Λόγο στην Αγία Θεοφανώ* εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη ως πόλη-πατρίδα της Αγίας⁷⁶². Το εγκώμιο αξίζει να παρατεθεί διότι ο Γρηγοράς για κάθε πόλη που εγκωμίασε (Θεσσαλονίκη, Ηράκλεια, Κόρινθος, Νικομήδεια) αναφέρθηκε στην αρχαιότητά της, ενώ για την αυτοκρατορική πόλη διατύπωσε διαφορετική αντίληψη:

Πατρίδος δ' αὐτῆς αὐτῆς ἦν τῷ συζύγῳ καὶ βασιλεῖ, καὶ ταύτης τῶν ὑφ' ἡλίῳ κρατίστης, λέγω δὴ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων· οὔτε γὰρ βασιλέως ἐστὶν εὐτυχέστερον ἐγγῆ οὔτε τῆς τῶν πόλεων βασιλίδος εὐδαιμονεστέραν εὖροι τις ἂν καθ' ὅσα θαυμάζουσιν ἄνθρωποι· ἴσταται γὰρ ἐν τῷ κρατίστῳ μέρει τῆς οἰκουμένης καὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων καρποῦται τὰ ἄνθη καὶ οἶον ἀγορά τις κοινῆ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης γίνεται, πάντα μὲν καρπομένη πανταχόθεν τὰ ἀναγκαῖα τῆς φύσεως ὥσπερ κοινὸν καὶ παγκόσμιον πρυτανεῖον, πρὸς πάντας δ' αὖ διανέμουσα πάντα τῷ προσήκοντι λόγῳ, καθάπερ πρὸς ὑπηκόους καὶ δούλους βασιλεὺς οἰκουμενικὸς καὶ δεσπότης καὶ ὡς ἄμπελος εὐθηνοῦσα οἶνον πᾶσης ἡδονῆς ἀεὶ ληνοβατεῖ καὶ δίδωσι παντοδαπὸν τινα κερνῶσα πλούτου πορισμὸν καὶ πᾶσαν ἄρδει γῆν καὶ θάλασσαν

⁷⁶² Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος στην Αγία Θεοφανώ*, σ. 26, στ. 34-σ. 28, στ. 24.

ὁμοίως ἀνὰ πᾶσαν ὄραν καὶ καιρόν. Πάσης γὰρ ἄλλης πόλεως εἶ τί που κλέος ἦν, βραχὺ φανὲν ἀπεκρύψατο· Ῥώμη γὰρ ἢ παλαιὰ καὶ Βαβυλῶν ἢ Σεμιράμιδος καὶ Καρχηδῶν ἢ τῆς Ἀφρικῆς μητρόπολις, ἢ μὲν τῆς Εὐρώπης, ἢ δὲ τῆς Ἀσίας, ἢ δὲ τῆς Λιβύης εἶχον πάλαι τὸ θαῦμα, τὴν οἰκουμένην ὅλην ὥσπερ διανειμάμεναι. Καὶ Τροίαν ἐκείνην ὕμνησε τέως τῆς ὀμηρικῆς Καλλιόπης ἢ γλῶττα, Ἀθῆναι δὲ καὶ αὕτη μήτηρ ἐγένετο Δημοσθένους πάλαι καὶ Πλάτωνος καὶ λόγων ἦν ὡς ἀληθῶς ἀκρόπολις· καὶ τὸ τῆς σοφίας ταύτης κλέος καὶ αὐτῶν (εἰπεῖν) τῶν οὐρανίων ἔψαυεν ἀψίδων. Ἀλλὰ νῦν ἐν μόνοις ὀνόμασιν ἔχουσιν ἐκεῖναι πᾶσαι κειμένην τὴν μνήμην καὶ ὠρφανισμένην πραγμάτων, ἀφαιρεθείσης ἐκάστης ἐκείνων ἅπαν τὸ κλέος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος ὑπὸ τῆς Κωνσταντίνου. Ἡ δὲ καὶ τέθλητέ τε καὶ αὖξει διηνεκῶς καὶ ὥσπερ ἐπὶ μέσου θεάτρου τῆς οἰκουμένης σκιρτᾷ καὶ χορεύει μετὰ μάλα τοι σφόδρα μεγάλης τῆς ἡδονῆς ἀεὶ καὶ (κατὰ τὸν θεῖον φάναι Δαυὶδ) ἐκάλυπεν ὄρη ἢ σκιὰ αὐτῆς καὶ αἱ ἀναδενδράδες αὐτῆς τὰς κέδρους τοῦ θεοῦ· καὶ βασιλεῖς Ἀράβων καὶ Σαβὰ καὶ βασιλεῖς Θαρσίς καὶ πᾶσα γῆ καὶ θάλασσα δῶρα μὲν αὐτῇ προσάγουσι, δῶρα δ' αὖθις ἐξ αὐτῆς κομίζονται. Οὕτω κατὰ πασῶν βασιλικῶν ἔχει τὸ κράτος σαφέστατα. Ταύτης δ' αὐτῆς οὕτως ἐχούσης, εἰκὸς καὶ τοὺς ταύτη διαφέροντας καθ' οἰονδήτινα τῶν ἐπαινουμένων τρόπον κατὰ πάντων ἔχειν ὁμοίως τὰ κράτη σαφέστατά τε καὶ ἀναμφίλεκτα· δῆλον γάρ· λέοντες μὲν λέοντας γεννῶσι καὶ πιθήκους πίθηκοι καὶ ἄλλα μὲν τὰ τῶν αἰθεροδρομούντων ἀετῶν ὀρμήματα ἄλλα δὲ τὰ τῶν ἐμπίδων καὶ μυρμηκῶν. Ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ οἰκιστὴν ἔσχε Κωνσταντῖνον τὸν ἐπ' εὐσεβείᾳ πάντων βασιλέων κράτιστον. Ἄ δὴ πάντα προσθήκη γίνεται θαυμασία τῇ τῆς ὀσίας ἐπιγείῳ τύχῃ τε καὶ λαμπρότητι. Ἴνα δ' εὐπαρακολούθητον ἔχη τὴν σειρὰν πρὸς τὴν τῶν ἐντυγχανόντων ἀκοὴν καὶ διάνοιαν ἢ διήγησις, ἀρκτέον ἡμῖν ἐστὶν ἄνωθεν. Ταύτη πατρὶς μὲν ἦν ἢ κρατίστη καὶ βασιλις τῶν πόλεων, ὡς εἰρήκαμεν· γεννήτορες δὲ τῶν περιβλέπτων καὶ δόξῃ καὶ πλούτου πολυτελείᾳ κομώνων καὶ τὰς τοῦ γένους φλέβας ἄνωθέν ποθεν ἐκ βασιλικῶν ἔλκοντες πηγῶν. Διὰ δὴ ταῦτα καὶ ὁ τῆς ὀσίας πατὴρ πολλῆς μὲν καὶ ἄλλης ἦν ἀπολαύων τῆς παρὰ τῶν βασιλέων τιμῆς, ἦν δὲ καὶ τὴν ἀξίαν πατρίκιος, ὃ τῶν μεγίστων τότε ἀξιομάτων ἦν. Ῥωμύλος γὰρ ὁ τῆς πάλαι Ῥώμης οἰκιστὴς τοὺς τῆς Ῥώμης οἰκήτορας οὐ μόνον εἰς δήμους καὶ φατρίας διεῖλε καὶ τάγματα στρατιωτικὰ καὶ νόμους ὀπλιτικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς δόξῃ καὶ γένει προὔχοντας εἰς ἑκατὸν ἀπολέξας πατρικίους προσηγόρευσε καὶ βουλευτὰς καὶ δικαστὰς τῶν καθολικωτέρων ἐνομοθέτησεν εἶναι πραγμάτων καὶ τούτων ἄνευ μηδὲν τελεῖσθαι τῶν ἀναγκαίων· καὶ ὁ σκοπὸς τῆς τοιαύτης προσηγορίας καὶ τάξεως λίαν σεμνός· προμηθούμενος γὰρ τῶν ἠττόνων ταῖς τύχαις καὶ ἅμα κωλύων τὸν ἐγγινόμενον ἐκεῖθεν

φθόνον ταῖς ὑπερβολαῖς τῶν τοιούτων ἀξιομάτων, πατρικίους ὀνόμασεν οἰονεὶ πατέρας καὶ κηδεμόνας τῶν ἄλλων, ὡς ἐντεῦθεν εἶναι ἀνάγκην τοὺς μὲν μείζους πατρικῆ χρῆσθαι κηδεμονία πρὸς τοὺς ἀσθενεστέρους, τοὺς δ' ἥττους, ἀναφέροντας τὸν νοῦν πρὸς τὴν τοῦ ὀνόματος δύναμιν, υἱέων τρόπον διακειῖσθαι ταῖς εὐνοίαις ὡς πρὸς πατέρας αὐτοὺς καὶ ὡσπερ συγγενῆ φιλίαν διασφάζειν ἑκατέρας τὰς τάξεις ἀλλήλαις. Ἐπεὶ δὲ Κωνσταντῖνος ὁ μέγας μετὰ τῆς βασιλείας καὶ τὰς ἐκεῖθεν ἀξίας ἐς Βυζάντιον μετενήνοχε πάσας, ἤνεγκεν ὁμοῦ καὶ τὸ τῶν πατρικίων ἀξίωμα. Ἐ δὴ λοιπὸν ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις καὶ ὁ τῆς ἀγίας ταύτης ἐτιμᾶτο πατήρ.

Ο Γρηγοράς εγκωμίασε την Κωνσταντινούπολη αναφερόμενος στην οικουμενικότητά της που οφειλόταν στη γεωγραφική της θέση. Οι χαρακτηρισμοί που της απέδωσε (*ἀγορά τις κοινὴ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης, κοινὸν καὶ παγκόσμιον πρυτανεῖον, ἐπὶ μέσου θεάτρου τῆς οἰκουμένης*) εἶναι κοινοί με ἄλλα εγκώμια της πόλης, ὅπως τον *Βυζάντιο* του δασκάλου του, Μετοχίτη. Επιπλέον ἐγίνε μνεία στον ρόλο του αυτοκράτορα: *βασιλεὺς οἰκουμενικὸς καὶ δεσπότης*. Η οικουμενικότητα της Κωνσταντινούπολης αποδείχθηκε ἀπὸ τη σύγκρισή της με τις φημισμένες πόλεις του κόσμου (Ρώμη, Βαβυλώνα, Καρχηδόνα, Τροία, Αθήνα). Ο Γρηγοράς υποστήριξε ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἀφαίρεσε το κλέος των ἄλλων πόλεων: *ἀφαιρεθείσης ἐκάστης ἐκείνων ἅπαν τὸ κλέος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος ὑπὸ τῆς Κωνσταντίνου*. Σύμφωνα με τον Μετοχίτη, οι ιστορικές πόλεις του κόσμου ἦταν κατώτερες ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη γιατί ἀπώλεσαν τη δόξα τους, λόγω της φθοράς που ἐπέφερε ο χρόνος καὶ της κατάκτησής τους ἀπὸ τους ἀσεβεῖς. Το θέμα της σύγκρισης με τις ιστορικές πόλεις του κόσμου ἀξιοποίησε ο Γρηγοράς καὶ στο εγκώμιο της Θεσσαλονίκης στον *Λόγο για τον Ἅγιο Δημήτριο*⁷⁶³. Επιπλέον στον *Βίο του Κωνσταντίνου* ἀναφέρθηκε στην ἰδρυση της Κωνσταντινούπολης, ἡ οποία σκίασε ὅλες τις ἄλλες πόλεις, που παρότι ἦταν δοξασμένες δεν ἀπέμεινε οὔτε ἓνα λείψανο της δόξας τους, ἀλλὰ μόνον το ὄνομά τους στα βιβλία⁷⁶⁴.

Η Κωνσταντινούπολη ἦταν ἡ οικουμενική καὶ χριστιανική πόλη χάρις στον ἰδρυτή της. Η υπεροχή της ἦταν σαφής καὶ δεν ἀμφισβητεῖτο: *οὕτω κατὰ πασῶν βασιλικὸν ἔχει τὸ κράτος σαφέστατα ..ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ οἰκιστὴν ἔσχε Κωνσταντῖνον τὸν ἐπ' εὐσεβείᾳ πάντων βασιλέων κράτιστον*. Οι εγκωμιαστὲς του Ἀνδρονίκου Β΄

⁷⁶³ Βλ. ἑ. κ., σ. 261-264.

⁷⁶⁴ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος στον Κωνσταντῖνο*, σ. 54-55.

(Θεόδωρος Μετοχίτης, Γρηγόριος Κύπριος, Νικόλαος Λαμπηνός, Νικηφόρος Χούμνος) τόνισαν τον οικουμενικό ρόλο της αυτοκρατορίας και τη διασφάλιση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, υποστηρίζοντας την ανθενωτική του πολιτική. Μόνον ο Πλανούδης εξέφρασε μια ουδέτερη στάση αφήνοντας ένα περιθώριο για τη σχέση του Βυζαντίου με τη Δύση, παρουσιάζοντας την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως συνέχεια της Ρώμης⁷⁶⁵. Ο εγκωμιαστικός λόγος για την Κωνσταντινούπολη επί Ανδρονίκου Β΄ εκφράζει την πολιτική νομιμοφροσύνη του γράφοντος, αντίληψη την οποία ακολούθησε και ο Γρηγοράς με τον εγκωμιαστικό του λόγο για την αυτοκρατορική πόλη.

Ο Γρηγοράς, ενώ επισήμανε το αρχαίο ελληνικό παρελθόν των άλλων πόλεων (Θεσσαλονίκη, Ηράκλεια, Κόρινθος, Νικομήδεια), για την Κωνσταντινούπολη το παρέλειψε. Στην αυτοκρατορική ιδεολογία το έργο του Κωνσταντίνου αποτελεί ορόσημο και το αρχαίο ελληνικό παρελθόν της Κωνσταντινούπολης δεν μνημονεύεται με εξαίρεση τον Μετοχίτη, ο οποίος όμως το παρουσίασε συνοπτικά και υπαινικτικά. Ο Γρηγοράς συγκρίνοντας την Κωνσταντινούπολη με τις ιστορικές πόλεις άφησε να διαφανεί η αντίληψή του για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ενώ τις πόλεις Ρώμη, Βαβυλώνα, Καρχηδόνα και Τροία τις παρουσίασε ελάχιστα, για την Αθήνα επέλεξε τη χρήση μιας ιδέας που δεν ήταν τυχαία: *Ἀθῆναι δὲ καὶ αὕτη μήτηρ ἐγένετο Δημοσθένους πάλαι καὶ Πλάτωνος καὶ λόγων ἦν ὡς ἀληθῶς ἀκρόπολις καὶ τὸ τῆς σοφίας ταύτης κλέος καὶ αὐτῶν (εἰπεῖν) τῶν οὐρανίων ἔψαυεν ἀψίδων*. Η Αθήνα ήταν η μητέρα των ρητόρων και των φιλοσόφων, μια κιβωτός λόγου και σοφίας που έφτασε σε τέτοια ακμή ώστε να αγγίζει τον ουρανό. Ανάλογη ιδέα διατυπώθηκε από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη για τη Νίκαια. Ο Λάσκαρης υποστήριξε ότι η Νίκαια ξεπέρασε την Αθήνα που νόμιζε ότι χάρη στα πνευματικά της επιτεύγματα άγγιξε τον ουρανό. Η Νίκαια ήταν ανώτερη, γιατί συνδύαζε την κλασική και τη χριστιανική παιδεία.

Ο Γρηγοράς διατύπωσε με πιο σαφή τρόπο τη σύνδεση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, καθώς ήταν βέβαιος ότι η Αθήνα άγγιξε τον ουρανό. Υποδηλώνεται πλέον μια πιο σταθερή σύνδεση με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όμως επειδή η Κωνσταντινούπολη είναι συνώνυμη με την αυτοκρατορική εξουσία και ιδεολογία, οι δύο κόσμοι βαδίζουν παράλληλα. Οι λόγιοι που εγκωμίασαν τους αυτοκράτορες εξέφρασαν την πολιτική τους νομιμοφροσύνη βασιζόμενοι στην

⁷⁶⁵ Βλ. έ. α., σ. 142.

καθιερωμένη ιδεολογία. Όμως ορισμένοι άφησαν να διαφανεί η σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο που ήταν σαφής, αλλά δεν είχε βρει τον τρόπο να συμβαδίσει με την πολιτική ιδεολογία του Βυζαντίου.

Η πολυπλοκότητα του θέματος αναδεικνύεται στο κείμενο του Γρηγορά και από τον εγκωμιασμό του πατέρα της Θεοφανούς που καταγόταν από τη Ρώμη. Ο Γρηγοράς για να εγκωμιάσει τη Ρώμη ως πόλη-πατρίδα του πατέρα της αγίας, χωρίς να θίξει τη βυζαντινή αυτοκρατορική εξουσία και ιδεολογία, βρίσκει μια εφύλη λύση: ανάγει την πολιτική εξουσία της Ρώμης στον Ρωμύλο. Η Ρώμη ήταν η *Παλαιά*, στην οποία ο πατέρας της Θεοφανούς είχε τη θέση του πατρικίου. Το αξίωμα του πατρικίου δόθηκε από τον μυθικό ιδρυτή της πόλης, τον Ρωμύλο, και όχι από κάποιο Ρωμαίο αυτοκράτορα. Ο πατέρας της Θεοφανούς εγκαταστάθηκε τελικά στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να μεταφέρει τη βασιλική εξουσία και τα πολιτικά σώματα στο Βυζάντιο. Ο Κωνσταντίνος μετέφερε την αυτοκρατορική εξουσία και σηματοδότησε μια νέα ιστορική περίοδο.

Η εξέλιξη της αντίληψης για τη σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και την Αθήνα αναδεικνύεται και στο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης του πατριάρχη **Φιλόθεου Κόκκινου** (1300-1377/9), το οποίο ενσωμάτωσε στον *Λόγο στον Γρηγόριο Παλαμά*⁷⁶⁶:

Πατρίδος μὲν οὖν εἵνεκα καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν ἐσχηκότος, περιττόν μοι δοκῶ πως τὸ λόγοις νῦν θέλειν ἐπεξιέναι· ἀρκεῖ καὶ γὰρ αὐτὸ τοῦτο, τὸ βασιλεύουσαν ἀπασῶν φημι παρὰ πάντων αὐτὴν ἄνωθεν καὶ προσειρῆσθαι καὶ εἶναι καὶ πάσας ὑφ' ἑαυτὴν ἔχειν καὶ ὁμοῦ τῶν ἀπασῶν ἐν ἅπασιν ὑπερέχειν, καὶ μεγέθει καὶ κάλλει καὶ θέσει καὶ κράσει στοιχείων καὶ ἀέρων ἐπιτηδειότητι καὶ ξηρᾷ καὶ θαλάσσει καὶ τὸ πανταχόθεν ἐκ γῆς τε καὶ θαλάττης ὑφ' Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων καὶ παντὸς ὁμοῦ γένους δωροφορεῖσθαι. Τὸ δὲ κράτιστον καὶ ὑπερκείμενον τούτων, τὸ καὶ λόγων καὶ σοφίας ἄνωθεν χρηματίζειν ταύτην μητέρα καὶ οἰκητήριον Ἑλλήνων ἀντικρυς πεφηνένας, τὴν πάλαι θρυλουμένην Στοᾶν καὶ τοὺς Περιπάτους καὶ τὰς Ἀκαδημίας, εἰς ἑαυτὴν ὁμοῦ πάντα συναγαγοῦσαν μετὰ τῆς εὐσεβείας· καὶ τὴν μὲν ἀθεΐαν καὶ τοὺς μύθους καὶ τοὺς μακροὺς λήρους μετὰ τοῦ ψεύδους καὶ τῶν παραλογισμῶν, καὶ τῆς συχνῆς ἀδολεσχίας καὶ τῆς ἀπάτης «ἐς τὸ ἐκείνων Κυνόσαργες» ἀπορρίψασαν, τῇ δ' ἀληθείᾳ, καὶ τῇ τοῦ ἐνὸς τρισυποστάτου καὶ παντοδυνάμου καὶ παντοκράτορος Θεοῦ πίστει, τῷ τε Σταυρῷ

⁷⁶⁶ Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος στον Γρηγόριο Παλαμά*, σ. 429, στ. 9-σ. 430, στ. 27.

καὶ τῇ τοῦ Εὐαγγελίου ἀπλότῃ κατακοσμήσασαν τὴν σοφίαν ἐκείνην καὶ δούλην εὐγνώμονα καὶ ὑπερέτιν ἀναδείξασαν τῆς ἀληθινῆς καὶ πρώτης σοφίας.

Ο Φιλόθεος Κόκκινος τοποθέτησε την Κωνσταντινούπολη στη θέση της Αθήνας, την οποία δεν ανέφερε, καθώς τα χαρακτηριστικά της, όπως τα προσδιόρισε ο ρητορικός λόγος (*τὴν πάλαι θρυλουμένην Στοὰν καὶ τοὺς Περιπάτους καὶ τὰς Ἀκαδημίας*), δόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Στην αρχή παρουσίασε το πρωτείο της Κωνσταντινούπολης ως αυτοκρατορικής πόλης και επιπλέον χρησιμοποίησε κοινούς ρητορικούς τόπους (μέγεθος, κάλλος, κλίμα). Ο Φιλόθεος Κόκκινος εξέφρασε τη νομιμοφροσύνη του στην αυτοκρατορική εξουσία και έπειτα διατύπωσε την αντίληψή του για τη θέση της Κωνσταντινούπολης ως κορυφής του ελληνικού κόσμου. Για να μην κατηγορηθεί για ασέβεια, δήλωσε ότι η αφομοίωση της ελληνικής παιδείας διακρινόταν από ευσέβεια, την οποία αντέταξε στην αθεΐα των αρχαίων.

Η αντίληψη του Φιλόθεου Κόκκινου για τη σχέση της αυτοκρατορικής πόλης με την Αθήνα έχει κοινά στοιχεία με την αντίληψη του Λάσκαρη στον *Εἰς Νίκαιαν*. Η αυτοκρατορική πόλη είναι το πνευματικό κέντρο του ελληνικού κόσμου, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υποβαθμίζεται ο χριστιανικός της χαρακτήρας. Αντίθετα ο εκάστοτε συγγραφέας υποστηρίζει τον συγκεκριασμό της κλασικής παιδείας με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και αποφεύγει να κατηγορηθεί για ασέβεια. Επί παραδείγματι ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Εγκώμιο της Ηράκλειας* εξύμνησε το αρχαίο παρελθόν της πόλης και παράλληλα δήλωσε την ευσέβεια της πόλης και των κατοίκων της⁷⁶⁷.

Η σχέση της Κωνσταντινούπολης (και της Νίκαιας) με την Αθήνα ως συμβόλου του ελληνικού κόσμου είναι σαφής, όμως κάθε συγγραφέας την εξέφρασε με διαφορετικό τρόπο. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης αντιλήφθηκε την ύπαρξη δύο κόσμων που συμβολίζονται από τις πόλεις, τις συνέδεσε ως διαδόχους και πρόβαλε την ανωτερότητα της Νίκαιας έναντι της Αθήνας. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς συνέδεσε τις δύο πόλεις, χωρίς να θέσει θέμα ανωτερότητας και έτσι τις ταύτισε ανεπαίσθητα. Ο Φιλόθεος Κόκκινος παρουσίασε την Κωνσταντινούπολη να έχει λάβει τη θέση της Αθήνας και επειδή γνώριζε ότι ίσως προκαλούσε αντιδράσεις υπερτόνισε τη χριστιανική του πίστη.

⁷⁶⁷ Βλ. έ. κ., σ. 272-275.

Στον 14^ο αι. η σχέση των Βυζαντινών με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι σαφής και εκφράζεται τόσο από τους κοσμικούς όσο από τους εκκλησιαστικούς λογίους. Ο Φιλόθεος Κόκκινος δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση εκκλησιαστικού αξιωματούχου που εξέφρασε τον θαυμασμό του για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ο μητροπολίτης της Σηλυβρίας Φιλόθεος, περί το 1360 με αφορμή το εγκώμιο του πολιούχου της πόλης, Αγαθόνικου, αναλογίστηκε ότι οι Λατίνοι το 1204 έκλεψαν το λείψανο του Αγίου, όπως έκλεψαν και από την Κωνσταντινούπολη τα θαυμαστά έργα του Φειδία και του Πραξιτέλη⁷⁶⁸. Επιλέον, αξίζει να αναφέρουμε την περίπτωση του Θεόκτιστου Στουδίτη (1300-1350), ο οποίος στον *Λόγο στον Άγιο Αθανάσιο* (1330) εξέφρασε την αδυναμία του για την αναπαράσταση της προσωπικότητας του Αθανασίου συγκρίνοντας τον εαυτό του με τον αρχαίο ζωγράφο Απελλή που πέτυχε να απεικονίσει με λεπτομέρειες τον Μέγα Αλέξανδρο⁷⁶⁹.

Για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της αντίληψης για τη σχέση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τη χρήση των πόλεων ως συμβόλων στον 15^ο αιώνα, θα αναφερθούμε με συντομία στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης*. Καθώς το ζητούμενο για τον **Μανουήλ Χρυσολωρά** (1350-1414) ήταν να αρθρώσει έναν πολιτικό λόγο και να υποστηρίξει τη φιλοδυτική πολιτική αξιοποίησε την ιστορική παράδοση της Νέας Ρώμης. Η Κωνσταντινούπολη ήταν η Νέα Ρώμη που δημιουργήθηκε ως πιστό αντίγραφο της Παλαιάς. Ήταν σαφές ότι ανάμεσα στο

⁷⁶⁸ Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου*, 1237C: οί και ἀφηρημένοι πάντα τὰ προσόντα αὐτῆ κάλλιστα ἔργα θαύματος καὶ ἐκπλήξεως γέμοντα καὶ ἡδονῆς ἀρρήτου, Φειδίου φημι καὶ Πραξιτέλους

⁷⁶⁹ Θεόκτιστος Στουδίτης, *Λόγος για την ανακομιδή του λειψάνου του πατριάρχη Αθανασίου*, σ. 64, στ. 12-29: Τὸν μὲν τοῦ Φιλίππου Ἀλέξανδρον λόγος ἀναζωγραφῆσαι τὸν Ἀπελλῆν, καὶ τοσοῦτον εἰς μίμησιν ἀκριβῆ ὅσον καὶ αὐτὸ δὴ τὸ σωματικὸν ἐλάττωμα, τὸ τοῦ τραχήλου στρεβλόν, εἰς σχῆμα τρέψαι πρᾶξιν φέρον οὐκ ἀγεννῆ. Συνήρατο γὰρ καὶ ἡ χεὶρ τῆς εἰκόνας, πρὸς γῆν δακτυλοδεικτοῦσα τῷ δράματι· καὶ λόγος ὡς δῆθεν ὑπ' Ἀλεξάνδρου προσδιαγραφόμενος, «γῆν ὑπ' ἐμοὶ τίθεμαι, Ζεῦ· σὺ δ' Ὀλυμπον ἔχε.» Καὶ ἦν ἐπὶ τῇ εἰκόνι ἀδόμενον, δυοῖν Ἀλεξάνδροιν, ὁ μὲν Φιλίππου ἀνίκητος, ὁ δ' Ἀπελλοῦ ἀμίμητος. Στασικράτης δὲ καὶ οἱ κατ' ἐκεῖνον μικραῖς τισιν ὕλαις καὶ εὐχερέσι τὸν μέγαν οὐκ ἐδικαίουν ἀνιστορεῖν, ἀλλ' ὅλος Ἄθως αὐτοῖς συμπαρελαμβάνετο, εἴ πως κἂν οὗτος ἰκανῶς ἀποξεσθεῖη εἰς εἰκόνα βασιλικήν. Ἐγὼ δὲ τίς γένομαι, καὶ τίνα καὶ ἐκ ποίας ὕλης εἰκόνα σοι στήσω, ᾧ κῆπε χαρίτων οὐ κεκλεισμένε, ἀλλὰ πᾶσιν εἰς ἀπόλαυσιν ἀνοιγόμενε, ὃν οὐδ' ὁ τῆς λήθης πρόξενος τάφος συγκλειῖσαι ἴσχυσεν;

Βυζάντιο και τη Δύση υπήρχε κοινή ιστορική καταγωγή. Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη ήταν στην πραγματικότητα μια πόλη. Ο Χρυσολωράς προλόγισε το θέμα του παρουσιάζοντας κάποιον να ταξιδεύει στην οικουμένη, ο οποίος ξεκίνησε από την Αντιόχεια, στη συνέχεια κινήθηκε προς τα θαύματα της αρχαιότητας που βρίσκονταν στη Ρόδο και την Έφεσο· και έπειτα κατευθύνθηκε στην Αλεξάνδρεια, τις Θήβες και τη Μέμφιδα. Ο φανταστικός ταξιδιώτης δεν ικανοποιήθηκε, καθώς ήθελε να φθάσει στη Ρώμη. Όμως για να φθάσει στη Ρώμη πέρασε πρώτα από την Ελλάδα και την Αθήνα: *πλέοντα εἰς Ρώμην καὶ διὰ τῶν νήσων καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀναχθῆναι καὶ πρότερον δὲ ἦν εἰκὸς αὐτὸν τὴν Ἑλλάδα ἰδεῖν καὶ τὸν τῆς Ἑλλάδος τότε ὀφθαλμὸν, τὰς Ἀθήνας λέγω. Ἦ τινὰ ἔδει τοῦτον τῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος εἶναι καὶ τοῦτον οὐ τῶν πολλῶν καὶ ἀθεάτων ἢ ἀνηκόων τῶν τοιούτων, ἀλλὰ τῶν πεπαιδευμένων, πρὸς οἷον ἐκεῖνον τὲ γράφειν εἰκὸς ἦν, καὶ αὐτὸν τοῖς τοιούτοις θεάμασι καὶ ταῖς τοιαύταις ἀποδημίαις χαίρειν. Τί τοίνυν ἄρα ἦν ἐκεῖνο, ὃ τοῦτον τοσοῦτον ἔμελλεν ἐκπλήξαι, ὥστε τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων ἐπιλαθέσθαι θεώμενον οἷα οὐ πρότερον, καὶ αὐτῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ φίλων καταφρονῆσαι, πείθειν τὲ αὐτὸν «ὡς οὐκ ἔστι γῆ αὕτη, ἀλλ' οὐρανοῦ μέρος τι»;*⁷⁷⁰. Η Αθήνα δεν συνδέθηκε με την Κωνσταντινούπολη, αλλά αναγνωρίστηκε ότι ένας πεπαιδευμένος άνθρωπος γνώριζε τα επιτεύγματά της. Ο Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* υποστήριξε ότι ήταν Έλληνας, χωρίς όμως να επεκταθεί στο θέμα. Όταν η σχέση του Βυζαντίου με τη Δύση τίθεται στο πλαίσιο ενός πολιτικού λόγου που αξιοποιεί τις πόλεις συμβολικά για να υποστηρίξει ιστορικές συγγένειες και πολιτικές συμμαχίες, τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται είναι αναπόφευκτα η Παλαιά και η Νέα Ρώμη, όπως είχε πράξει και ο Κυδώνης στον *Συμβουλευτικό στους Ρωμαίους*.

Η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με την Αθήνα στο πλαίσιο της παρουσίας των πόλεων ως πνευματικών κέντρων στην κορυφή του ελληνικού κόσμου αναδεικνύεται στο διάλογο που ανέπτυξε ο **Ιωάννης Χορτασμένος** (1370-1436/7) με τον Δημήτριο Πεπαγωμένο για τη σχέση της Κωνσταντινούπολης με την Αθήνα. Ο Χορτασμένος σε επιστολή του προς τον Πεπαγωμένο, ο οποίος διαβιούσε στην Πελοπόννησο και του είχε εκφράσει τον θαυμασμό του για την Αθήνα, του αντέταξε ότι η σύγχρονη Αθήνα ήταν ένα ελεεινό θέαμα: *ὡς εἶναι νῦν θέαμα ἐλεεινόν*⁷⁷¹. Ακόμα και αν γνώριζαν την Αθήνα από τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου

⁷⁷⁰ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 7, κεφ. 4, στ. 20-31.

⁷⁷¹ Ιωάννης Χορτασμένος, *Επιστολές*, σ. 200, στ. 10.

Αριστείδη η πόλη του παρόντος δεν είχε καμία σχέση με το παρελθόν⁷⁷². Για τον Χορτασμένο μόνο η Κωνσταντινούπολη ήταν το κορυφαίο πνευματικό κέντρο και ήταν η μόνη που θα μπορούσε να έχει λάβει τη θέση της Αθήνας: *μόνοις δὲ ἡμῖν ἐκ παντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ καθάπερ τινα θεωρικοῦ διάδοσιν βραχέα τῶν πεπονημένων τοῖς πάλαι σοφοῖς διεπέμψατο, πειρωμένη διὰ τούτων συνέχειν παρ' ἡμῖν καὶ μετρίως τὴν τοῦ γένους εὐγένειαν, ὥστε οὐ παντάπασιν ἀθυμεῖν χρή περι τῆς Ἀθηναίων πόλεως ...Καταλίπων τοίνυν καὶ σὺ τὰς αὐτόθι διατριβὰς καὶ τὸ πρὸς τοῦδαφος μόνον τῶν Ἀθηναίων ὄραν -εἰ μὴ καὶ πορροτάτω τῆς πόλεως διατρίβεις τανῦν- ἦκε διὰ εἰς τὰς δευτέρας Ἀθήνας⁷⁷³.*

Η αναφορά του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης από τον Ιωάννη Χορτασμένο στο *Βίο των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης*, τον εντάσσει στο σύνολο των λογίων που ανέδειξαν την αρχαία ελληνική ιστορία της πόλης στο πλαίσιο της πάλης του ελληνικού και του βαρβαρικού κόσμου διεκδικώντας την ελευθερία τους. Σύμφωνα με τον Χορτασμένο, ο Κωνσταντίνος επέλεξε το αρχαίο Βυζάντιο και το ανέδειξε σε Νέα Ρώμη. Η πόλη του Βυζαντίου στην αρχαιότητα λόγω της πλεονεκτικής γεωγραφικής της θέσης έλαβε τη συμμαχία της Αθήνας και των Μακεδόνων. Οι Έλληνες αντιστέκονταν πάντα επιτυχώς εναντίον των Περσών πετυχαίνοντας πολλές νίκες στη θάλασσα. Τις νίκες αυτές πέτυχαν οι κάτοικοι του Βυζαντίου με τους Αθηναίους, όπως αποδεικνυόταν από τις συνθήκες συμμαχίας μεταξύ των δύο πόλεων. Όταν η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία εξαπλώθηκε, ο Σεπτίμιος Σεβήρος αναγνώρισε το ανυπότακτο και το αδούλωτο πνεύμα των κατοίκων του Βυζαντίου, γι' αυτό αποφάσισε να το κατακτήσει και τελικά κατέστρεψε τα τείχη του για να μην μπορέσουν οι κάτοικοί του να αντισταθούν ξανά. Έπειτα ο Κωνσταντίνος έκτισε την πόλη και την αφιέρωσε στην Παναγία, η οποία ήταν η εγγύηση της ασφάλειας της πόλης:

⁷⁷² Η περιγραφή της Αθήνας ως *θέαμα ἐλεινόν* θα μπορούσε να συσχετιστεί με το γεγονός ότι η Αθήνα τον 15^ο αι. αποτελούσε την πρωτεύουσα του Δουκάτου των Αθηνών που διοικούνταν από τη φλωρεντινή οικογένεια των Ατσαγιόλι (1385-1456/58). Στις αρχές του 15^{ου} αι., το 1402-1404, ο Leonardo Bruni (1370-1444) αξιοποιώντας τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη συνέθεσε τον *Laudatio Florentinae Urbis*, έναν έπαινο για τη Φλωρεντία, παρουσιάζοντάς την ως άλλη Αθήνα, (βλ. ενδεικτικά: Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni*, σ. 151-171. Buranello, *Laudatio Florentiae Urbis*. Laurence, *Laudatio Florentinae Urbis*).

⁷⁷³ Ιωάννης Χορτασμένος, *Επιστολές*, σ. 200, στ. 15-24.

Θεῶ δὲ ἄρα οὐχ οὕτως ἔδοξεν ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον ἐδικαίωσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετασκευασθῆναι, καὶ νέαν Ῥωμην καὶ τῆς οἰκουμένης βασιλείον. Τὸ δὲ Βυζάντιον πάλαι μὲν ἦν πόλις μικρά τε καὶ ὄχυρά· διὸ καὶ Ἀθηναῖοι καὶ Μακεδόνες περὶ πολλῷ ἐτίθεντο τὴν πρὸς αὐτοὺς δειλίαν διὰ τε τὸ ἐν ἐπικαίρῳ τοῦ τόπου κείμενον, πολλήν παρέχειν αὐτοῖς τὴν ἀπὸ τῆς σιτοπομπείας ὠφέλειαν, καὶ ἅμα ὅτι σύνδεσμος ἐστὶ τῆς τε Ἀσίας καὶ Εὐρώπης. Αἰεὶ γάρ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας Ἕλληνας ἀγωνιζόμενοι πρὸς τοὺς Πέρσας ἀγῶνα, ἐβούλοντο πανταχόθεν αὐτῶν ἀναστέλλειν τὰς κατὰ θάλατταν ὀρμάς, καὶ κωλύειν αὐτοὺς ἐπιβαίνειν τῆς Εὐρώπης. Ὅθεν τοῦτο εὐρίσκοντες ὀρμητήριον τοῦ πρὸς αὐτοὺς πολέμου κάλλιστον, μάλα φιλίως ἐχρῶντο τῷ πολίσματι· καὶ πολλὰ παρ' Ἀθηναίων τοῖς Βυζαντίοις ὑπήρξε χρηστὰ καὶ φιλόφρονα καὶ φιλοτομίας ὅτι πλείστης ἐχόμενα, καὶ τούτων αὐτὸς πρὸς ἐκείνους ὁμολογία τε τῶν εὐεργετημάτων καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ψηφίσματα τε δημόσια καὶ στέφανοι τῆς πόλεως. Ἐπεὶ δὲ ἡ Ῥωμαϊκὴ δύναμις καὶ ἀρχὴ πάντων κραταιότερα γενομένη γῆν τε καὶ θάλασσαν ἐδουλώσατο, μετὰ πάντων καὶ οὗτοι Ῥωμαῖοις ἐδουλέον ἄχρι τῶν Σεβήρου τοῦ βασιλέως χρόνων· ἐπὶ δὲ τούτου θαρρόυντες τῇ τῶν τειχῶν ὀχυρότητι, Ῥωμαίων ἀπέστησαν. Ὅθεν ἐπιστρατεύσας κατ' αὐτῶν Σεβῆρος ὁ βασιλεὺς ἀπὸ Αὐγούστου γενόμενος, καὶ ἐπὶ τρισὶν ἔτεσιν αὐτὸ πολιορκήσας αἰρεῖ, καὶ πάντας ἐξανδραποδίζειται, τὰ τε τείχη κάθειλεν εἰς ἔδαφον, ὡς μὴ πάλιν ἀφορμὴν ἀποστασίας ἔχωσιν αὐτὰ, καὶ πάντα τὰ προνόμια τῆς πόλεως ἀνελὼν, Πειρίνθω, τῇ νῦν Ἡράκλεια λεγομένη, ταύτην ὑπέταξεν. Ἐνταῦθα τοίνυν τῷ θεῷ καταλουθήσας θελήματι Κωνσταντῖνος ὁ μέγας τὴν περιβόητον ταυτηνὶ κτίζει πόλιν καὶ ἀνάθημα ταύτην καταστησάμενος τῇ πανάγνω Μητρὶ τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὰ τῆς εὐσεβείας πάντα παρακατέθετο ταύτῃ κειμήλια. Καὶ χάρις πολλὴ περὶ τούτων τῷ εὐσεβεῖ ἡμῶν οἰκιστῇ τε καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ, ὅτι τοσοῦτοις ἀγαθοῖς καταπλουτίσας τὴν ἡμετέραν πόλιν, οὐδὲ τῆς εἰς τὸ μέλλον αὐτῆς ἀσφαλείας ἡμέλησεν, ἀλλὰ τὸ πάσης αἰσθητῆς τε καὶ νοητῆς κτίσεως ἰσχυρότερον ὄπλον τὴν ἀειπαρθένον Μητέρα τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὴν θεοτόκον Μαρίαν, ταύτην ἡμῖν κατέλιπε φύλακα⁷⁷⁴.

Ο Ἰωάννης Χορτασμένος χρησιμοποίησε ἓνα αφηγηματικό θέμα: ἡ οχυρότητα τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου, ἡ σχέση τοῦ με τὴν Ἀθήνα, ἡ πόλη ὡς ναυτικὴ δύναμις, ὁ ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Περσῶν, οἱ ἀρετές τῶν κατοίκων τοῦ ἀρχαίου

⁷⁷⁴ Ἰωάννης Χορτασμένος, *Βίος τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ελένης*, σ. 195-196.

Βυζαντίου. Το θέμα αυτό αναδεικνύεται και από τον Ισίδωρο Κιέβου, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η ιδέα για τους αρχαίους κατοίκους του Βυζαντίου ως Έλληνες και υπερασπιστές της ελευθερίας είχε διατυπωθεί από τον Μετοχίτη στον *Βυζάντιο* στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Η «αναβίωση» της αρχαίας ελληνικής ιστορίας της Κωνσταντινούπολης από τον Χορτασμένο ίσως οφείλεται στη μακροχρόνια πολιορκία της (1396-1402) από τον Βαγιαζήτ. Ο Χορτασμένος τόνισε την οχυρότητα του αρχαίου Βυζαντίου (όπως και ο Ισίδωρος Κιέβου) και η ανάδειξη του ρόλου του Μεγάλου Κωνσταντίνου εστίασε στην αφιέρωση της πόλης στην Παναγία, η οποία θα έσωζε την πόλη.

Ο **Ισίδωρος Κιέβου** (1385-1463) συνέθεσε ένα εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη το οποίο ενσωμάτωσε στο *Εγκώμιο* για τους αυτοκράτορες Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και Ιωάννη Η΄ (1423-1427)⁷⁷⁵. Το εγκώμιο της πόλης είναι εκτενές και συντίθεται από ρητορικούς *τόπους*. Η Κωνσταντινούπολη εγκωμιάστηκε ως βασιλική πόλη για να ικανοποιηθεί η ρητορική παράδοση της αναφοράς στην πατρίδα του αυτοκράτορα. Η θέση, το κλίμα, το φυσικό περιβάλλον, το γένος των κατοίκων, ο αστικός χώρος, το παρελθόν και η υπεροχή της σε σχέση με τις ιστορικές πόλεις του κόσμου αποτελούν τυπικά ρητορικά στοιχεία.

Η ανάπτυξη του παρελθόντος εστίασε στην ίδρυση του αρχαίου Βυζαντίου και την εξέλιξή του σε αυτοκρατορική πόλη από τον Κωνσταντίνο. Ο αρχαίος ιδρυτής της πόλης ήταν ο Βύζαντας (*Βύζας εκείνος, Έλλην άνήρ ...οικήτορες αὐτῶ πάντες Έλληνες πολλοὶ καὶ καλοὶ καὶ γενναῖοι καὶ τοῦ πρώτου γένους τῶν Ἑλλήνων*⁷⁷⁶), ο οποίος ήταν Έλληνας και καταγόταν από τη γενιά του Ηρακλή, γι' αυτό διέθετε τις καλύτερες αρετές (δικαιοσύνη, ανδρεία, σοφία). Οι *οικιστές* της ήταν οι Έλληνες (κατάγονταν από το καλύτερο και γενναιότερο ελληνικό φύλο, το Δωρικό) οι οποίοι έλαβαν χρησμό από την Πυθία για τη θέση όπου θα ίδρυναν πόλη. Όταν έφθασαν στα στενά του Βοσπόρου βρήκαν τους Χαλκηδόνιους, οι οποίοι είχαν ιδρύσει ήδη την ομώνυμη πόλη, όμως τους θεώρησαν τυφλούς, γιατί δεν αντιλήφθηκαν ότι στην απέναντι όχθη η τοποθεσία προσφερόταν καλύτερα για την ίδρυση πόλης. Τελικά ίδρυσαν πόλη στη δυτική όχθη του Βοσπόρου, όπου παρέμενε ακόμα ορατή η ακρόπολη με τις ισχυρές οχυρώσεις, οι οποίες κατέστησαν την πόλη

⁷⁷⁵ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄*, σ. 136-154. Για τον σχολιασμό του κειμένου βλ. Schmitt, Panegyrikos.

⁷⁷⁶ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄*, σ. 149, στ. 24-27.

αδούλωτη⁷⁷⁷. Οι κάτοικοι του Βυζαντίου κατάφεραν να διατηρήσουν ελεύθερη και αυτόνομη την πόλη τους, γιατί διαφύλαξαν την καθαρότητα του γένους τους. Κατάφεραν να την αναπτύξουν και να συμμαχήσουν με τις σπουδαιότερες πόλεις της οικουμένης, την Αθήνα και τη Σπάρτη, οι οποίες αντιστάθηκαν στους Πέρσες. Ακόμα και οι Αθηναίοι φοβήθηκαν να πολεμήσουν το Βυζάντιο, γιατί ήταν μια οχυρή πόλη που ήταν αδύνατον να υποδουλωθεί. Τα επιτεύγματα της πόλης και ιδιαιτέρως στον τομέα του εμπορίου έμειναν στην ιστορία⁷⁷⁸.

Η μνεία του Βύζαντα ακολουθεί τη ρητορική παράδοση της παρουσίασης του ιδρυτή της πόλης και επιτρέπει τη σύνδεση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο οποίος σηματοδοτεί ένα κόσμο αρετών που προσδιορίζουν τους Βυζαντινούς. Ο Ισίδωρος πρόβαλε τις αρετές της ελευθερίας και της αυτονομίας, οι οποίες ήταν χρήσιμες για την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας και της πολιτικής για την υπεράσπιση της πόλης. Επιπλέον τόνισε τον άρρηκτο δεσμό μεταξύ

⁷⁷⁷ Το ίδιο, σ. 150, στ. 8-10: *καὶ πόλιν κτίζουσιν ἐκεῖνοι μεγάλην καὶ καλήν, καὶ μεγάλην μὲν ὡς πρὸς ἑτέρας, πρὸς δὲ τὴν φαινομένην νῦν ἀκρόπολιν.* Η αναφορά του Ισίδωρου στο παρελθόν της πόλης μέσα από τη μνεία του χώρου συνδέεται με τη γραμματειακή παράδοση των *Πάτριων* της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα θα μπορούσαμε την συνδέσουμε με το έργο του Ψευδό-Κωδινού, στον οποίο έχουν αποδοθεί έργα, όπως το *Περὶ Ὀφφικίων* (1347-1368), το *Περὶ τῆς σχηματογραφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, το *Περὶ τῶν Πατρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως* κ.ά. Ο Ψευδό-Κωδινός στο *Περὶ τῆς σχηματογραφίας* (PG 157, 469B-472A) ταύτισε την αρχαία πόλη του Βυζαντίου με τα ὅρια της ακρόπολης, τα οποία προσδιόρισε σύμφωνα με τις σύγχρονες θέσεις: *Χρῆ γινώσκειν ὅτι τοῦ Βύζαντος τὰ παλάτια ἐν τῇ ἀκροπόλει ἦσαν· ὁ δὲ ναὸς τοῦ ἀγίου Μηνᾶ ὑπῆρχε πρῶτον τοῦ Διὸς ἱερὸν, ὅθεν δὴ καὶ εἰς τὰς μαρμαρινὰς ἀψίδας τὰς ὑπερθεν τῶν δύο μεγάλων κίωνων ὑπάρχουσιν αἱ στήλαι τοῦ Διὸς καὶ του Κρόνου. Ἔθος γάρ ἦν τοῖς ἀρχαίοις ἀρχηγοῖς εἰς τὰς ἀκροπόλεις κτίζειν τὰ ἑαυτῶν παλάτια. Ἦρχετο δὲ τὸ τεῖχος, καθὰ καὶ νῦν, ἐπὶ τοῦ Βύζαντος ἀπὸ τοῦ πύργου τῆς ἀκροπόλεως καὶ διήρχετο εἰς τὸν τοῦ Εὐγενίου πύργον, καὶ ἀνέβαινε μέχρι τοῦ Στρατηγίου, καὶ διήρχετο εἰς τὸ λεγόμενον τοῦ Ἀχιλλέως λουτρὸν. Ἡ δὲ ἐκεῖσε ὀρωμένη ἀψὶς, ἢ λεγομένην νῦν Οὐρβικίου, πρότερον πόρτα ἦν χερσαία τοῦ Βύζαντος, καὶ ἀνέβαινεν εἰς τὰ Χαλκοπρατεῖα τὸ τεῖχος ἕως τοῦ λεγομένου μιλιού. Ἦν δὲ κακεῖσε πόρτα τῶν Βυζαντίων χερσαία, καὶ διήρχετο εἰς τοὺς πλεκτοὺς κίονας τῶν τζυκαλαρίων καὶ κατέβαινε εἰς Τόπους, καὶ ἀπέκαμπε πάλιν διὰ τῶν Μαγγάνων καὶ Ἀρκαδιανῶν, καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Εἶχε δὲ πύργους τὸ ὅλον τεῖχος εἴκοσι ἑπτὰ. Καὶ τοιαύτη μὲν ἦν ἡ ἐπὶ τοῦ Βύζαντος σχηματογραφία τῆς πόλεως· ἡ δὲ δευτέρα, καθὰ διὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἔκτιστο, ἐστὶν αὕτη...*

⁷⁷⁸ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β' και Ιωάννη Η'*, σ. 149-151.

του αυτοκράτορα και της πόλης: *καὶ μήτε ταύτην ὑφ' ἑτέρου βασιλεύεσθαι, μήτ' ἑτέρους ἑτέρας ἄρχειν*⁷⁷⁹.

Ἡ αφήγηση τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο ἔχει κοινὰ στοιχεῖα με τὴν αφήγηση τῆς ἰδρύσεως τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα. Οἱ ὁμοιότητες πιθανῶς οφείλονται στὴ χρῆση κοινῶν ρητορικῶν προτύπων καὶ στὴ σκόπιμη ἀνάπτυξη μιᾶς κοινῆς ιδεολογίας με ἄξονα τὴν ἐλληνικὴ ταυτότητα τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ ποῦ ἀπευθύνθηκε στους αυτοκράτορες τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Τραπεζούντας. Ὁ Ἰσίδωρος ἀναφέρθηκε στὴν ἀκρόπολη τῆς Κωνσταντινούπολης (ἡ ὁποία ἦταν ορατὴ στο παρὸν) στὴν ὁποία κατοίκησαν οἱ πρῶτοι οἰκιστὲς τῆς πόλης, δηλαδὴ οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἐπέλεξαν τὴ θέση γιὰ τὴν οχυρότητά τῆς καὶ τὴν τείχισαν. Οἱ *οἰκιστὲς* διακρίνονταν γιὰ τὴν *ἐλευθερία* καὶ τὴν *αὐτονομία* καὶ συνεργάστηκαν με τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη, δηλαδὴ με δυνάμεις ποῦ εἶχαν ἀντιταχθεῖ στους Πέρσες. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀναγνώρισαν ὅτι τὸ ἀρχαῖο Βυζάντιο ἦταν μιὰ ἐλεύθερη πόλη: *ἔγνωσαν ἔχυρὰν καὶ μόνην τῶν πόλεων ἀνάλωτον πασῶν*⁷⁸⁰. Ὁ Βησσαρίων ἀνέφερε γιὰ τὴν Τραπεζούντα ὅτι στὴ σύγχρονη θέση τῆς ἀκρόπολης ἦταν ἡ παλαιὰ πόλη (καθὼς τὴν ἀκρόπολη τῆς Τραπεζούντας τὸν 15^ο αἰ. καταλάμβανε τὸ βασιλικὸ παλάτι), στὴν ὁποία κατοίκησαν οἱ *οἰκιστὲς*, γιὰτὶ ξεχώριζε γιὰ τὴν οχυρότητά τῆς καὶ ἀμέσως τὴν τείχισαν. Οἱ *οἰκιστὲς* τῆς ἦταν οἱ Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι διακρίνονταν γιὰ τὴν *ἐλευθερία* καὶ τὴν *ισονομία* καὶ ἀπέδειξαν ὅτι ἦταν Ἕλληνες γιὰτὶ ἀντιμετώπισαν τους Πέρσες: *ἔδειξαν Ἕλληνες, γένος ἀδέσποτον καὶ ἀδούλωτον*⁷⁸¹.

Ἀξίζει ἀκόμα νὰ ἀντιπαραβάλλουμε τὴν αφήγηση τοῦ Ἰσίδωρου γιὰ τὸ ἀρχαῖο Βυζάντιο με αὐτὴ τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη. Ὁ Μετοχίτης παρέλειψε τὴ μνεῖα τοῦ Βύζαντα καὶ ἀναφέρθηκε στους *οἰκιστὲς* τῆς πόλης, οἱ ὁποῖοι ἦταν Ἕλληνες καὶ κατάγονταν ἀπὸ τους Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου ποῦ διακρίνονταν γιὰ τὴν ἀνδρεία τους. Στις χερσαῖες πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις διακρίνονταν οἱ Σπαρτιάτες, ἐνὼ στὴ θάλασσα οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου. Σκοπῶς ἀποσιωπήθηκε ὁ ρόλος τῆς Ἀθήνας ὡς θαλασσοκράτειρας δυνάμεις, καθὼς ἡ Κωνσταντινούπολη περιγράφηκε νὰ ἔχει λάβει τὴ θέση τῆς Ἀθήνας στὸν ἐλληνικὸ κόσμο. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου υπερασπίστηκαν τὴν Ἑλλάδα ἐναντίον τῶν Περσῶν, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν ὡς πρῶτο στόχο

⁷⁷⁹ Το ἴδιο, σ. 154, στ. 28-29.

⁷⁸⁰ Το ἴδιο, σ. 150, στ. 30-151, στ. 1.

⁷⁸¹ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ.42, κεφ. 18, στ. 16-17.

τους την κατάκτηση του αρχαίου Βυζαντίου. Το μοτίβο της ιστορικής αφήγησης είναι κοινό και προβάλλει το ελληνικό γένος και την ελευθερία των κατοίκων του αρχαίου Βυζαντίου που αντιπαρατίθενται στους βαρβάρους και λειτουργεί αναλογικά για τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η διαφορά μεταξύ του Μετοχίτη και του Ισιδώρου έγκειται στη σαφήνεια με την οποία διατυπώνεται το αρχαίο παρελθόν της Κωνσταντινούπολης στο πλαίσιο της αφήγησης. Ο Μετοχίτης στις αρχές του 14^{ου} αι. πρόβαλε την αρχαιότητα της Κωνσταντινούπολης, παρεμβάλλοντάς την όμως στην αφήγηση της ίδρυσης της πόλης από τον Κωνσταντίνο, προκειμένου να εναρμονισθεί με την αυτοκρατορική ιδεολογία, ενώ ο Ισιδώρος τον 15^ο αι. αναφέρθηκε στην αρχαιότητα της πόλης ως ένα στάδιο της ιστορικής της εξέλιξης.

Το ελληνικό γένος των ιδρυτών της Κωνσταντινούπολης πρόβαλε και ο **Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων** (1360-1452) στον Μανουήλ Β΄: *Συμπάσης δὲ ταύτης τῆς χώρας αὐτῆ Πελοπόννησος ὁμολογεῖται τὰ πρῶτά τε καὶ γνωριμώτατα ἐνεγκοῦσα τῶν Ἑλλήνων γένη, καὶ ἀπὸ ταύτης ὀρμώμενοι τὰ μέγιστα τε καὶ ἐνδοξότατα Ἑλληνες ἔργα ἀπεδείξαντο καὶ μὲν δὴ καὶ τῆς μεγάλης ταυτησί πόλεως πρὸς Βοσπόρῳ ἥπερ νῦν ὑμῖν βασιλείον ἐστί, τήνδε τὴν χώραν εἴη ἂν λογιζομένοις οἶον μητέρα οὔσαν καὶ ἀφορμὴν τινα ἰδεῖν, τοῦτο μὲν ἐπειδὴ Βυζάντιον οἱ προενοκηκότες Ἑλληνες τε καὶ Δωριεῖς, Δωριεῖς δὲ Πελοποννήσιοι περιφανῶς τοῦτο δ' ἐπειδὴ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα, τὴν λαμπρὰν ταύτην ἀπὸ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ Ρώμης ἀποικίαν στείλαμενοι καὶ Βυζάντιον οὕτω καλῆ καὶ μεγάλη ἐπηυξήκοτες τῇ προσθήκῃ, Πελοποννησίων οὐκ ἀλλότριον, εἴ γε Αἰνιᾶσι μὲν Σαβῖνοι ἐπὶ τοῖς ἴσοις καὶ ὁμοίοις συνφοκισμένοι Ρώμην εὐτυχεστάτην πόλεων κατῴκισαν, Σαβῖνοι δὲ ἐκ Πελοποννήσου τε καὶ Λακεδαιμόνιοι*⁷⁸². Ο Πλήθων αναφέρθηκε στη ρωμαϊκή ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζοντάς την εμμέσως ως Νέα Ρώμη. Η ρωμαϊκή ταυτότητά της έχανε τη σημασία της καθώς και οι κάτοικοι της Ρώμης είχαν ελληνική καταγωγή, διότι η αρχαία φυλή των Σαβίνων που κατοίκησε τη Ρώμη καταγόταν από την Πελοπόννησο που ήταν η κοιτίδα του ελληνικού γένους. Η φυλετική σχέση των Ελλήνων και των Ρωμαίων απαντά στην Αινειάδα του Βιργίλιου με αναφορά άλλου μύθου (ο Αινείας συναντά στις όχθες του Τίβερη τον Εύανδρο και τους Αρκάδες, όπου αργότερα ιδρύεται η Ρώμη) και συνδέεται με την επιδίωξη των ελληνόφωνων ελίτ να εκφράσουν τα ιδεώδη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁷⁸³.

⁷⁸² Πλήθων, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*, σ. 248, στ. 10-19, σ. 249, στ. 1-5.

⁷⁸³ Σμαρνάκης, *Αρχαία ιστορία*, σ. 175-176.

Σύμφωνα με τον Ισίδωρο Κιέβου η δεύτερη περίοδος της ιστορίας της Κωνσταντινούπολης αρχίζει με την κατάκτησή της από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η οποία όταν κυριέυσε την οικουμένη, θαύμασε τα πλεονεκτήματα του αρχαίου Βυζαντίου και επεδίωξε να το κατακτήσει. Όμως η κατάκτησή του δεν έγινε στο πλαίσιο του πολέμου, αλλά οφειλόταν στο θαυμασμό που ένιωθαν οι Ρωμαίοι γι' αυτό. Έπειτα ο Κωνσταντίνος αντιλήφθηκε τη σπουδαία γεωγραφική θέση του αρχαίου Βυζαντίου και μεταφέροντας ιερά κειμήλια και αμύθητο πλούτο ίδρυσε μια Νέα Ρώμη. Την πόλη οίκησε με τους ευγενέστερους και ανδρειότερους των Ρωμαίων και τους ευγενέστερους των Ελλήνων. Το γένος που δημιουργήθηκε από τον συνοικισμό ήταν το ειλικρινέστερο, το τιμιότερο και το ευγενέστερο, το οποίο κάποιος θα μπορούσε να ονομάσει *Ρωμαιοελληνικό γένος*.

Η πόλη ήκμασε και στα χρόνια του Θεοδοσίου Α', ο οποίος ξεχώριζε για την γενναιότητα και την ευσέβειά του και το έργο του ήταν ορατό στο παρόν (εννοεί τα τείχη της Κωνσταντινούπολης). Χάρη στους πρώτους αυτοκράτορες τα επιτεύγματα της πόλης (η οικουμενική κυριαρχία, η κατάκτηση των λαών, η στρατιωτική της δύναμη, τα οικοδομήματα, τα τέχνηρα, η σύγκλητος, οι δημόσιες εορτές κλπ.⁷⁸⁴) ήταν αξεπέραστα, γι' αυτό ξεπερνούσε τις φημισμένες πόλεις του κόσμου, τη Βαβυλώνα, τις Θήβες, την Τροία, τη Ρώμη, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, τα Σούσα, τα Εκβάτανα και την Καρχηδόνα. Στο παρόν η Κωνσταντινούπολη

⁷⁸⁴ Η αναφορά στα επιτεύγματα της πόλης ίσως υποδηλώνει την αξιοποίηση της *Σύγκρισης της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* του Μανουήλ Χρυσολωρά από τον Ισίδωρο Κιέβου. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τη μνεία των πεζομαχιών, των ναυμαχιών, τους ιππικούς αγώνες, τις θριαμβικές πομπές, τους αγώνες και τις δημοσίες πανηγύρεις· στοιχεία τα οποία είχε αποδώσει ο Χρυσολωράς στη Ρώμη (βλ. Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση*, σ. 9, κεφ. 10, στ. 8-31, και Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β' και Ιωάννη Η'*, σ. 152, στ. 28-σ. 153, στ. 15). Ακόμα στοιχεία που μαρτυρούν τη σύνδεση των δύο κειμένων είναι η περιγραφή των θαλάσσιων τειχών της Κωνσταντινούπολης από τον Ισίδωρο και η μνεία ιδιαίτερων κατασκευών (όπως *προβλήτες*) τις οποίες είχε περιγράψει ο Μανουήλ Χρυσολωράς, η μνεία των Μακρών Τειχών, τα οποία ο Ισίδωρος ονόμασε ως *του Θεοδοσίου*, η μνεία των δρόμων της Κωνσταντινούπολης και η περιγραφή του εσωτερικού χώρου της πόλης ως ενός συνόλου μικρότερων οικισμών που μοιάζουν με μεγάλες πόλεις.

διατηρούσε τη φήμη της, γιατί τρία οικοδομήματα εξακολουθούσαν να είναι αξεπέραστα: η Αγία Σοφία, τα Μακρά τείχη και το υδραγωγείο⁷⁸⁵.

Η κατάκτηση του αρχαίου Βυζαντίου από τους Ρωμαίους παρουσιάστηκε ως το αποτέλεσμα του θαυμασμού που ένιωθαν για την πόλη. Η αντίληψη αυτή είναι αντίθετη με την εξιστόρηση των γεγονότων από τον Θεόδωρο Μετοχίτη και τον Ιωάννη Χορτασμένο που παρουσίασαν τη σχέση του αρχαίου Βυζαντίου με τους Ρωμαίους στο πλαίσιο μιας πολεμικής σύγκρουσης που ανέδειξε τις αρετές των κατοίκων του αρχαίου Βυζαντίου απέναντι στους Ρωμαίους. Η ιδέα της ειρηνικής κατάκτησης μιας πόλης που σηματοδοτεί την πολιτισμική ένωση του ελληνικού με τον ρωμαϊκό κόσμο, δηλαδή του Βυζαντίου με τη Δύση, παρουσιάστηκε και από τον Βησσαρίωνα στον *Εἰς Τραπεζοῦντα*, όταν αναφέρθηκε στην κατάκτησή της ως αρχαίας ελληνικής πόλης από τους Ρωμαίους⁷⁸⁶. Η ιστορική αντίληψη του Ισιδώρου και του Βησσαρίωνα είναι κοινή. Η ελληνική αρχαιότητα αποτελεί συνέχεια του βυζαντινού κόσμου, καθώς η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατέκτησε τον ελληνικό κόσμο αφομοιώνοντας τον ελληνικό πολιτισμό. Ο κόσμος του 15^{ου} αι. νοείται ως ελληνορωμαϊκός και ο Μέγας Κωνσταντίνος δεν αποτελεί πλέον ιστορικό ορόσημο, όπως προβλήθηκε κυρίως στην περίοδο 1261-1328, κατά την οποία η Κωνσταντινούπολη παρουσιάστηκε να μην έχει ιστορία πριν από τον Κωνσταντίνο.

Η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με την ελληνική αρχαιότητα και την προβολή του ελληνικού γένους των οικιστών της αποκρυσταλλώθηκε λίγο πριν την άλωση με τη διατύπωση μια ιδεολογίας που αναγνώριζε πλέον την Κωνσταντινούπολη ως *εστία του γένους*. Ο **Ιωάννης Αργυρόπουλος** (1393/44/1415-1487) συνέθεσε μια *Μονωδία* για τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο (1425-1448), στην οποία θρήνησε την απώλεια του αυτοκράτορα, του οποίου το έργο τον έκανε να μοιάζει με βασιλιά ήλιο της Ελλάδος: *ὦ πάντα φέρων χρόνος, ...οἷον ἐξεῖλες κοινὸν τοῖς Ἑλλησιν ὀφθαλμόν. Ὡ τῆς Ἑλλάδος ἦλιε βασιλεῦ, ποῖ ποτε γῆς ἔδου, λιπὼν ἡμᾶς*

⁷⁸⁵ Ο Ισιδωρος εξέφρασε μια αντίληψη η οποία προσεγγίζει τον τρόπο που είδε τα μνημεία της Κωνσταντινούπολης ο Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης*. Παραδέχτηκε εμμέσως ότι η πόλη είχε υποστεί φθορές, όμως τρία οικοδομήματα (τείχη, υδραγωγεία, Αγία Σοφία) έδιναν μοναδικό χαρακτήρα στην πόλη και την καθιστούσαν ασύγκριτη.

⁷⁸⁶ Βλ. έ. α., σ. 207-209.

έν νυκτομαχία δεινῆ, καθ' ἣν καὶ βάλλομεν καὶ βαλλόμεθα;⁷⁸⁷. Ο Ιωάννης Η', σύμφωνα με τον Αργυρόπουλο, βασίλευε σε έναν γεωγραφικό χώρο, ο οποίος εκτεινόταν στα πέρατα της γης και της θάλασσας. Στην ουσία βασίλευε όπου υπήρχαν Έλληνες, ανεξάρτητα από τον χώρο και χωρίς την αυτοκρατορική πόλη. Η Κωνσταντινούπολη δεν αναφέρθηκε από τον Αργυρόπουλο, αναγνωρίστηκε μόνον ως ἡ κοινὴ τοῦ γένους ἐστία⁷⁸⁸.

Οι ποικίλες ιστορικές ταυτότητες που απέκτησε η Κωνσταντινούπολη στους παλαιολόγειους χρόνους αναδεικνύονται στη *Μονωδία* που έγραψε ο **Ανδρόνικος Κάλλιστος** (1400-1486) για την άλωσή της. Η *Μονωδία* είναι ένας θρήνος και ένα εγκώμιο για την πόλη, στο οποίο χρησιμοποιούνται ρητορικοί τόποι (αστικός χώρος, φυσικό περιβάλλον, κάτοικοι, παιδεία, ευσέβεια). Για τον Κάλλιστο η Πόλη ήταν ἡ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων ἐστία, ἡ διατριβὴ τῶν Μουσῶν, ἡ τῆς ἐπιστήμης ἀπάσης διδάσκαλος, ἡ τῶν πόλεων βασιλις ἑάλω, φεῦ, χερσὶν ἀσεβῶν⁷⁸⁹... ἡ βασιλις τῶν πόλεων καὶ πατρις⁷⁹⁰ ...ἡ ἐστία τῶν Ἑλλήνων καὶ μήτηρ, τροφὸς, ἀναύπαλα, παντοίων χορηγὸς ἀγαθῶν⁷⁹¹, ἡ νέα Ρώμη, γεγηρακυῖα δὲ τῷ βάρει καὶ πλήθει τῶν συμφορῶν⁷⁹².

Ο Ανδρόνικος Κάλλιστος αναρωτιόταν που θα βρεθούν τα οικοδομήματα και τα επιτεύγματα της πόλης: ὧ κἀλλη καὶ μεγέθη ναῶν, ὧ τείχη καὶ μήκη καὶ πλάτει τῶν ἄλλων ἐξηρημένα· ὧ μουσεῖα τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Στοᾶς κάλλει μὲν ὑπερφέροντα, τῆ σοφία δὲ μηδὲν διαφέροντα. ὧ λιμὴν ἠδὺς μὲν πρώην καὶ εὐτυχῆς ταῖς ναυσὶ, νῦν δὲ δυστυχῆς⁷⁹³, καὶ ποῦ ὁ θεϊότατος βασιλεύς⁷⁹⁴, ὁ θεῖος ἀρχιερεὺς καὶ ὁ λοιπὸς ἱερὸς χορὸς, τὰ σεμνεῖα καὶ οἱ παρθενῶνες, ἡ κοσμιότητα τῶν μοναχῶν, τὸ βουλευτήριον σὺν τοῖς βουλευταῖς, ὁ ἐσμὸς τῶν λογάδων, τὸ τῶν λόγων τὸ κράτος, τῆς γραμματικῆς ἡ τέχνη, ἡ τὴν γλῶσσαν ἐξελλενίζει, τῆς ῥητορικῆς τὸ περίπνουν, τῆς διαλεκτικῆς τὸ κράτος, τὰ φυσικὰ προβλήματα καὶ οἱ ζητήσεις καὶ λύσεις, τῆς μουσικῆς αἱ ἀναλογίαι καὶ φθόγγοι, τῆς γεωμετρίας οἱ σχηματισμοὶ καὶ οἱ λογοὶ, τῶν ἀστέρων αἱ αἰτίαι καὶ θέσεις καὶ δρόμοι, ὡς πολλὰ μὲ τῶν παλαιῶν τοὺς ἐν τῇ Πόλει χρόνῳ φθαρέντας

⁷⁸⁷ Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Μονωδία στον Ιωάννη Η'*, σ. 318, στ. 17-21.

⁷⁸⁸ Το ίδιο, σ. 318, στ. 5-6.

⁷⁸⁹ Ανδρόνικος Κάλλιστος, *Μονωδία Κωνσταντινούπολης*, σ. 204, στ. 8-10.

⁷⁹⁰ Το ίδιο, σ. 203, στ. 8-10.

⁷⁹¹ Το ίδιο, σ. 205, στ. 22.

⁷⁹² Το ίδιο, σ. 206, στ. 19-20.

⁷⁹³ Το ίδιο, σ. 206, στ. 15-19.

⁷⁹⁴ Το ίδιο, σ. 206, στ. 21.

*ήνωρθωκένοι, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ προστεθεικένοι καὶ μέχρι νῦν ὄρασθαι σωζόμενα; Ποὺ δὲ τὸ τῆς θεολογίας κράτος καὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας, ὡς εἶναι στήλην ὀρθοδοξίας τοὺς λόγους ἐκείνων δογμάτων ὀρθότητα καὶ πηγῆ;*⁷⁹⁵.

Ἐπεταί ένα τυπικό εγκώμιο πόλης στο οποίο έγινε μνεία στον αστικό χώρο (παρουσιάστηκαν εκτενέστερα τα τείχη και με συντομία οι εκκλησίες, τα λιμάνια, τα νεώρια, τα βασιλικά οικήματα, οι οικίες, οι στοές, οι οδοί, τα λουτρά, τα νοσοκομεία, τα γηροκομεία, τα πτωχοκομεία και ο υπόδρομος με τα αγάλματά του), στη θέση (που ενώνει τις δύο ηπείρους) και στο φυσικό περιβάλλον (θάλασσες και ενδοχώρα που προσέφεραν άφθονα αγαθά). Το εγκώμιο ολοκληρώθηκε με τη μνεία στην Αγία Σοφία: *τὴν οὐράνιον σφαῖρα*⁷⁹⁶.

Στη *Μονωδία* η Κωνσταντινούπολη καταγράφηκε ως Πόλη και η αυτοκρατορική της διάσταση ελάχιστα μνημονεύθηκε. Ἐγινε αναφορά στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και στο προσωνύμιο της Νέας Ρώμης, περισσότερο όμως για να δηλωθεί η αδιαφορία της Παλαιάς. Η Πόλη ήταν εστία, μητέρα και τροφός των Ελλήνων. Η ορθόδοξη χριστιανική πίστη αποτελεί στοιχείο της ταυτότητάς της. Η Πόλη ήταν το ύψιστο πνευματικό κέντρο, μια άλλη Αθήνα, καθώς ο Κάλλιστος φανταστικά τοποθέτησε εκεί την Ακαδημία και τη Στοά (όπως και ο Φιλόθεος Κόκκινος). Τα τείχη και οι εκκλησίες είναι τα οικοδομήματα που έδιναν μοναδικό χαρακτήρα στην Πόλη και μαζί με αυτά τα λιμάνια, τα νεώρια κλπ., και επιπλέον ο υπόδρομος με τα αγάλματά του, όπως στο κείμενο του Χρυσολωρά. Το ελληνικό γένος, η ελληνική παιδεία, η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, τα βυζαντινά και τα αρχαία οικοδομήματα συνέθεταν την ανάμνηση της Πόλης.

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 και η διεκδίκηση ενός οικουμενικού ρόλου για το Βυζάντιο διαμόρφωσαν την αυτοκρατορική ιδεολογία και κατ' επέκταση τη σημασία της αυτοκρατορικής πόλης. Στην περίοδο 1261-1328 η Κωνσταντινούπολη γινόταν αντιληπτή ως η πόλη σύμβολο που εγγυούνταν την οικουμενικότητα του Βυζαντίου μέσα από την ιστορική κληρονομιά του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η πόλη ιδρύθηκε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον μόνο Ρωμαίο αυτοκράτορα που συνδεόταν με την πολιτική παράδοση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και ήταν ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας. Η ιδέα αυτή ανταποκρίθηκε στην

⁷⁹⁵ Το ίδιο, σ. 206, στ. 24 -208, στ. 5.

⁷⁹⁶ Το ίδιο, σ. 210, στ. 5-6.

ανάγκη του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει τη Δύση μετά το 1261 και να αποκοπεί ιδεολογικά από την κοινή ρωμαϊκή κληρονομιά των δύο κόσμων. Στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ που εκφράστηκε η πιο έντονη ανθενωτική πολιτική, το χάσμα διευρύνθηκε και η Κωνσταντινούπολη έχασε τις ρωμαϊκές της καταβολές.

Εξαιρέσεις αποτελούν η περίπτωση του Γεωργίου Ακροπολίτη και του Μάξιμου Πλανούδη. Όταν ο Μιχαήλ Η΄ αποφάσισε να ασκήσει ενωτική πολιτική ο Γεωργίος Ακροπολίτης υποστήριξε την κοινή ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντίου και της Δύσης⁷⁹⁷. Επί του Ανδρονίκου Β΄ μόνον ο Μάξιμος Πλανούδης υποστήριξε τη σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη. Οι λοιπές απόψεις που αφορούν τη σχέση της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη εντάσσονται σε ένα πλαίσιο ανωτερότητας και κατωτερότητας. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης στο *Εγκώμιο του Αγίου Κωνσταντίνου* υποστήριξε την ανωτερότητα της Νέας Ρώμης έναντι της Παλαιάς. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* πρόβαλε την κατωτερότητα και την ήττα της Ρώμης και τη διαδοχή της από την Κωνσταντινούπολη. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς ελάχιστα ενδιαφέρθηκε για τη σχέση της με τη Ρώμη, την οποία παρουσίασε με τις υπόλοιπες φημισμένες πόλεις του αρχαίου κόσμου για να δηλώσει την υπεροχή της πρώτης. Ο Γεώργιος Καρβώνης υποστήριξε την ήττα της Παλαιάς από τη Νέα Ρώμη⁷⁹⁸.

Το δεύτερο στοιχείο του παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης αφορά την ελληνική ταυτότητά της, η οποία δηλώθηκε είτε με την προβολή της ως κορυφαίου πνευματικού κέντρου του ελληνικού κόσμου είτε με την παρουσίαση των κατοίκων της ως Ελλήνων. Στο *ελληνικό γένος* των κατοίκων του 4^{ου} αι. αναφέρθηκαν ο Γρηγόριος Κύπριος και ο Θεόδωρος Μετοχίτης επί Ανδρονίκου Β΄. Για τους δύο συγγραφείς οι πρώτοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ήταν Ρωμαίοι και Έλληνες. Όμως η αντίληψη του Μετοχίτη είναι πιο σύνθετη καθώς συνέδεσε τους σύγχρονους κατοίκους με τους προγόνους τους, τους αρχαίους *Βυζάντιους*, οι οποίοι ήταν Έλληνες στο γένος με καταγωγή από την Πελοπόννησο (ιδέα που επανήλθε από τον Πλήθωνα τον 15^ο αι.). Στις επόμενες δεκαετίες του 14^{ου} αι. η ελληνική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης δηλώθηκε μέσα από την άμεση ή έμμεση σύγκρισή της με την Αθήνα που έφθασε έως την ταύτιση των δύο πόλεων, ενώ στον 15^ο αι. προσδιορίστηκε και από το γένος των κατοίκων, που οφειλόταν στη σύνδεση της

⁷⁹⁷ Βλ. έ. α., σ. 35-36.

⁷⁹⁸ Γεώργιος Καρβώνης, *Εγκώμιο Κωνσταντινούπολης*, σ. 351.

πόλης με την αρχαία της ιστορία, δηλαδή τους αρχαίους κατοίκους τους Βυζάντιους. Ο Βύζαντας, σύμφωνα με τον Ισίδωρο Κιέβου, δεν ήταν ένας μυθικός ήρωας αλλά Έλληνας και γενάρχης των κατοίκων του αρχαίου Βυζαντίου.

Η ρωμαϊκή και η ελληνική ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης συμβαδίζουν και προβάλλονται από τους λογίους που υποστήριξαν τη φιλοδυτική πολιτική (Μανουήλ Χρυσολωράς, Μανουήλ Καλέκας, Ισίδωρος Κιέβου), αν και τον 15^ο αι. έδωσαν έμφαση την ελληνική τους ταυτότητα. Η ρωμαϊκή ταυτότητα ήταν χρήσιμη στον πολιτικό λόγο για την προσέγγιση με τη Δύση μέσα από την ιστορική παράδοση της Νέας Ρώμης. Οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες, γιατί διέθεταν το ελληνικό γένος χάρη στους αρχαίους ιδρυτές της Κωνσταντινούπολης. Τον 15^ο αι. η εξασθένηση του Βυζαντίου, ο επακόλουθος εδαφικός του περιορισμός στα όρια της Κωνσταντινούπολης και οι αλλαγές που συτελεστήκαν τους προηγούμενους αιώνες σχετικά με την ελληνική συνείδηση των Βυζαντινών συνέβαλαν στον προσδιορισμό τους σύμφωνα με το *ελληνικό γένος*, καθώς η αυτοκρατορική κληρονομιά δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα αλλά παρέμενε χρήσιμη σε διπλωματικό επίπεδο. Στις τελευταίες δεκαετίες πριν την άλωση σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ελληνικής ταυτότητας των Βυζαντινών η Κωνσταντινούπολη ήταν η πόλη την οποία κατοικούσαν οι Έλληνες, ενώ για τους ιδεολογικούς και πολιτικούς τους αντιπάλους ήταν η πόλη την οποία κατοικούσαν χριστιανοί ορθόδοξοι⁷⁹⁹.

Το 1261 η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης προσδιόρισε τη «βυζαντινή ουτοπία» για την πρωτοκαθεδρία σε έναν οικουμενικό κόσμο, του οποίου η απαρχή συνδέθηκε με την ίδρυση της πόλης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, που δεν είχε παρελθόν (είτε ρωμαϊκό είτε αρχαίο ελληνικό) και έμοιαζε με την πραγματοποίηση ενός θεϊκού σχεδίου, στο οποίο η Κωνσταντινούπολη αναγνωριζόταν μόνον ως η πόλη του Μεγάλου Κωνσταντίου και η ιερή πόλη για τον εκλεκτό λαό, η Νέα Ιερουσαλήμ και η Νέα Σιών. Όμως η σχέση με τον Δυτικό κόσμο και η επέκταση των Τούρκων συνέβαλαν στη δημιουργία ιδεολογίας που αναζήτησε μια ιστορική καταγωγή είτε στη Ρώμη είτε στην ελληνική αρχαιότητα. Αναλόγως με την πολιτική και την ιδεολογία που εξέφραζε ο κάθε συγγραφέας η Κωνσταντινούπολη «μεταμορφωνόταν» σε Νέα Ρώμη ή Αθήνα, και λίγο πριν την άλωση σε *Εστία* και *Πόλη*.

⁷⁹⁹ Γουναρίδης, Ιωσήφ Βρυέννιος.

Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη το 1204 αποτέλεσε την έδρα του βασιλείου του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού έως το 1224, όταν κατακτήθηκε από τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα, Δεσπότη της Ηπείρου. Το 1246 ενσωματώθηκε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Από το 1387 έως το 1402 παρέμεινε υπό τουρκική κατοχή. Η πόλη ενσωματώθηκε πάλι στο Βυζάντιο έως το 1423, όταν παραδόθηκε στους Βενετούς. Η σπουδαιότητα της Θεσσαλονίκης εγκωμιάστηκε επανειλημμένως από τον 13^ο έως και τον 15^ο αιώνα. Σώζεται ένας μεγάλος αριθμός εγκωμίων της Θεσσαλονίκης τα οποία περιλαμβάνονται κυρίως σε έργα ρητορικής και αγιολογίας⁸⁰⁰.

Ο **Κωνσταντίνος Ακροπολίτης** (1250/55-1324) στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* (μετά το 1296) εγκωμίασε τη Θεσσαλονίκη ως πόλη που ανήκε μεταξύ των πρώτων χάρη στο παρελθόν της. Οι κάτοικοί της μπορούσαν να επιβεβαιώσουν ότι η πόλη υπήρξε σπουδαία, γιατί επέτυχε τη νίκη εναντίον των Θεσσαλών. Το όνομά της επιβεβαίωνε τη σπουδαιότητα που είχε στο παρελθόν και στο παρόν⁸⁰¹:

Περὶ τῆς πατρίδος τί χρῆ καὶ λέγειν, ἄνωθεν καὶ νῦν εἰσέτι ταῖς πρωτίσταις συναριθμουνένης τῶν πόλεων, ἔστι δ' ἐφ' οἷς καὶ τῶν πρωτείων ἀμφισβητούσης αὐταῖς καὶ οὐχ ἦττον ἐκ τῆς ἀνέκαθεν ἱστορίας σεμννομένης ἢ τοῖς νῦν ὀρωμένοις βεβαιούσης τὰ παλαιά, ταύτης δὴ λέγω τῆς πάλαι μὲν προκαθημένης τῶν Θετταλῶν καὶ τὰς κύκλῳ νικώσης πάσας ἐν ἅπασι καὶ καθ' ὑπερβολὴν ὑπερεχούσης, ὡς καὶ τὴν κλῆσιν ἐνθένδε λαχεῖν καὶ οἶον ἀπὸ τροπαίου Θεσσαλονίκην ἀναγορευθῆναι.

Ο **Νικηφόρος Χούμνος** (1250/55-1327) στον *Συμβουλευτικό στους Θεσσαλονικείς* (περ. το 1310) εγκωμίασε την πόλη για το παρελθόν της, χαρακτηρίζοντάς την ως σχεδόν την παλαιότερη⁸⁰². Ο Χούμνος αξιοποίησε το ρητορικό μοτίβο της νιότης-γήρατος για να δηλώσει τη σχέση της πόλης με το

⁸⁰⁰ Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 15-100. Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 143-214. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 97-174. Σταμούλη, *Εκφράσεις*, σ. 447-473.

⁸⁰¹ Παρατίθεται από: Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 149.

⁸⁰² Νικηφόρος Χούμνος, *Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικείς*, σ. 143-144. Για τον σχολιασμό, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 161-162.

παρελθόν. Το μοτίβο αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα σύγχρονα εγκώμια της Κωνσταντινούπολης⁸⁰³. Το παρελθόν δεν επιβάρυνε την πόλη, γιατί διαρκώς ανθούσε και παρέμενε νέα. Η πόλη ξεπερνούσε όλες στην αρχαιότητα και θα έπρεπε να θεωρείται ως η παλαιότερη:

Ἡ γὰρ αὐτὴ καὶ πρεσβυτάτη σχεδὸν τῶν ἀπασῶν οὖσα, ἡ αὐτὴ καὶ γήρως οὐδὲν ἐν ἑαυτῇ σημαίνει, οὐδέ τι φέρει παρηγηκυίας οὐδ' εἰς μύθους τινὰς ἀνάγει καὶ παλαιὰ διηγήματα κάκειθεν τὸ σεμνὸν ἔλκει, οὐδὲ περιάγει τὸν θεατὴν, ἀμυδρά τινα γνωρίσματα πάλαι ποτ' οὔσης ευδαιμονίας παραδεικνύσα, νέον δ' ἀεὶ τὸ κάλλος καὶ φαιδρὸν· ἔχουσα συνεπαύξει τῷ χρόνῳ, καὶ γε τὴν ἀπὸ τούτου προσθήκην προσθήκην τῆς ἀκμῆς ποιεῖται, καὶ ἡβᾶ μᾶλλον ἐντεῦθεν καὶ τὰς μὲν τῶν πόλεων ἀρχαιότητι νικᾷ, τὰς δὲ τοῖς νῦν φαινομένοις, μᾶλλον δὲ τὰς μὲν παλαιὰς ὅτι πασῶν παλαιότερα, τὰς δ' ἐν ὑστέροις τῶν χρόνων ὅτι μήτε τοσοῦτον ἐπέδωσαν ὅσον ἡ πόλις, μήτ' αὖ ὅπερ ἐπέδωσαν ἐφύλαξαν εἰς τέλος, αὕτη δ' ἐπὶ πλεον ἀνθήσασα, οὕτω περισώζει τὸ κάλλος, ὥστ' ἄλλην μὲν μηδεμίαν ἔχειν πρὸς αὐτὴν ἀμιλλᾶσθαι, αὐτὴν δὲ, πρὸς ἑαυτὴν ἀμιλλωμένην, ἀεὶ βελτίω προβάλλειν καὶ μείζω, καὶ πασῶν δὴ κρατεῖν πᾶσιν, οἷς ὡς μεγίστοις ἀποσεμνύονται πόλεις.

Οι αναφορές στην παλαιότητα ή την αρχαιότητα της πόλης αναδεικνύουν τη σημασία της ιστορίας για τη δημιουργία ενός τοπικού πατριωτισμού, ο οποίος δημιουργήθηκε από την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της Θεσσαλονίκης. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης εξύμνησε τη γεωπολιτική σημασία της πόλης ως *προκαθήμενη της Ευρώπης και της Ασίας*, δηλώνοντας όμως ότι ήταν η δεύτερη πόλη μετά την Κωνσταντινούπολη. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1298 στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων που είχε αρχίσει με τον Σέρβο βασιλέα προκειμένου να επιτύχει μια συμμαχία, η οποία επισφραγίστηκε με το γάμο του Μιλουτίν και της κόρης του, Σιμωνίδας⁸⁰⁴. Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. η σερβική επέκταση και οι λεηλασίες των Καταλανών, δημιούργησαν μια πιεστική κατάσταση για τη Θεσσαλονίκη, η οποία χαρακτηρίστηκε από την ανασφάλεια στην ύπαιθρο και την

⁸⁰³ Βλ. έ. α., σ. 132-136.

⁸⁰⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 93-101.

εισροή προσφύγων στην πόλη⁸⁰⁵. Ο Νικηφόρος Χούμνος στον *Συμβουλευτικό* πρόβαλε την αρετή της ομόνοιας και την οφειλόμενη στάση των Θεσσαλονικέων απέναντι στους ξένους. Ακόμα τόνισε το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Ανδρόνικος Β΄ για τα προβλήματα της πόλης. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης και ο Νικηφόρος Χούμνος ανέδειξαν την ιστορία της πόλης ως ένα στοιχείο της ταυτότητάς της. Οι αναφορές στο παρελθόν υποδηλώνουν μια στροφή προς τα εσωτερικά γνωρίσματα της πόλης, τα οποία κάλυπταν το κενό που άφηνε η κεντρική εξουσία.

Την περίοδο 1320-1380 πυκνώνουν οι αναφορές στη σχέση της Θεσσαλονίκης με το αρχαίο της παρελθόν και η πόλη παραλληλίζεται με την Αθήνα. Η παιδεία των λογίων που συνέθεσαν εγκώμια για τη Θεσσαλονίκη και η λειτουργία της Αθήνας ως συμβόλου του αρχαίου ελληνικού κόσμου, προκειμένου να αντληθούν απαραίτητες αρετές για την κοινωνική συνοχή της πόλης, συντελούν στη σύνδεσή της με την αρχαιότητα⁸⁰⁶.

Ο **Νικηφόρος Γρηγοράς** (1291/95-1358/61) στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* (πριν το 1330) ανέπτυξε το αρχαίο παρελθόν της Θεσσαλονίκης. Τα δύο πρόσωπα που καθόριζαν την ιστορική ταυτότητα της πόλης ήταν ο Άγιος Δημήτριος και ο Μέγας Αλέξανδρος, όμως ο Άγιος Δημήτριος υπερείχε του Αλεξάνδρου και εξασφάλιζε την οικουμενική φήμη της. Η αναφορά στο αρχαίο παρελθόν ήταν η ικανοποίηση του αιτήματος που του είχαν εκφράσει κάποιοι Θεσσαλονικείς. Η Θεσσαλονίκη προβλήθηκε ως διαρκώς ανανεούμενη πόλη και διατηρούσε τη φήμη της σε αντίθεση με τις φημισμένες πόλεις του αρχαίου κόσμου (Βαβυλώνα, Αλεξάνδρεια, Καρχηδόνα). Η Βαβυλώνα ιδρύθηκε από τη βασίλισσα Σεμίραμις, όπως και η Θεσσαλονίκη από την ομώνυμη βασίλισσα και αδελφή του Αλεξάνδρου. Η Θεσσαλονίκη σε αντίθεση με τη Βαβυλώνα δεν επιβαρύνθηκε από τον χρόνο και κατάφερε να ανθεί και να παραμένει νέα χάρη στον Άγιο Δημήτριο και τις αρετές των κατοίκων της. Η Θεσσαλονίκη και η Αλεξάνδρεια ήταν δύο συγγενικές πόλεις, γιατί ιδρύθηκαν από δύο αδέρφια. Η Θεσσαλονίκη υπερείχε διότι παρέμενε μια χριστιανική πόλη σε αντίθεση με την Αλεξάνδρεια που κατακτήθηκε από τους ασεβείς. Η Θεσσαλονίκη ξεπερνούσε την Καρχηδόνα, γιατί, παρότι ήταν φημισμένη χάρη στα οικοδομήματά της, δεν σώθηκε τίποτα από το παρελθόν της, παρά μόνον η φήμη της. Αντίθετα η Θεσσαλονίκη απολάμβανε τη δόξα χάρη στον Άγιο Δημήτριο.

⁸⁰⁵ Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 173-182.

⁸⁰⁶ Το ίδιο, σ. 188-203.

Η επιλογή των τριών πόλεων στηρίζεται στο έργο του Θεόδωρου Μετοχίτη. Η Βαβυλώνα και η Αλεξάνδρεια απαντούν στον *Βυζάντιο*. Η Βαβυλώνα συμβολίζει τον βαρβαρικό κόσμο. Ο Μετοχίτης αντιπαραβάλλει τον βαρβαρικό κόσμο που συμβολίζει η Βαβυλώνα με τον ελληνικό. Αντίθετα ο Νικηφόρος Γρηγοράς την αναφέρει παραδειγματικά, για να εξηγήσει πως μια πόλη ιδρύεται από μια βασίλισσα και αναδεικνύεται η ανωτερότητα της Θεσσαλονίκης, καθώς η Βαβυλώνα θεωρείται «νεκρή» πόλη. Η σχέση της Θεσσαλονίκης με την Αλεξάνδρεια είναι ισότιμη διότι ιδρύθηκαν από τα δύο αδέλφια. Ακόμα οι δύο πόλεις είναι ελληνικές και χριστιανικές, με τη διαφορά ότι η Αλεξάνδρεια κατακτήθηκε από τους *ασεβείς*. Η Θεσσαλονίκη ξεπερνούσε την Καρχηδόνα, επειδή τα περίφημα οικοδομήματά της δεν σώζονταν. Το 202π.Χ. ο Σκιπίωνας (περ. 235-183π.Χ.) την κατέκτησε και περίπου το 146π.Χ. η πόλη καταστράφηκε ολοκληρωτικά από τους Ρωμαίους⁸⁰⁷. Η επιλογή της Καρχηδόνας οφείλεται στις πραγματείες που είχε συνθέσει ο Θεόδωρος Μετοχίτης για την πόλη, στις οποίες εξέταζε τα επιτεύγματα, το πολίτευμα, την άλωση και την καταστροφή της, και την επακόλουθη ανάδειξη της Ρώμης ως παγκόσμιας δύναμης⁸⁰⁸.

Η ίδρυση της Θεσσαλονίκης παρουσιάστηκε λεπτομερώς δια της γενεαλογίας της ομώνυμης βασίλισσας. Ο Αλέξανδρος ήταν γιος του Φιλίππου από την Ολυμπιάδα. Ο Φίλιππος από το γάμο του με την Κλεοπάτρα απέκτησε τη Θεσσαλονίκη και την Κλεοπάτρα. Όταν πέθανε ο Αλέξανδρος δεν άφησε απογόνους και η αυτοκρατορία του μοιράστηκε στους στρατηγούς του. Ο Πτολεμαίος νυμφεύτηκε την αδελφή του Αλεξάνδρου την Κλεοπάτρα. Ο Κάσσανδρος νυμφεύτηκε τη Θεσσαλονίκη, έλαβε τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και ίδρυσε δύο πόλεις, την Κασσάνδρεια και τη Θεσσαλονίκη, αλλά μόνον η Θεσσαλονίκη ήκμασε και διήρκεσε στους αιώνες. Η γενεαλογία του βασιλικού οίκου

⁸⁰⁷ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου*, σ. 90-91, στ. 287- 296: *Καρχηδόνας μὲν ἐκεῖνα τὰ παλαιὰ πρὸς πάσης ὑμνούμενα γλώττης περιτειχίσματα καὶ νεώρια καὶ τὰ τῶν μεγάλων ἐκείνων ναυστάθμων ἐπίνεια παρὰ φαῦλον αἶ τοῦ χρόνου τύχαι καὶ μηχαναὶ πεποίνται, δις μὲν ὑπὸ τῶν δυοῖν Σκηπιόνων τὸ κράτος ἀφαιρεθήσεις, τέλος δ' ὑπὸ τοῦ χρόνου δρεπάνης καὶ αὐτὸ γε ἀφηρημένης τὸ εἶναι, καὶ νῦν οἶον κλέος ἐκείνης ἀκούομεν, οὔδε τι ἴσμεν, καὶ τοῦτο δ' οὖν ἐν ταῖς ἐκείνων φρουρούμενον βίβλοις, οἷς μὴ πάρεργον τὸ τῆς ἱστορίας τῶν γεγονότων χρήμα γενόμενον, τῷ ἐφεξῆς ἐμμελῶς ἐπιλέξασι παραπέμπειν αἰῶνι συμπέπτωκε· τὸ δὲ κλέος τοῦ μάρτυρος καὶ τῆς πατρίου πόλεως πανταχῇ τῆς οἰκουμένης.*

⁸⁰⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ὑπομνηματισμοί*, Κεφ. ΡΔ' και ΡΕ'.

του Φιλίππου αποσαφηνίζει τη σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τον Μέγα Αλέξανδρο. Επειδή μόνον η Θεσσαλονίκη ήκμασε έως το παρόν οι κάτοικοί της είναι απόγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η σύνδεση της πόλης με το αρχαίο ελληνικό της παρελθόν ήταν θέμα το οποίο οι Θεσσαλονικείς αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη λόγω της χριστιανικής τους πίστης, όπως αναδεικνύεται και από τον Φιλόθεο Κόκκινο που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Το δεύτερο θέμα που κυριαρχεί στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* είναι η ημερολογιακή δομή της γιορτής του Αγίου, η οποία αντιπαραβάλλεται με τη γιορτή των Ολυμπίων⁸⁰⁹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς εστίασε στην εντοπιότητα της γιορτής και

⁸⁰⁹ Ο Γρηγοράς σε ορισμένα αγιολογικά κείμενα αναφέρθηκε σε εορταστικούς αγώνες για να αντιπαραβάλει τις λατρευτικές πρακτικές της αρχαιότητας με αυτές των Βυζαντινών. Στο *Μαρτύριο του Αγίου Κοδράτου* αναφέρθηκε στα Ίσθμια (βλ. έ. κ., σ. 285) και στον *Βίο του Μιχαήλ του Συγκέλλου*, σ. 260-261, στ. 1-18, 1-2, στα Παναθήναια και τα Ολύμπια: *Νόμος ούτος ἦνθησε πάλαι παρ' Ἑλλησι καὶ μέγα τῶ χρόνῳ τὸ κράτος εἰλήφει πανηγύρεις τελεῖν ἑτησίους αἰεὶ καὶ θέατρα πάνδημα συγκροτεῖν, Παναθήναια δηλαδὴ καὶ Ὀλύμπια καὶ Διάσια καὶ ὅσα τὸν ἴσον ἔχει τρόπον καὶ λόγον, καὶ τὰς τῶν παλαιότερων ἐπ' ἐκκλησίας διεξιέναι πράξεις ἡρώων... Ἀφοῦ δὲ πανταχὴ τὸ εὐσεβὲς ἐξήπλωται κήρυγμα καὶ ἀντὶ Σόλωνος καὶ Λυκούργου νομοθετῆται κατέστησαν ἡμῖν ἀπόστολοι καὶ διδάσκαλοι θεῖοι, τῆνικαῦτα ἀπερρῆ μὲν ἐκεῖνα τὰ τῶν Ἑλλήνων φλεγμαινόντα παίγνια, καθάπερ σκηνὴ καὶ δρᾶμα ἐφήμερον, μεθῆρμοσται δὲ τὰ τῶν πανηγύρεων, καὶ ἠνδρίσαντο οὐκέτι πρὸς ὀπλίτας ὀπλῖται οὐδ' ὑπὸ κριταῖς ἔλλανοδίκαις ἀνδράσιν Ἑλληνας πρὸς Ἑλληνας ἀμιλλώμενοι σφριγιῶντες καὶ διαρρέοντες καὶ πρὸς ἔπαθλα πρόσκαιρα βλέποντες, ἀλλ' ἄνδρες εὐσεβεῖς πρὸς δυσμενεῖς ἀφανεῖς ὑπὸ κριτῆ παντεπόπτη πρὸς αἰώνια βλέποντες ἔπαθλα. Καὶ νῦν, ἀντὶ μὲν Διὸς καὶ Κρόνου καὶ ὅσα τοῖς πάλαι μυθολογεῖται, Θεὸς ἀληθὴς ὑμνεῖται, ἀντὶ δ' ἡρώων ὅσοι καὶ μάρτυρες καὶ πανηγυρίζομεν οὐκ ὀλυμπιονίκαις ὑμνοῦντες καὶ Παναθηναίων θέατρα, ἀλλὰ μαρτύρων καλλινίκων ἄθλους καὶ ὀσίως βιωσάντων σκάμματα. Οι συγκρίσεις αυτές έχουν λογοτεχνικό χαρακτήρα, όμως φανερώνουν την άμεση επαφή του με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Παράλληλα για να μην κατηγορηθεί για τις αναγωγές του στους αρχαίους αγώνες τόνισε την ευσέβειά του. Η κρίση της χριστιανικής πίστης του συγγραφέα αποτελεί έναν παράγοντα επιφύλαξης για την αναφορά στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Το θέμα αυτό αναδεικνύεται σε αρκετά κείμενα του Γρηγορά και στον Φιλόθεο Κόκκινο. Έχει ενδιαφέρον ότι ο Φιλόθεος Σηλυβρίας στο *Εγκώμιο του Αγίου Αγαθόνικου*, παρουσίασε τον Άγιο ως πρότυπο για τους κατοίκους της πόλης με ιδιότητες αρχαίου ήρωα (βλ. έ. κ., σ. 280-282). Ίσως η σκέψη του Γρηγορά, όπως αναδεικνύεται μέσα από τις συγκρίσεις με τους αρχαίους εορταστικούς αγώνες, αποτέλεσε το*

υποστήριξε ότι όχι μόνον ο Άγιος λατρεύεται και σε άλλες πόλεις, αλλά και ότι ακολουθείται το τυπικό της γιορτής, το οποίο καθιέρωσαν οι Θεσσαλονικείς. Υποστήριξε ακόμα ότι όλοι ήθελαν να γίνουν πολίτες της Θεσσαλονίκης, όπως στο παρελθόν όλοι ήθελαν να γίνουν πολίτες της Ρώμης. Ίσως υποδηλώνεται μια διαμάχη που υφίσταται για την πατρότητα του λειτουργικού τυπικού της γιορτής του Αγίου Δημητρίου, η οποία δημιουργήθηκε από την άφιξη στην πόλη προσώπων από άλλες πόλεις, που αναγκάστηκαν να τις εγκαταλείψουν λόγω της σερβικής επέκτασης. Έχει παρατηρηθεί ότι στη μεσοβυζαντινή περίοδο υφίστατο μια σύγκρουση μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας για την καθιέρωση της λατρείας ενός τοπικού Αγίου (η πρώτη του Δημητρίου και η δεύτερη του Αχιλλείου)⁸¹⁰. Οι αντιδικίες μεταξύ των μητροπόλεων ίσως εξηγούν την έμφαση που δόθηκε στην πατρότητα της λατρείας του Αγίου Δημητρίου.

Η ύπαρξη μιας τοπικής λατρείας ανέδειξε το θέμα του αυτόχθονου των κατοίκων (*έχρῆν γὰρ τοῖς αὐτοχθόσι καὶ πατριώταις τοῦ μάρτυρος*⁸¹¹), το οποίο σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά διαμορφώνεται από τη λατρεία του πολιούχου Αγίου και την αρχαία ιστορία της πόλης. Τα δύο αυτά στοιχεία προσδιόριζαν την ταυτότητα του κατοίκου της Θεσσαλονίκης.

Η πίστη στον Άγιο Δημήτριο και η ελληνική παιδεία προσδιόριζαν τον κάτοικο (*πολίτη*) της Θεσσαλονίκης στη *Μονωδία* (1345) του **Δημητρίου Κυδώνη** (1324-1398). Η πόλη εγκωμιάστηκε με τη χρήση ρητορικών *τόπων* (αστικός χώρος, θέση, κλίμα) και αναδείχθηκε η ευσέβεια και η παιδεία της. Η Θεσσαλονίκη παραλληλίστηκε με την Αθήνα. Η πόλη ξεχώριζε ως πνευματικό κέντρο γιατί οι *πολίτες* της χάρη στην παιδεία τους έμοιαζαν με ρήτορες και φιλοσόφους. Οι Θεσσαλονικείς είχαν νικήσει τις Μούσες της αρχαιότητας διότι διακρίνονταν για την παιδεία τους. Η πόλη εξασφάλιζε την αιωνιότητα και τη νιότη. Θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι στη Θεσσαλονίκη ήταν σαν να ζει στην Αθήνα με τους ρήτορες και τους φιλοσόφους της: *οὕτως Ἀθήνησιν ἄν τις εἴποι μετὰ Δημοσθένους καὶ Πλάτωνος διατρίβειν, αὐτόθι γενόμενος*⁸¹².

υπόβαθρο της σκέψης του Φιλόθεου (έχει υποστηριχθεί ότι ο Φιλόθεος ήταν μαθητής του Γρηγορά, βλ. Βακαλοπούλου, *Φιλόθεος Σηλυβρίας*, σ. 40-45).

⁸¹⁰ Τσιάπλες, *Μυθικό παρελθόν*, σ. 84-89.

⁸¹¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου*, σ. 89, στ. 231.

⁸¹² Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία στους Θεσσαλονικείς*, 644C.

Η σχέση της Θεσσαλονίκης με την Αθήνα εκφράστηκε με πιο περιεκτικό τρόπο από τον **Νικόλαο Καβάσιλα** (1320-1391) στο *Προσφώνημα στον Άγιο Δημήτριο* (1348). Ο Καβάσιλας υποστήριξε την ιστορική συγγένεια των δύο πόλεων, η οποία οφειλόταν στο γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη ήταν εξέχον πνευματικό κέντρο. Το κείμενο αξίζει να παρατεθεί διότι αναδεικνύει το πλαίσιο στο οποίο καταγράφεται η ελληνική ταυτότητα των Θεσσαλονίκηων με άξονα την παιδεία και η σχέση της με τη χριστιανική πίστη⁸¹³:

Πρῶτον μὲν ὅτι μὴδ' ἔνεστιν ἄλλως, Δημήτριον ἐπαινοῦντας, κατὰ τὸν περὶ ταῦτα νόμον τὸν ἀγῶνα διενέγκαι, μὴ Θεσσαλονίκης μνησθέντας, ἃ γε προσῆκεν. Ἐπειτα εἰ μὲν, μήτε πολλῶν ὄντων, ἃ τὴν Φιλίππου κοσμεῖ, μὴθ' ἑνὸς οὐδενὸς ὄντος, ὃς σὺνοιδεν αὐτῇ τὰ βελτίω, ἔπειτα πολλῶν αὐτὸς ἐμεμνήμην, καὶ μειζόνων ἢ τῇ πόλει προσεῖναι, ἠδίκουν ἄν. Τοσοῦτων δὲ ὄντων τῶν ἐξαρκούντων εἰς θαῦμα τῇ πόλει, πῶς οὐ φανερός ἄν γενοίμην, οὐχ ὑπὲρ οἰκείας μᾶλλον, ἢ τοῦ πάντων καλλίστου καὶ βελτίστου ποιησάμενος λόγον; Οὐ γὰρ τὸ μὲν αὐτῇ πρὸς ἐπαίνου γίνεται, τὸ δ' οὐ κοσμεῖ, ἀλλ' ὥσπερ ἵνα πολλῶν κρατήση συστάσα τὸ ἐξαρχῆς, οὕτω πᾶσι μὲν σεμνύνεται τοῖς προσοῦσι, προσέστι δὲ οὐδέν, ὃ μὴ μετὰ τῶν εὐδαιμόνων τίθησι, νικᾷ δὲ πόλεις πολλῶν ἀμείνους τοσοῦτόν ἐστιν. Ἄ μὲν οὖν εἰς ἀέρων τε ἀρετὴν φέρει καὶ ὠρῶν ἀρμονίαν καὶ τάξιν, καὶ θέσιν καὶ κάλλος καὶ μέγεθος, καὶ ὡς θαυμαστὴ μὲν καὶ τούτων, θαυμαστὴ δὲ τῶν ἄλλων, ἐξ ὧν ταῖς πόλεσι κόσμος, θαυμαστὴ δὲ τῆς θαλάσσης καὶ τῶν ἀπὸ τῆς θαλάσσης χαρίτων οὐ μὲν οὐδ' ὅσον εἰπεῖν ἐξεῖναι ταῦτα μὲν οὖν ἑάσειν. Ὅ δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως εἰπεῖν, εἰκὸς εἶναι μάλιστα τῶν ἄλλων νομίζω καὶ πάντες αὐτῇ σὺνισμεν, καὶ ὅπερ οὐκ ἔστιν ἥτις οὐ τοῦ συγκεχωρηκότος τῇ Φιλίππου παραχωρεῖ. Πολλῶν γὰρ ὄντων, ἃ κεκόσμηκε τὴν πόλιν, μέγιστον εἰς ἐπαίνους καὶ αὐτῇ μάλα πρὸς τρόπον, τὸ καὶ λόγων δυνάμει δυνηθῆναι διενέγκαι τοσοῦτον, ὡς ἐντεῦθεν μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων ἔχειν τὸ θαῦμα. Οὕτω γὰρ Ἑλληνίδων διαφερόντως λόγων μετέχει, καὶ τοσοῦτον αὐτῇ περίεστι καὶ τουτωνὶ τῶν χαρίτων, ὥστ' αὐτὴν μὲν ἑαυτῇ πρὸς ταυτηνὴ τὴν εὐδαιμονίαν ἀρκεῖν, αἰτίαν δὲ καὶ ταῖς ἄλλαις τουτωνὶ δυνηθῆναι γενέσθαι, καθάπερ ἀποικίαν τινὰ ποιησαμένην τοὺς λόγους κατὰ τοὺς Ἀθήνησι τῆς πόλεως ἀρχηγούς. Οὐκ οὐκ ἔστιν οὐδεὶς, οἶμαι, τῶν νῦν ἀπανταχοῦ τῆς ἡμετέρας Ἑλλήνων, ὃς οὐχ ὥσπερ εἰς πρόγονον τὴν

⁸¹³ Νικόλαος Καβάσιλας, *Προσφώνημα στον Άγιο Δημήτριο*, σ. 69, στ. 10-σ. 71, στ. 23.

πόλιν ἀνάγει, καὶ τῆς ἐν αὐτῷ μούσης μητέρα τίθεται, καὶ γε σεμνὸς ἡγεῖται δόξειν, τὸ γένος εἰπών. Ῥήτορας δὲ ἀγαθοὺς, ἢ τοὺς Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους ἐταίρους, τίς οὕτω πασῶν ἐκάστοτε τίκτει, ὥσπερ ἀναγκαίαν τινὰ φορὰν τῷ βίῳ ταυτηνὶ συντελοῦσα, παντοδαπῶν μὲν λόγων τεχνίτας, βιβλία δὲ τίκτοντας μουσῶν μὲν καὶ χαρίτων ὡς εἶπεῖν πρυτανεῖα, παισὶ δὲ Ἑλλήνων ῥαστώνην; Οἷς οὐκ ἔστιν ὃς συγγεγονώς, οὐκ ἀμείνων ἐφάνη, καὶ τὴν γλῶττα ἀγαθὸς ἐγένετο κατ' Εὐριπίδην, καὶ εἰ ἄμουσος ἦν τὸ πρὶν, καὶ τὴν Ἑλλήνων εὐθύς ἀφήκε, τῶν βιβλίων κινούντων, ὥσπερ ἃ φασι τῶν ὑδάτων, μένος μαντικῆς τοῖς γενομένοις ἐμπνεῖν Ὀρφέως γε μὴν μουσικὴν καὶ τὴν κατ' αὐτὴν ἀρμονίαν καὶ τὸ ἐπαγωγὸν καὶ τὸ θέλγειν καὶ πάντα ταῦτα, οὐδέσιν ἄλλοις εἰκάσαις ἂν ἐντυχόν. Τοιοῦτον ἡμῖν τῇ πόλει τὸ ἦθος, καὶ οὕτως ἀκριβῶς καὶ μετὰ παντὸς τοῦ γιγνομένου, τοὺς Ἑλλήνων ἔσωσε νόμους, οὐ πρὸς ῥήματος μόνον σφίσι κοινωνήσασα. Τὴν γὰρ θείαν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς ἐνταῦθα περὶ αὐτὴν ἔχοντας, καταλίπω, τοσοῦτους μὲν ὄντας, ὅσοι μὴδ' ἐν ἀπάσῃ σχεδὸν τῇ Ἑλλάδι, οὕτω δ' ἀγαθοὺς ἀρετῆς τεχνίτας, ὡς μὴ μόνον αὐτοὺς δήπου τῆς σφῶν τέχνης ἀπολαύειν, ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις τὰ τοιαῦτα συμμαχεῖν ἔχειν, καὶ Θεῶν συνιστᾶναι δύνασθαι, ὧν ὁ Ἄθως οὐρανομήκης ἔστηκε στήλη, μονονοῦ βοῶν πρὸς ἅπαντας τὸν προσόντα τρόπον τῇ πόλει, καὶ ὃν ἀμέλει διορύζας ὁ Πέρσης, εἰδῶλον τῆς αὐτοῦ μανίας ὡσπερεὶ καταλέλοιπε, τοῦτον ἢ πόλις ἀπόδειξιν τῶν τρόπων ποιεῖται, μητρόπολις καταστᾶσα τῆς ἐνταῦθα φιλοσοφίας. Καὶ μὴν ἰσότητα πολιτείας καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ περὶ Θεὸν οὕτως εὐσεβοῦντας διατελεῖν, ὡς καὶ τῶν ψυχῶν αὐτῶν προτιθέναι τὸ κατ' αὐτόν, τό, τε περὶ πάντα τὰ βέλτιστα προθυμοτάτους εἶναι καὶ περὶ τοὺς νόμους καὶ τὰ δίκαια τὸ γιγνόμενον σώζειν, ἄμεινον ἢ οἷς νόμους καὶ πολιτείαν ἔθηκε Πλάτων, ταῦτα δετίνος οὐκ ἂν ἢ πόλις ἀμείνων; Οὕτω διὰ πάντων εἰς εὐδαίμονας φέρει, καὶ τῆς ἀγαθῆς τύχης τοσοῦτον αὐτῇ προσῆκεν, ὡς μήτε τῷ πεφυκότι τῆς χώρας, μήτε τῇ τῶν ἀνδρῶν ἀρετῇ, μὴδ' ἡστινοσοῦν ὑστερῆσαι, ἀλλὰ καταλλήλων μὲν ἀμφοτέρων ἐνεῖναι ταύτη μετέχειν, διὰ δ' ἐκατέρων νικᾶν Τῶν δ' ἐνταῦθα γενομένων, οἳ γε δι' ὧν βέλτιστοι πᾶσιν ἦσαν τὴν αὐτῶν κοσμήσαντες, οἱ τοῦ γένους Δημητρίῳ πατέρες, ἄριστοι μὲν τὰ πολιτικὰ τῶν κατ' αὐτοὺς ἀπάντων ἀναφανέντες, θαυμαστοὶ δὲ τῆς τε ῥώμης καὶ τῆς δικαιοσύνης· γένει μὲν καὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ καὶ τύχῃ, Μακεδόνων κράτιστοι, οἷς δὲ καὶ τρόπων χρηστῶν ἐπὶ πλεῖστον ἦλθον, καὶ πάντων ὄντες Ἑλλήνων.

Η Θεσσαλονίκη εγκωμιάστηκε για τον πολιούχο Άγιο Δημήτριο και παράλληλα παρουσιάστηκε ως η πόλη του Φιλίππου. Η υπεροχή της απέναντι στις άλλες πόλεις αποδεικνυόταν με τη χρήση ρητορικών *τόπων* (θέση, μέγεθος, *κάλλος*, κλίμα). Έπειτα η πόλη εγκωμιάστηκε για τη σχέση της με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η Αθήνα ήταν προγονική πόλη της Θεσσαλονίκης, γιατί οι κάτοικοί της κατείχαν την κλασική παιδεία και την αρετή. Ο Καβάσιλας για να μην κατηγορηθεί για ασέβεια πρόβαλε την ευσέβεια των κατοίκων και τον συγκερασμό της κλασικής παιδείας με τη χριστιανική πίστη (*θείαν φιλοσοφίαν*), ιδέα που αναπτύσσεται και σε άλλα κείμενα, όπως τον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, τον *Νικαέα* και τον *Βυζάντιο* του Θεόδωρου Μετοχίτη. Στα μέσα του 13^{ου} αι. ο Λάσκαρης, έπειτα από μια περίοδο (11^{ου}-12^{ου} αι.) που χαρακτηρίστηκε από την καταδίκη της κλασικής παιδείας ως αθείας και την αμφισβήτηση αυτής της αντίληψης, υποστήριξε ότι στην τότε αυτοκρατορική πόλη επετεύχθη ο συγκερασμός της κλασικής παιδείας και της θεολογίας, με προϋπόθεση την υποταγή της πρώτης στη δεύτερη. Η αντίληψη για τη *θεία φιλοσοφία* παρέμεινε σταθερή, όμως στο πρώτο μισό του 14^{ου} αι. σταδιακά συνδέθηκε και με το κίνημα του ησυχασμού⁸¹⁴. Ο Καβάσιλας πρόβαλε και τον ρόλο του Άθω στην εξασφάλιση της *θείας φιλοσοφίας*.

Η μνεία στην ελληνική παιδεία έχει και πολιτικό περιεχόμενο, καθώς οι Θεσσαλονικείς έλαβαν από τους Έλληνες τους νόμους και τις αρετές που καθόριζαν τις πολιτικές σχέσεις των κατοίκων (*ισότητα πολιτείας και δικαιοσύνην*).

Ο Καβάσιλας συνέθεσε το *Προσφώνημα* όταν βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 14^{ου} αι. και το απέστειλε στον πατέρα του στη Θεσσαλονίκη όπου διαβάστηκε σε ακροατήριο⁸¹⁵. Παρότι δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν οι αποδέκτες των κειμένων και πως θα αντιδρούσαν στη σχέση της πόλης με το αρχαίο παρελθόν της, το κείμενο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι ιδέες αυτές θα ήταν αποδεκτές και θα εξέφραζαν το ιδεολογικό κλίμα της εποχής.

Το θέμα φωτίζει το εγκώμιο της Θεσσαλονίκης το οποίο συνέθεσε ο **Φιλόθεος Κόκκινος** (1300-1377/79) στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου*. Η πόλη εγκωμιάστηκε ως εξέχον πνευματικό κέντρο, όμως δεν παραλληλίστηκε με την Αθήνα, όπως από τους προγενέστερους εγκωμιαστές (Κυδώνης, Καβάσιλας), γιατί

⁸¹⁴ Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 185.

⁸¹⁵ Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 164

στον *Λόγο εις τὸν Γρηγόριον [Παλαμά]*⁸¹⁶ είχε προβάλλει στη θέση της Αθήνας την Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα ο Κόκκινος στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* έδωσε έμφαση στη σχέση της πόλης με τον Φίλιππο⁸¹⁷:

Δημήτριος ἡμῖν τοῦ τε συλλόγου καὶ τῶν λόγων ἀφορμὴ πρόκειται σήμερον· Δημήτριος, ὁ περιφανὴς τῶν μαρτύρων Χριστοῦ κόσμος, ὁ τῆς ἐκκλησίας ἀρραγῆς καὶ στύλος καὶ πρόβλος, τὸ μέγα τῶν ἀπὸ Χριστοῦ καλουμένων πανταχοῦ γῆς καὶ φαιδρὸν καὶ ἡδιστον περιλάλημα, ὃν ἡ Φιλίππου Θεσσαλονίκη προενεγκοῦσα, τὸ μὲν ἀπὸ Φιλίππου καλεῖσθαι σπουδαίως εὖ μάλα παρήκε διὰ τοῦτον τὸν μέγαν, καίτοι γε τοῦ Μακεδόνοσ ἐφ' οὗτω τοι μέγα δόξης ἀρθέντος καὶ οὗτω καὶ χρήμασι καὶ λόγοις καὶ πολέμοις καὶ στρατηγίαις καὶ τροπαίοις συχοῖς οὐ τοὺς ὀμόρους Θετταλοὺς μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς μακρὰν οὔσας τῶν πόλεων ἐλόnton τε καὶ δουλωσαμένον καὶ τὴν βασιλείαν καὶ τὸ κράτος ἑαυτῶ τε καὶ τοῖς ὀμοφύλοις ἐπηυξηκότος, ὡς καὶ τὸν παῖδα τὸν Ἀλέξανδρον τοῖς φίλοις ὡς φασιν ὑποψιθυρίζοντα λάθρα, τὸν Φίλιππον ὡς πέρα τοῦ μετρίου φιλότιμον διασύρειν· μηδὲ γὰρ αὐτόν φησιν ἔξειν μετὰ τὴν τοῦ πατρὸσ τελευτὴν τὴν βασιλείαν διαδεξόμενον, ὅπη τὴν ἀνδρίαν καὶ τῆσ ψυχῆσ ἐνδείζεται τὸ φιλότιμον, ἤδη σχεδὸν ἐκείνω πάντων ἐαλωκότων. Ἀλλὰ καὶ Φίλιππον, ὅπερ ἔφην, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν ἐκείνου καὶ τὰς θρυλλουμένασ τῶν Μακεδόνων εὐτυχίας καὶ στρατηγίας καὶ πάνθ' ὀμοῦ τὰ ἐκείνων παρ' οὐδὲν ἢ τοῦ μεγάλου μεγάλη πατρὶσ αὐτῆ θεμένη «Τί γὰρ περὶ τῶν ζώντων τοὺσ νεκροὺσ ἐρωτήσομεν», ὁ θαυμαστόσ φησιν Ἡσαΐασ, πῶσ δὲ καὶ τὴν εὐσεβῆ τε καὶ κοσμίαν κοσμήσουσιν οἱ τῆσ εἰδωλικῆσ ἀταξίας πλήρεις καὶ μέθησ; «Μηδὲ γὰρ ἔλεον ἀμαρτωλοῦ λιπανάτω τὴν κεφαλὴν μου», Δαβὶδ φησιν ὁ βασιλεὺσ καὶ προφήτης, τὸν ἡμεδαπὸν τουτονὶ βλαστὸν καὶ ἐγγώριον, οἰκιστὴν τε καὶ πολιοῦχον καὶ σωτῆρα καὶ πρόμαχον ἰσχυρὸν ἀντ' ἐκείνων ὀμοῦ προβάλλεται πάντων, τὸ προσφυὲσ καὶ γνήσιον ταύτη γέννημά τε καὶ θρέμμα, τὸν θαυμαστόν φημι τῶ ὄντι καὶ μέγαν Δημήτριον.

⁸¹⁶ Ο Κόκκινος εγκωμιάσε την πόλη σε πέντε αγιολογικά κείμενα: *Λόγος εις την Αγία Ανυσία, Βίος οσίου Γερμανού Μαρούλη, Εγκώμιο στον Άγιο Δημήτριο, Βίος Αγίου Ισιδώρου, Βίος Αγίου Σάβα του Νέου*, βλ. Σταμούλη, *Εκφράσεις*, σ. 283-288, 290-295 και 296-300.

⁸¹⁷ Φιλόθεος Κόκκινος, *Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου*, σ. 33-34, στ. 1-27.

Ο Φιλόθεος Κόκκινος υποστήριξε ότι η Θεσσαλονίκη επειδή συνδέθηκε με τον Άγιο Δημήτριο αναγκάστηκε να λησμονήσει τον Φίλιππο, τα επιτεύγματά του και τον Αλέξανδρο. Ο Φίλιππος χλευάστηκε, θεωρήθηκε άτιμος και ξεχάστηκε η ανδρεία και το ψυχικό του σθένος. Όμως οι δύο άντρες και τα επιτεύγματά τους ήταν γνωστά και συζητούνταν από τους Θεσσαλονικείς: *ὡς φασιν ὑποψιθυρίζοντα λάθρα*. Ο Φιλόθεος Κόκκινος επεσήμανε την αντίφαση που παρατηρούνταν στη Θεσσαλονίκη. Ενώ οι Θεσσαλονικείς γνώριζαν το αρχαίο παρελθόν τους απέφευγαν να το διατυπώσουν με ελευθερία. Για ορισμένους ο Φίλιππος θεωρούνταν ειδωλωλάτρης και μέθυσος και δεν μπορούσε να ξεπεράσει τον Άγιο Δημήτριο, τον *ἡμεδαπὸν τουτονὶ βλαστὸν καὶ ἐγχώριον, οἰκιστὴν τε καὶ πολιοῦχον*, ο οποίος προβαλλόταν ως ιδρυτής της πόλης αντί του Φιλίππου.

Από τη δεκαετία του 1320 τίθεται πιο ευδιάκριτα ένα ζήτημα για τη σχέση της πόλης με το αρχαίο παρελθόν της. Το θεμέλιο λίθο έβαλε ο Γρηγοράς, ο οποίος αναφέρθηκε στην αρχαία ιστορία της πόλης και μάλιστα υποστήριξε ότι αυτό έγινε έπειτα από απαίτηση των Θεσσαλονικέων φίλων του. Στις επόμενες δεκαετίες, περίπου έως τη δεκαετία του 1370 (αν θέσουμε ως όριο το θάνατο του Κόκκινου το 1377/9) εκφράστηκαν απόψεις οι οποίες συνέδεσαν με αμεσότητα την πόλη με το αρχαίο παρελθόν της. Απέναντι στους συγγραφείς (Γρηγοράς, Κυδώνης, Καβάσιλας, Κόκκινος) που εγκωμίασαν τη Θεσσαλονίκη για το αρχαίο παρελθόν της, υπάρχει μια ομάδα συγγραφέων που εγκωμίασε την πόλη προτάσσοντας τον Άγιο Δημήτριο και τα πλεονεκτήματά της (θέση, κλίμα, πνευματική υπεροχή κλπ.)⁸¹⁸.

Η σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την αρχαία ιστορία της αναδεικνύεται σε μια περίοδο όπου συντελούνται σημαντικές κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις με την εκδήλωση των δύο εμφυλίων πολέμων και του παλαμισμού. Βέβαια δεν είναι εύκολο να συνδέσουμε τις εξελίξεις αυτές με τις αναφορές του παρελθόντος στα κείμενα τα οποία παρουσιάσαμε. Όμως αξίζει να αναφερθούμε στην περίπτωση του Κυδώνη, ο οποίος συνέδεσε τη Θεσσαλονίκη με την αρχαία Αθήνα στη *Μονωδία*, όπου αναφέρθηκε στα γεγονότα του δευτέρου εμφυλίου και στο διωγμό της αριστοκρατίας της πόλης. Ο Κυδώνης θρήνησε για την πόλη, την κατάσταση στην οποία βρέθηκε και την απώλεια Θεσσαλονικέων. Περιγράφοντας τα γεγονότα

⁸¹⁸ Ιωάννης Σταυράκιος, Κόμης, Θεόδωρος Μετοχίτης, Γρηγόριος Παλαμάς, Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, βλ. Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 144-149, 151-154, 154-158, 167-169, 171-175 και Σταμούλη, *Εκφράσεις*, σ. 346, 301-305, 338-339, 235-236.

υποστήριξε ότι αυτός και οι όμοιοί του ήταν *πολίτες* σε αντίθεση με τους *κατοικοῦντες* τη Θεσσαλονίκη (δηλαδή τους αντιπάλους του). Ο ίδιος αισθανόταν *πολίτης* για δύο λόγους, πρώτον γιατί ήταν ευσεβής και δεύτερον γιατί ανήκε στους *ρήτορες* και τους *φιλοσόφους*, δηλαδή σε όσους διέθεταν το *λόγο* απέναντι στην *αλογία* των εχθρών. Χάρη στους *πολίτες* η Θεσσαλονίκη ξεχώριζε ως πνευματικό κέντρο και θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι βρισκόταν στην Αθήνα. Επίσης ο Καβάσιλας καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Θεσσαλονίκης. Οι δύο αυτές περιπτώσεις είναι λίγες για να υποστηριχτεί ότι αποκλειστικά η αριστοκρατία της πόλης επεδίωξε τη σύνδεση της Θεσσαλονίκης με το αρχαίο της παρελθόν. Όμως έχει υποστηριχθεί ότι η κυρίαρχη ιδεολογική πάλη στη Θεσσαλονίκη τον 14^ο αι. τέθηκε μεταξύ των «φιλοσόφων» και των «ησυχαστών». Οι «φιλόσοφοι» με πρότυπο την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές που έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη, ενώ οι «ησυχαστές» παρέμειναν πιστοί στον χριστιανικό λόγο. Επιπλέον υποστηρίχθηκε ότι η ιδεολογία των «φιλοσόφων», την οποία εξέφρασαν ή/και υποστήριζαν πρόσωπα, όπως ο Δημήτριος Κυδώνης, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, δεν βρήκε απήχηση σε ευρείες κοινωνικές ομάδες. Μια όψη αυτής της αποτυχίας ήταν η παράδοση της Θεσσαλονίκης αντί της αντίστασης στους Τούρκους το 1387⁸¹⁹.

Ορισμένοι συγγραφείς που συνέδεσαν τη Θεσσαλονίκη με την αρχαιότητα έδωσαν έμφαση στους *νόμους*, οι οποίοι επέτρεπαν την ένταξη των *ξένων* στη ζωή της πόλης. Παρότι δεν γνωρίζουμε ποιοι ακριβώς ήταν οι *ξένοι* (ίσως κάτοικοι μικρότερων γειτονικών πόλεων που κατέφυγαν στην πόλη λόγω των σερβικών επιδρομών⁸²⁰) θα είχε ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε αν οι συγγραφείς που στράφηκαν προς τον αρχαίο παρελθόν της πόλης επεδίωξαν να προβάλλουν την καταγωγή και το αυτόχθονό τους. Ο Φιλόθεος Κόκκινος παρουσιάζοντας τη σχέση της πόλης με τον Φίλιππο έθεσε και το θέμα του αυτόχθονου των κατοίκων. Ο Άγιος Δημήτριος υπερτερούσε έναντι του Φιλίππου γιατί καταγόταν από την πόλη: το *ήμεδαπὸν τουτονὶ βλαστὸν καὶ ἐγχώριον*. Το θέμα αυτό είχε προβάλει και ο Γρηγοράς υποστηρίζοντας ότι οι Θεσσαλονικεῖς ήταν απογόνοι του Φιλίππου και του

⁸¹⁹ Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 223-231.

⁸²⁰ Το ίδιο, σ. 173-182.

Αλεξάνδρου, ιδέα την οποία χρησιμοποίησε πενήντα περίπου χρόνια αργότερα ο Μανουήλ Β΄.

Ο **Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος** (1350-1425) στον *Συμβουλευτικό* πρὸς τοὺς *Θεσσαλονικεῖς, ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο* (1383/4) παρουσίασε τους Θεσσαλονικεῖς ως απογόνους του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου: *ὧ παρόντες, οἱ τὴν τοῦ Φιλίππου οἰκεῖτε, ...μνημονευτέον ὑμῖν ἐστὶν ὅτι Ῥωμαῖοι ἐσμέν, ὅτι ἡ Φιλίππου καὶ Αλεξάνδρου ὑμῖν ὑπάρχει πατρις καὶ ὡς τούτοις τοῖν γενοῖν τοῖς διαδόχοις ὡσπερ τις κλήρος ἔλαχε κατιῶν ἐπὶ μακροῦ διαρκῆς*⁸²¹. Παράλληλα αναφέρθηκε στον Άγιο Δημήτριο, ο οποίος μπορούσε να δώσει ελπίδα στους κατοίκους, αφού πολλές φορές στο παρελθόν είχε σώσει την πόλη. Η επίκληση στον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο επιβαλλόταν από την κρισιμότητα των γεγονότων, καθώς λειτουργούσαν ως πρότυπα ηρωισμού απέναντι στους Τούρκους που πολιορκούσαν την πόλη. Επιπλέον είχε ένα ιδεολογικό υπόβαθρο που αφορούσε τη σχέση της πόλης με το αρχαίο της παρελθόν, η οποία είχε τεθεί ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα.

Η προσπάθεια του Μανουήλ Β΄ να σώσει τη Θεσσαλονίκη απέτυχε και έτσι η πόλη για δεκαέξι χρόνια παρέμεινε υπό τουρκική κατοχή. Στα κείμενα που συντέθηκαν για τη Θεσσαλονίκη μετά την ανάκτησή της (1402) κυριάρχησε η αναφορά στο γεγονός της κατοχής της και στη στάση των εκκλησιαστικών προσώπων, ενώ η αρχαία ιστορία της πόλης ελάχιστα μνημονεύθηκε. Ο **Μακάριος Μακρής** (1382/3-1431) στο *Εγκώμιο του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γαβριήλ* εγκωμίασε τη Θεσσαλονίκη ως την πόλη του Φιλίππου, η οποία διέσωζε την *αρχαία ευδαιμονία* της και δεν υποδουλώθηκε στους βαρβάρους⁸²². Η διασφάλιση της *αρχαίας ευδαιμονίας* είναι ρητορικός τόπος, ο οποίος αξιοποιήθηκε από τον εκάστοτε συγγραφέα για να δηλωθεί η παρελθούσα κατοχή ή επικείμενη απώλεια μιας πόλης⁸²³. Όμως ο Μακρής παρότι χρησιμοποίησε ρητορικούς τόπους, περιέγραψε την πάλη του Βυζαντίου με τους Τούρκους, ως πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο.

⁸²¹ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικεῖς*, σ. 295, στ. 1, 297, στ. 21-23. Για τον σχολιασμό, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 165-166. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ. 207.

⁸²² Μακάριος Μακρής, *Εγκώμιο Αρχιεπισκόπου Γαβριήλ*, σ. 102, στ. 55-60.

⁸²³ Βλ. έ. α., υποσημ. 534.

Στον αντίποδα αυτής της κοσμοαντίληψης βρίσκεται ο **Συμεών**, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1416/7-1429), ο οποίος στον *Λόγο στον Άγιο Δημήτριο* αναφέρθηκε στην τουρκική κατοχή και την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης, προβάλλοντας την πάλη των ευσεβών με τους ασεβείς. Ο Συμεών παρουσίασε τη χριστιανική ταυτότητα της πόλης (*θεόσωστος και φιλόχριστος, ευσεβής και μεγάλη, κεφάλαιο της ευσέβειας*⁸²⁴), ερμηνεύοντας την κατάκτησή της όχι ως αμέλεια του Αγίου Δημητρίου, αλλά ως αποτέλεσμα της ασέβειας που είχαν επιδείξει οι Θεσσαλονικείς, οι οποίοι έπρεπε να αγωνισθούν για την ελευθερία της πατρίδας και της πίστης⁸²⁵.

Τα χριστιανικά στοιχεία της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης αναδείχθηκαν από τον **Ιωάννη Αναγνώστη** (15^{ος} αι.) στο έργο του για την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1430⁸²⁶. Ο Αναγνώστης σημείωσε στον παραλήπτη του κειμένου του ότι θα παραλείψει τους ρητορικούς *τόπους*, τους οποίους απέδιδαν στη Θεσσαλονίκη και θα αναφερθεί στα γεγονότα της άλωσης. Ο Αναγνώστης αφού παρουσίασε την πολεμική παράταξη των αντίπαλων πλευρών, αναφέρθηκε κυρίως στις σφαγές και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων και στις καταστροφές των εκκλησιών, των μονών, των ιερών τραπεζών και της ιερής λάρνακας του Αγίου Δημητρίου που ανέβλυζε μύρο. Την απώλεια μιας χριστιανικής πόλης θρήνησε και στη *Μονωδία* την οποία συνέθεσε για την άλωση της Θεσσαλονίκης⁸²⁷.

Ο **Μάρκος Ευγενικός** (1394-1445) και ο **Ιωάννης Ευγενικός** (1394-1454/55) συνέθεσαν *Μονωδίες* για την άλωση της πόλης, στις οποίες καταγράφονται κοινοί ρητορικοί τόποι⁸²⁸. Ο Μάρκος Ευγενικός εγκωμίασε τη Θεσσαλονίκη ως *αρχαιοτάτη όλων των πόλεων*, αλλά η απώλειά της χριστιανικής πόλης ήταν σημαντικότερη.

Ηράκλεια

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς συνέθεσε (1330-1335) ένα σύντομο εγκώμιο για την πατρίδα του, την Ηράκλεια του Πόντου, το οποίο απέστειλε στον Μάξιμο, ηγούμενο

⁸²⁴ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος στον Άγιο Δημήτριο*, σ. 90, στ. 5, 9, και σ. 89, στ. 32-33.

⁸²⁵ Το ίδιο, σ. 71, στ. 17-19, σ. 74, στ. 9-11.

⁸²⁶ Ιωάννης Αναγνώστης, *Η άλωση της Θεσσαλονίκης*, 588A-628B.

⁸²⁷ Ιωάννης Αναγνώστης, *Μονωδία Θεσσαλονίκης*, 628C-632C.

⁸²⁸ Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*, σ. 78-75.

της Μονής Χορταΐτου της Θεσσαλονίκης⁸²⁹. Ο Γρηγοράς ανέδειξε τη σημασία της παιδείας για την εξέλιξη του ανθρώπου σε πολιτισμένο ον και ανέφερε ότι έλαβε την παιδεία του στην Ηράκλεια, την οποία εγκωμίασε ως *τῆ βελτίστη τῶν ὑφ' ἡλίῳ*. Η Ηράκλεια ξεχώριζε για την *παλαιά της ευδαιμονία*. Για τον λόγο αυτό ανέπτυξε την αρχαία ιστορία της. Σύμφωνα με τον μύθο η Ηράκλεια ιδρύθηκε από τον Ηρακλή, ο οποίος έστειλε εκεί τους απογόνους του για να αναχαιτίσουν τους βαρβάρους⁸³⁰. Παρότι η Ασία κυριεύθηκε από τους Ασσυρίους, τους Πέρσες και τους Μήδους η Ηράκλεια παρέμενε μια πόλη ελληνική, ελεύθερη και φιλόνηρωπη. Τα γνωρίσματά της πλαισιώθηκαν από την Καθόδο των Μυρίων, που βασίστηκε στην *Κύρου Ανάβαση* του Ξενοφώντα. Ο ηττημένος ελληνικός στρατός βρήκε καταφύγιο στην Ηράκλεια, η οποία τον υποδέχθηκε με φιλόνηρωπία απέναντι στη βαρβαρική απονία. Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* διατύπωσε ὁμοια αντίληψη με τη χρήση της ίδιας ιστορικής πηγῆς προκειμένου να αναδείξει την ελληνική ταυτότητα της Τραπεζοῦντας και την πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο.

Όταν ο Μέγας Αλέξανδρος κυριεύσε την Ασία, η Ηράκλεια προσήλκυσε το ενδιαφέρον του. Ο Λιβάνιος στον *Αντιοχικό* τον 4^ο αι. μ.Χ., αφηγούμενος το παρελθόν της πόλης, είχε παρουσιάσει την Αντιόχεια να ἔλκει τον Μέγα Αλέξανδρο, τον οποίο παρουσίασε ως ἕναν από τους ιδρυτές της πόλης⁸³¹. Ο Γρηγοράς με την αναφορά στους στρατηγούς του Αλεξάνδρου, τον Πτολεμαίο και τον Κάσσανδρο, είχε εξηγήσει τη σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τον Αλέξανδρο παρουσιάζοντας τους Θεσσαλονικείς ως απογόνους του οἴκου του Φιλίππου⁸³². Ο Γρηγοράς συνέδεσε την Ηράκλεια με τον Μέγα Αλέξανδρο υποστηρίζοντας ὅτι μετά το θάνατό του, οι επίγονοί του και συγκεκριμένα ο Ευμένης, στον αγώνα του για επικράτηση ἔναντι των ἄλλων διαδόχων εναπέθεσε τις ἐλπίδες του στην υποστήριξη των Ηρακλειωτῶν.

Το δεύτερο πρόσωπο που συνδέεται με την ιστορία της Ηράκλειας είναι ο Αινείας, ο οποίος ξεκίνησε από την Ηράκλεια για να συνδράμει στην πολιορκία της Τροίας και ἔπειτα κατέφυγε στην Ιταλία, ὅπου από τους απογόνους του ιδρύθηκε η Ρώμη. Για τον λόγο αυτό οι δύο πόλεις διέθεταν κοινούς προγόνους. Συνεπῶς και οι Ρωμαῖοι ἦταν απόγονοι των Ηρακλειωτῶν. Ο Γρηγοράς πιστοποίησε αυτό που

⁸²⁹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Επιστολές*, σ. 157-165.

⁸³⁰ Μένανδρος, *Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν*, σ. 56.

⁸³¹ Βλ. ἑ. α., σ. 56-57.

⁸³² Βλ. ἑ. α., σ. 261-264.

υποστήριξε αξιοποιώντας ένα απόσπασμα από την *Ιστορία της Ηράκλειας* του Μέμωνα (1^{ος}-2^{ος} μ.Χ.), η οποία είχε ανθολογηθεί από τον Πατριάρχη Φώτιο Α΄ (820-893) στη *Μυριόβιβλο*⁸³³. Ο Μέμων, όπως παραθέτει ο Γρηγοράς, ανέφερε ότι η Ρώμη και η Ηράκλεια ήταν δύο πόλεις συμμαχικές, καθώς σώζονταν συνθήκες στο ιερό του Δία στο Καπιτώλιο της Ρώμης και στο αντίστοιχο ιερό της Ηράκλειας. Ο Γρηγοράς προβάλλοντας τους Ηρακλειώτες ως προγόνους των Ρωμαίων (*πρὸς τοὺς προγόνους Ἡρακλεώτας*) παρουσιάζει τους Ρωμαίους (της Ρώμης) ως Έλληνες, ιδέα που ίσως στηρίζεται στην ιστορική αντίληψη ότι η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατακτώντας τις αρχαίες ελληνικές πόλεις αφομοίωσε το ελληνικό πνεύμα. Περίπου έναν αιώνα αργότερα, ο Πλήθωνας υποστήριξε ότι οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ήταν Έλληνες, γιατί ακόμα και οι Ρωμαίοι είχαν εν μέρει ελληνική καταγωγή από την Πελοπόννησο⁸³⁴. Συνεπώς στους ύστερους βυζαντινούς αιώνες παρατηρείται μια προσπάθεια φυλετικής προσέγγισης και ταύτισης των Ελλήνων με τους Ρωμαίους.

Η ιστορική αφήγηση ολοκληρώθηκε με τη μνεία στον Δημήτριο τον Πολιορκητή και τους Πτολεμαίους, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τα επιτεύγματα της πόλης στη ναυπηγική και κατασκεύασαν νέα είδη πλοίων. Η Ηράκλεια διέθετε σημαντική αρχαία ιστορία όμως ξεχώριζε και για την ευσέβειά της, η οποία είχε αποδειχθεί κατά την περίοδο των αιρέσεων και της εικονομαχίας. Στο παρόν γεννούσε ευσεβείς άνδρες, οι οποίοι προσφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Γρηγοράς ήταν ευγνώμων στον Θεό γιατί γεννήθηκε σε μια πόλη με πλούσια ιστορία. Η πόλη γέννησε έναν ακόμα σπουδαίο άνδρα τον Μάξιμο, γι' αυτό θα μπορούσε να υπερηφανεύεται, όπως υπερηφανεύονταν οι πόλεις ή τα νησιά της αρχαιότητας για τους δικούς τους φημισμένους άνδρες (η Σπάρτη για τον Λυκούργο, η Κρήτη για τον Μίνωα).

Ο Γρηγοράς ανθολόγησε ορισμένες πηγές για να ανασυνθέσει την αρχαία ιστορία της Ηράκλειας και να δείξει στον συμπατριώτη του Μάξιμο ότι η πατρίδα τους απολάμβανε την *παλαιά ευδαιμονία*. Το εγκώμιο της Ηράκλειας παρότι έχει αντικείμενο την Ηράκλεια απευθύνεται σε ένα πρόσωπο που ζει στη Θεσσαλονίκη. Ο Γρηγοράς στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* αναφέρθηκε στην αρχαία ιστορία της Θεσσαλονίκης, δηλώνοντας ότι αυτό έλαβε χώρα έπειτα από την απαίτηση των φίλων

⁸³³ Για τα δάνεια του Γρηγορά από τις αρχαίες πηγές, βλ. την έκδοση της επιστολής.

⁸³⁴ Βλ. έ. α., σ. 252.

του. Το ενδιαφέρον του Γρηγορά για την αρχαία ελληνική ιστορία των πόλεων είναι δυνατόν να αποτελεί μια όψη της στάσης του απέναντι στις συζητήσεις που δημιουργήθηκαν από την εκδήλωση του παλαμισμού στη Θεσσαλονίκη. Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος τόνιζε την παγανιστική σημασία του όρου *Έλλην*, την οποία απέδιδε στον Παλαμά κατηγορώντας τον για πολυθεϊσμό⁸³⁵. Ίσως γι' αυτό ο Γρηγοράς αναφέρθηκε και στη χριστιανική ιστορία της Ηράκλειας, για να μην κατηγορηθεί ότι ο θαυμασμός του στην αρχαία ελληνική ιστορία εκδήλωνε παγανισμό. Ο Ακίνδυνος σε επιστολή του (1345) προς τον Γρηγορά, στην οποία του ζητούσε να ηγηθεί του αγώνα κατά του Παλαμά, τον εγκωμιάζε για την ευσεβεία του, την πόλη του και την παιδεία του και του ζητούσε να ηγηθεί ως αρχηγός, όχι όπως ο Πausanίας ηγήθηκε των Ελλήνων εναντίον των Περσών, ούτε και όπως ο Φίλιππος εναντίον των Θηβαίων, αλλά ως ένας ηγέτης των ευσεβών εναντίον των ασεβών⁸³⁶.

Η αρχαία ελληνική ιστορία δεν είχε μόνον παραδειγματική χρήση. Για τον Γρηγορά ένας πεπαιδευμένος άνθρωπος θα έβρισκε στον ελληνικό κόσμο θεμελιώδεις αρετές, όπως της φιλανθρωπίας που ήταν αντίθετη στη *βαρβαρική απονιά*. Τις *ελληνικές αρετές* διέθεταν ο Γρηγοράς και ο Μάξιμος χάρη στην πατρίδα τους την Ηράκλεια. Οι *ελληνικές αρετές* όφειλαν να καθορίζουν τη στάση του ατόμου απέναντι στα ποικίλα ζητήματα που απασχολούσαν τη ζωή της πόλης.

Τράλλεις

Ενδιαφέρον για την κατασκευή μιας ιστορίας για την πόλη παρουσιάζει η αναφορά του Μετοχίτη στις Τράλλεις στον *Α' Βασιλικό Λόγο*, τον οποίο συνέθεσε για τον Ανδρόνικο Β'⁸³⁷. Ο αυτοκράτορας εγκωμιάστηκε για την ανοικοδόμηση των ερειπωμένων Τράλλεων το 1280. Η πόλη διέθετε από παλαιά δόξα, αλλά λόγω του χρόνου είχε αφανιστεί. Ο Ανδρόνικος Β' ανακαινίζοντάς την κατάφερε να την καταστήσει όμοια με την παλαιά πόλη. Η ανακαίνιση της πόλης παρουσιάστηκε σαν εκπλήρωση ενός χρησμού. Ο Μετοχίτης αναφέρθηκε στον Χαιρήμονα, τον άνθρωπο που μετέφερε στον Καίσαρα Αύγουστο την είδηση της καταστροφής των Τράλλεων από έναν σεισμό. Ο Αύγουστος, μαθαίνοντας τα νέα, αποφάσισε να ανακαινίσει την πόλη. Ο Ανδρόνικος Β' όμως υπερείχε του Αυγούστου, διότι ανακαινίσε την πόλη με

⁸³⁵ Γρηγόριος Ακίνδυνος, *Επιστολές*, σ. 208-216 και 228-234.

⁸³⁶ Το ίδιο, σ. 186-188 και 380.

⁸³⁷ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Α' Βασιλικός Λόγος*, σ. 200-204, κεφ. 10.

δική του πρωτοβουλία. Η ιστορία του Χαιρήμονα αντλήθηκε από τον Αγαθία, που μάλλον χρησιμοποίησε τα *Πάτρια των Τράλλεων*⁸³⁸. Η ανοικοδόμηση των Τράλλεων αναφέρεται και από τον Γρηγόριο Κύπριο στο *Εγκώμιο του Ανδρόνικου Β'*⁸³⁹, κείμενο το οποίο αξιολογήσε ο Μετοχίτης για τη συγγραφή του *Α' Βασιλικού Λόγου*⁸⁴⁰. Ο Γρηγόριος Κύπριος εγκωμίασε τις Τράλλεις για τη θέση, το μέγεθος και τη δόξα τους. Εξαιτίας της παρόδου του χρόνου οι Τράλλεις δεν ανήκαν πλέον στις πόλεις. Τα τείχη και οι οικίες της ήταν κατεστραμμένες και μόνο από τα ερείπιά της ήταν δυνατόν να αναγνωρισθεί. Ο Ανδρόνικος Β' της απέδωσε την παλαιά της φήμη, χτίζοντας τείχη και εγκαθιστώντας κατοίκους, γι' αυτό θα έπρεπε να θεωρείται ο *οικιστής* της. Ο Μετοχίτης βασίστηκε στον Γρηγόριο Κύπριο και για να διαφοροποιηθεί, αναζήτησε πληροφορίες στις γραπτές πηγές. Για το λόγο αυτό επέλεξε να χρησιμοποιήσει την ιστορία του Χαιρήμονα, που επέτρεπε και τον πρόποντα εγκωμιασμό του αυτοκράτορα μέσα από τη σύγκριση Αυγούστου-Ανδρόνικου Β'. Η ανοικοδόμηση των Τράλλεων καταγράφηκε και από τον Γεώργιο Παχυμέρη⁸⁴¹. Η πόλη ήταν μεγάλη και ξεχώριζε για τη θέση της. Ο Ανδρόνικος Β' θέλησε αμέσως να ανοικοδομήσει την πόλη, γι' αυτό θα έπρεπε να ονομάζεται στο εξής Ανδρονικόπολη και όχι Τράλλεις. Κατά τις εργασίες της ανοικοδόμησης βρέθηκε ένας χρησμός χαραγμένος σε μάρμαρο, ο οποίος προφήτευε ότι αυτός που θα ανοικοδομούσε την πόλη θα γινόταν βασιλιάς⁸⁴². Ο Ανδρόνικος Β' ανοικοδόμησε τα τείχη και κατέστησε τις Τράλλεις μια μεγάλη πόλη μεταφέροντας έξι χιλιάδες εποίκους. Οι Τράλλεις λίγο μετά την ανοικοδόμηση τους κατακτήθηκαν από τους Τούρκους.

Ελενέπολη

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης στο *Εγκώμιο του Αγίου Κωνσταντίνου* αναφέρθηκε στην πόλη ως πατρίδα της μητέρας του Ελένης, το Δρέπανο της Βιθυνίας, το οποίο ονομάστηκε Ελενέπολη προς τιμήν της. Ο Ακροπολίτης

⁸³⁸ Το ίδιο, σ. 205.

⁸³⁹ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιο Ανδρόνικου Β'*, 405Α-С.

⁸⁴⁰ Πολέμης, *Οι δύο βασιλικοί λόγοι*, σ. 107-124.

⁸⁴¹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, τόμ. II, σ. 593-599.

⁸⁴² Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μνεία του Γεωργίου Σφραντζή, *Βραχύ Χρονικό*, κεφ. 4. στ. 2-8, στην ανεύρεση μιας μαρμάρινης επιγραφής με ένα χρησμό κατά την ανοικοδόμηση του Εξαμιλίου το 1415, που αναφερόταν στην ανοικοδόμηση του τείχους από τον Ιουστινιανό. Βλ. Μπακιρτζής, *Τα τείχη*, σ. 157-158.

υπογράμμισε ότι η Ελενέπολη την εποχή του ήταν μια ερειπωμένη πόλη της οποίας η δόξα θα μπορούσε να ανασυντεθεί πλέον μέσα από τις ιστορικές πηγές: *Πατρίς μὲν οὖν τῷ Μεγάλῳ, ἡ μὲν ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ τῆς γεννήσεως ἢ τέως καλουμένη πως οὕτως Δρέπανον, ἡ ἐσαῦθις λαμπρὰ Ἐλενόπολις· περίπου τὸν Ἀστακητὸν κόλπον τυγχάνουσα, καὶ θέσεως εὖ ἔχουσα· κἄν ὁ πανδαμάτωρ καὶ κατὰ ταύτης χρόνος, οὐ μέτρια δῆπω νεανιευσάμενος, τὴν τέως εὐδαίμονα πόλιν, ἐρείπιον νῦν ἀφήκεν ὄραν ὡς ἐκ μόνης δὴ τῆς περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ἱστορίας, πόλιν ταύτην γνωρίζεσθαι*⁸⁴³.

Δέρκος

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης στον *Λόγο εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον Ἀτραμμυτίου* αναφέρθηκε στην αρχαιότητα της πόλης Δέρκου της Θράκης: Ὅς *Δέρκον μὲν ἔσχε πατρίδα, πόλιν ἀρχαίαν, πόλιν περιφανῆ*⁸⁴⁴. Η μνεία του Ακροπολίτη στην αρχαιότητα συνδέεται με τον ρητορικό *τόπο* της δόξας που προσδίδει η αρχαιότητα σε μια εγκωμιαζόμενη πόλη. Ὅμως είναι πιθανόν ο Ακροπολίτης να ενδιαφερόταν για τα υλικά κατάλοιπα της αρχαιότητας, λαμβάνοντας υπόψη ότι ἐξῆσε στη Νίκαια και μάλιστα ο πατέρας του ο Γεώργιος, ήταν δάσκαλος του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη⁸⁴⁵. Αναφερθήκαμε παραπάνω στο θαυμασμό του Λάσκαρη για τις αρχαιότητες της Νίκαιας και της Περγάμου. Η επιστολή όπου ο Λάσκαρης περιέγραψε τις αρχαιότητες της Περγάμου στάλθηκε στον Γεώργιο Ακροπολίτη. Είναι πιθανόν ότι το ενδιαφέρον του Λάσκαρη για τις αρχαιότητες δεν ήταν μεμονωμένη περίπτωση και αφορούσε και τους νέους αριστοκράτες που είχαν πρόσβαση στην αυτοκρατορική αυλή και λάμβαναν κοινή παιδεία. Ὅπως αναφέραμε πιο πάνω ο Ακροπολίτης σημείωσε ότι η Ελενέπολη ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση και μόνο μέσα από τις πηγές θα μπορούσε κανείς να την γνωρίσει.

Νίκαια

Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης στον *Λόγο εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλεήμονα τὸν Νέον* εγκωμίασε τη Νίκαια καθώς ήταν ο τόπος όπου τάφηκε ο Ἅγιος. Το εγκώμιο συμβάλει περαιτέρω στην κατανόηση του χειρισμού του θέματος της αρχαιότητας από τους εγκωμιαστές της Νίκαιας (Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, Θεόδωρος Μετοχίτης):

⁸⁴³ Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Εγκώμιο Αγίου Κωνσταντίνου*, σ. 4, στ. 9-16.

⁸⁴⁴ Παρατίθεται από: Σταμούλη, *Εκφράσεις*, σ. 210.

⁸⁴⁵ Constantinides, *Education*, σ. 37-38.

Πόλις ἀρχαία, πόλις περίφημος, Σάγγαριν ποταμὸν τῶν ὀρίων προβεβλημένη, παρὰ δ' αὐτὰς τὰς τῆς Ἀσκανίας λίμνης ὄχθας ὠκνημένη, ἦν μὲν ἐκ μακροῦ περιφανῆς καὶ περίβλεπτος Βιθυνίας τε προκαθημένη καὶ τῶν περιρρεόντων ἔνεκεν ἀγαθῶν ἐπικεικῶς περιανομένη. Χρόνου δὲ προϊόντος καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἀλλοίωσιν εἰληφότων, καὶ ἐπὶ μέγα δόξης τὰ κατὰ ταύτην προὔχωρησε καὶ κατ' ἐπωνυμίαν τὴν νικῶσαν ὡς ἐν ἀμίλλῃ πρὸς τὰς ἐν ἔω πόλεις πάσας ἠνέγκατο· λογίων γὰρ ἀνδρῶν εὐμοιρήσασα, σπουδᾶς διαφορῶν, ὡς εἶπεῖν, παιδευμάτων ἀνέδωκεν. Ἐνθεν καὶ λογίμους ἀνδρας ἀνέβλαστε καὶ τῶν ἐκεῖθεν καρπῶν ἢ τῶν Ῥωμαίων ἀφθόνως ἀπήλαυσε, ὡς ἐντεύθεν βασιλεῖς τε καὶ πατριάρχας τὰ μεγάλα πρὸς τοὺς κύκλῳ καὶ πόρρωθι φιλοτιμεῖσθαι καὶ ἐναβρύνεσθαι. Τοίνυν καὶ τὰ πρωτεῖα μετὰ τὴν πρώτην ταύτη πάντες ἀπένεμον. Τίνα δὴ λέγω πρώτην; τὴν βασιλίδα ταύτην τῶν πόλεων, ἣν ὁ μὲν ἐν βασιλεῦσι μέγας ὅτι καὶ περίπυστος Κωνσταντῖνος, ἐν δ' ἀγίοις δὲ μέγιστός τε καὶ ἰσαπόστολος, ἀνήγειρέ τε καὶ κατεκόσμησε, Θεὸς δὲ τῆ τοῦ γνησίου αὐτοῦ θεράπωντος προθέσει ἐπευδοκῶν μητρόπολιν τῆς οἰκουμένης κατέστησε. Παρὰ γοῦν τὴν τὰ δευτερεῖα τῆσδε λαχοῦσαν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιεικῶς ὑπερφέρουσαν τόπος οὕτω πως Ἀγαλμάτης ἐπικληθεῖς (ἐξ ἀγάλματος ἴσως ἐφεστηκός πάλαι λαχὼν τό ὄνομα), δυσί που μάλιστα σημείοις διέχων τῆς πόλεως, εἰς ταφὴν τοῖς ξένοις ἀφώριστο. Παρὰ δὲ τοῦτον ὁ θεῖος οὗτος Ἰωάννης γενόμενος, τὸν βίον μετήλλαξεν, ἢ μᾶλλον εἶπεῖν τῶν συχνῶν αὐτοῦ πόνων κατέπαυσεν⁸⁴⁶.

Ἡ Νίκαια εγκωμιάστηκε για την αρχαιότητα και τη φήμη που της προσέδιδε. Ἦδη ἀπὸ το ἀπώτατο παρελθόν κατεῖχε τη δόξα και ἦταν η πρώτη πόλη της Βιθυνίας. Ἡ ιστορική της σπουδαιότητα διαπιστώθηκε ὅταν η Κωνσταντινούπολη κατακτήθηκε και η Νίκαια επικράτησε ὡς η πρώτη πόλη μεταξύ των πόλεων της αυτοκρατορίας, γιατί κατάφερε να νικήσει τους εχθρούς, ὅπως δήλωνε και το ὄνομά της. Ἡ Νίκαια ἦταν ἐξέχον πνευματικό κέντρο που ἀνέδειξε πεπαιδευμένους ἀνδρες. Ὅταν δέχθηκε τη βασιλική ἐξουσία των Ῥωμαίων ἀπόλαυσε την παρουσία των αυτοκρατόρων και των πατριαρχῶν. Ὁ Ἀκροπολίτης δεν ἤξερε ποια πόλη θα ἔπρεπε να ονομάσει πρώτη, τη Νίκαια ἢ την Κωνσταντινούπολη.

⁸⁴⁶ Παρατίθεται ἀπὸ: Σταμούλη, *Ἐκφράσεις*, σ. 541.

Τα εγκωμιαστικά στοιχεία που συνθέτουν τον έπαινο της Νίκαιας χρησιμοποιήθηκαν και από τους Λάσκαρη και Μετοχίτη. Ο Ακροπολίτης εγκωμίασε τη Νίκαια ως πνευματικό κέντρο (όπως και οι άλλοι δύο) που διέθετε *λογίους άνδρες*. Σε αυτούς συγκαταλέγονται ο Λάσκαρης, ο Ακροπολίτης και ο Μετοχίτης. Οι δύο πρώτοι ανήκαν στην ίδια γενιά, ενώ ο Μετοχίτης ήρθε στη Νίκαια το 1282, περίπου σε ηλικία δώδεκα ετών. Οι τρεις προαναφερθέντες είχαν ζήσει και κυρίως είχαν εκπαιδευτεί στη Νίκαια.

Ο Λάσκαρης παρότι δεν αναφέρθηκε στο αρχαίο παρελθόν της Νίκαιας, υπαινίχθηκε τον θαυμασμό του για τα σπόλια που ήταν ενσωματωμένα στα τείχη της πόλης. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αναγνώρισε την αρχαιότητα της πόλης, όπως και άλλων πόλεων, της Ελενέπολης και της Δέρκου, όπου μάλιστα για την Ελενέπολη κατέγραψε ότι ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Στον *Λόγο στον Άγιο Ελεήμονα* σημείωσε τον τόπο της ταφής του Αγίου Ιωάννη, ο οποίος βρισκόταν έξω από την πόλη και ονομαζόταν *Άγαλμάτης*. Ο Ακροπολίτης σημείωσε ότι το όνομα της τοποθεσίας προερχόταν από κάποιο άγαλμα που υπήρχε εκεί παλαιά. Στον *Νικαέα* ο Μετοχίτης αναφέρθηκε στην αρχαιότητα της Νίκαιας και πιθανόν στα αρχαία οικοδομήματά της καθώς υποστήριξε ότι κάποιος μπορούσε να δει τη σύγχρονη πόλη, όπως ήταν στο παρελθόν. Στο παραπάνω σύνολο μπορεί να ενταχί και ο Γρηγόριος Κύπριος, ο οποίος εκπαιδεύτηκε στη Νίκαια και αναφέρθηκε στα ερείπια των Τράλλων το 1280. Οι παραπάνω ειδικές και γενικές αναφορές στα υλικά κατάλοιπα του αρχαίου παρελθόντος πιθανώς μαρτυρούν την ανάπτυξη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος από τους λογίους που έλαβαν την παιδεία τους στη Νίκαια.

Νικομήδεια

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς εγκωμίασε τη Νικομήδεια ως πόλη-πατρίδα της οσίας Βασιλίσσης⁸⁴⁷. Το εγκώμιο συντίθεται από ρητορικούς *τόπους* (γεωγραφική θέση, αυτάρκεια αγαθών). Το παρελθόν της πόλης διατυπώθηκε με συντομία, ως δόξα που απολάμβανε ήδη από την αρχαιότητα: *Νικομήδεια πόλις ἐστὶ περιφανὴς τὰ ἀρχαῖα*. Ο Γρηγοράς ανέδειξε, όπως και σε άλλα εγκώμια (Ηράκλεια, Κόρινθος), τη σημασία των ελληνικών αρετών που αντιτάχθηκαν στις βαρβαρικές: *καὶ περιβόητον Ἑλληνιστὴν καὶ βαρβάρους ἐντεῦθεν τῶν οἰκητόρων γίνεσθαι ἀρετὴν, αὕτη καὶ Βασίλισσαν ἤνεγκε*

⁸⁴⁷ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Βίος της οσίας Βασιλίσσης*, σ. 78, στ. 1.

ταύτην⁸⁴⁸. Η Νικομήδεια εγκωμιάστηκε ως πόλη πατρίδα του Αγίου Αγαθόνικου (περ. 1360) από τον μητροπολίτη Σηλυβρίας Φιλόθεο με τη χρήση ρητορικών *τόπων* (θέση, τείχη, ναοί, αγάλματα, στοές, θέατρα, κλίμα, αυτάρκεια, αρετές κατοίκων), αν και δεν μνημόνευσε το παρελθόν της. Αναφέρθηκε μόνο στα γεγονότα που σχετίζονταν με το βίο του Αγίου και την πρόσφατη κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους⁸⁴⁹.

Σηλυβρία

Ο Φιλόθεος Σηλυβρίας (1325/31-1389) συνέθεσε ένα εγκώμιο (περ. 1356-1361) για τον Άγιο Αγαθόνικο και παράλληλα εγκωμίασε την πόλη. Στόχος του κειμένου ήταν να απαντήσει στις κατηγορίες για κακοδιαχείριση των εκκλησιών της πόλης⁸⁵⁰. Ο έπαινος της Σηλυβρίας συντίθεται από κοινούς *τόπους*. Στην αρχή η Σηλυβρία αναφέρεται ως η πόλη του Σηλίου. Ο Φιλόθεος ακολούθησε τον ρητορικό *τόπο* της απόδοσης της ίδρυσης της πόλης σε ένα θεό, τον Ήλιο⁸⁵¹ (ή τον Sol στα λατινικά). Η Σηλυβρία ξεχώριζε για τη θέση, τη φύση, τα τείχη και τους πύργους, τα λιμάνια και τα προάστια, το μέγεθος και το *κάλλος* της⁸⁵². Η πόλη συναγωνιζόταν τις άλλες και τις ξεπερνούσε, ήταν παραθαλάσσια και απολάμβανε τον ήλιο. Η θέση της ανάμεσα σε στεριά και θάλασσα της εξασφάλιζε την ασφάλεια και τον θαυμασμό.

Ο Φιλόθεος εγκωμίασε τους κατοίκους της Σηλυβρίας αναφερόμενος κυρίως στην πολεμική τους ικανότητα. Οι άνδρες θα έπρεπε να είναι ικανοί στην ιππική και να φέρουν ασπίδα, όπως μνημόνευε ο Όμηρος και ο Ησίοδος, και αποτελούσαν ένα στράτευμα, όπως οι Αχαιοί μπροστά από την Τροία και οι Πέρσες υπό τον Ξέρξη εναντίον της Αθήνας. Ακόμα και η φημισμένη Αθήνα δεν ξεχώριζε για τα οικοδομήματα και τα αγάλματά της αλλά για την ανδρεία των κατοίκων της, μια ιδέα

⁸⁴⁸ Το ίδιο, σ. 78, στ. 12-14.

⁸⁴⁹ Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου*, 1232B-C.

⁸⁵⁰ Το ίδιο, 1229D-1240. Για ένα σχολιασμό του εγκωμίου βλ. Βακαλοπούλου, *Φιλόθεος Σηλυβρίας*, σ. 134-141. Magadlino, *Selymbria*, σ. 309-318.

⁸⁵¹ Μένανδρος, *Πώς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν*, σ. 46.

⁸⁵² Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου*, 1232D-1233A: *Ὅπως καὶ αὐτὴ εὖ ἔχει φύσεως τε καὶ θέσεως καὶ τειχέων καὶ πύργων, πρὸς δέ, ἐπινείων καὶ προαστείων, ὡς μόνη γε πασῶν, τὰς μὲν μεγέθει σεμνυνομένας καὶ κάλλει ἀμιλλωμένη· τὰς δ' ἄλλας ἐξισουμένη καὶ ὑπερφέρουσα, ἔν τισι πράγμασι, κατὰ γε τὴν τῶν πολλῶν δόξαν· ἥτις πρὸς τὸ πέλαγος καὶ τὸν ἥλιον ἀνίσχουσα. Τὸ γὰρ σχῆμα τοιοῦτον, ἐκ γῆς καὶ θαλάττης θεωροῦντες αὐτὴν ὡς ἄσυλον καὶ ἀσφαλῆ ἐπαινοῦσὶ τε καὶ θαυμάζουσι.*

που απηχεί χωρίο του Μιχαήλ Χωνιάτη⁸⁵³. Στην αρχαιότητα οι πολίτες καθοδηγούνταν από αγαθούς βασιλείς και νομοθέτες, όπως τον Λυκούργο και τον Σόλωνα. Στους βυζαντινούς χρόνους η ρωμαϊκή ευνομία εγγυόταν τις πράξεις των κατοίκων της Σηλυβρίας.

Ο Άγιος Αγαθόνικος προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Νικομήδειας. Ο πατέρας του ήταν Έλληνας στη θρησκεία και ύπαρχος και η μητέρα του χριστιανή. Ήδη από τα πέντε του έτη είχε διδαχθεί τα ιερά γράμματα και την ελληνική παιδεία, ήξερε τέλεια γραφή και ανάγνωση και ξεχώριζε για την πολεμική του ικανότητα. Ο Αγαθόνικος ξεχώρισε στο δημόσιο βίο της πόλης ως συγκλητικός και στρατιωτικός, όπως ο Θεμιστοκλής και ο Αλκιβιάδης, που επέτυχαν νίκες εναντίον των βαρβάρων. Ο Αγαθόνικος διακρίθηκε για τη χριστιανική του πίστη και τις αρετές του, οι οποίες ήταν ένα αρμονικό σύνολο σύμφωνα με την πλατωνική τριμερή διάκριση της ψυχής (*λογιστικόν, θυμικόν, και έπιθυμητικόν*⁸⁵⁴).

Η Σηλυβρία απολάμβανε τη δόξα χάρη στον μάρτυρά της, όπως και άλλες πόλεις που διέθεταν μάρτυρες. Οι κάτοικοί της ήταν υπερήφανοι για τον μάρτυρά τους, όπως οι Θηβαίοι για τον Πίνδαρο, οι Βοιωτοί για τον Ησίοδο και οι Σμυρναίοι για τον Όμηρο. Η πόλη χάρη στον Άγιο Αγαθόνικο απολάμβανε φήμη, γι' αυτό οι Λατίνοι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης έκλεψαν το λείψανο του Αγίου, συνεχίζοντας τις λεηλασίες που είχαν διαπράξει στην Κωνσταντινούπολη, από την οποία αφαίρεσαν τα χριστιανικά κειμήλια, τα κάλλιστα έργα του Φειδία και του Πραξιτέλη, και κάθε πολύτιμο αντικείμενο θρησκευτικό και κοσμικό. Το χωρίο είναι ενδιαφέρον διότι τοποθετεί το λείψανο του Αγίου δίπλα στα αγάλματα του Φειδία και του Πραξιτέλη⁸⁵⁵.

Στην πόλη ετάφη ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, του οποίου το σώμα παρέμενε τυμπανισμένο επειδή προχώρησε στην Ένωση των Εκκλησιών και αφορίστηκε από τον Πατριάρχη Αρσένιο, γιατί πήρε το θρόνο από το γιο του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Η κάρα του Αγίου Αγαθόνικου παρέμενε στην πόλη και είχε θαυματουργικές

⁸⁵³ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εισβατήριος*, σ. 98, στ. 4-7, εξέφρασε την ιδέα ότι οι Αθηναίοι άξιζαν τον έπαινο όχι για τα θαυμάσια οικοδομήματα της πόλης, αλλά επειδή κατείχαν την *αρετή* και τη *σοφία*.

⁸⁵⁴ Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου*, 1236B-C.

⁸⁵⁵ Το χωρίο παρατίθεται έ. α., σ. 245.

ιδιότητες. Ίαση έλαβαν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός και ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος. Χάρη στον Άγιο σώθηκε και ο Αλέξιος Απόκαυκος.

Ο Φιλόθεος παρουσίασε τον Άγιο Αγαθόνικο ως ενοποιητικό σύνδεσμο των κατοίκων. Εγκωμιάζοντας τον Άγιο και την πόλη ανέδειξε την ανδρεία των κατοίκων σε μια χρονική στιγμή, κατά την οποία η τουρκική επέκταση είχε οδηγήσει στην απώλεια σημαντικών πόλεων, οι οποίες βρίσκονταν κοντά στη Σηλυβρία. Ο Φιλόθεος αναφέρθηκε στην απώλεια της Νικομήδειας, γενέτειρας του Αγαθόνικου. Ο Άγιος προβλήθηκε ως ήρωας και πρότυπο ανδρείας, το οποίο όφειλαν να ακολουθήσουν οι κάτοικοι και να υπερασπιστούν την πόλη τους. Η ύπαρξη του Αγίου έδινε ένα αίσθημα υπερηφάνειας, καθώς η Σηλυβρία διέθετε έναν Άγιο ως προστάτη και πρότυπο, όπως οι άλλες σύγχρονες πόλεις και οι πόλεις της αρχαιότητας. Η ελληνική αρχαιότητα ήταν χρήσιμη για να περιγραφεί η πάλη των Βυζαντινών εναντίον των Τούρκων.

Το ρητορικό σχήμα της πάλης των Ελλήνων και των βαρβάρων παρότι είναι τυπικό, φανερώνει τη στάση του Φιλόθεου απέναντι στην ελληνική αρχαιότητα, την οποία αξιοποιεί για να αντλήσει τις *αρετές* ενός αγαθού πολίτη και να δημιουργήσει νοητικά σχήματα απέναντι στην επέκταση των Τούρκων. Ο Άγιος εγκωμιάστηκε για την ευσέβεια και τις αρετές του, οι οποίες αντλήθηκαν από την ελληνική αρχαιότητα και προβλήθηκε ως πρότυπο ανδρείας.

Καλλίπολη

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός χαρακτήρισε την Καλλίπολη, ως την *κατὰ τὴν Θράκην πόλεων ἢ περιφανεστέρα*⁸⁵⁶ και σύμφωνα με την αρχαίζουσα συνήθεια της αναφοράς σε μια πόλη με το όνομα του ιδρυτή της⁸⁵⁷, αναφέρθηκε στην Καλλίπολη ως την πόλη του Καλλίου⁸⁵⁸, αν και δεν διασώζεται στις αρχαίες πηγές σχετικός μύθος ίδρυσης της πόλης από κάποιο Κάλλιο.

Ο Δημήτριος Κυδώνης μετά το 1366 συνέθεσε έναν *Συμβουλευτικό λόγο* για τους κατοίκους της Καλλίπολης προκειμένου να υποστηρίξει την ελευθερία της

⁸⁵⁶ Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, τόμ. III, σ. 278, στ. 10-11.

⁸⁵⁷ Το ίδιο, τόμ I, σ. 35, στ. 26, Η Αδριανούπολη αναφέρεται ως πόλη του Αδριανού, η Χριστούπολη ως πόλη του Χριστού, (τόμ. I, σ. 35, στ. 31), και αναλόγως η Αναστασιούπολη, (τόμ. I, σ. 542, στ. 12) και η Αρκαδιούπολη, (τόμ. I, σ. 541, στ. 18-20).

⁸⁵⁸ Το ίδιο, τόμ. I, σ. 24, στ. 17.

πόλης απέναντι σε εκείνους που σκέφτονταν να την παραδώσουν στον Μουράτ Α΄, όπως τους είχε ζητήσει⁸⁵⁹. Το 1354 η Καλλίπολη κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς εξαιτίας ενός σεισμού που ισοπέδωσε τα τείχη της⁸⁶⁰ και απελευθερώθηκε το 1366 με τη βοήθεια του Αμεδαίου της Σαβοΐας.

Ο Συμβουλευτικός λόγος του Κυδώνη παρότι δεν έχει την τυπική μορφή του εγκωμίου πόλης, προβάλλει τα πλεονεκτήματά της (τείχη, γεωγραφική θέση, ενδοχώρα, σχέση με τη θάλασσα), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρηματολογία υπέρ της ελευθερίας της πόλης. Ο Κυδώνης εξήρε τη στρατηγική σημασία της Καλλίπολης ως οχυρωμένης πόλης-λιμάνι στον Ελλήσποντο για τις υπόλοιπες πόλεις της Θράκης και κυρίως της Κωνσταντινούπολης: *οὐ τὸν περίβολον μόνον καὶ τὸν τῶν πύργων ἀριθμὸν προσήκει σκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιτηδειότητα τοῦ χωρίου λογίζεσθαι, καὶ ὡς ἀκρόπολις τις τῆς μεγάλης πόλεως εἶναι δοκεῖν*⁸⁶¹.

Οι κάτοικοι της Καλλίπολης έπρεπε να θυμηθούν πως το 1354 είχαν θρηνήσει ὅλοι την ἀπώλεια της πόλης τους και την υποδούλωσή της στους βαρβάρους. Ἀκόμα έπρεπε να θυμηθούν τις δυνάμεις που είχε καταβάλει η κεντρική εξουσία για να οικοδομηθούν τα τείχη και να ανεφοδιασθεῖ η πόλη· και επιπλέον τις καταστροφές που υπέστη ἀπὸ την τουρκική κατοχή: *οἷς τοῦ θανάτου πικρότερον γίνεται τὰ παρὰ πάντων ὄνειδη, σιγάσθω μὲν τὰ τῆς πατρίδος καλά. Ἀριστέων δὲ ἀνδριάντες ἀνατραπήτωσαν. ἐπιγράμματα δὲ ἐξαλειφέσθω, τοῖς ἐσομένοις δηλοῦντα τὴν τῆς πόλεως ἀρετὴν. Καὶ πᾶς δ' αὐτῇ ὑπὲρ δόξης διηनुσμένος ἀγῶν λήθη δεδόσθω, καὶ περιέργεια δοκείτω τὸ κινδυνεύειν ὑπὲρ δόξης αἰρεῖσθαι*⁸⁶².

Η αναδρομή στο πρόσφατο παρελθόν εξυπηρετούσε την ἀνάγκη να πεισθεῖ το ακροατήριό του Κυδώνη για την υπεράσπιση της ελευθερίας της πόλης, η οποία προβλήθηκε μέσα ἀπὸ το ρητορικό μοτίβο της πάλης των Ἑλλήνων με τους βαρβάρους, ἀλλὰ και της πάλης των ευσεβῶν ἐναντίον των ἀσεβῶν. Τα γεγονότα και ο αστικός χώρος διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη ιστορική μνήμη για τους κατοίκους της Καλλίπολης, η οποία ήταν χρήσιμη για τη λήψη μιας κοινῆς ἀπόφασης στο πολιτικό ζήτημα της παράδοσης ἢ μη της πόλης.

⁸⁵⁹ Δημήτριος Κυδώνης, *Συμβουλευτικός στην Καλλίπολη*, 1009A-1036A.

⁸⁶⁰ Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, τόμ. III, σ. 277-278.

⁸⁶¹ Δημήτριος Κυδώνης, *Συμβουλευτικός στην Καλλίπολη*, 1024D.

⁸⁶² Το ίδιο, 1021C-D.

Αδριανούπολη

Ο Θεόκτιστος Στουδίτης (1300-1350?) εγκωμίασε (1320) την Αδριανούπολη ως πόλη-πατρίδα του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινούπολης Αθανασίου και ανέδειξε τη δόξα που απολάμβανε στην αρχαιότητα. Ο Στουδίτης αναφέρθηκε στο αρχαίο όνομα της πόλης (Οδρυσός), η οποία μετονομάστηκε δύο φορές, πρώτα σε Ορεστιάδα και έπειτα σε Αδριανούπολη: *Οὗτος ὁ μέγας τὴν ἀρετὴν καὶ σχεδὸν παντὶ τῷ κόσμῳ διαβόητος Ἀθανάσιος πατρίδα μὲν ἔσχε τὸν Ὀδρυσόν, πόλιν ἀρχαίαν τε καὶ ἐπιφανῆ, οὐ μόνον παντοίοις βρίθουσιν τοῖς ἔξωθεν ἀγαθοῖς, ἀλλὰ καὶ πάσαις ἀρεταῖς κομῶσαν καὶ πάσης ἀγαθῆς παιδείας ὑπάρχουσαν ἐργαστήριον, ἐξ Ὀρέστου μὲν τοῦ πρώτου αὐτὴν ἀνεγείραντος κληθεῖσαν Ὀρεστιάδα, ἐξ Αἰλίου δὲ τοῦ Ἀδριανοῦ, τοῦ πολλοῖς ὕστερον χρόνοις πλατύναντος καὶ κοσμήσαντος, καλουμένην Ἀδριανούπολιν· ἥτις ὅσοις περιρρέϊται παντοίοις πάντοθεν ἀγαθοῖς καὶ ποταμοῖς πρὸς τούτοις ἀένναα ῥέουσιν, ἔξεστι τῷ βουλομένῳ καταμαθεῖν ἐκεῖσε δὴ καὶ φοιτήσαντι*⁸⁶³.

Κόρινθος

Η Κόρινθος έως την κατάκτησή της από τους Δυτικούς (περίπου το 1210/11) ήταν εμπορικό κέντρο με ανθηρή οικονομία⁸⁶⁴. Ο Νικήτας Χωνιάτης συνέθεσε ένα εγκώμιο για την Κόρινθο όταν αναφέρθηκε στη λεηλασία της από τον στρατό του βασιλιά της Σικελίας Ρογήρου Β΄ το 1147⁸⁶⁵. Οι Κορίνθιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους και κατέφυγαν στον Ακροκόρινθο. Όταν οι Σικελοί έφθασαν, βρήκαν την αγορά της πόλης παντελώς έρημη. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη ο Ακροκόρινθος ήταν η ακρόπολη της αρχαίας πόλης, ενώ στο παρόν ήταν ένα ισχυρό κάστρο με επάρκεια ύδατος. Η μνεία του ύδατος συνδέθηκε με τη θαυμαστή κρήνη της Πειρήνης, την οποία είχε μνημονεύσει ο Ηρόδοτος. Ο Χωνιάτης τοποθέτησε την κρήνη Πειρήνη εντός του Ακροκόρινθου παρότι βρισκόταν στην κάτω πόλη (*ἐνδοθεν δὲ εἰσι ποτίμου καὶ διαυγοῦς ὕδατος οὐκ ὀλίγα φρεάτια καὶ ἡ Πειρήνη κρήνη, ἧς ἐν ῥαψωδίᾳ Ὅμηρος μέμνηται*⁸⁶⁶). Οι Σικελοί κατέλαβαν τον Ακροκόρινθο αιχμαλωτίζοντας τους κατοίκους και κλέβοντας την εικόνα του Αγίου Θεοδώρου.

⁸⁶³ Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Αθανασίου*, σ. 2, στ. 29-σ. 3, στ. 7. Σταμούλη, *Εκφράσεις*, σ. 351.

⁸⁶⁴ Sanders, *Corinth*, σ. 647-654.

⁸⁶⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, σ. 74-76.

⁸⁶⁶ Το ίδιο, σ. 75, στ. 64-65.

Η Κόρινθος επανήλθε στον βυζαντινό έλεγχο το 1395, όταν ο Κάρολος Τόκκος την παρέδωσε στον Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο⁸⁶⁷. Η πόλη του 14^{ου} και 15^{ου} αι. ήταν ένας μικρός οχυρωμένος οικισμός στον Ακροκόρινθο. Το 1395 εκλέχθηκε νέος μητροπολίτης ο Θεόγνωστος, ο οποίος όμως δεν έζησε μόνιμα στη μητρόπολή του⁸⁶⁸. Ως έδρα διοικητή αναδείχθηκε μόλις το 1446/7. Η Κόρινθος καταγράφηκε στην ιστορία του 15^{ου} αι. κυρίως γιατί γειτνίαζε με το τείχος του Εξαμιλίου, σημαντικό έργο για την ανακοπή της τουρκικής προέλασης⁸⁶⁹.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Μαρτύριο του Αγίου Κοδράτου* (περ. 1300-1320) αναφέρθηκε στην αρχαία ιστορία της Κορίνθου (στη γιορτή των Ισθμίων) και στα γεγονότα του μαρτυρίου του Αγίου. Ο Γρηγοράς εγκωμίασε αρχικά τη γεωγραφική σημασία του Ισθμού και παρουσίασε την Κόρινθο ως σπουδαία πόλη της αρχαιότητας⁸⁷⁰. Όμως εγκωμιάζοντας ένα χριστιανό μάρτυρα δήλωσε και την απόστασή του από τις αρχαίες λατρείες και αναφέρθηκε στον εκχριστιανισμό της πόλης.

Η Κόρινθος εγκωμιάστηκε από τον Ιωάννη Ευγενικό πιθανώς με αφορμή την αναβάθμιση της σε διοικητική περιφέρεια του Δεσποτάτου του Μυστρά από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο το 1446/7. Ο Ευγενικός εγκωμίασε την Κόρινθο ως *αρχαίοτατη* αλλά δεν ανέπτυξε το θέμα.

Ο Χωνιάτης, ο Γρηγοράς και ο Ευγενικός έκαναν μόνο μια μνεία στην αρχαία ιστορία της Κορίνθου αναγνωρίζοντας ότι υπήρξε μια σπουδαία πόλη. Ο Χωνιάτης έδωσε έμφαση στον χώρο της πόλης διακρίνοντας την αρχαία ακρόπολη από τη σύγχρονη και μνημόνευσε την αρχαία κρήνη Πειρήνη, την οποία γνώριζε από το έργο του Ομήρου. Η διάκριση της αρχαίας ακρόπολης από τη σύγχρονη πόλη

⁸⁶⁷ Scranton, *Corinth*, σ. 84-87. Μαλτέζου, Κόρινθος, σ. 29-51.

⁸⁶⁸ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, σ. 326-327.

⁸⁶⁹ Λάμπρος, *Τα τείχη του Ισθμού*, σ. 435-489.

⁸⁷⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Μαρτύριο Αγίου Κοδράτου*, σ. 285-286: *ένταῦθα συνέρρεον Ἑλλήνων παῖδες, ἄθλων ἅμα καὶ ἐπάθλων ἔνεκα, οὐ τοῦ παρόντος ἴσως διεξίεναι καιροῦ· ἴσασι γὰρ ἅπαντες, ὅσοι τῶν τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας κρατήρων καὶ ὁπωσοῦν ἀπεγεύσαντο. Ταύτης τοιγαροῦν παρὰ τὴν πρὸς νότον λῆξιν ἐστὶ πόλις, ἡ Κόρινθος, περιφανῆς ἄνωθεν καὶ πολυάνθρωπος καὶ θεοῖς μὲν πρότερον ἐμπύρω τινὶ στοργῇ προσανέχουσα καὶ δεισιδαιμονία κάτοχος ἀπάση· ἀφ' οὗ δ' οἱ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος ἀλιεῖς τὴν τῆς ἡμῶν σωτηρίας σαγήνην τῇ οἰκουμένη καθῆκαν, αὐτίκα δὲ καὶ αὕτη πάντα βυθὸν ἄλμυρον ἀποσεισαμένη πρὸς τὰ τοῦ Παύλου μεταχωρεῖ καὶ μετατίθεται νόματα.*

καταγράφηκε και από τον Ευγενικό, ο οποίος πιθανόν αξιοποίησε τον Χωνιάτη. Ο Γρηγοράς αναφέρθηκε στην αρχαιότητα της Κορίνθου περιγράφοντας μια σπουδαία πόλη με έμφαση στην κοινωνία της. Πιθανόν ορισμένα από τα αρχαία ερείπια της πόλης θα ήταν ορατά, όμως δεν περιγράφηκαν από τους συγγραφείς που αναφέραμε. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι έγραφαν εξ' αποστάσεως και δεν είχαν επισκεφτεί την πόλη (με εξαίρεση τον Ευγενικό, ο οποίος έζησε στο Μυστρά). Ο Ιταλός περιηγητής Nicolo Martoni αναφέρθηκε στα ερείπια της πόλης (περ. 1395), από τα οποία συμπέρανε ότι η πόλη υπήρξε σπουδαία⁸⁷¹. Η σημασία της αρχαιότητας της πόλης αναγνωρίστηκε από τους λογίους αλλά περιγράφηκε στο πλαίσιο ενός εκλεπτυσμένου λόγου, ο οποίος στηριζόταν στη ρητορική του εγκωμιασμού της πόλης. Η αναφορά στην αρχαιότητα φανέρωνε τον θαυμασμό αλλά δεν αναπτύχθηκε με συνθετικό τρόπο.

Είναι ενδιαφέρουσα η μαρτυρία του Χαλκοκονδύλη, ότι ο στρατός του Μωάμεθ Β΄ κατά την πολιορκία του Ακροκορίνθου εκσφενδόνιζε λίθους με τους καταπέλτες, τους οποίους αφαιρούσε από την *παλαιά πόλη*⁸⁷², δηλαδή είναι πιθανό να αναφέρθηκε στα αρχαία ερείπια της Κορίνθου. Επίσης είναι πιθανόν ότι αρχαίο υλικό χρησιμοποιήθηκε για την ανακατασκευή του Εξαμιλίου⁸⁷³.

Η Κόρινθος παρουσιάστηκε και ως χριστιανική πόλη. Ο Χωνιάτης μνημόνευσε την απώλεια ενός ιερού κειμηλίου, ο Γρηγοράς αναφέρθηκε στη λατρεία του Κοδράτου και ο Ευγενικός στην παρουσία του Αποστόλου Παύλου στην πόλη.

Μυστράς

Ο Μυστράς ιδρύθηκε ως κάστρο το 1249 από τους Φράγκους που κατέκτησαν την Πελοπόννησο μετά το 1204. Στον έλεγχο του Βυζαντίου περιήλθε όταν δόθηκε από τον Βιλεαρδουίνο ως αντάλλαγμα στον Μιχαήλ Η΄ για την απελευθέρωσή του, μετά την ήττα του στη μάχη της Πελαγονίας το 1259. Ο Μιχαήλ Η΄ έλαβε τα κάστρα του Μυστρά, του Γερακίου, της Μονεμβασίας και της Μάνης. Αρχικά πρωτεύουσα των πελοποννησιακών κτήσεων υπήρξε η Μονεμβασία, ενώ επί Ανδρονίκου Β΄ η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στον Μυστρά, ο οποίος ενισχύθηκε πληθυσμιακά με κατοίκους από τη γειτονική Λακεδαίμονα (Σπάρτη). Το 1348 ο Ιωάννης

⁸⁷¹ Scranton, *Corinth*, σ. 85.

⁸⁷² Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών*, τόμ. II, σ. 207, στ. 3-5.

⁸⁷³ Πάλλας, *Εξαμίλιον*, σ. 78-83.

Καντακουζηνός εγκατέστησε τον γιο του Μανουήλ ως Δεσπότη του Μυστρά. Ο Μυστράς από ένα οχυρό κάστρο εξελίχθηκε σε πόλη με την κατασκευή ενός βασιλικού συγκροτήματος, εκκλησιών, μοναστηριών, τειχών, οικιών κλπ. Η ενίσχυση του Μυστρά ως διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου του Δεσποτάτου συνέβαλε στη δημιουργία μιας αυλής που περιέβαλε τον Δεσπότη και οδήγησε στην πνευματική ανάπτυξη της πόλης, που προσέλκυσε λογίους. Ξεχωριστή είναι η παρουσία του Πλήθωνα στο Μυστρά από το 1405, ο οποίος έγινε δάσκαλος νέων μαθητών, όπως του Βησσαρίωνα και του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη.

Ο Μυστράς ήταν μια νεόδμητη πόλη και ως εκ τούτου δεν διέθετε ιστορικό παρελθόν. Στα κείμενα της εποχής καταγράφηκε με το όνομά Μυζηθράς, από ορισμένους συνδέθηκε με τη Σπάρτη, ενώ άλλοι αναφέρθηκαν γενικά στην Πελοπόννησο. Ως Μυζηθράς καταγράφηκε στο *Χρονικό* του Μορέως, των Τόκκων, σε διάφορα *Βραχέα Χρονικά* και από τον Γεώργιο Σφραντζή. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός στην *Ιστορία* του αναφέρθηκε γενικά στην Πελοπόννησο. Στον Μυστρά ως Σπάρτη αναφέρθηκαν ο Δημήτριος Κυδώνης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο 'Μάζαρις', ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης⁸⁷⁴. Η ταύτιση του Μυστρά με τη Σπάρτη προέρχεται από μια ομάδα λογίων που ξεχώριζαν για την παιδεία τους και τον θαυμασμό τους στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Πλήθων που έζησε στο Μυστρά και πρότεινε μια πολιτειακή οργάνωση του Δεσποτάτου, δεν αναφέρθηκε στα κείμενά του στον Μυστρά. Αντίθετα αναφέρθηκε γενικά στην Πελοπόννησο και στους Πελοποννησίους. Οι σύγχρονοι κάτοικοι της Πελοποννήσου χαρακτηρίζονται Πελοποννήσιοι, που ανήκαν στο ελληνικό γένος χάρη στη γλώσσα και την παιδεία τους και ήταν απόγονοι των Λακεδαιμονίων. Ο Πλήθων συνειδητά δεν ταύτισε τον Μυστρά με τη Σπάρτη (Λακεδαίμονα)⁸⁷⁵. Την ίδια λογική διαχωρισμού ανάμεσα σε σύγχρονους Πελοποννησίους και αρχαίους Λακεδαιμονίους ακολούθησε και ο Βησσαρίων⁸⁷⁶. Ο Πλήθων και ο Βησσαρίων πρότειναν μέτρα για την αναδιοργάνωση του Δεσποτάτου και τη δημιουργία ενός ιδεατού κράτους, στο οποίο η πρωτεύουσα του, ο Μυστράς δεν λαμβάνεται υπόψιν. Ίσως αυτό οφείλεται στη συμπεριφορά της

⁸⁷⁴ Papamastorakis, Myzithras, σ. 278-280.

⁸⁷⁵ Πλήθων, *Συμβουλευτικός στον Θεόδωρο Β΄*, σ. 113-135. Του ιδίου, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*, σ. 246-265.

⁸⁷⁶ Βησσαρίων, *Λόγος στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄*, σ. 32-45.

άρχουσας τάξης του Μυστρά που στηλιτεύτηκε για την πολυτέλειά της από τον Βησσαρίωνα⁸⁷⁷.

Η αντίφαση ανάμεσα στη σύγχρονη πραγματικότητα και στην αρχαιότητα καταγράφηκε και από τον Κυριακό Αγκωνίτη: *Ὡ λαμπρὰ πόλις λακωνικὴ Σπάρτη, κλέος τῆς Ἑλλάδος τῆς τε οἰκουμένης πάσης παράδειγμα, ὄπλων καὶ σωφροσύνης γυμνάσιον καὶ τέμενος καὶ τῆς ἄλλης πάσης θείας ἀρετῆς ἔνοπτρον καὶ πηγή· ἐὰν τὴν πολιτείαν σου καὶ ἔθνη νόμον τε ἀνθρώπινον σὺν ταῖς ἄλλαις σου ἠθικαῖς ἀρεταῖς διασκοπῶ καὶ ἔπειτὰ σε ὀρῶ, πρὸς Εὐρώταν ἐξαίφνης ἀνακράζω, πρὸς χῶρον τῆς κудίστης σου Ἀρτέμιδος. Ποῦ ἐστὶν ὁ σὸς ἀγαθὸς Λυκοῦργος, ποῦ Διόσκοροι οἱ δίδυμοι θεοὶ Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης, Ἀναξανδρίδας, Ὁρθρυάδας καὶ Γύλιππος. Ὡ Ἐυρύσθενες καὶ Λεωνίδα ποῦ διαιτᾶσθε Ἀτρεΐδα καὶ Παισανία, ὧ λαμπρότατε ἡγεμόνων. ὧ Λύσανδρε, ὧ Ἀρίστων, Ἀγησίλαέ τε καὶ Ξάνθιππε. Οὐ Ρώμη, οὐ Φίλιππος ἔφη, ἀλλ' ὁ χρόνος καὶ τῶν ἡμετέρων γενεῶν ἡ ἀναναδρία καὶ ῥαθυμία μεταβληθῆναι παρασκεύασεν εἰς Μυζηθρᾶν ὑπὸ Κωνσταντῖνον⁸⁷⁸. Σε ἄλλο κείμενο ο Αγκωνίτης ερμήνευσε τη σχέση της Σπάρτης με τον Μυστρά, παρουσιάζοντάς τον ως ακρόπολη της Σπάρτης⁸⁷⁹.*

Η αντίφαση ανάμεσα στην αρχαιότητα και το παρόν εκφράζεται με λόγιο λόγο και θρηνητική διάθεση για την απώλεια του παρελθόντος μεγαλείου. Ανάλογη αντίληψη εκφράστηκε από τον Μιχαήλ Χωνιάτη, τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη⁸⁸⁰ και τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο⁸⁸¹.

Μονεμβασία

Στα κρατικά έγγραφα που συντέθηκαν για την επίλυση διαφόρων ζητημάτων που αφορούσαν τη Μονεμβασία, η πόλη εγκωμιάστηκε για τη σπουδαιότητά της (*τὸ περιώνυμον ἄστν τῆς Μονεμβασίας*⁸⁸²). Στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ (1284) η πόλη εγκωμιάστηκε ως *λαμπρά* και έγινε σύντομη μνεία του πρόσφατου

⁸⁷⁷ Το ίδιο, σ. 38-39. Για την πολιτική συμπεριφορά των Πελοποννησίων, βλ. Κιουσοπούλου, «Αστοί».

⁸⁷⁸ *ΙΙΙ*, Δ΄, σ. 99-100.

⁸⁷⁹ *ΙΙΙ*, Δ΄, σ. 96-97.

⁸⁸⁰ Βλ. έ. α., σ. 74-82.

⁸⁸¹ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολές*, σ. 43-49.

⁸⁸² *ΜΜ*, τόμ. 5, σ. 156.

παρελθόντος, δηλαδή της φραγκικής κατάκτησης της από το 1252 έως το 1259⁸⁸³. Η πόλη έχασε την *ευδαιμονία* και την *περιφάνειά* της⁸⁸⁴. Με την ανάκτησή της από το Βυζάντιο απέκτησε και πάλι αυτές τις ιδιότητες που κατείχε από το παρελθόν. Στο χρυσόβουλλο του 1293 που εξέδωσε ο Ανδρόνικος Β΄ για τη μητροπολίτη της Μονεμβασίας, η πόλη εγκωμιάστηκε σύμφωνα με τα ρητορικά πρότυπα του *εγκωμίου της πόλης*. Η Μονεμβασία είχε πρωτεύουσα θέση ανάμεσα στις άλλες, παρότι ήταν νεοϊδρυόμενη πόλη κατείχε φήμη, ξεχώριζε για τη θέση, την ασφάλεια, το πλήθος των κατοίκων, την *πολιτεία* (τους κατοίκους της ανώτερης τάξης), τους τεχνίτες και την εμπορική της κίνηση⁸⁸⁵. Σε άλλο έγγραφο του Ανδρόνικου Β΄ (1317) προς τους κατοίκους της πόλης, η Μονεμβασία εγκωμιάστηκε για τη χριστιανική της ταυτότητα ως *θεόσωστος πόλη*⁸⁸⁶.

Η ρητορική παράδοση της αναφοράς σε μια πόλη με εγκωμιαστικούς χαρακτηρισμούς προσδιόρισε τον τρόπο του επαίνου της Μονεμβασίας. Στο χρυσόβουλλο αξιοποιήθηκε η μνεία στο παρελθόν με γενικό τρόπο μέσα από την προβολή της φήμης που απολαμβάνει η πόλη χάρη στο παρελθόν της. Στο χρυσόβουλλο προς τη μητροπολίτη Μονεμβασίας (1293), η πόλη επαινέθηκε με τη συγγραφή ενός εγκωμίου στο οποίο συμπυκνώθηκαν ρητορικοί *τόποι* (σύγκριση πόλεων, παρελθόν, οικιστές, πολίτευμα, επιτεύγματα των κατοίκων, σχέση με τη θάλασσα). Στο έγγραφο αυτό έγινε αναφορά στην ίδρυση της Μονεμβασίας, η οποία παρότι είχε ιδρυθεί πρόσφατα, απολάμβανε φήμη. Εδώ χρησιμοποιείται ο ρητορικός *τόπος* της δόξας που αποκτά μια πόλη κατά την ίδρυσή της, η οποία συνήθως συνδέεται με την αρχαία ιστορία της. Η Μονεμβασία ιδρύθηκε τον 6^ο αι. με την εγκατάσταση κατοίκων από τη Λακεδαίμονα (Σπάρτη)⁸⁸⁷. Όμως, παρότι δεν διέθετε αρχαίο παρελθόν, ήταν μια ένδοξη πόλη: *νέον μὲν ἐπεικῶς ὄνομα καὶ κλέος οὐ πόρρωθεν τῶν ὀπισθεν χρόνων ἦκον, μυρίας δὲ ὁμως καὶ παμμήκεις τὰς εὐφημίας καὶ πανταχοῦ πομπεῦον, ὡς εἶ τι καὶ ἄλλο τῶν ἐπιφανῶν καὶ περιδόξων ἀκούειν*⁸⁸⁸.

⁸⁸³ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, σ. 121-131.

⁸⁸⁴ *MM*, τόμ. 5, σ. 154: *λαμπρὰ γὰρ οὖσα τὸ πρὶν καὶ πολλοῖς εὐθηνουμένη τοῖς ἀγαθοῖς ὑπὸ τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα τῆς εὐδαιμονίας ἀπέλαυνεν, ἀλλ' ὁ χρόνος, ὥσπερ οὐκ ἐνεγκὼν τηρῆσαι τὴν περιφάνειαν.*

⁸⁸⁵ *MM*, τόμ. 5, σ. 156.

⁸⁸⁶ *MM*, τόμ. 5, σ. 165.

⁸⁸⁷ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, σ. 21-57.

⁸⁸⁸ *MM*, τόμ. 5, σ. 156.

Ιωάννινα

Το 1319 ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος παραχώρησε ένα χρυσόβουλλο στη μητρόπολη και τους κατοίκους των Ιωαννίνων, για να «υποδεχθεί» την επιστροφή της πόλης στη δικαιοδοσία του, καθώς η πόλη μετά το 1204 αποτέλεσε τμήμα της επικράτειας του κράτους της Ηπείρου. Στο κείμενο η πόλη εγκωμιάζεται σύμφωνα με τους *τόπους των εγκωμίων των πόλεων* (μέγεθος, κατάλληλη και ασφαλής τοποθεσία, πλήθος κατοίκων, επάρκεια αγαθών): *ἔστι δὲ τὸ περὶ τὴν Ἥπειρον ἄστυ, ὄνομά πως οὕτως Ἰωάννινα, μεγέθει μὲν ἔστι τῶν πολλῶν διαφέρον, θέσεως δὲ εὐκαιρία καὶ κράτει μάλιστα καὶ ἐρυμνότητι, πολλῶ δὲ πλείονων διαφέρον ἔτι· μεμέστωται δὲ οἰκητόρων, ἀκμάζει δὲ πλούτῳ καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἐναβρύνεται καὶ δόκιμος ἔστι, οἷσπερ ἄρα τῶν πόλεων εὐαρίθμητοι*⁸⁸⁹.

Το παρελθόν της πόλης μνημονεύεται σε δύο άξονες: πρώτον ο πολιούχος προβάλλεται ως ιδρυτής: *πολιστῆς γὰρ αὐτῶ καὶ πολιοῦχος καὶ πάντα καλῶς πράττειν προστάτης κράτιστος ὁ μέγας τῶν ἄνω τοῦ Θεοῦ ταγμάτων ἀγγελικῶν πρωτοστάτης Μιχαήλ, ἐν πᾶσι καιροῖς καὶ παντὶ πράγματι χορηγὸς καλῶν, ῥύστης ἀλεξίκακος, καλλύνων τε καὶ κρατύνων πάνυ τοι φιλοστόργως, ὡς εἶπεῖν, τὸ πόλισμα καὶ ἰδιοποιούμενος ἐκ μακρῶν τῶν χρόνων*⁸⁹⁰ και δεύτερον γίνεται μνεία των γεγονότων που αφορούν την υπαγωγή της πόλης στη δικαιοδοσία του Βυζαντίου. Βέβαια δεν καταγράφονται συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά παρουσιάζεται ένα γενικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η πόλη επέστρεψε στο Βυζάντιο και κυρίως στη χριστιανική Εκκλησία. Εδώ πιθανώς υπαινίσσεται η προσπάθεια του κόμη της Κεφαλονιάς Νικόλαου Ορσίνι να καταλάβει τα Ιωάννινα μετά το θάνατο του θείου του, Δεσπότη της Ηπείρου Θωμά, το 1318. Όμως οι κάτοικοι της πόλης αρνήθηκαν να δεχθούν τον Ορσίνι και στράφηκαν προς το Βυζάντιο.

Αξίζει ακόμα να σημειώσουμε ότι στο χρυσόβουλλο γίνεται διάκριση μεταξύ των *πολιτών* και των *εποίκων* της πόλης, δηλαδή μεταξύ των γηγενών και αυτών που ήταν ξένοι. Αρχικά στον πρόλογο του εγγράφου τονίστηκε η σημασία της φιλανθρωπίας απέναντι στον ξένο: *πρὸς πᾶσαν ὑποδοχὴν καὶ ξενίαν καὶ λιμένας ἀπάσης εὐποιίας ἠδίσθ' ὑπανοίγων*⁸⁹¹. Επιπλέον η αναφορά στον αρχάγγελο Μιχαήλ που παρουσιάστηκε ως ιδρυτής της πόλης αποσκοπεί στην ενότητα των δύο

⁸⁸⁹ Το ίδιο, σ. 78.

⁸⁹⁰ Το ίδιο, σ. 78.

⁸⁹¹ Το ίδιο, σ. 77.

διαφορετικών ομάδων των κατοίκων: *τοῖς ἐποίκοις καὶ πολίται αὐτοῦ, καὶ πᾶσιν αὐτόθεν ἐπικαλούμενος εἰς δόξαν καὶ κλέος οὐχ' ἤκιστα ἀπαράμμιλλον αὐτῶν τῶν πρώτως καὶ συνεχῶς ἀεὶ τῆς αὐτοῦ προστασίας καὶ σκέπης λαχόντων*⁸⁹². Οι ξένοι συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της πόλης με ιδεολογικό επιστέγασμα την επάνοδο της πόλης στο Βυζάντιο και την ευσέβειά τους.

Σε άλλο σημείο του χρυσοβούλλου, τα Ιωάννινα εγκωμιάστηκαν ως *θεόσωστος πόλη*, χαρακτηρισμός που αποδόθηκε και στη Μονεμβασία σε έγγραφο του Ανδρονίκου Β΄ δύο χρόνια νωρίτερα. Στα κρατικά έγγραφα ενσωματώθηκε ο ρητορικός λόγος για την πόλη, ως ένα είδος προοιμίου πριν την τοποθέτηση του ζητήματος του εγγράφου. Αναδεικνύεται η σημασία να αναγνωριστεί στην εκάστοτε πόλη και κατ' επέκταση στους κατοίκους της που θα λάμβαναν υπόψη τους το έγγραφο μια ιδιαίτερη αστική ταυτότητα, η οποία προσδιορίζεται από τυπικά μοτίβα, αλλά λαμβάνει υπόψη και τα ιστορικά δεδομένα. Τα έγγραφα για τη Μονεμβασία και τα Ιωάννινα συντάχθηκαν επί της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ και η ορολογία ως προς τον λόγο για την πόλη είναι κοινή. Αυτό έχει σημασία καθώς πίσω από τα έγγραφα είναι πιθανόν να βρίσκεται ο ίδιος ή οι ίδιοι συντάκτες, οι οποίοι θα γνώριζαν τα γεγονότα που ελάμβαναν χώρα στις πόλεις. Είδαμε στο χρυσόβουλλο για τα Ιωάννινα ότι η πόλη εγκωμιάστηκε για τον πολιούχο Μιχαήλ, ενώ αντίθετα για τη Μονεμβασία δεν αναδείχθηκε η σημασία του πολιούχου. Αυτό πιθανώς οφείλεται στις παλινωδίες που πέρασε η μητρόπολη της Μονεμβασίας έως την τελική της ανάδειξη. Η λατινική κατοχή της πόλης και η απουσία του θρησκευτικού της ηγέτη, ίσως δεν επέτρεψαν την καθιέρωση ενός αγίου ως πολιούχου και πιθανόν αυτό να το γνώριζαν οι συντάκτες των εγγράφων, οι οποίοι διαμόρφωναν αναλόγως την ταυτότητα της κάθε πόλης⁸⁹³.

Τραπεζούντα

Η Τραπεζούντα εγκωμιάστηκε με συντομία από τον Κριτόβουλο στην *Ιστορία*, όταν αφηγήθηκε τα γεγονότα της κατάκτησης της πόλης από τον Μωάμεθ Β΄. Το εγκώμιο αξίζει να παρατεθεί καθώς φαίνεται ότι έχει ως πρότυπο το εγκώμιο του Βησσαρίωνα:

⁸⁹² Το ίδιο, σ. 78.

⁸⁹³ Για την εκκλησιαστική ιστορία της Μονεμβασίας, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, σ. 276-286. Για τις τοπικές λατρείες στην Πελοπόννησο, βλ. Λαμπροπούλου, *Άγιοι*, σ. 265-293.

Ἡ γὰρ Τραπεζοῦς ἦν μὲν τὸ παλαιὸν πόλις μεγίστη τε καὶ καλλίστη, ἀλλὰ δὴ καὶ πρεσβυτάτη τῶν Ἑλληνίδων, Ἰώνων ἄποικος οὕσα καὶ Ἀθηναίων, κείμενη δ' ἐν καλῷ τῆς Ἀσίας ἐν τῷ πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα μυχῷ τοῦ Εὐξείνου Πόντου παράλιος νέμεται χώραν ἀρίστην τε καὶ πλείστην καὶ πάμπορον καὶ πολλῆς ἐπάρχει τῆς περιοικίδος· καταστᾶσα δέ γε τὸ ἐξ' ἀρχῆς κοινὸν ἐμπόριον τῆς ἄνω Ἀσίας, λέγω δὴ Ἀρμενίας τε καὶ Ἀσσυρίας καὶ τῆς ἄλλης πλησιοχώρου, ἤκαμσεν ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις καὶ πλοῦτον ἔσχε πολὺν καὶ δύναμιν πλείστην καὶ δόξαν περιεβέβλητο καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἦν οὐ τοῖς ἐγγυὲς μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς πόρρω⁸⁹⁴.

Το εγκώμιο του Κριτόβουλου παρότι είναι πολύ σύντομο περιλαμβάνει ρητορικούς τόπους τους οποίους ανέπτυξε ο Βησσαρίων. Κυρίως ο Κριτόβουλος περιέγραψε την πόλη ως Ελληνική και τόνισε τη σχέση της με τους Ἴωνες και τους Αθηναίους συνοψίζοντας σε μια πρόταση τη μακρά αφήγηση του αποικισμού της Τραπεζούντας από τους Αθηναίους, όπως την ανέπτυξε ο Βησσαρίων.

Ἡ Τραπεζούντα εγκωμιάστηκε για την αρχαιότητα, την ελληνική ταυτότητα και τα πνευματικά επιτεύγματά της από τον Μιχαήλ Αποστόλη (15^{ος} αι.) στον *Επιτάφιο* που συνέθεσε για τον προστάτη του κατά την παραμονή του στη Ρώμη, τον Βησσαρίωνα (1400-1472). Ο Αποστόλης μάλιστα ανήγαγε την Τραπεζούντα σε σύμβολο για τις άλλες πόλεις (ίσως αναφέρεται στις ιταλικές πόλεις):

Τούτῳ μὲν δὴ πατρίς ἐτύγχανεν οὕσα ἢ μετὰ τὴν βασιλίδα βασιλῆς τῶν πόλεων Τραπεζοῦς, πόλις ἀρχαιοτάτη καὶ Ἑλληνῆς, καὶ μυριαχῆ τῶν λόγων ἀδομένη τῶν φιλοσόφων καὶ ὅσοις δὲ ἐμέλησε τούτων καλῶς κοσμηῆσαι πράττουσαν πόλιν, εὖ τε ἔχουσαν νόμων, εὖ τε τοῖς πᾶσι διακειμένην Τραπεζοῦντα τύπον προὔτεθείκεσαν καὶ παράδειγμα⁸⁹⁵.

⁸⁹⁴ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, σ. 152, στ. 6-15.

⁸⁹⁵ Μιχαήλ Αποστόλης, *Επιτάφιος Βησσαρίωνα*, 132.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Η αρχαιότητα αξιοποιήθηκε στα *εγκώμια των πόλεων* σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες του Μενάνδρου καθώς είχε καθιερωθεί ότι προσέδιδε δόξα στην εγκωμιαζόμενη πόλη: *ἐὰν μὲν τοίνυν ἀρχαιοτάτη ἢ πόλις ᾗ, φήσεις τὸ πρεσβύτατον τιμιώτατον εἶναι*⁸⁹⁶. Είδαμε στις προηγούμενες ενότητες ότι ορισμένοι συγγραφείς ακολούθησαν αυτόν τον κανόνα χαρακτηρίζοντας τις πόλεις αρχαίες, χωρίς όμως να αναπτύξουν το θέμα. Όμως σε άλλες περιπτώσεις η αναφορά στην αρχαιότητα απέκτησε ιστορικό περιεχόμενο, με την ανασύνθεση της αρχαίας ιστορίας των πόλεων που αποσκοπούσε στην ανάδειξη του *ελληνικού γένους* και των *ελληνικών αρετών*· στοιχεία που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση ιδεολογιών με ιδιαίτερη χρησιμότητα κάθε φορά. Γι' αυτό το λόγο θα αναφερθούμε στο *ελληνικό γένος* και τις *ελληνικές αρετές* εστιάζοντας στους παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανάδειξη τους και στο τελευταίο μέρος θα δώσουμε έμφαση στις αφηγήσεις της αρχαίας ιστορίας των πόλεων ώστε να προσδιορίσουμε τα κύρια ιδεολογικά ρεύματα που διαμορφώθηκαν από τον 13^ο έως και τον 15^ο αιώνα.

1. Το ελληνικό γένος

Ο Μένανδρος υποστήριξε ότι το *γένος* των κατοίκων της πόλης καθοριζόταν από τον *ιδρυτή* ή/και τους *οικιστές*, το οποίο με βάση τη διάκριση του κόσμου σε ελληνικό και βαρβαρικό, νοούνταν μόνον ως ελληνικό και βαρβαρικό γένος⁸⁹⁷. Το *ελληνικό γένος* χαρακτήριζε την ταυτότητα των κατοίκων της κάθε πόλης απέναντι στους βαρβάρους, δηλαδή απέναντι σε μια εξωτερική και εχθρική δύναμη που συνήθως στην αρχαιότητα εκπροσωπούσαν οι Πέρσες. Επιπλέον, όπως αναφέραμε στην πρώτη ενότητα, σύμφωνα με τη σκέψη του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*, το *ελληνικό γένος* ήταν χρήσιμο για να προσδιοριστούν οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις που υφίσταντο μεταξύ των κατοίκων της κάθε πόλης και κατ' επέκταση να διακριθούν οι *πολίτες* από τους *εποίκους*, τους *ξένους* και τους *δούλους*.

Καίτοι εδώ εξετάζουμε χωριστά το *ελληνικό γένος* από τις *ελληνικές αρετές* θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά τα δύο στοιχεία έχουν την ίδια βαρύτητα για να προσδιοριστεί η ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών. Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης στον *Εἰς Νίκαιαν* δεν αναφέρθηκε, όπως σε άλλα κείμενά του, στους Βυζαντινούς ως Έλληνες, αλλά υποστήριξε ότι η πόλη διέσωσε το *οἰκείο γένος*, την *ἀρχὴν τῶν*

⁸⁹⁶ Μένανδρος, *Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν*, σ. 50.

⁸⁹⁷ Βλ. έ. α., σ. 53.

Ρωμαίων και την *βασιλικήν ἀρχήν* μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204⁸⁹⁸. Έτσι στον *Εἰς Νίκαιαν* η ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών προβάλλει μέσα από την *ελληνική αρετή* της παιδείας την οποία κατείχαν οι Νικαεῖς. Ενώ για παράδειγμα στην *Επιστολή* στον Γεώργιο Ακροπολίτη, η σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες παρουσιάζεται σχεδόν προγονική, εδώ αναδεικνύεται μέσα από την *ελληνική αρετή* της παιδείας την οποία κατείχαν οι Νικαεῖς.

Όμως στις αρχές του 14^{ου} αι. εμφανίζεται η τάση του προσδιορισμού της βυζαντινής συλλογικής ταυτότητας ως ελληνικής με αναφορά στο *ελληνικό γένος*, όπως αυτή καθορίστηκε από τη ρητορική της αρχαιότητας, δηλαδή τη μνεία στον *ιδρυτή* ή/και τους *οικιστές* της πόλης σε συνδυασμό με την αφήγηση της αρχαίας ιστορίας της. Αυτή η αντίληψη είναι διαφορετική από αυτήν που είχε καθιερωθεί ήδη τον 12^ο αι. για την πάλη των Βυζαντινών με τους Δυτικούς ως πάλη των Ελλήνων με τους βαρβάρους, γιατί στηρίχθηκε στην πολιτισμική ανωτερότητα που αισθάνονταν οι Βυζαντινοί χάρη στην ελληνική γλώσσα και την παιδεία τους, που τους διέκρινε από τους Λατίνους. Η ιδέα της πάλης των Βυζαντινών ως Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων διατηρήθηκε καθ' όλη την παλαιολόγια περίοδο, όμως από τις αρχές του 14^{ου} αι. και εξής οι Βυζαντινοί θεωρούσαν εαυτούς Έλληνες λόγω και της αρχαίας καταγωγής τους, όπως αποδεικνύει το *ελληνικό γένος* τους.

Η αντίληψη αυτή καταγράφηκε πρώτη φορά στον *Βυζάντιο*. Ο κάτοικος της Κωνσταντινούπολης ήταν Ρωμαίος και Έλληνας, και χριστιανός ορθόδοξος. Όμως ο Μετοχίτης δεν αναφέρθηκε απλώς στη συνίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες, ιδέα την οποία είχε εκφράσει παλαιότερα και ο Γρηγόριος Κύπριος στο *Εγκώμιο του Ανδρονίκου Β*⁸⁹⁹, αλλά έδειξε τη σχέση των σύγχρονων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης με τους αρχαίους κατοίκους, τους *Βυζάντιους*, αφηγούμενος την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης και την καταγωγή των *οικιστών* της από τους Έλληνες-Δωριείς της Πελοποννήσου⁹⁰⁰.

Η αντίληψη για την ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών η οποία προσδιορίζεται από την αρχαία ελληνική καταγωγή (*ελληνικό γένος*) και αποδεικνύεται με την εξιστόρηση του αρχαίου παρελθόντος της κάθε πόλης αναδεικνύεται στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης εκ νέου τον 15^ο αι. από τον

⁸⁹⁸ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Εἰς τὴν Νίκαιαν*, σ. 78-81, κεφ. 7, στ. 248-307.

⁸⁹⁹ Βλ. έ. α., σ. 143.

⁹⁰⁰ Βλ. έ. α., σ. 116-117, 138-142.

Πλήθωνα, τον Ιωάννη Χορτασμένο και τον Ισίδωρο Κιέβου⁹⁰¹. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και ο Βησσαρίων, αν και έγραψε για την Τραπεζούντα⁹⁰². Οι προαναφερθέντες συγγραφείς πρόβαλλαν την ελληνική ταυτότητά τους αναδεικνύοντας το *ελληνικό γένος* των αρχαίων κατοίκων (*οικιστών*) των πόλεων. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Φιλόθεος Κόκκινος και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος που συνέθεσαν εγκώμια για τη Θεσσαλονίκη προσδιόρισαν την ελληνική ταυτότητα των κατοίκων της αναφερόμενοι στον *ιδρυτή* της, τον Μέγα Αλέξανδρο⁹⁰³. Η αναφορά στον Μέγα Αλέξανδρο ήταν χρήσιμη γιατί αποδείκνυε την αρχαία ελληνική καταγωγή των Θεσσαλονικέων και παράλληλα, όπως φαίνεται από το χαρακτηριστικό χωρίο του Δημητρίου Κυδώνη, είχε καθιερωθεί ήδη στο πρώτο μισό του 14^{ου} αι. ως το κορυφαίο σύμβολο ηρωισμού για τον νικηφόρο πόλεμο των Ελλήνων έναντι των βαρβάρων. Το 1345 ο Κυδώνης καλούσε τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό να πολεμήσει ως άλλος Μέγας Αλέξανδρος για να απελευθερώσει την Μακεδονία: *ἀλλὰ γὰρ Μακεδονίας καὶ τοῦνομα μόνον φρίκην ἔμποιεῖ τοῖς βαρβάροις Ἀλέξανδρον ἐνθυμούμενοις καὶ Μακεδόνων τοὺς ὀλίγους τοὺς σὺν ἐκείνῳ στέζαντες τὴν Ἀσίαν. Δεῖξον τοίνυν ἐκείνοις, ᾧ βασιλεῦ, ὡς εἰσὶ καὶ Μακεδόνες, καὶ βασιλεὺς Ἀλεξάνδρου μόνῳ διαφέρων τῷ χρόνῳ*⁹⁰⁴.

Παρότι η μνεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο πλαίσιο του εγκωμιαστικού λόγου για τη Θεσσαλονίκη διαμορφώνει μια τοπική συλλογική ταυτότητα, αφορά και τη συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών εν γένει, γιατί αφενός οι προαναφερθέντες συγγραφείς δρούσαν μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης και αφετέρου στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης έγραφαν με τους περιορισμούς που έθετε η αυτοκρατορική ιδεολογία. Έτσι κατανοούμε γιατί ο Μανουήλ Χρυσολωράς το 1414 στον *Λόγο στον Μανουήλ Β΄*, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα από τον Νικηφόρο Γρηγορά, υποστήριξε ότι οι Βυζαντινοί ήταν οι *διάδοχοι* του Μεγάλου Αλεξάνδρου: *ἡμεῖς ἐσμὲν ἐκεῖνοι καὶ τὴν Ἀλεξάνδρου δὲ καὶ τῶν μετ' ἐκεῖνον ἡμεῖς σώζομεν διαδοχὴν*⁹⁰⁵.

⁹⁰¹ Βλ. έ. α., σ. 246-254.

⁹⁰² Βλ. έ. α., σ. 204-205.

⁹⁰³ Βλ. έ. α., σ. 261-271.

⁹⁰⁴ Παρατίθεται από: Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 194.

⁹⁰⁵ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος στον Μανουήλ Β΄*, σ. 117, στ. 4-13.

Όμως στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης δεν τέθηκε θέμα *ιδρυτή* για τον προσδιορισμό του *ελληνικού γένους* των κατοίκων της, γιατί την ίδρυσε ο Μέγας Κωνσταντίνος. Ο ιστορικός ρόλος του δεν παρακάμφθηκε γιατί δήλωνε αφενός τη χριστιανική ταυτότητα και αφετέρου την πολιτική συνέχεια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, στοιχεία που προβλήθηκαν με διαφορετική έμφαση ανάλογα με το κάθε ιστορικό πλαίσιο. Ακόμα και ο Ισίδωρος Κιέβου, που είναι ο μόνος που παρουσίασε τον Βύζαντα ως γενάρχη των αρχαίων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης που είλκυε το γένος του από τον Ηρακλή, δεν παρέκαμψε τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Αυτό συνέβη από τον Βησσαρίωνα στον *Εἰς Τραπεζοῦντα*, γιατί όμως εγκωμίασε την πρωτεύουσα μιας άλλης αυτοκρατορίας. Όπως αναφέραμε μόνον ο Μανουήλ Χρυσολωράς υποστήριξε την καταγωγή των Βυζαντινών εν γένει από τον Μεγάλο Αλέξανδρο. Επιπλέον στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* δεν αναφέρθηκε στον Μέγα Κωνσταντίνο γιατί πρόβαλε ότι οι αυτοκρατορίες που συμβόλιζαν οι δύο πόλεις ήταν παρελθόν και θεωρούσε ότι οι Έλληνες (Βυζαντινοί) έπρεπε να ενωθούν με τους Ρωμαίους (Δυτικούς) κάτω από μια οικουμενική θρησκευτική εξουσία.

Ο Μέγας Αλέξανδρος και ο Μέγας Κωνσταντίνος έγιναν σύμβολα για να προσδιοριστεί η ιστορική καταγωγή των Βυζαντινών είτε στο αρχαίο ελληνικό είτε στο ρωμαϊκό/βυζαντινό παρελθόν. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* τοποθέτησε τα δύο ιστορικά πρόσωπα το ένα δίπλα στο άλλο. Ο Μέγας Κωνσταντίνος παρότι εγκωμιάστηκε εκτενώς και σε θριαμβικό τόνο τοποθετήθηκε δίπλα στον Μέγα Αλέξανδρο, χωρίς όμως να τίθεται θέμα σύγκρισης για την ανωτερότητα του ενός έναντι του άλλου. Θεωρήθηκε μόνον ότι ήταν δίκαιο να θαυμάζονται και οι δύο: *αὐτὸς Ἀλέξανδρος τῶν αὐτῶν διὰ τὴν πόλιν τυγχάνει καὶ δικαίως κἀνταύθα φῆμ' ἔγωγε*⁹⁰⁶. Αντίθετα στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης το θέμα του *ιδρυτή* ή του γενάρχη των κατοίκων της πόλης εντάχθηκε στο πλαίσιο της σύγκρισης του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Αγίου Δημητρίου. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Φιλόθεος Κόκκινος συνέκριναν τα δύο ιστορικά πρόσωπα και όπως ήταν φυσικό ο Άγιος Δημήτριος υπερτερούσε, παρότι οι δύο προαναφερθέντες συγγραφείς υποδήλωσαν την αρχαία ελληνική καταγωγή των Θεσσαλονικέων.

Συνεπώς από τις αρχές του 14^{ου} αι. από μια ομάδα λογίων διαμορφώνεται η αντίληψη ότι η ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών δεν ήταν μόνον πολιτισμική

⁹⁰⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, σ. 200, κεφ. 10, στ. 18-19.

αλλά στηριζόταν και στην αρχαία ελληνική καταγωγή τους, στο *ελληνικό γένος*, το οποίο διέθεταν είτε χάρη στους *οικιστές* είτε χάρη στον *ιδρυτή* των πόλεων τους. Αυτή η ελληνική ταυτότητα ήταν χρήσιμη για να αντισταθούν αρχικά στους Δυτικούς-βάρβαρους και έπειτα στους Τούρκους-βάρβαρους. Όμως τον 15^ο αι. ήταν χρήσιμη και για να προσεγγίσει το Βυζάντιο τη Δύση, όπως φαίνεται από την ιδεολογία που εξέφρασαν ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο Πλήθωνας, ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Βησσαρίων, την οποία θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Οι Βυζαντινοί ανέδειξαν την αρχαία ελληνική καταγωγή τους όχι μόνον γιατί εξυπηρετούσε τη σχέση τους με εξωτερικές εχθρικές ή μη δυνάμεις αλλά και γιατί η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και της παιδείας που είχε αναβιώσει από τον 11^ο αι. είχε φθάσει στο επίπεδο σχεδόν να πιστοποιεί την αρχαία καταγωγή τους. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης όταν θαύμασε τα μνημεία της Περγάμου υποστήριξε ότι οι Έλληνες δια μέσου του πολιτισμού τους ήταν πρόγονοι των Βυζαντινών. Επίσης ο Θεόδωρος Μετοχίτης σε μια πραγματεία του με θέμα τους αρχαίους Έλληνες και όσα θα έπρεπε κανείς να συγκρατήσει στη μνήμη του από αυτούς, θεωρούσε ότι το γένος και η γλώσσα αποδείκνυαν ότι οι Έλληνες ήταν πρόγονοι των Βυζαντινών⁹⁰⁷. Η ιδέα αυτή παρέμεινε ζωντανή στον 15^ο αι, όπως φανερώνει το περίφημο χωρίο του Πλήθωνα⁹⁰⁸ και ο έπαινος της *ελληνικής φωνής* από τον Βησσαρίωνα στον *Εἰς Τραπεζοῦντα*⁹⁰⁹.

Αναφέραμε παραπάνω ότι σύμφωνα με την αρχαία ρητορική το *ελληνικό γένος* ήταν χρήσιμο πρώτον για να προσδιοριστεί η ταυτότητα των κατοίκων της πόλης απέναντι σε μια εξωτερική και εχθρική δύναμη και δεύτερον ήταν χρήσιμο για να προσδιοριστούν οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις που υφίσταντο μεταξύ των κατοίκων της κάθε πόλης και κατ' επέκταση να διακριθούν οι *πολίτες* από τους *εποίκους*, τους *ξένους* και τους *δούλους*. Σχετικά με τη δεύτερη χρήση του *ελληνικού γένους* είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι και αυτή συνέβαλε σε ένα βαθμό στην ανάδειξη του από τους Βυζαντινούς, όπως φαίνεται κυρίως στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* υποστήριξε ότι οι Θεσσαλονικείς διακρίνονταν για την αρχαία καταγωγή τους και ήταν απόγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μάλιστα

⁹⁰⁷ Βλ. έ. α., υποσημ. 2.

⁹⁰⁸ Βλ. έ. α., σ. 38.

⁹⁰⁹ Βλ. έ. α., σ. 204-205.

συνέθεσε το *Εγκώμιο* ως απάντηση σε ορισμένους Θεσσαλονικείς που του ζήτησαν να μάθουν για την αρχαία ιστορία της πόλης τους, θέμα το οποίο παρέμενε ανοιχτό μερικές δεκαετίες αργότερα, όπως είδαμε στο κείμενο του Φιλόθεου Κόκκινου. Για ποιον λόγο ορισμένοι Θεσσαλονικείς θεωρούσαν χρήσιμο να μάθουν για τη σχέση τους με τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο δεν είναι σαφές. Όμως και οι δύο προαναφερθέντες συγγραφείς έθεσαν στα κείμενά τους και το θέμα του αυτόχθονου των κατοίκων που πρωτίστως αποδεικνυόταν από την πίστη στον Άγιο Δημήτριο και έπειτα από τη σχέση τους με το αρχαίο παρελθόν.

Ως εκ τούτου είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι το *ελληνικό γένος* των κατοίκων της Θεσσαλονίκης το οποίο οφειλόταν στον *ιδρυτή* της πόλης, επέτρεπε να διαχωριστούν οι *πολίτες* της από τους *ξένους*. Η φιλόξενη στάση των Θεσσαλονικέων απέναντι στους *ξένους* είχε γίνει ρητορικός *τόπος* στα κείμενα που συντέθηκαν για την πόλη, όμως η ταυτότητά τους παραμένει ανοιχτό θέμα, καθώς δεν είναι σαφές αν για παράδειγμα ήταν οι Ιταλοί έμποροι που ζούσαν στην πόλη ή κάτοικοι άλλων βυζαντινών πόλεων. Όμως, όπως παρατηρήσαμε σε προηγούμενη ενότητα, στις αρχές του 14^{ου} αι. υπάρχουν μαρτυρίες που φανερώνουν την εισδοχή νέων πληθυσμιακών ομάδων στις πόλεις, που καταγράφονται με τους όρους *ξένοι* ή *έποικοι*, οι οποίοι έπρεπε να ενταχθούν στις πόλεις με προσδιορισμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα. Ως εκ τούτου δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η υπόθεση ότι οι κάτοικοι των πόλεων ενώπιον των νέων πληθυσμιακών ομάδων προέταξαν το αυτόχθονό τους, το οποίο πιστοποιούνταν από την αρχαία καταγωγή τους.

2. Οι ελληνικές αρετές

Οι Βυζαντινοί λόγω του *ελληνικού γένους* τους θεωρούσαν ότι είχαν κληρονομήσει από τους αρχαίους Έλληνες τις *ελληνικές αρετές* που τους επέτρεπαν να είναι φορείς του ελληνικού πολιτισμού ή όπως ανέφερε ο Γρηγοράς στο *Εγκώμιο της Ηράκλειας* να ξεχωρίζουν ως άνθρωποι απέναντι στα θηρία (*Θαλῆν τὸν Μιλήσιον ἔγωγε πάλαι ἀκούων ἑαυτὸν μακαρίζοντα καὶ χάριτας ὅλας ἀποδιδόντα τῇ τύχῃ ὅτι μηδὲν τῶν θηρίων ἄλλ' ἄνθρωπος ἐγεγόνει*⁹¹⁰), δηλαδή ως Έλληνες απέναντι στους βαρβάρους.

Το ιδεολογικό αυτό πλαίσιο διαμορφώνεται από τη ρητορική της ύστερης αρχαιότητας, συγκεκριμένα από τον εγκωμιασμό της πόλης *ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων* και

⁹¹⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Επιστολές*, σ. 157, στ. 1-3.

από τη χρήση των πολιτικών έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη που αποτελούσαν μέρος της παιδείας και της πολιτικής ιδεολογίας των Βυζαντινών⁹¹¹. Για παράδειγμα βλέπουμε ότι σε ορισμένα κείμενα καταγράφεται η ανάγκη των ανθρώπων που δρουν σε σχέση με την πόλη να επιτυγχάνουν την *αρετή*. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* υποστήριξε ότι τα ανθρώπινα έργα θα έπρεπε να διακρίνονται για την αρετή τους⁹¹². Επίσης ο Ιωάννης Ευγενικός στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* παρουσίασε την πόλη ως απείκασμα της αρετής που λειτουργούσε με παραδειγματικό τρόπο για τους Τραπεζούντιους⁹¹³.

Παρότι η αναφορά στις *ελληνικές αρετές* μοιάζει με επανάληψη ρητορικών *τόπων* και ικανοποίηση της ανάγκης για κλασικίζων ύφος του γραπτού λόγου, αυτές απέκτησαν ιστορικό περιεχόμενο καθώς επέτρεψαν να διαμορφωθούν πολιτικές συμπεριφορές που αφορούσαν ποικίλα ζητήματα. Οι βυζαντινοί λόγιοι αξιοποίησαν από τη ρητορική παράδοση τις *ελληνικές αρετές* της παιδείας, της ευσέβειας, της φιλανθρωπίας-φιλοξενίας και της ανδρείας-ελευθερίας.

Η αρετή της παιδείας, όπως αναδεικνύεται στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη αξιοποιήθηκε για να περιγραφεί η σχέση των κατοίκων της πόλης με τον αυτοκράτορα. Η *Νίκαια* ήταν το ύψιστο πνευματικό κέντρο της εποχής λόγω της παιδείας των Νικαέων, η οποία συνέβαλλε στη διαμόρφωση της σχέσης των κατοίκων με τον αυτοκράτορα: *ὡς ἔφημεν, βαδιούμεθα·ἀλλὰ φιλοσοφία κοσμούμενοι καὶ τῇ ταύτης ἐλευθεριότητι εὐπρεπῶς σεμννομένοι*⁹¹⁴.

Η σκέψη του Λάσκαρη αξίζει να αναπτυχθεί περισσότερο καθώς προσδιορίζει ένα ιδεολογικό πλαίσιο για τη σημασία της παιδείας και της πολιτικής λειτουργίας της πόλης, το οποίο απαντά και σε άλλα κείμενα, και προβάλλει την αντίληψη ότι ο συνδυασμός της παιδείας και της ευσέβειας αποτελεί τον δίαυλο για την επικοινωνία του επίγειου με τον επουράνιο κόσμο. Αυτή η αντίληψη σε σχέση με το θέμα του αρχαίου παρελθόντος των πόλεων που μας απασχολεί έχει ενδιαφέρον καθώς φαίνεται ότι από τα μέσα περίπου του 14^{ου} αι. και εξής παύει να είναι η κυρίαρχη. Ως εκ τούτου ο επίγειος κόσμος δεν παρουσιάζεται πλέον ως αντανάκλαση του ουράνιου

⁹¹¹ Hunger, *Λογοτεχνία*, σ. 50-91.

⁹¹² Βλ. έ. α., σ. 168.

⁹¹³ Βλ. έ. α. σ. 225.

⁹¹⁴ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Εἰς Νίκαιαν*, σ. 83, κεφ. 9, στ. 364-365.

που διαμορφώνεται από τη Θεία πρόνοια αλλά αυτός μεταβάλλεται από τα έργα των ανθρώπων.

Ο Λάσκαρης υποστήριξε ότι η υπόσταση της Νικαίας ως πόλης οφειλόταν στο γεγονός ότι οι κάτοικοί της κατείχαν την παιδεία: *κατ' ἦθος λογικὴν παιδείαν ἀσύγκριτον. τότε καὶ γὰρ ἐστὶ πόλις πόλεων καὶ βασιλὶς βασιλίδων*⁹¹⁵, *πόλις ὑπάρχει πόλεων ὡς ἔχουσα τοὺς ἔνδοθεν διατριβόντας περιφανεῖς ἐκ λόγου*⁹¹⁶. Οι αγαθοί πολιστές της Νικαίας πέτυχαν τον αγαθό σκοπό, δηλαδή συνδύαζαν την αρχαία ελληνική παιδεία με τη θεογνωσία και έτσι κατείχαν τον λόγο. Ο πραγματικός πολίτης της Νικαίας ξεχώριζε από τον απλό κάτοικο που μιλούσε με *αγροικὴ φωνή*, χωρίς να ενδιαφέρεται για τον λόγο. Η Νίκαια ως ύψιστο πνευματικό κέντρο είχε τη δύναμη να μορφώνει ακόμα και τον αγρότη: *ἡ ἐξ' αὐτῆς παιδεία βλυστάνουσα καὶ παιδαγωγεῖ καὶ τὰ πόρρωθεν. τούτῳ δὴ τῷ τρόπῳ καὶ οἱ ἀγρόται ταύτης σοφίζονται*⁹¹⁷. Ο λόγος αναδεικνύεται και στα εγκώμια του Μετοχίτη για τη Νίκαια και την Κωνσταντινούπολη. Στον *Νικαέα* η ευσέβεια των Νικαέων ήταν αδιαμφισβήτητη γιατί στα μοναστήρια της πόλης καλλιεργείτο η *καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία*⁹¹⁸. Στον *Βυζάντιο* η Κωνσταντινούπολη παρουσιάστηκε ως το ύψιστο πνευματικό κέντρο της εποχής: *παιδείας ἐστία καὶ ταμεῖον σοφίας ἀπάσης*⁹¹⁹. Η πόλη ήταν πηγή παιδείας και είχε ξεπεράσει τα πνευματικά κέντρα της αρχαιότητας (Αθήνα, Παλαιστίνη, Αλεξάνδρεια) που είχαν σιωπήσει, όμως η παιδεία καλλιεργείτο στα μοναστήρια και έτσι εξασφαλιζόταν η ορθότητα της χριστιανικής πίστεως⁹²⁰. Ο Δημήτριος Κυδώνης στη *Μονωδία στους Θεσσαλονικεῖς* αναφέρθηκε στην ευσέβεια και την παιδεία των κατοίκων. Στη θρησκευτική ζωή της πόλης κυριαρχούσε η παρουσία του Αγίου Δημητρίου καθώς η εκκλησία του βρισκόταν στο κέντρο της πόλης. Ο Άγιος επανειλημμένως προστάτευσε τη Θεσσαλονίκη από εχθρούς και ήταν ο διαμεσολαβητής του επίγειου κόσμου με τον ουράνιο: *ἦ τὲ πόλει σωτὴρ διαλλακτῆς τε τοῖς πολίταις καὶ πρεσβευτῆς τὰ πρὸς Θεὸν*⁹²¹. Η Θεσσαλονίκη ήταν η πόλη των

⁹¹⁵ Το ίδιο, σ. 68, κεφ. 1, στ. 16-17.

⁹¹⁶ Το ίδιο, σ. 70, κεφ. 2, στ. 65-67.

⁹¹⁷ Το ίδιο, σ. 78, κεφ. 6, στ. 245-247.

⁹¹⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 319, κεφ. VII.

⁹¹⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[III]*, σ. 360, κεφ. 33, στ. 50-51.

⁹²⁰ Βλ. έ. α., σ. 126-127.

⁹²¹ Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία στους Θεσσαλονικεῖς*, 644Α.

ρητόρων και των φιλοσόφων, και η παραμονή εκεί θα μπορούσε να μοιάζει με τη ζωή στην Αθήνα, δίπλα στον Δημοσθένη και τον Πλάτωνα. Όμως η Θεσσαλονίκη βεβηλώθηκε από μια ομάδα ανθρώπων η οποία αντιδιαστέλλεται ως προς τους πολίτες και περιγράφεται με διάφορες λέξεις: *κατοικοῦντες, ἐχθροὶ, δοῦλοι*. Ο Κυδώνης υποστήριξε ότι ανήκε στους *πολίτες*, γιατί διέθετε την ευσέβεια και την παιδεία. Ο *πολίτης* ξεχώριζε από τον *βάρβαρο* και ο *λόγος* από την *ἀλογία*: *ὄ πάντα ἀλογίας ἀγούσης*⁹²².

Ο *λόγος* που προσδιορίζεται από την κατοχή της κλασικής παιδείας και την έκφραση της χριστιανικής ευσέβειας προβάλλεται ως παράγοντας για τον διαχωρισμό των *πολιτών* από τους άλλους κατοίκους των πόλεων, που μπορεί να χαρακτηρίζονται *ἀγροῖκοι* ή *κατοικοῦντες*. Οι *πολίτες* διέθεταν τον *λόγο*, ο οποίος καθόριζε την ένταξη τους στην πολιτική ζωή της πόλης με αναφορές στο θείο και την κεντρική εξουσία. Αναφορικά με το αρχαίο παρελθόν των πόλεων, είδαμε ότι στον 14^ο αι. οι λόγιοι που το παρουσίασαν στα κείμενά τους το υπέταξαν στην ανωτερότητα του χριστιανικού λόγου και δήλωσαν τη χριστιανική ευσέβειά τους.

Η αρετή της φιλάνθρωπίας καταγράφεται σταθερά στα κείμενα από τον 12^ο έως και τον 15^ο αι. και συνδέεται με την επιζητούμενη ανάγκη της φιλοξενίας που όφειλαν να δείξουν οι κάτοικοι της κάθε πόλης απέναντι στον *ξένο*, το περιεχόμενο του οποίου σε κάθε κείμενο είναι διαφορετικό. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης με τον *Εισβατήριο* προσδιόρισε τη σχέση του ως νέου φορέα της εκκλησιαστικής εξουσίας της πόλης με τους Αθηναίους. Η αρμονία αυτής της σχέσης εξασφαλιζόταν από την ευσέβεια και τη φιλάνθρωπία, τις αρετές που είχαν κληρονομήσει οι Αθηναίοι του 12^{ου} αι. από τους αρχαίους προγόνους τους⁹²³. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Εγκώμιο της Ηράκλειας*, εξύμνησε τη σημασία της παιδείας που έλαβε στην πατρίδα του. Στην αφήγηση του αρχαίου παρελθόντος της Ηράκλειας κυριάρχησε ο αγώνας της ενάντια στους Πέρσες ή αλλιώς ο αγώνας της φιλάνθρωπίας ενάντια στη βαρβαρική

⁹²² Το ίδιο, 645D.

⁹²³ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εισβατήριος*, σ. 100, στ. 13-23. *Οἶδα γὰρ πάλαι μαθῶν ἐκ βιβλίων εἰκονιζόντων ἀκριβῶς ἀνδρῶν ἤθη, τοὺς ἀρχηγέτας τοῦ γένους ὑμῶν φιλάνθρωποτάτους ἀπάντων Ἑλλήνων καὶ φιλοτίμους, ἐπεικεῖς αἱ δεξιὸς τὰ περὶ τοὺς ξένους ἀπ' ἐναντίας Λάκωσι καὶ Λυκούργῳ, ξηνηλασίαν νομοθετήσαντι... Ἡρακλεῖδαι μαρτυροῦσι τῷ λόγῳ, φυγάδες τῇ πόλει ταύτῃ προσπεφευγότες καὶ σεσωμένοι, καὶ πόλεις αἱ μὲν, ἐπειδὴν κακῶς πάσχοιεν, παρ' Ἀθηναίων προσβοηθούμεναι, αἱ δὲ δρῶσαι, κακῶς Ἀθηναίους, καὶ, ῥάδιον ὄν, οὐδ' ὅτιοῦν ἀντιπάσχουσαι.*

απονιά⁹²⁴. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* υποστήριξε ότι η Κωνσταντινούπολη προσέφερε σε όλους την ελευθερία και τη φιλανθρωπία. Η τελευταία πιθανόν ανταποκρινόταν στο ζήτημα της περίθαλψης των προσφύγων που έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 14^{ου} αι. από τη Μικρά Ασία⁹²⁵. Ο Νικηφόρος Χούμνος στον *Συμβουλευτικό στους Θεσσαλονικείς* απευθύνθηκε στους κατοίκους της πόλης, την *πολιτεία*, στην οποία ανήκαν οι ιερείς, οι μοναχοί και η *γερουσία*. Τα δύο αυτά σώματα ξεχώριζαν κυρίως για την ευσέβειά τους. Η *γερουσία* της πόλης εγκωμιάστηκε για τις αρετές της, τη φιλοξενία και τη φιλανθρωπία. Κάθε ξένος μπορούσε να ενταχθεί στην πόλη: *ὡς οὐδείς ἄπολις, μέχρις ἂν ἡ τῶν Θεσσαλονικέων ἦ πόλις*⁹²⁶. Δεν είναι σαφές ποιους θεωρούσε ξένους ο Χούμνος, όμως το πλαίσιο στο οποίο τοποθετεί το ζήτημα, προβάλλει την ανάγκη για την ένταξη τους στη πολιτική ζωή της πόλης. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στις αρετές όσων συμμετείχαν στην *πολιτεία* και στους νόμους που διέθετε η πόλη, όπως αποδεικνύεται από τον έπαινο της δικαιοσύνης που διακρίνει τους Θεσσαλονικείς⁹²⁷. Στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ για τα Ιωάννινα (1319) προβλήθηκε η αρετή της φιλοξενίας για την επιζητούμενη στάση των *πολιτῶν* των Ιωαννίνων απέναντι στους *εποίκους*⁹²⁸. Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* αναφέρθηκε επανειλημμένως στη φιλανθρωπία παρουσιάζοντάς την ως μια από τις αρετές που κληρονόμησαν οι Τραπεζούντιοι από τους προγόνους τους, τους αρχαίους Αθηναίους⁹²⁹. Η φιλανθρωπία εξήρε την

⁹²⁴ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Επιστολές*, σ. 159, στ. 8-24: *ἀλλ' οἱ Ἕλληνες πολλῆ μεταξὺ συντετυχηκότες ἀπονοία βαρβαρικῆ ...τῆς ἡμετέρας ἄψασθαι αὐτοῦ γὰρ ὑποπεπτωκῶτι χρησάμενοι σχήματι, φιλαθρώπων ἀνθρώπων ἀπέλαυσαν χεῖρα.*

⁹²⁵ Βλ. έ. α., σ. 113, 153.

⁹²⁶ Νικηφόρος Χούμνος, *Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικείς*, σ. 148.

⁹²⁷ Σύμφωνα με τον Μένανδρο η αρετή της δικαιοσύνης περιλαμβάνει την ευσέβεια, την δικαιοπραγία και την οσιότητα. Η δικαιοπραγία καθόριζε τη στάση απέναντι στον ξένο και τον γηγενή: *ἡ δ' αὖ δικαιοπραγία διαιρεῖται εἰς τε τοὺς ἀφικνούμενους ξένους καὶ εἰς ἀλλήλους, μέρος δ' αὐτῆς καὶ τὸ τοῖς ἔθεσιν ἴσοις καὶ φιλανθρώποις καὶ τὸ νόμοις ἀκριβέσι καὶ δικαίοις χρῆσθαι*, βλ. Μένανδρος, *Πῶς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν*, σ.64-66.

⁹²⁸ Βλ. έ. α., σ. 290-291.

⁹²⁹ Βησσαρίων, *Εἰς Τραπεζοῦντα*, σ. 45-46, κεφ. 18, στ. 25-4. *Καίτοι, ἂν θαυμάζομεν Ἀθηναίους, Ἡρακλείδας οὐ μόνον ὑποδεξάμενους, Εὐρυσθέως ἐλάσαντος, ἀλλ' ἔς τε τὸ παρὸν μεταδόντας πολιτείας καὶ τῆς ἄλλης παραμυθίας καί, τοῦ καιροῦ παρασχόντος, εἰς τὴν γῆν τὴν πατρίαν καταγάγοντας καὶ τὴν ἐκ γένους καὶ πατρὸς αὐτοῖς προσήκουσαν ἀποδόντας*

ελληνική ταυτότητα των Τραπεζουντίων και συνέβαλλε στην ενθάρρυνση τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν την τουρκική επέλαση και πιθανώς αφορούσε την παρουσία των Ιταλών εμπόρων στην Τραπεζούντα.

Η αρετή της ανδρείας και της ελευθερίας αναδεικνύεται κυρίως από τα μέσα του 14^{ου} αι. και εξής λόγω της επέκτασης των Τούρκων και καταγράφεται στο πλαίσιο της πάλης των Ελλήνων με τους βαρβάρους. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* αναφέρθηκε στους αρχαίους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, τους *Βυζάντιους*, που διέθεταν το *ελληνικό γένος* με καταγωγή από τους Δωριείς, το ανδρειότερο ελληνικό φύλο. Οι αρχαίοι Βυζάντιοι εγκωμιάστηκαν ως διαχρονικοί υπερασπιστές της ελευθερίας των Ελλήνων απέναντι σε κάθε λαό και στους Πέρσες. Όμως η αρετή της ελευθερίας στον *Βυζάντιο* είναι δυνατόν να έχει και θρησκευτικό περιεχόμενο στο πλαίσιο της ανθενωτικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β'⁹³⁰. Ο Φιλόθεος Σηλυβρίας στο *Εγκώμιο του Αγίου Αγαθόνικου* εγκωμίασε τους κατοίκους δίνοντας έμφαση στην τουρκική επέκταση και την κατάκτηση των βυζαντινών πόλεων, όπως της Νικομήδειας, γενέτειρας του Αγίου Αγαθόνικου⁹³¹. Ο πολιούχος λειτουργούσε ως πρότυπο για τους κατοίκους, χάρη στις αρετές του (φιλανθρωπία, φρόνηση, καρτερία, ανδρεία), τις οποίες όφειλε στην κλασική παιδεία του. Οι κάτοικοι της Σηλυβρίας έπρεπε να γνωρίζουν ότι η Αθήνα που υμνήθηκε για την *ευδαιμονία* της βασίστηκε στην ανδρεία και την αρετή των κατοίκων της⁹³², γι' αυτό με πρότυπο τον Άγιο Αγαθόνικο θα έπρεπε να είναι ανδρείοι και να υπερασπιστούν την ελευθερία τους απέναντι στους βαρβάρους. Ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος στον *Συμβουλευτικό στους Θεσσαλονικείς* υποστήριξε την υπεράσπιση της πόλης, συνδέοντας τους κατοίκους με τους ιδρυτές της πόλης τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο. Η σκέψη του Μανουήλ Β' στηρίχθηκε στην πάλη του ελληνικού με τον βαρβαρικό κόσμο. Οι Θεσσαλονικείς

ήγεμονίαν, πῶς ἂν τις οὐχὶ θαυμάσεται τὰ ἡμέτερα καὶ τὴν φιλανθρωπίαν ὑμνήσει καὶ ζηλώσει τὴν γενναιότητα; Οὔτε γὰρ τῶν ἐκ Περσῶν ὑπεριδεῖν ἀπειλῶν τοσοῦτο δυνάμενων, οὔτε τοῦ σφίσι συμφέροντος ἦν ἀμελήσαι, μὴ γενναιότητι καὶ φιλανθρωπία διενεγκότας. Ὅσο γοῦν ἐνὸς ἀνδρὸς Εὐρυσθέως καὶ γῆς ὀλίγης τυράννου μικρὰ δυναμένου τὰ Περσῶν ἔθνη δεινότερά τε καὶ φοβερωτέρα, τοσοῦτο μεῖζον ἐροῦμεν ἐξενιγοχένοι καὶ ἐναργέστρων πάντων ἀγαθῶν δεῖγμα τοὺς ἀνηρημένους τὸν πρὸς τοὺς δεινότερους τῶν ἀντιπάλων ἀγῶνα

⁹³⁰ Σαράντη, Κωνσταντινούπολη.

⁹³¹ Βλ. έ. α., σ. 280-282.

⁹³² Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου*, 1233B: *τὴν τῶν Ἀθηνῶν πόλιν εὐδαίμονα τοῖς ποιηταῖς ἔδοξε προσεπειν, ὅτι ταῖς τῶν ἐνοικούντων ἀνδραγαθίας ἐκοσμεῖτο.*

διακρίνονταν για την ελευθερία τους και η παράδοση της πόλης θα σήμαινε την υποδούλωση στους βαρβάρους⁹³³. Ο Ισίδωρος Κιέβου στο εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης αναφέρθηκε στις αρετές των κατοίκων του αρχαίου Βυζαντίου τονίζοντας την ελευθερία⁹³⁴. Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* υποστήριξε ότι οι Τραπεζούντιοι χάρη στο *ελληνικό γένος* τους είχαν κληρονομήσει από τους αρχαίους Έλληνες τις αρετές της φιλανθρωπίας, της ελευθερίας και της ανδρείας. Η εξιστόρηση του αρχαίου παρελθόντος και η αναφορά σε συγκεκριμένα γεγονότα πιστοποιούσε ότι οι *ελληνικές αρετές* των Τραπεζουντίων οφείλονταν στην αρχαία καταγωγή τους. Οι Μιλήσιοι, οι πρόγονοι των Τραπεζουντίων, με την επανάστασή τους εναντίον των Περσών απέδειξαν ότι κατείχαν τις *ελληνικές αρετές*. Επιπλέον η εξιστόρηση της Καθόδου των Μυρίων αναδείκνυε την αρετή της φιλανθρωπίας, γιατί οι Τραπεζούντιοι προσέφεραν φιλοξενία στον στρατό του Ξενοφώντα που αναζήτησε καταφύγιο στην πόλη τους. Οι Τραπεζούντιοι απήφησαν την απειλή των Περσών και υποδέχθηκαν με φιλανθρωπία και γενναιότητα το στρατό του Ξενοφώντα και γι' αυτό με τα έργα τους τιμούσαν τους προγόνους τους. Οι Τραπεζούντιοι κατάφεραν, παρά τις προσπάθειες των Περσών να τους υποτάξουν, να διατηρήσουν τα σώματα και τις ψυχές τους ελεύθερες. Οι αρετές της φιλανθρωπίας, της ανδρείας και της ελευθερίας διαχώριζαν τους Έλληνες-Τραπεζούντιους από τους βάρβαρους-Τούρκους και ήταν η εγγύηση για τον επιτυχημένο αγώνα τους. Τη σημασία της ελευθερίας ανάδειξε και ο Ιωάννης Ευγενικός στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*, όμως δεν την συσχέτισε με το αρχαίο παρελθόν αλλά με το βυζαντινό⁹³⁵.

Οι *ελληνικές αρετές* αναδείχθηκαν για να προσδιοριστεί η συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών ως ελληνική. Οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες και χάρη στο *ελληνικό γένος* διέθεταν τις *ελληνικές αρετές*. Όμως αυτή η σχέση είναι αμφίδρομη γιατί η κατοχή των *ελληνικών αρετών* αποδείκνυε ότι οι Βυζαντινοί ήταν απόγονοι

⁹³³ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικείς*, σ. 297, στ. 3-4 και σ. 296, στ. 30-31: *ὕμεις δὲ, οἷς ἡ ἐλευθερία τὸ ἐπίσημον τε καὶ γνωριμόματον, ...ἀφ' ὑμῶν οἱ βάρβαροι ζητοῦσι καθ' ὑμῶν, ζυγὸν ὑμῖν ἐπιθεῖναι δουλείας.*

⁹³⁴ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄*, σ. 150, στ. 20-27: *οὕτω τοίνυν καταρτύσαντες τὴν πόλιν εὖ, ᾧκουν αὐτὴν ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι, τὴν ἀπὸ τούτων εὐγένειαν καὶ τὴν παλαιὰν αὐτῶν καθαρὰν ἀεὶ διαφυλάττοντες, ἀμυνόμενοι τοὺς ἐπιόντας εὐψύχως πάνυ καὶ κατερῶς, πλήθουσαν ἔχοντες καὶ εὐαδροῦσαν καὶ πᾶσι τοῖς ἐπιηδείοις εὐθηνοῦσαν τὴν πόλιν ...ἐκείνων εἶναι καὶ τὸ νικᾶν εὐθύς.*

⁹³⁵ Βλ. έ. α., σ. 220, 224-227.

των αρχαίων Ελλήνων. Επιπλέον οι *ελληνικές αρετές* αξιοποιήθηκαν για να προσδιοριστεί η ταυτότητα των κατοίκων της κάθε πόλης, που αποσκοπούσε στη διαμόρφωση μιας αναμενόμενης πολιτικής συμπεριφοράς και στη δημιουργία προτύπων ηρωισμού σε περιόδους που η κατάκτηση της κάθε πόλης φαινόταν ότι επίκειται.

3. Η αρχαία ιστορία

Οι εγκωμιαστές της Νίκαιας καίτοι επεσήμαναν τη σπουδαιότητα της πόλης στην αρχαιότητα δεν ανέπτυξαν το αρχαίο παρελθόν. Μόνον ο Μετοχίτης αναφέρθηκε σε ένα γεγονός, την ανακαίνισή της από τον Τραϊανό, ενώ ανέπτυξε θέματα (χριστιανικό και πρόσφατο παρελθόν) που του επέτρεψαν την έκφραση της πίστης των Νικαέων στον Ανδρόνικο Β⁹³⁶. Αντιθέτως ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης θέτει το θέμα από διαφορετική οπτική καθώς συσχέτισε τη Νίκαια με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, υποστηρίζοντας ότι οι Νικαείς κατείχαν την ελληνική παιδεία και παράλληλα ανέδειξε το πρόσφατο παρελθόν (1204-1254), επιζητώντας την υποστήριξη της αυτοκρατορικής εξουσίας σε μια κρίσιμη περίοδο για την ιστορική συνέχεια του Βυζαντίου⁹³⁷.

Ο χειρισμός του θέματος της αρχαίας ιστορίας της Νίκαιας ερμηνεύεται από τον λόγο για τον οποίο συντέθηκε το κάθε εγκώμιο και το ιστορικό πλαίσιο του 13^{ου} αιώνα. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης και ο Θεόδωρος Μετοχίτης με τη σύνθεση εγκωμίων για τη Νίκαια τοποθετήθηκαν σε σύγχρονα πολιτικά ζητήματα. Γι' αυτό τον λόγο εστίασαν στο πρόσφατο παρελθόν (άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και ανάδειξη της Νίκαιας ως πρωτεύουσας του Βυζαντίου) που αφορούσε άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις. Παρατηρήσαμε ότι και στα δύο εγκώμια της Νίκαιας τονίστηκε ο αυτοκρατορικός χαρακτήρας της προκειμένου να δηλωθεί ο ρόλος της στη συνέχιση της αυτοκρατορίας μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204. Στο πλαίσιο αυτό η ιστορία της Νίκαιας συνδέεται με τη συλλογική ιστορία των Βυζαντινών. Έτσι η ιστορία της πόλης γίνεται η ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και το αντίστροφο.

Το στοιχείο αυτό πρέπει να συνδεθεί και με την ιστορική αντίληψη που επικράτησε αυτήν την περίοδο, δηλαδή την ερμηνεία της ιστορικής πραγματικότητας

⁹³⁶ Βλ. έ. α., σ. 94-98.

⁹³⁷ Βλ. έ. α., σ. 74-83.

από θεολογική σκοπιά και με αλληγορίες που συντέθηκαν με δάνεια από την Παλαιά Διαθήκη. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης ερμηνεύθηκε ως τιμωρία των Βυζαντινών από τον Θεό για τις αμαρτίες τους και η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ως επιστροφή του περιούσιου λαού στη γενέθλια γη. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περιγραφή της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης το 1261 από τον Μετοχίτη στον *Νικαέα*: *Ἄλλ' ἐπειδὴ χρόνοις ὕστερον Ῥωμαίοις ἐπανῆλθε τὰ πράγματα καὶ ἡ κατεσκαμμένη τέως σκηνὴ τοῦ Δαυὶδ αὐθις συνεπήγγυτο καὶ συνίστατο καὶ ὁ νόθος καὶ ὑβριστὴς ἠττήθη καὶ ὑπεχώρησε καὶ ἡ κιβωτὸς ἐπανῆλθε τῷ Ἰσραὴλ καὶ ὁ χρόνος φέρων ἀπέδωκε τὸ χρέος οἷς ὄφειλε*⁹³⁸. Χαρακτηριστική είναι και η αντίληψη του Λάσκαρη που, όπως είδαμε στον *Εἰς Νίκαιαν*, εξήρε με περίτεχνο τρόπο τον ρόλο του αυτοκράτορα παρουσιάζοντας τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη ως εκπρόσωπο του Θεού και σύνδεσμο του ουράνιου με τον επίγειο κόσμο χάρη στα μηνύματα που του μετέφεραν οι άγγελοι.

Συνεπώς η αλληγορική ερμηνεία των γεγονότων που συνδέθηκε με την αυτοκρατορική ιδεολογία και τον ρόλο του αυτοκράτορα σε κρίσιμες ιστορικές συγκυρίες επηρέασε τη μορφή και το περιεχόμενο της αφήγησης του παρελθόντος της Νίκαιας. Επιπλέον η ταύτιση της ιστορίας της Νίκαιας (1204-1261) με την ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας περιόρισε την αναφορά στο αρχαίο παρελθόν της πόλης γιατί δώθηκε έμφαση στο παρελθόν της αυτοκρατορίας. Όμως το αρχαίο ελληνικό παρελθόν, με πολιτισμικό περιεχόμενο, αναδείχθηκε χαρακτηριστικά στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη. Ο Λάσκαρης πρόβαλε τη σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες που οφειλόταν στην κατοχή της ελληνικής παιδείας από τους Νικαείς. Η αντίληψη του Λάσκαρη απορρέει από τις εξελίξεις του 11^{ου}-12^{ου} αι. που επέφεραν την ανάδυση της ελληνικής συνείδησης των Βυζαντινών χάρη στην γλώσσα και την παιδεία τους και διαφοροποιείται από αυτές, γιατί η καλλιέργεια της κλασικής παιδείας τοποθετήθηκε με σαφή τρόπο δίπλα στην θεολογία (το *καινόν*), με αυτονόητη βέβαια προϋπόθεση την υποταγή της πρώτης στη δεύτερη.

Η αντίληψη αυτή είναι αμφίσημη, καθώς αφενός επιτρέπει τη συνύπαρξη των δύο κοσμοθεωριών και αφετέρου θέτει περιορισμούς στη σχέση τους. Παρά την αμφισημία, είναι σαφές ότι πλέον ανοίγεται ένας διάυλος για την προσέγγιση του αρχαίου ελληνικού κόσμου και την έκφραση πιο προωθημένων σκέψεων. Αυτές

⁹³⁸ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Νικαεύς*, σ. 324, κεφ. XI.

εκφράζονται τον 14^ο αι., όταν πια μεταβάλλεται το ιστορικό περιβάλλον του 13^{ου} αι., στο οποίο η αυτοκρατορική ιδεολογία καθόρισε τη σχέση των Βυζαντινών με την ελληνική αρχαιότητα. Είδαμε ότι επί της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ και κυρίως του Ανδρονίκου Β΄ η ανάγκη να τονισθεί ο ρωμαϊκός-οικουμενικός ρόλος του Βυζαντίου επέφερε την ιδεολογική περιχαράκωση στην κωνσταντινεια κληρονομιά (ρωμαϊκή-αυτοκρατορική πολιτική παράδοση και ορθόδοξη χριστιανική πίστη) και ο πρώτος Ρωμαίος και χριστιανικός αυτοκράτορας ορίστηκε ως ιστορικό ορόσημο για την απαρχή του βυζαντινού κόσμου, που δεν είχε άλλες ιστορικές καταβολές, ούτε καν στην Ρώμη.

Στο ιστορικό αυτό κλίμα ο ρωμαϊκός-οικουμενικός ρόλος του Βυζαντίου, παρά το πλήγμα που υπέστη από την άλωση του 1204, ήταν αδιαμφισβήτητος. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ήταν παράλληλος με τον ρωμαϊκό-οικουμενικό που υπερασπίζονταν οι Βυζαντινοί και χρήσιμος για να δηλωθεί η ανωτερότητα τους ως φορέων του πολιτισμένου ή του βυζαντινού-ελληνικού κόσμου απέναντι στον βαρβαρικό. Η πολιτισμική σύνδεση των δύο κόσμων κυοφόρησε την ιστορική σύνδεση τους τον 14^ο αι., η οποία υποστηρίχθηκε με την ανασύνθεση της αρχαίας ιστορίας των πόλεων. Η αντίληψη αυτή εντοπίζεται εν τη γενέσει της στις αρχές του 14^{ου} αι. και τίθεται με πολλούς ποσοτικούς και ποιοτικούς περιορισμούς, καθώς όφειλε να συμβαδίσει αφενός με την αυτοκρατορική ιδεολογία και αφετέρου με την πολιτισμική σύνδεση των δύο κόσμων, με γνώρισμα την υποταγή της κλασικής παιδείας στην ανωτερότητα του χριστιανικού λόγου.

Η ιστορική σύνδεση των δύο κόσμων επετεύχθη στις αρχές του 14^{ου} αι. από τον Θεόδωρο Μετοχίτη στον *Βυζάντιο*. Ο Μετοχίτης ακολούθησε όλη την αυτοκρατορική ιδεολογία της εποχής του και εγκωμίασε σε θριαμβικούς τόνους την αυτοκρατορική πόλη. Όμως συνειδητοποίησε το τέλος της οικουμενικότητας του Βυζαντίου ή τουλάχιστον εξέφρασε την αγωνία του γι' αυτήν και στράφηκε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, στον οποίο έθεσε τη γενεαλογική απαρχή των Βυζαντινών.

Οι συγγραφείς που παρουσίασαν την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης καθ' όλη την παλαιολόγεια περίοδο στηρίχθηκαν σε στοιχεία τα οποία συνιστούν ένα ιστορικό θέμα: η ίδρυση του αρχαίου Βυζαντίου από τον Βύζαντα, ο χρησμός της Πυθίας για την ίδρυση πόλης στα στενά του Βοσπόρου και η αρχική ίδρυση πόλης στη Χαλκηδόνα αντί του Βυζαντίου, η προβολή του αρχαίου Βυζαντίου ως φημισμένης πόλης του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το ελληνικό γένος και οι αρετές των κατοίκων του, η οχύρωση της πόλης, οι αγώνες των κατοίκων εναντίον άλλων

λαών που ήθελαν να κατακτήσουν την πόλη τους, η παρουσίαση του αρχαίου Βυζαντίου ως ισχυρής ναυτικής δύναμης, η σχέση του με την Αθήνα και ο αγώνας των Ελλήνων εναντίον των Περσών. Η επεξεργασία των στοιχείων αυτών διαμορφώνει την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης που παρουσιάζεται από τους συγγραφείς με σχεδόν όμοιο τρόπο. Όμως συγκρίνοντας τις ιστορικές αφηγήσεις, αναδεικνύονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, που μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη διαμόρφωση διαφορετικών αντιλήψεων που με τη σειρά τους διαμορφώνουν τα ιστορικά στάδια της εξέλιξης του θέματος της αρχαίας ιστορίας στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Η αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης παρουσιάστηκε τον 13^ο αι. από τον Μανουήλ Ολόβολο και έπειτα από τον Θεόδωρο Μετοχίτη στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Παρότι οι αφηγήσεις των δύο συγγραφέων έχουν αρκετές ομοιότητες εκφράζουν διαφορετικές ιστορικές αντιλήψεις. Ο Ολόβολος στον *Λόγο Β΄* προς τον Μιχαήλ Η΄ αναφέρθηκε στην ίδρυση του αρχαίου Βυζαντίου από τον Βύζαντα. Η Πυθία έδωσε χρησμό για την ίδρυση πόλης στη Θράκη, στην είσοδο του Εύξεινου Πόντου, τοποθεσία που θα εξασφάλιζε την ευτυχία των κατοίκων. Οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου οχύρωσαν την πόλη, ξεπέρασαν σε ανδρεία τους Σπαρτιάτες και τους Σαλαμίνιους και απολάμβαναν την ειρήνη. Όταν κυριάρχησε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η πόλη κατακτήθηκε από τον Σεπτίμιο Σεβήρο. Το αρχαίο Βυζάντιο με θεία πρόνοια δέχθηκε τη βασιλική εξουσία του Κωνσταντίνου που τον διαδέχθηκε ο Μιχαήλ Η΄, ως νέος ιδρυτής της πόλης. Η αφήγηση της αρχαίας ιστορίας της Κωνσταντινούπολης λειτουργεί εγκωμιαστικά και αναδεικνύει τις ιδέες της ευτυχίας και της ασφάλειας που απολάμβαναν οι σύγχρονοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, όπως και οι κάτοικοι της αρχαιότητας χάρη στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ που ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη το 1261 και αναδείχθηκε Νέος Κωνσταντίνος.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* ανέπτυξε εκτενώς την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, όμως ενέταξε σε αυτή την αρχαία ιστορία της⁹³⁹. Ο Μετοχίτης παρέθεσε τη μαρτυρία του Ηροδότου για την ίδρυση της Χαλκηδόνας λόγω της άγνοιας των κατοίκων της, οι οποίοι θα έπρεπε να θεωρηθούν τυφλοί, καθώς δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν την κατάλληλη τοποθεσία του αρχαίου Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ήταν μια δοξασμένη πόλη του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το οποίο κατοικούσαν οι *Βυζάντιοι* με καταγωγή από το φύλο των

⁹³⁹ Βλ. έ. α., σ. 113-119, 136-144.

Δωριέων, που ήταν το ανδρειότερο ελληνικό φύλο. Η Πελοπόννησος ήταν η κοιτίδα των Δωριέων, οι οποίοι ίδρυσαν πόλεις στον Ελλήσποντο και στην Ασία. Οι Λακεδαιμόνιοι ήταν οι πιο φημισμένοι στις μάχες. Ο κάθε Σπαρτιάτης-Δωριέας ισοδυναμούσε με τον κάθε στρατηγό που έλαβε μέρος στους πολέμους των Ελλήνων. Στο ναυτικό πόλεμο ξεχώρισαν οι *Βυζάντιοι* και οι Ρόδιοι. Οι *Βυζάντιοι* ήταν οι υπερασπιστές της ελευθερίας της Ελλάδας και η πόλη τους ο προμαχώνας του ελληνικού κόσμου. Όποιος θα κατακτούσε το Βυζάντιο θα μπορούσε να κατακτήσει την Ελλάδα. Γι' αυτό όταν οι Πέρσες ήθελαν να κατακτήσουν την Ελλάδα επεδίωξαν να κατακτήσουν πρώτα το Βυζάντιο. Οι Πέρσες ηττήθηκαν από τους Έλληνες, όμως προσπάθησαν να κατοχυρώσουν το Βυζάντιο. Οι Έλληνες ήθελαν να ανακτήσουν το Βυζάντιο και να το επαναφέρουν στον ελληνικό κόσμο. Έπειτα από χρόνια ο Φίλιππος που επιθυμούσε να γίνει κύριος του ελληνικού κόσμου κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να καταλάβει το Βυζάντιο. Όταν κυριάρχησαν οι Ρωμαίοι επεδίωξαν και αυτοί να το κατακτήσουν. Παρότι ο Σεπτίμιος Σεβήρος είχε την απόλυτη δύναμη των Ρωμαίων, οι Βυζάντιοι δεν φοβήθηκαν να επαναστατήσουν εναντίον του, γιατί υπερασπίστηκαν το δίκαιο και τους φίλους τους (υπονοείται η συμμαχία των Βυζάντιων με τον Πεσκένιο Νίγρο αντίπαλο του Σεπτίμιου Σεβήρου που κατέστρεψε το Βυζάντιο το 196μ.Χ.⁹⁴⁰) καθώς ωθούνταν από το ευγενές φρόνημά τους και πίστευαν στην οχυρότητα της πόλης τους.

Οι ιδιαιτερότητες της εξιστόρησης του αρχαίου παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης από τον Μετοχίτη σε σχέση με την αφήγηση του Ολόβολου είναι η παράλειψη της μνείας του μυθικού ήρωα Βύζαντα, γιατί οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου είχαν ιστορική καταγωγή από τους Έλληνες-Δωριείς της Πελοποννήσου. Χάρη στο *ελληνικό γένος* τους διέθεταν την ανδρεία και την ελευθερία. Επιπλέον ο Μετοχίτης δεν αναφέρθηκε στη συμμαχική σχέση του αρχαίου Βυζαντίου και της Αθήνας, αλλά παρέλειψε σκοπίμως τη μνεία της δεύτερης και παρουσίασε την πρώτη ως ναυτική δύναμη. Τέλος η σχέση του αρχαίου Βυζαντίου με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία παρουσιάστηκε ως εχθρική, γιατί οι Βυζαντινοί ήταν οι Ρωμαίοι που κατάγονταν από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, που νίκησε τους προηγούμενους Ρωμαίους αυτοκράτορες και καθιέρωσε τον χριστιανισμό, ιδέα που γεννήθηκε από την ανθενωτική ιδεολογία της εποχής.

⁹⁴⁰ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος[Π]*, υποσημ. 98.

Συμπεραίνουμε λοιπόν μέσα από τη σύγκριση των δύο συγγραφέων ότι το μυθικό παρελθόν έγινε ιστορικό και πλέον η απαρχή του βυζαντινού κόσμου ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί στην ελληνική αρχαιότητα. Όμως στις αρχές του 14^{ου} αι. αυτή η ιστορική αντίληψη ήταν αρκετά περιορισμένη. Οι αντιφάσεις της εποχής αναδεικνύονται εστιάζοντας στον Βύζαντα. Ο Μανουήλ Ολόβολος και ο Δημήτριος Χωματηνός⁹⁴¹ δεν δίστασαν να αναφερθούν με εγκωμιαστικό τρόπο στον Βύζαντα γιατί ενδιαφέρθηκαν για το κλασικίζων ύφος του λόγου τους. Αντίθετα ο Μετοχίτης δεν τον ανέφερε, γιατί δεν ξεπέρασε τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και τον ρόλο του στη διαμόρφωση της ιστορικής ταυτότητας των Βυζαντινών. Όπως είχε υποστηρίξει στον *Βυζάντιο* επρόκειτο να αφηγηθεί τα ανδραγαθήματα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όπως ένας απόγονος εξιστορεί τα ανδραγαθήματα του πατέρα του⁹⁴². Η αντίληψη του Μετοχίτη για την προγονική ταυτότητά του μοιάζει αντιφατική καθώς συνενώνει την κωνσταντινεία κληρονομιά και την αρχαία ελληνική καταγωγή. Όμως αυτή η αντίφαση εκφράζει το πνεύμα της εποχής του, γιατί, παρότι επετεύχθη ο συγκερασμός του ελληνικού με τον χριστιανικό λόγο, διατηρήθηκε η ανάγκη να διασφαλιστεί η ρωμαϊκή και ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα των Βυζαντινών. Η ανάγκη αυτή γεννήθηκε αφενός από την αντίληψη της ανωτερότητας του χριστιανικού λόγου απέναντι στην αρχαία ελληνική σκέψη και αφετέρου από την «απειλή» που συνιστούσε η Δύση για την πρωτοκαθεδρία του Βυζαντίου και την επακόλουθη αμφισβήτηση της συνέχειας της ρωμαϊκής-αυτοκρατορικής πολιτικής παράδοσης στην Κωνσταντινούπολη.

Από τις αρχές του 14^{ου} αι. και εξής οι αναφορές στην αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης εντοπίζονται στις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα. Πριν αναφερθούμε σε αυτές θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη του θέματος της αρχαίας ιστορίας στον υπόλοιπο 14^ο αιώνα. Η ιστορική αντίληψη του Μετοχίτη εκφράστηκε στις επόμενες δεκαετίες από τον μαθητή του, τον Νικηφόρο Γρηγορά και αναδεικνύεται στο έργο του με διάφορες όψεις. Ο Γρηγοράς ανέδειξε την αρχαία ιστορία των πόλεων, της οποίας η μορφή και το περιεχόμενο ποικίλει και εκτείνεται από τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα της αρχαιότητας έως την εξιστόρηση του αρχαίου παρελθόντος των πόλεων, όπως της Θεσσαλονίκης και της Ηράκλειας.

⁹⁴¹ Βλ. έ. α., σ. 83.

⁹⁴² Βλ. έ. α., σ. 114.

Ο Γρηγοράς ανασύνθεσε την αρχαία ιστορία της Ηράκλειας στο πλαίσιο της πάλης του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό. Η Ηράκλεια, όταν η Ασία κυριεύθηκε από τους Ασσυρίους, τους Πέρσες και τους Μήδους, διατήρησε την ελληνική ταυτότητά της και διακρίθηκε για την ελευθερία και τη φιλανθρωπία της. Η Κάθοδος των Μυρίων απεδείκνυε τη φιλανθρωπία της Ηράκλειας απέναντι στην *βαρβαρική απονία*, γιατί οι κάτοικοί της προσέφεραν φιλοξενία στον στρατό του Κλεάρχου. Έπειτα έγινε μνεία στον Μέγα Αλέξανδρο για να αναδειχθεί ότι στους ιστορικούς αυτούς χρόνους η Ηράκλεια διατήρησε τη σπουδαιότητά της. Μετά τον θάνατό του, οι επίγονοί του και συγκεκριμένα ο Ευμένης, διεκδίκησε τη συμμαχία των Ηρακλειωτών εναντίον των άλλων διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο Γρηγοράς ανέτρεξε και στο μυθικό παρελθόν υποστηρίζοντας ότι ο Αινείας ξεκίνησε από την Ηράκλεια για να συνδράμει στην πολιορκία της Τροίας και έπειτα κατέφυγε στην Ιταλία, όπου από τους απογόνους του ιδρύθηκε η Ρώμη. Συνεπώς η Ηράκλεια και η Ρώμη διέθεταν κοινούς προγόνους και οι Ρωμαίοι ήταν απόγονοι των Ηρακλειωτών. Επιπλέον οι δύο πόλεις ήταν συμμαχικές, καθώς στην αρχαιότητα σώζονταν συνθήκες στο ιερό του Δία στο Καπιτώλιο της Ρώμης και στο αντίστοιχο ιερό της Ηράκλειας. Η ιστορική αφήγηση ολοκληρώθηκε με τη μνεία στον Δημήτριο τον Πολιορκητή και τους Πτολεμαίους, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τα επιτεύγματα της πόλης στη ναυπηγική και κατασκεύασαν νέα είδη πλοίων.

Η αφήγηση του Γρηγορά στηρίζεται στο στερεότυπο ιστορικό θέμα της πάλης του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό. Όμως αυτό δεν αξιοποιήθηκε για να δηλωθεί η πάλη του Βυζαντίου με μια εξωτερική εχθρική δύναμη, αλλά για να αναδειχθούν οι αρετές του αρχαίου ελληνικού κόσμου απέναντι στην άποψη που τις υποβάθμιζε προβάλλοντας την αξία της χριστιανικής ευσέβειας. Για τον Γρηγορά η χριστιανική ευσέβεια και οι ελληνικές αρετές δεν ήταν ασύμβατες.

Η ιδέα αυτή υποστηρίχθηκε με την ανάδειξη μιας άλλης διάστασης του αρχαίου ελληνικού κόσμου, δηλαδή του θρησκευτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων, τον οποίο ο Γρηγοράς συνέκρινε με τον χριστιανικό βίο των συγχρόνων του. Τα Παναθήναια και τα Ίσθμια ήταν οι εορτασμοί που είχαν καθιερωθεί από τους αρχαίους Έλληνες, όμως, όπως ήταν φυσικό, οι ήρωες της αρχαιότητας δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τους Αγίους των Βυζαντινών. Η αντίληψη αυτή του Γρηγορά λειτουργεί ως υπόβαθρο για τη δημιουργία ενός τύπου αγίου που σαφώς διατηρεί τη χριστιανική ταυτότητά του, όμως χαρακτηρίζεται και από τις *ελληνικές αρετές* και λειτουργεί ως πρότυπο ηρωισμού για τους κατοίκους της πόλης, χρήσιμο

απέναντι στην τουρκική απειλή που είχε γίνει πειστική στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Ο τύπος αυτός προσδιορίστηκε από τον Φιλόθεο Σηλυβρίας στο *Εγκώμιο του Αγίου Αγαθόνικου*. Οι κάτοικοι της Σηλυβρίας θα έπρεπε να είναι υπερήφανοι για τον μάρτυρά τους, όπως για παράδειγμα οι Σμυρναίοι για τον Όμηρο, και να είναι ανδρείοι, όπως και ο Άγιός τους, του οποίου η ανδρεία μπορούσε να συγκριθεί με αυτή του Θεμιστοκλή.

Η ανασύνθεση του αρχαίου παρελθόντος της Θεσσαλονίκης από τον Γρηγορά φωτίζει το θέμα της αρχαίας ιστορίας από διαφορετική οπτική. Ο Γρηγοράς ανήκει στην ομάδα των λογίων που ανέδειξαν το αρχαίο παρελθόν της Θεσσαλονίκης, όμως διαφοροποιήθηκε γιατί δεν αναφέρθηκε απλώς στην αρχαία δόξα της, αλλά εστίασε στην προγονική σχέση των κατοίκων της με τους αρχαίους Έλληνες. Στον αντίποδα αυτών των ιδεών βρίσκεται η αντίληψη της θρησκευτικής πρόσληψης της Θεσσαλονίκης, που την αναγνώριζε μόνον ως πόλη του Αγίου Δημητρίου.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* ανέπτυξε το αρχαίο παρελθόν της πόλης επιδιώκοντας να εξηγήσει γιατί η Θεσσαλονίκη θα έπρεπε να συνδέεται με τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο. Η απάντηση δόθηκε με την παρουσίαση της γενεαλογίας του βασιλικού οίκου του Φιλίππου που αποδείκνυε ότι οι Θεσσαλονικείς ήταν απόγονοί του. Ο Φίλιππος από τον γάμο του με την Κλεοπάτρα απέκτησε τη Θεσσαλονίκη και την Κλεοπάτρα, ενώ από το γάμο του με την Ολυμπιάδα απέκτησε τον Αλέξανδρο. Ο Αλέξανδρος δεν άφησε απογόνους, γι' αυτό απόγονοί του θεωρήθηκαν οι στρατηγοί του που μοιράστηκαν την αυτοκρατορία του και νυμφεύθηκαν τις δύο αδελφές του. Ο Πτολεμαίος νυμφεύτηκε την Κλεοπάτρα. Ο Κάσσανδρος νυμφεύτηκε τη Θεσσαλονίκη και έλαβε τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, και ίδρυσε δύο πόλεις, την Κασσάνδρεια και τη Θεσσαλονίκη. Επειδή μόνον η Θεσσαλονίκη ήκμασε έως το παρόν οι κάτοικοί της ήταν απόγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Επιπλέον ο Γρηγοράς ανέφερε ότι με το κείμενό του απαντούσε στο αίτημα ορισμένων Θεσσαλονικέων, στοιχείο που φανερώνει ότι η προγονική σχέση με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο απασχολούσε μια ευρύτερη ομάδα ανθρώπων από αυτή που είναι δυνατόν να εντοπίσουμε στα κείμενα της εποχής. Όμως είναι σαφές ότι η προγονική σχέση των Θεσσαλονικέων με τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο έγινε στο εξής αποδεκτή, όπως μαρτυρούν τα κείμενα του Φιλόθεου Κόκκινου και του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου.

Στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, από τον Μετοχίτη και εξής, η προγονική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες δεν συνδέεται ξανά με

την αρχαία ιστορία της παρά μόνο στον 15^ο αιώνα. Αυτό πολύ πιθανόν οφείλεται στον αυτοκρατορικό χαρακτήρα της πόλης, που όπως αναφέραμε παραπάνω έθετε περιορισμούς στην ανάπτυξη του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Είδαμε στον *Λόγο στην Αγία Θεοφανώ* του Νικηφόρου Γρηγορά, ότι στην προσπάθειά του να εγκωμιάσει τον πατέρα της Αγίας που είχε το αξίωμα του πατρικίου στη Ρώμη, επέλεξε να παρουσιάσει ως φορέα της πολιτικής εξουσίας τον Ρωμύλο. Αυτό συνέβη για να μην αμφισβητήσει τη συνέχεια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, να δώσει έμφαση στις ρωμαϊκές καταβολές του Βυζαντίου και να ισχυροποιήσει τις διεκδικήσεις του έναντι της Ρώμης. Συνεπώς τον 14^ο αι. οι λόγιοι που εγκωμιάσαν την Κωνσταντινούπολη και πρόβαλλαν τη σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, προτίμησαν να αναφερθούν στη σχέση του Βυζαντίου με αυτόν παρουσιάζοντας την Κωνσταντινούπολη ως άλλη Αθήνα ενός βυζαντινού-ελληνικού κόσμου για να μη μειώσουν την ρωμαϊκή-αυτοκρατορική ιδεολογία. Ο Φιλόθεος Κόκκινος που με το *Εγκώμιο του Αγίου Δημητρίου* απευθυνόταν στους Θεσσαλονικείς και αναρωτιόταν πώς ήταν δυνατό να διστάζουν να αναφερθούν στη σχέση τους με τον Μέγα Αλέξανδρο, στην περίπτωση της αυτοκρατορικής πόλης επέλεξε να την ταυτίσει εμμέσως με την Αθήνα. Η αντίληψη αυτή εκφράζεται ευρύτερα τόσο για την Κωνσταντινούπολη όσο και για τη Θεσσαλονίκη τον 14^ο αιώνα.

Η αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης έγινε αντικείμενο επεξεργασίας στον 15^ο από τον Ιωάννη Χορτασμένο, τον Πλήθωνα και τον Ισίδωρο Κιέβου. Ο Ιωάννης Χορτασμένος στο *Βίο των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης* παρουσίασε την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης εκφράζοντας μια αντίληψη που είναι κοινή με αυτή του Μετοχίτη⁹⁴³. Ο Χορτασμένος υποστήριξε ότι το αρχαίο Βυζάντιο ήταν μια ισχυρή ναυτική δύναμη που συμμάχησε με την Αθήνα και πέτυχε πολλές νίκες εναντίον των Περσών. Η ιδέα αυτή εξάρει τις *ελληνικές αρετές* της ανδρείας και της ελευθερίας, και τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Περσών που λειτουργεί συμβολικά για τον αγώνα των Βυζαντινών εναντίον των Τούρκων. Το αρχαίο Βυζάντιο παρουσιάστηκε ως αυτόνομη αρχαία ελληνική πόλη και παράλληλα ως ναυτική δύναμη, δηλαδή με την ιδιότητα της αρχαίας Αθήνας. Ο Χορτασμένος για να δώσει ιστορικό περιεχόμενο στη σχέση των δύο πόλεων υποστήριξε ότι το αρχαίο Βυζάντιο και η Αθήνα είχαν συμμαχική σχέση. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, όπως είδαμε

⁹⁴³ Βλ. έ. α., σ. 246-249.

παραπάνω, για να πιστοποιήσει την ιστορική σχέση της Ηράκλειας και της Ρώμης υποστήριξε ότι οι δύο πόλεις είχαν συνάψει συνθήκες συμμαχίες στην αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Χορτασμένο οι κάτοικοι του αρχαίου Βυζαντίου αντιστάθηκαν στους Ρωμαίους που ήθελαν να κατακτήσουν την πόλη τους. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος αναγνώρισε το αδούλωτο και ελεύθερο πνεύμα τους και γκρέμισε τα τείχη της πόλης για να μην υπάρξει πιθανότητα αντίστασης στο μέλλον. Η αφήγηση των γεγονότων τονίζει τη διαρκή υπεράσπιση της ελευθερίας και υποδηλώνει την αντίληψη ότι οι Βυζαντινοί ήταν απόγονοι του πρώτου χριστιανού Ρωμαίου αυτοκράτορα, του Μεγάλου Κωνσταντίνου, γιατί αντιστάθηκαν στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία πριν τον εκχριστιανισμό της.

Ο Πλήθων στον *Λόγο στον Μανουήλ Β΄* αναφέρθηκε με συντομία στην αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης και στους ιδρυτές του αρχαίου Βυζαντίου⁹⁴⁴. Η Πελοπόννησος ήταν η κοιτίδα των Ελλήνων-Δωριέων από τους οποίους ιδρύθηκε η Κωνσταντινούπολη και η Ρώμη. Η τελευταία ιδρύθηκε από την αρχαία φυλή των Σαβίνων που καταγόταν από την Πελοπόννησο. Οι κάτοικοι της Παλαιάς και Νέας Ρώμης διακρίνονταν για το *ελληνικό γένος* τους.

Ο Ισίδωρος Κιέβου στο *Εγκώμιο του Μανουήλ Β΄ και του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου* αφηγήθηκε την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης⁹⁴⁵. Η ανάπτυξη των γεγονότων έχει ομοιότητες με την περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Ιωάννη Χορτασμένου, και μικρές διαφορές, οι οποίες όμως φανερώνουν τη διαμόρφωση μιας διακριτής ιστορικής αντίληψης που αναδεικνύεται και στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* του Βησσαρίωνα. Ο Ισίδωρος Κιέβου άρχισε την εξιστόρηση του παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης με τη μνεία του Βύζαντα, ο οποίος δεν παρουσιάστηκε ως μυθικός ήρωας (όπως τον είχε παρουσιάσει ο Ολόβολος), αλλά ως Έλληνας. Ο ιδρυτής της πόλης ήταν Έλληνας και το γένος του προερχόταν από τον Ηρακλή που ξεχώριζε για την ανδρεία, τη δικαιοσύνη και τη σοφία του. Οι οικιστές της πόλης ήταν οι Έλληνες, διέθεταν γενναιότητα και κατάγονταν από το πρώτο γένος των Ελλήνων, το δωρικό. Οι Δωριείς κατάγονταν από τον Έλληνα Δώρο. Οι οικιστές για την ίδρυση της πόλης τους έλαβαν χρησμό από την Πυθία, που υπέδειξε το καλύτερο σημείο της γης. Στην πορεία τους βρήκαν τους Χαλκηδόνιους που ωστόσο είχαν ιδρύσει τη δική τους πόλη, γιατί δεν αντιλήφθηκαν την καταλληλότητα

⁹⁴⁴ Βλ. έ. α., σ. 252.

⁹⁴⁵ Βλ. έ. α., σ. 249-254.

της θέσης του Βυζαντίου. Έπειτα ίδρυσαν την πόλη τους στο σημείο όπου παρέμενε ακόμα ορατή η ακρόπολη και την κατέστησαν απόρθητη και αδούλωτη χτίζοντας ισχυρά τείχη. Κατοίκησαν την πόλη με ελευθερία και αυτονομία χάρη στην παλαιά και καθαρά ευγένειά τους. Συμμάχησαν με τις σημαντικότερες δυνάμεις, την Αθήνα και τη Σπάρτη και πέτυχαν πολλές νίκες εναντίον των Περσών. Οι Αθηναίοι αναγνώρισαν ότι το Βυζάντιο ήταν οχυρώτατη και αδούλωτη πόλη και το τίμησαν, γι' αυτό η πόλη ήκμασε, επέτυχε πολλές νίκες και αποτέλεσε οικουμενικό εμπορικό κέντρο. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όταν κυριέυσε την οικουμένη, θαύμασε τα πλεονεκτήματα του αρχαίου Βυζαντίου και επεδίωξε να το κατακτήσει. Όμως η κατάκτηση του δεν έγινε στο πλαίσιο του πολέμου, αλλά οφειλόταν στο θαυμασμό που ένιωθαν οι Ρωμαίοι γι' αυτό. Έπειτα ο Μεγάλος Κωνσταντίνος αντιλήφθηκε τη σπουδαία γεωγραφική θέση του αρχαίου Βυζαντίου και μεταφέροντας ιερά κειμήλια και αμύθητο πλούτο ίδρυσε τη Νέα Ρώμη. Την πόλη οίκησε με τους ευγενέστερους και ανδρειότερους των Ρωμαίων και τους ευγενέστερους των Ελλήνων. Το γένος που δημιουργήθηκε από τον συνοικισμό ήταν το ειλικρινέστερο, το τιμιότερο και το ευγενέστερο, το οποίο κάποιος θα μπορούσε να ονομάσει *Ρωμαιοελληνικό* γένος.

Ο Ισίδωρος Κιέβου παρουσίασε την αρχαία ιστορία της Κωνσταντινούπολης για να προσδιορίσει το *ελληνικό γένος* και τις *αρετές* των κατοίκων της που οφειλόταν στον *ιδρυτή* της και τους *οικιστές* της πόλης. Η αντίληψη του Ισίδωρου είναι κοινή με αυτή του Μετοχίτη που αφηγείται το αρχαίο ελληνικό παρελθόν για να αναδείξει την ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών εστιάζοντας στο γένος. Οι δύο συγγραφείς προβάλλουν τη σχέση της Κωνσταντινούπολης με την Αθήνα. Ο Μετοχίτης την υπαινίχθηκε, ενώ ο Ισίδωρος υποστήριξε ότι οι δύο πόλεις είχαν συμμαχική σχέση. Όμως ο Ισίδωρος διαφοροποιήθηκε από τον Μετοχίτη γιατί υποστήριξε ότι η κατάκτηση του αρχαίου Βυζαντίου από τους Ρωμαίους ήταν το αποτέλεσμα του θαυμασμού που ένιωθαν για την πόλη. Η αντίληψη αυτή είναι αντίθετη προς την εξιστόρηση των γεγονότων από τον Θεόδωρο Μετοχίτη και τον Ιωάννη Χορτασμένο που παρουσίασαν τη σχέση του αρχαίου Βυζαντίου με τους Ρωμαίους στο πλαίσιο μιας πολεμικής σύγκρουσης, η οποία ανέδειξε τις αρετές των κατοίκων του αρχαίου Βυζαντίου. Η ιδέα της ειρηνικής κατάκτησης μιας πόλης που σηματοδοτεί την πολιτισμική ένωση του ελληνικού κόσμου με τον ρωμαϊκό, του Βυζαντίου με τη Δύση, αναπτύχθηκε και από τον Βησσαρίωνα στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας*.

Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* αναφέρθηκε εκτενώς στην αρχαία ιστορία της πόλης. Η ανάπτυξη του θέματος βασίστηκε στον ρητορικό *τόπο* των

οικιστών και στην έκθεση ιστορικών γεγονότων. Οι *οικιστές* της Τραπεζούντας διακρίνονταν για το *ελληνικό γένος* και τις *αρετές* τους, που τους δόθηκαν από τους προγόνους τους, τους αρχαίους Αθηναίους. Η αρχαία ιστορία της Τραπεζούντας άρχιζε με την ίδρυση της από την Αθήνα και τη δημιουργία αποικιών στην Ιωνία και τον Εύξεινο Πόντο. Η σχέση των δύο πόλεων είναι ιστορική και πολιτισμική. Η Τραπεζούντα περιγράφηκε ως σύμβολο του ελληνικού κόσμου που αντιτασσόταν στον βαρβαρικό. Η Αθήνα εγκωμιάστηκε ως ύψιστο πνευματικό κέντρο και η ιστορία της παραλείφθηκε, καθώς θεωρήθηκε γνωστή, ενώ αναπτύχθηκε εκτενώς η ιστορία της Μίλητου. Η Μίλητος ήταν προστάτιδα πόλη των Ελλήνων της Ιωνίας. Ο Κανδαύλης ανετράπη από τον Γύγη που αναδείχθηκε νέος βασιλιάς της Λυδίας. Οι λαοί της Μικράς Ασίας υποδουλώθηκαν από τους Λυδούς και μόνον οι Έλληνες της Ιωνίας έμειναν ελεύθεροι. Ο Γύγης και ο γιος του, ο Άρδης, προσπάθησαν ανεπιτυχώς να κατακτήσουν τη Μίλητο. Ο αγώνας για την κατάκτησή της συνεχίστηκε από τον διάδοχο του Άρδου, τον Σαδυάτη, και από τον γιο του, τον Αλυάτη. Η Μίλητος τελικά κατακτήθηκε από τους Λυδούς, όμως οι Πέρσες την σεβάστηκαν και απολάμβανε την ελευθερία. Οι Μιλήσιοι παρότι κατακτήθηκαν επαναστάτησαν λόγω της επιθυμίας τους για ελευθερία. Ο Βησσαρίων τόνισε την Ιωνική επανάσταση εναντίον των Περσών το 499π.Χ. παρουσιάζοντάς την ως προσπάθεια των Μιλησίων να αντισταθούν στους Πέρσες και να ελευθερώσουν τις υπόλοιπες πόλεις της Ιωνίας. Η Σινώπη, αποικία της Μιλήτου και μητρόπολη της Τραπεζούντας, εγκωμιάστηκε σύμφωνα με τους ρητορικούς κανόνες των *εγκωμίων των πόλεων*, όμως η ιστορία της δεν αναπτύχθηκε.

Η εξιστόρηση της Καθόδου των Μυρίων και της επιστροφής τους στην πατρίδα υπό την ηγεσία του Ξενοφώντα, αναδεικνύει την ελληνική ταυτότητα και τις αρετές των Τραπεζουντίων. Οι στρατιώτες του Ξενοφώντα και οι Τραπεζούντιοι ανήκαν στο ίδιο γένος και είχαν την ίδια γλώσσα. Οι Τραπεζούντιοι προσέφεραν φιλοξενία στον στρατό του Ξενοφώντα που αναζήτησε καταφύγιο στην πόλη τους. Η Τραπεζούντα ήταν η μόνη ελληνική πόλη που απήφησε τα αντίποινα των Περσών και δέχθηκε να βοηθήσει με φιλανθρωπία και γενναιότητα το στρατό του Ξενοφώντα.

Η περίοδος της αρχαίας ελληνικής ιστορίας της Τραπεζούντας ολοκληρώθηκε το 64π.Χ. όταν η πόλη παραδόθηκε στους Ρωμαίους. Η Τραπεζούντα παρότι κατακτήθηκε διατήρησε την ελευθερία και την ελληνική ταυτότητά της, γιατί οι Ρωμαίοι αφομοίωσαν τον ελληνικό πολιτισμό. Ο πόλεμος του Μιθριδάτη με τους Ρωμαίους και η νίκη των τελευταίων παρουσιάστηκε ως απελευθέρωση των

Τραπεζουντίων. Η ηγεμονία των Ρωμαίων χαρακτηριζόταν από δικαιοσύνη. Οι Ρωμαίοι ένιωθαν θαυμασμό για τα πνευματικά επιτεύγματα των Ελλήνων, γι' αυτό αντιμετώπισαν τους Έλληνες ως συμμάχους.

Στην αρχαία ιστορία της Τραπεζούντας αναφέρθηκαν με συντομία ο Μιχαήλ Κριτόβουλος και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, οι οποίοι πιθανώς αξιοποίησαν τον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα. Ο Κριτόβουλος στην *Ιστορία* του συνόψισε τη μακρά ιστορική αφήγηση του Βησσαρίωνα⁹⁴⁶. Η Τραπεζούντα περιγράφηκε ως ελληνική πόλη και τονίστηκε η ίδρυσή της ως αποικία της Αθήνας στο πλαίσιο του αποικισμού της Ιωνίας. Ο Χαλκοκονδύλης στις *Αποδείξεις Ιστοριών* με συντομία αναφέρθηκε στο *ελληνικό γένος* και τη γλώσσα των Τραπεζουντίων, ιδέα που ανέπτυξε ο Βησσαρίων⁹⁴⁷.

Στον 15^ο αι. η ανάπτυξη του θέματος της αρχαίας ιστορίας της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας φανερώνει τη διαμόρφωση μιας ιδεολογίας που θα μπορούσε να ονομασθεί «ελληνορωμαϊκή», η οποία εκφράστηκε με περιεκτικότητα από τον Ισίδωρο Κιέβου και τον Βησσαρίωνα, ενώ ο Πλήθων και ο Μανουήλ Χρυσολωράς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι ιδεολογικοί πρόδρομοί τους. Από ιστορική σκοπιά η «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» στηρίζεται αφενός στην προγονική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες που πιστοποιείται από το *ελληνικό γένος* τους και αφετέρου από έναν ενιαίο ιστορικό κόσμο που προσδιορίζεται, όχι πια από την ύπαρξη των Βυζαντινών και των Δυτικών, αλλά από την ύπαρξη των Ελλήνων και των Ρωμαίων. Από πολιτική σκοπιά η «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» διαμορφώνεται από την Ενωτική πολιτική των εκφραστών της, τη σημασία της θρησκείας, και τον ρόλο των αυτοκρατοριών στο ιστορικό περιβάλλον του 15^{ου} αιώνα.

Η «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» εμφανίζεται ως διακριτή τον 15^ο αι., όμως ήταν απόρροια των εξελίξεων του 14^{ου} αιώνα. Σχετικά με τον έναν πυλώνα αυτής της ιδεολογίας, δηλαδή του *ελληνικού γένους*, είναι εμφανές ότι οι εκφραστές της στηρίχθηκαν σε ιδέες που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται από τον 14^ο αι., στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω. Η διαμόρφωση του δεύτερου πυλώνα, δηλαδή της εξέλιξης του κόσμου από ρωμαϊκό-οικουμενικό σε ελληνορωμαϊκό, εντοπίζεται ήδη στον 14^ο αιώνα. Το θεωρητικό και ιστορικό υπόβαθρο αυτής της αντίληψης

⁹⁴⁶ Βλ. έ. α., σ. 291-292.

⁹⁴⁷ Βλ. έ. α., σ. 205.

προέρχεται από την αρχαία ρητορική και συγκεκριμένα από τα έργα του Αίλιου Αριστείδη, *Εἰς Ρώμην* και *Παναθηναϊκός*. Η Ρώμη ήταν η πολιτική και στρατιωτική δύναμη της εποχής, όμως η Αθήνα ήταν το σύμβολο του ελληνικού πνεύματος. Ο Μετοχίτης στις αρχές του 14^{ου} αι. στήριξε τον *Βυζάντιο* στον *Παναθηναϊκό* και πρόβαλε την Κωνσταντινούπολη ως άλλη Αθήνα λόγω των πνευματικών επιτευγμάτων της. Όμως την παρομοίασε και με την Ρώμη για άλλα στοιχεία της, όπως την οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, παρότι εστίασε στο *ελληνικό γένος* των κατοίκων της, αντιλαμβανόταν τον κόσμο ως ρωμαϊκό-οικουμενικό που σαφώς ενοποιούνταν από την Κωνσταντινούπολη, η οποία αυτή την περίοδο συνειδητά δεν χαρακτηρίστηκε Νέα Ρώμη. Η Κωνσταντινούπολη ενοποιούσε την οικουμένη στην οποία ανήκαν μόνον όσοι διέθεταν την ελληνική και ρωμαϊκή ευγένεια και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Όμως Ρωμαίος αυτή την περίοδο για τους βυζαντινούς λογίους σήμαινε απόγονος του Μεγάλου Κωνσταντίνου και ορθόδοξος χριστιανός. Η οικουμενική πρόσληψη του κόσμου αποδυναμώνεται καθώς το Βυζάντιο εξασθενεί στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Έτσι στις αρχές του 15^{ου} αι. ο Μανουήλ Χρυσολωράς εξέφρασε τη σκέψη του για τον οικουμενικό χαρακτήρα της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης υποστηρίζοντας ότι αυτός ήταν παρελθόν. Όμως μέσα από την ανάλυση του παρελθόντος μπορούσε να διαπιστωθεί ότι η Ρώμη ήταν μια παγκόσμια στρατιωτική δύναμη που αφομοίωσε το ελληνικό πνεύμα. Ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Βησσαρίων υποστήριξαν ότι οι Ρωμαίοι κατέκτησαν τους Έλληνες, γιατί ήταν πράγματι μια ισχυρή δύναμη, όμως έδειξαν σεβασμό σε αυτούς για τα πνευματικά επιτεύγματά τους.

Η αντίληψη για τη ρωμαϊκή ρώμη και το ελληνικό πνεύμα που διαμορφώνουν τον κόσμο από ρωμαϊκό-οικουμενικό σε ελληνορωμαϊκό έχει εκτός από ιστορικό περιεχόμενο και γενεαλογικό. Η ιστορική συγγένεια των Ελλήνων (Βυζαντινών) και των Ρωμαίων (Δυτικών) οφείλεται όχι μόνο στο συνδυασμό της ρώμης και του πνεύματος, αλλά και στην ελληνική καταγωγή των κατοίκων της Ρώμης. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο *Εγκώμιο της Ηράκλειας* υποστήριξε ότι ο Αινείας ξεκίνησε από την Ηράκλεια για να συνδράμει στην πολιορκία της Τροίας και έπειτα κατέφυγε στην Ιταλία, όπου από τους απογόνους του ιδρύθηκε η Ρώμη. Συνεπώς οι Ρωμαίοι ήταν απόγονοι των Ηρακλειωτών, δηλαδή ήταν Έλληνες. Ο Πλήθων στον *Λόγο στον Μανουήλ Β΄* υποστήριξε ότι η Ρώμη ιδρύθηκε από την αρχαία φυλή των Σαβίνων που καταγόταν από την Πελοπόννησο, την κοιτίδα των Ελλήνων-Δωριέων, γι' αυτό οι κάτοικοί της, όπως και της Κωνσταντινούπολης, διακρίνονταν για το *ελληνικό γένος*

τους. Γίνεται λοιπόν πιο ευνόητο το περιεχόμενο της χαρακτηριστικής φράσης του Ισίδωρου Κιέβου, *οὗς καὶ εἴ τις Ρωμέλληνας εἶποι, καλῶς ἂν εἶποι*⁹⁴⁸.

Ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Βησσαρίων εξιστόρησαν το αρχαίο παρελθόν των δύο αυτοκρατορικών πόλεων παρουσιάζοντάς τις ως πόλεις-κράτη, ενταγμένες σε έναν ελληνορωμαϊκό κόσμο με πολλές αναγωγές στην αρχαιότητα, όμως δεν αμφισβήτησαν τον αυτοκρατορικό χαρακτήρα τους και τον ρόλο του αυτοκράτορα. Η μόνη ίσως καινοτομία σχετικά με την πολιτειακή ταυτότητα των δύο κρατών είναι η αναφορά στην ισονομία/ισοπολιτεία. Τόσο ο Ισίδωρος όσο και ο Βησσαρίων θεωρούσαν ότι οι δύο θεμελιώδεις αρετές που κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους ήταν η ελευθερία και η ισονομία/ισοπολιτεία. Η αντίληψη αυτή θα μπορούσε να συνδεθεί με τη διαφορετική ανάγνωση της αρχαίας ιστορίας που καθορίζεται από το πολίτευμα και τους θεσμούς των κρατών, όπως αυτή αναδεικνύεται στο έργο του Πλήθωνα⁹⁴⁹. Ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Βησσαρίων εξέφρασαν την πίστη τους στους αυτοκράτορες, των οποίων ο ρόλος δεν αμφισβητήθηκε. Η Κωνσταντινούπολη και η Τραπεζούντα ως κράτη είχαν διττό χαρακτήρα, αφενός αποτελούσαν τη συνέχεια των συρρικνωμένων αυτοκρατοριών (αν και η Τραπεζούντα σύμφωνα με τον Βησσαρίωνα διεκδικούσε την ακμαία όψη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στους χρόνους των Κομνηνών⁹⁵⁰) και αφετέρου με βάση τους κατοίκους τους που προσδιορίστηκαν από την αρχαία ελληνική καταγωγή τους έμοιαζαν με πόλεις-κράτη της ελληνικής αρχαιότητας.

Αντιθέτως αυτό που αμφισβήτησε η «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» ήταν ο ρόλος της θρησκείας. Από ιστορική οπτική αυτό οφείλεται στην αντίληψη που παρουσιάζει τον κόσμο να αλλάζει χάρη στη δράση των ανθρώπων και των κρατών που αναλόγως της ορθής ή μη πολιτειακής οικοδόμησής τους οδηγούνται στην ακμή ή την παρακμή. Έτσι πλέον η παρουσία του Θεού και της πρόνοιας του δεν μεταβάλλει τον κόσμο. Η αμφισβήτηση της θρησκείας αποτελεί σκόπιμη αποσιώπηση του θέματος στο πλαίσιο της Ένωσης των Εκκλησιών, θέμα το οποίο συνδέεται και με την αποδοχή του καθολικού δόγματος από τους υποστηρικτές αυτής της ιδεολογίας. Ο Βησσαρίων στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* δεν αναφέρθηκε καθόλου σε χριστιανικά θέματα, όμως υποστήριξε ότι η ίδρυσή της καθορίστηκε από θεϊκή μοίρα.

⁹⁴⁸ Ισίδωρος Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β' και Ιωάννη Η'*, σ. 152, στ. 17.

⁹⁴⁹ Σμαρνάκης, Αρχαία ιστορία.

⁹⁵⁰ Γιαρένης, Τραπεζούντα, σ. 273-274.

Το ζήτημα της Ένωσης συντέλεσε στην απουσία του θέματος της θρησκείας από την «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» αν και στην ουσία πρόκειται για σκόπιμη αποσιώπηση του ορθόδοξου δόγματος.

Στον αντίποδα της «ελληνορωμαϊκής ιδεολογίας» βρίσκεται η «καθ' ημάς ιδεολογία», η οποία από ιστορική σκοπιά εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως αντανάκλαση της θείας παρουσίας και παράλληλα σε σχέση με την ελληνική συνείδησή της προβάλλει την πολιτισμική σχέση που έχει με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ενώ από πολιτική σκοπιά δίνει έμφαση στη θρησκεία και μάλιστα την Ορθοδοξία ως χαρακτηριστικό της συλλογικής ταυτότητας. Είδαμε στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* του Ιωάννη Ευγενικού ότι η πόλη περιγράφηκε ως επίγειος παράδεισος με τη σύνθεση πνευματικών εικόνων που επέτρεπαν την επικοινωνία του επίγειου με τον ουράνιο κόσμο. Χαρακτηριστική εικόνα στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* είναι οι μοναχοί που προσεύχονται στα μοναστήρια και καλλιεργούν τη χριστιανική ευσέβεια και έτσι επιτυγχάνεται η επικοινωνία με τη Νέα Σιών, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, και τον Θεό που είναι ο ενοποιητικός σύνδεσμος της *καθ' ημάς οικουμένης*. Η εικόνα των μοναστηριών και της πνευματικής διάστασης της πόλης προέρχεται από τον 13^ο αι. όπως είδαμε στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη και στα εγκώμια του Μετοχίτη για τη Νίκαια και την Κωνσταντινούπολη.

Παρότι ο Ευγενικός στο *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* εστίασε στη χριστιανική ταυτότητα της πόλης, δεν θα πρέπει να παραληφθεί η σχέση του με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα ότι στον *Θρήνο* του για την άλωση της Κωνσταντινούπολης περιέγραψε την πόλη ως κατεξοχήν χριστιανική, όμως θρήνησε και την απώλεια της πόλης που ήταν κέντρο της ελληνικής παιδείας. Ο Ιωσήφ Βρυέννιος εξέφρασε στο *Ανάκτισμα της Πόλεως* την πιο «σκληροπυρηνική» αντίληψη για τη σημασία της Ορθοδοξίας ως προσδιοριστικής της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών και αναγνώρισε την Κωνσταντινούπολη μόνον ως *μήτηρ και τροφό των ορθοδόξων Χριστιανών*. Όμως ανήγαγε τη φροντίδα που θα έπρεπε να δείξουν οι Κωνσταντινουπολίτες για τη σωτηρία της πατρίδας τους, στην ελληνική αρχαιότητα και εξύμνησε τη φροντίδα που έδειξαν ο Περικλής, ο Αλκιβιάδης, ο Κίμων, ο Επαμεινώνδας και ο Λυκούργος για τις δικές τους πατρίδες. Δίπλα σε αυτές τις περιπτώσεις θα πρέπει να τοποθετηθούν λόγοι, όπως ο Συμεών Θεσσαλονίκης και ο Ιωάννης Αναγνώστης, οι οποίοι απέναντι στην τουρκική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης προέταξαν μόνον την απώλεια της χριστιανικής ταυτότητας των Βυζαντινών.

Στην προσπάθειά μας να περιγράψουμε τα δύο κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα του 15^{ου} αι. προτείναμε μια διμερή διάκριση, η οποία όμως έχει περισσότερες διαβαθμίσεις, καθώς οι υποστηρικτές της «καθ' ημάς ιδεολογίας» δεν αρνήθηκαν τη σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ενώ οι υποστηρικτές της «ελληνορωμαϊκής ιδεολογίας» δεν αρνήθηκαν τη χριστιανική ταυτότητά τους, αλλά την αποσιώπησαν.

Εν κατακλείδι εξετάζοντας τα κείμενα των *εγκωμιαστικών εκφράσεων των πόλεων* των υστεροβυζαντινών αιώνων σε σχέση με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο προκύπτει ένα περίγραμμα των ιδεολογικών εξελίξεων. Τον 13^ο αι. συντελείται ο συγκερασμός της κλασικής παιδείας και του χριστιανικού λόγου, το *καινόν* σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β' Λάσκαρη, που ήταν φυσικά απόρροια των ιδεών που είχαν εκφραστεί τον 11^ο αι. από τον Ιωάννη Μαυρόποδα και τον 12^ο αι. από τον Νικήτα Χωνιάτη, τον Μιχαήλ Χωνιάτη και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης. Τον 14^ο αι. με ιδεολογικό εφόδιο το *καινόν*, το οποίο πρώτος είχε εκφράσει ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, οι λόγιοι εξέφρασαν πιο προωθημένες σκέψεις. Αυτές σε λογοτεχνικό επίπεδο χαρακτηρίζονται από την παραστατικότητα με την οποία εμφανίζονται όψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου στο πλαίσιο της βυζαντινής πραγματικότητας, ενώ σε ιστορικό επίπεδο εμφανίζεται ένα ιδεολογικό ρεύμα που επιδιώκει άμεση σύνδεση με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, η οποία πιστοποιείται από τη γενεαλογική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες. Συνεπώς τον 14^ο αι. οι ιδεολογικές ζυμώσεις εστίασαν στα όρια της επαφής με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και την ενδεχόμενη αμφισβήτηση της ανωτερότητας του χριστιανικού λόγου. Αντίθετα τον 15^ο αι. η αντιπαράθεση αυτή απέκτησε άλλες διαστάσεις, καθώς διατυπώθηκε ευρύτατα η αντίληψη για τη γενεαλογική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες, η οποία όμως τέθηκε σε έναν διαφορετικό ιστορικό κόσμο που προσδιορίστηκε ως ελληνορωμαϊκός. Το πρόβλημα για τους υποστηρικτές της «καθ' ημάς ιδεολογίας» δεν ήταν η προγονική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες και η δήλωση της ευσέβειας των εκφραστών της «ελληνορωμαϊκής ιδεολογίας», αλλά το γεγονός ότι η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία έτεινε να είναι σκοπίμως απύσχα. Ο κόσμος της *καθ' ημάς οικουμένης* που αυτοί υπερασπίζονταν είχε ξεπεραστεί από την προοπτική της ιστορικής ενοποίησης με τη Δύση (η οποία ούτως ή άλλως ήταν οικονομική) και την ελευθερία του ανθρώπου της Αναγέννησης να διαμορφώνει τον κόσμο του με «εργαλεία» τη νόηση και την ιστορία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι βυζαντινοί λόγιοι του 13^{ου}-15^{ου} αι. αναφέρθηκαν στο παρελθόν των πόλεων για να τοποθετηθούν σε σύγχρονα πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα αντλώντας ιδέες και μορφολογικά στοιχεία από τη ρητορική παράδοση της *εγκωμιαστικής έκφρασης των πόλεων*. Καίτοι υπάρχουν τυπικά ρητορικά στοιχεία που διαμορφώνουν το παρελθόν των πόλεων, κάθε περίπτωση έχει ξεχωριστά χαρακτηριστικά που καθορίστηκαν από το ιδιαίτερο μήνυμα του κειμένου και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκε.

Οι βυζαντινοί λόγιοι για την ανασύνθεση του παρελθόντος των πόλεων χρησιμοποίησαν τη ρητορική παράδοση, όπως την συστηματοποίησε ο Μένανδρος που διαμόρφωσε ένα πρότυπο για τη μορφή και το περιεχόμενο του παρελθόντος της πόλης. Θεμέλιος λίθος ήταν η γέννησή της, δηλαδή το *γένος*, η καταγωγή της, από ποιον ή/και ποιους ιδρύθηκε. Στον αρχαίο κόσμο η γέννηση μιας πόλης οφειλόταν στους θεούς (η Αθηνά ίδρυσε την Αθήνα), τους ημίθεους και τους μυθικούς ήρωες (ο Ηρακλής την Ηράκλεια, η Ιώ την Ιωνή, δηλαδή την Αντιόχεια, ο Ρωμύλος τη Ρώμη, ο Βύζαντας το Βυζάντιο). Παράλληλα με τις μυθικές αρχές μιας πόλης υπήρχαν και οι ιστορικές καταβολές της, δηλαδή η ίδρυση πόλεων από βασιλείς και στρατηγούς (ο Αλέξανδρος ίδρυσε την Αλεξάνδρεια και ο Σέλευκος προς την τιμή του πατέρα του, του Αντιόχου, την Αντιόχεια). Η γέννηση της πόλης ήταν έργο του *ιδρυτή* και των *οικιστών* (οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από την ελληνική ή τη βαρβαρική καταγωγή τους) και προσδιοριζόταν από τον χρόνο, τη μορφή και την αιτία της ίδρυσής της. Συνεπώς μια πόλη εγκωμιάζεται γιατί ήταν αρχαιότατη, όπως η Αθήνα, είχε ιδρυθεί από μετοικισμό, όπως η Σμύρνη, και δημιουργήθηκε για να εορταστεί ένα χαρούμενο γεγονός, όπως συνέβη με τη Θεσσαλονίκη που ιδρύθηκε για να εορτασθεί η νίκη των Μακεδόνων επί των Θεσσαλών.

Το παρελθόν των βυζαντινών πόλεων διαμορφώθηκε κυρίως ως η σχέση του παρόντος με το παρελθόν. Σε λίγες περιπτώσεις έγινε μνεία ιστορικών γεγονότων, ενώ σε ακόμα λιγότερες διαμορφώθηκε μια εξελικτική πορεία του κόσμου, η οποία όμως στηρίχθηκε στη διαδοχή των αυτοκρατοριών. Μόνον ο Βησσαρίων παρουσίασε την εξέλιξη του κόσμου παρουσιάζοντας ιστορικά γεγονότα. Η αφήγηση του παρελθόντος εστίασε ως επί το πλείστον στο *γένος*, δηλαδή στην ιστορική καταγωγή της πόλης προκειμένου να προσδιοριστεί η ταυτότητά της. Στις περιπτώσεις των πόλεων που ήταν πρωτεύουσες κρατούς (Νίκαια, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα)

η ταυτότητα της πόλης είχε «εθνικό» χαρακτήρα, ενώ στις περιπτώσεις άλλων πόλεων (Νίκαια, μετά το 1261, και Θεσσαλονίκη) είχε τοπικό χαρακτήρα.

Το παρελθόν διακρίθηκε σε αρχαίο και βυζαντινό. Η αρχαιότητα δεν είχε σαφή χρονικά όρια, αλλά ήταν η ιστορική περίοδος που προηγήθηκε των βυζαντινών χρόνων και προσδιοριζόταν ως η ιστορική εποχή στην οποία κυριαρχούσαν οι Έλληνες και οι βάρβαροι. Επί παραδείγματι, ο Μετοχίτης στον *Νικαέα* όρισε το τέλος της αρχαιότητας με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τραϊανό, ο οποίος ανακαίνισε την πόλη. Όμως στον *Βυζάντιο* η ιστορία του Βυζαντίου άρχιζε με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, γιατί ήταν ο πρώτος χριστιανός Ρωμαίος αυτοκράτορας. Η βυζαντινή ιστορία της Τραπεζούντας άρχιζε σύμφωνα με τον Βησσαρίωνα με την κατάκτηση της πόλης από τον Ρωμαίο στρατηγό Πομπήιο Μάγνο· άποψη την οποία δέχτηκε και ο Ιωάννης Ευγενικός. Η απαρχή της βυζαντινής ιστορίας μιας πόλης προσδιορίζεται με ακρίβεια, φυσικά λόγω του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μόνο στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης.

Η επιλογή της δημιουργίας χρονικών οροσήμων προκειμένου να οικοδομηθεί μια ιστορική αφήγηση μαρτυρά ότι το παρελθόν των πόλεων εξυπηρετούσε την ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας. Στον *Βυζάντιο* ο Μετοχίτης υποστήριξε ότι η βυζαντινή ιστορία της Κωνσταντινούπολης άρχιζε με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Την ιδέα αυτή πρόβαλαν και οι σύγχρονοι λόγιοι για να υποστηρίξουν την αντιλατινική πολιτική του Μιχαήλ Η' (έως την Ένωση των Εκκλησιών το 1274) και του Ανδρονίκου Β'. Ο Μέγας Κωνσταντίνος αποτελούσε το ιστορικό ορόσημο που διαιρούσε τον ρωμαϊκό κόσμο και χώριζε τους Βυζαντινούς από τους Δυτικούς. Σκοπίμως η Κωνσταντινούπολη έχασε τις ρωμαϊκές καταβολές της. Μόνον ο Μάξιμος Πλανούδης υποστήριξε με δειλό τρόπο ότι το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης θα έπρεπε να αναζητηθεί σε πρωιμότερη περίοδο, δηλαδή στη σχέση της με τη Ρώμη. Αντίθετα ο Μέγας Κωνσταντίνος δεν αποτέλεσε χρονικό ορόσημο όταν η αφήγηση του παρελθόντος αποσκοπούσε στην προβολή ενός κοινού ρωμαϊκού κόσμου, στον οποίο ανήκε το Βυζάντιο και η Δύση, όπως υποστήριξαν ο Δημήτριος Κυδώνης στον *Συμβουλευτικό προς Ρωμαίους* και ο Μανουήλ Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης*. Ο Βησσαρίων εξιστορώντας το παρελθόν της Τραπεζούντας, δεν αναφέρθηκε στον Μέγα Κωνσταντίνο γιατί αφενός αφηγήθηκε την ιστορία της πρωτεύουσας μιας άλλης αυτοκρατορίας και αφετέρου υποστήριξε την ύπαρξη ενός ελληνορωμαϊκού κόσμου

που αποτελούσε το υπόβαθρο του βυζαντινού και δυτικού κόσμου και το οποίο συνιστούσε την πολιτική ιδεολογία του για την σύγχρονη εποχή του.

Το βυζαντινό παρελθόν μιας πόλης είναι δυνατόν να διακριθεί σε απώτατο και πρόσφατο. Το απώτατο παρελθόν αφορά τη μετάβαση της πόλης από την αρχαιότητα στη βυζαντινή εποχή· θέμα που ακολουθεί την αρχαία ρητορική παράδοση της αναφοράς στον ιδρυτή. Το θέμα αναπτύχθηκε ως επί το πλείστον για τον Μέγα Κωνσταντίνο και την Κωνσταντινούπολη, όμως απαντά στον *Νικαέα* του Μετοχίτη και στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα. Το πρόσφατο βυζαντινό παρελθόν αφορά κυρίως την περίοδο μετά το 1204. Οι συγγραφείς των εγκωμίων αναφέρθηκαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης, την ανασύσταση της αυτοκρατορίας και την ανάκτησή της. Ιδιαίτερη περίπτωση είναι ο *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα, στον οποίο έγινε αναφορά στην άλωση της Κωνσταντινούπολης, στη δημιουργία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, τις εχθρικές επιδρομές που δέχθηκε η πόλη τον 13^ο-14^ο αιώνα και ακόμα σε γεγονότα των προηγούμενων αιώνων, όπως η ήττα του Ρωμανού Διογένη στο Ματζικέρτ. Επιπλέον πρόσφατα γεγονότα καταγράφηκαν λόγω των ιστορικών συγκυριών σε ρητορικούς λόγους που συντέθηκαν για να ανταποκριθούν σε αυτές. Οι λόγοι αυτοί αποτέλεσαν αντικείμενο της μελέτης μας γιατί ενσωματώνουν στοιχεία του εγκωμίου της πόλης, όπως ο *Συμβουλευτικός στους Ρωμαίους* (όπου έγινε μνεία της κατάκτησης της πόλης από τους Τούρκους) και ο *Συμβουλευτικός στην Καλλίπολη* (αναφορά στη βοήθεια των Δυτικών για την αντιμετώπιση των Τούρκων) του Δημήτριου Κυδώνη, και ο *Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικείς* του Μανουήλ Β΄, όπου αναφέρθηκε η πολιορκία της πόλης από τους Τούρκους.

Με κριτήριο το μήνυμα του κάθε κειμένου είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ορισμένους παράγοντες που οδήγησαν στην ιστορική ανασύνθεση του παρελθόντος των πόλεων. Ένα ζήτημα που τέθηκε είναι η σχέση του αυτοκράτορα και των υπηκόων. Η αμφισβήτηση και η επιζητούμενη στήριξη της αυτοκρατορικής εξουσίας από μια ομάδα κατοίκων παρουσιάστηκε με υπαινκτικό τρόπο στον *Εἰς Νίκαιαν* του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη και στον *Εἰς Τραπεζοῦντα* του Βησσαρίωνα. Η κάθε πόλη παρουσιάστηκε ως σύμβολο της συλλογικής ταυτότητας με αναγωγές στο αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν. Παράλληλα η κάθε πόλη παρουσιάστηκε να απειλείται από εξωτερικούς εχθρούς για να τονισθεί ο ρόλος του αυτοκράτορα. Η αυτοκρατορική εξουσία αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο και εγγύηση για την υπεράσπισή της πόλης

προκειμένου να επέλθει η συμφιλίωση με τους πολιτικούς ή/και ιδεολογικούς αντιπάλους της.

Η σχέση του Βυζαντίου με τα άλλα κράτη είναι ένα ζήτημα που αναδεικνύεται κυρίως στα εγκώμια των πόλεων-πρωτευουσών (Νίκαια, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα). Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης αναφέρθηκε στην απειλή που δεχόταν η Νίκαια από τους Λατίνους και τους Τούρκους. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* υπαινίχθηκε τη σχέση του Βυζαντίου με τη Δύση, προβάλλοντας τα στοιχεία που χώριζαν τους δύο κόσμους. Αντίθετα ο Μανουήλ Χρυσολωράς στη *Σύγκριση της Παλαιάς και Νέας Ρώμης* αναφέρθηκε στο ίδιο ζήτημα σε μια προσπάθεια σύγκλισης των δύο κόσμων. Ο Βησσαρίων παρουσίασε την τουρκική απειλή και υπονόησε τη σχέση με τη Δύση. Η συλλογική ταυτότητα προβλήθηκε ως απειλούμενη (με εξαίρεση την περίπτωση του Χρυσολωρά) και γι' αυτό αξιοποιήθηκε η αρχαία ρητορική της πάλης του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό. Ο βυζαντινός κόσμος παραλληλίστηκε με τον αρχαίο ελληνικό που μαχόταν τον βαρβαρικό, που έως τις αρχές του 14ου αι. ήταν η Δύση, ενώ στη συνέχεια ήταν οι Τούρκοι. Το παρελθόν ενίοτε προβλήθηκε ως μεγαλείο και δόξα που διέκρινε τους Βυζαντινούς από τους εχθρούς δημιουργώντας μια αίσθηση ανωτερότητας. Επιπλέον το παρελθόν παρουσιάστηκε ως ιστορική κληρονομιά, χάρη στην οποία οι Βυζαντινοί θα μπορούσαν να αντισταθούν στους εχθρούς τους.

Ένα τρίτο ζήτημα είναι η σχέση μιας επαρχιακής πόλης με την κεντρική εξουσία. Η απόσταση από την κεντρική εξουσία οδήγησε ορισμένους λογίους να δημιουργήσουν μια ιδιαίτερη ιστορική ταυτότητα για την πόλη που εγκωμίασαν. Η σχέση των κατοίκων της Νίκαιας με τον Ανδρόνικο Β΄, ήταν ο λόγος για τον οποίο ο Μετοχίτης εγκωμίασε την πόλη ανασυνθέτοντας την ιστορία της και τονίζοντας την συμβολή της στην αποκατάσταση του Βυζαντίου. Η απόσταση που χώριζε τη Θεσσαλονίκη από την κεντρική εξουσία ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αι. οδήγησε στην έξαρση του εγκωμιασμού της πόλης, ώστε να αναδειχθεί η σπουδαιότητά της με την εξιστόρηση του αρχαίου παρελθόντος της.

Διάφορα εσωτερικά ζητήματα των πόλεων ανέδειξαν το παρελθόν στο πλαίσιο του λόγου που αναπτύχθηκε σχετικά με αυτά. Στη Θεσσαλονίκη τα κοινωνικά και ιδεολογικά ζητήματα έστρεψαν τους συγγραφείς προς τον κλασικό κόσμο και την Αθήνα ως πόλη-σύμβολο για να αντληθούν οι *ελληνικές αρετές*. Η ανασφάλεια στην ύπαιθρο και η επακόλουθη εισροή προσφύγων έδωσαν περιεχόμενο

στην αρετή της φιλανθρωπίας, θέμα της αρχαίας ρητορικής σχετικά με την πόλη, απαραίτητης για τη συνύπαρξη με τον ξένο ή τον κοινωνικά κατώτερο.

Επιπλέον η περίπτωση της Θεσσαλονίκης αναδεικνύει ότι στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. μάλλον τέθηκε ένα ζήτημα για τον προσδιορισμό του αυτόγονου των κατοίκων, το οποίο υποστηρίχθηκε από την ιστορική αναδρομή στην ελληνική αρχαιότητα και χρησιμοποιήθηκε για τη διάκριση των γηγενών από τους ξένους κατοίκους της πόλης. Το θέμα αναδείχθηκε την ίδια περίοδο και στην περίπτωση των Ιωαννίνων, αν και η ιστορική αναδρομή δεν αφορούσε το αρχαίο παρελθόν, αλλά την προβολή του πολιούχου αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ιδρυτή της πόλης και συμβόλου της ενότητας των κατοίκων.

Τα ζητήματα της υπεράσπισης και της παράδοσης μιας πόλης στους Τούρκους, που τέθηκαν σε κείμενα, όπως στον *Συμβουλευτικό στους Θεσσαλονικείς* του Μανουήλ Β΄ και στον *Συμβουλευτικό στην Καλλίπολη* του Κυδώνη συνέβαλαν στην αξιοποίηση του παρελθόντος. Οι συγγραφείς αξιοποίησαν το παρελθόν των πόλεων, είτε αρχαίο είτε πρόσφατο βυζαντινό, προκειμένου να αναδείξουν τη σημασία της υπεράσπισης της πόλης και να πείσουν το ακροατήριό τους για την άποψή τους.

Η Ρώμη και η Αθήνα ήταν τα σύμβολα των δύο ιστορικών κόσμων στους οποίους οι βυζαντινοί λόγιοι αναζήτησαν την ιστορική συνέχειά τους. Η Ρώμη προσέφερε την αυτοκρατορική παράδοση, η οποία ήταν χρήσιμη για την διαφοροποίηση με την Δύση ή και για την προσέγγιση με αυτήν. Τον 15^ο αι. ακόμα και όταν για μια ομάδα λογίων ήταν σαφές ότι η απαρχή του Βυζαντίου (δηλαδή της Κωνσταντινούπολης) τοποθετούνταν στην ελληνική αρχαιότητα η ρωμαϊκή ταυτότητα της Κωνσταντινούπολης παρέμενε χρήσιμη. Η Αθήνα ήταν το σύμβολο του ελληνικού κόσμου στον οποίο οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν ότι ανήκαν ήδη από τον 11^ο-12^ο αι. σε επίπεδο πολιτισμικό, χάρη στη γλώσσα και την παιδεία τους.

Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους σταθμό στην ιστορική εξέλιξη για την σύνδεση του Βυζαντίου με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο αποτελεί η μοναδική περίπτωση του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Ο Λάσκαρης, εμπνευσμένος από το έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη θαύμασε την ελληνική αρχαιότητα και θεώρησε ότι ήταν μέρος της προγονικής ταυτότητάς του. Η Νίκαια ήταν μια άλλη Αθήνα, όμως η πρώτη υπερείχε της δεύτερης γιατί αφενός ήταν η πρωτεύουσα του Βυζαντίου και αφετέρου πέτυχε το καινόν, δηλαδή τον συγκερασμό της χριστιανικής θεολογίας και της κλασικής

παιδείας. Η σκέψη του Λάσκαρη σηματοδοτεί την απαλλαγή του αρχαίου ελληνικού κόσμου από τις θρησκευτικές αγκυλώσεις των προηγούμενων αιώνων. Ορθόδοξη χριστιανική πίστη και ελληνική συνείδηση (που είχε ακόμα πολιτισμικό και σε περιορισμένο βαθμό προγονικό περιεχόμενο) προσδιόριζαν την ταυτότητα του Βυζαντίου. Στη Νίκαια άνθισε ένας μικρός κύκλος λογίων γύρω από τον νεαρό πρίγκιπα που αναζήτησε την ελληνική αρχαιότητα. Ο Λάσκαρης παρατήρησε και θαύμασε τα σπόλια των τειχών της Νίκαιας και φθάνοντας στην Πέργαμο, μπροστά στο μνημειώδες αρχαίο θέατρο αναγνώρισε το μεγαλείο της ελληνικής σκέψης. Με θλίψη για τη σύγχρονη παρακμή υποστήριξε ότι τα επιτεύγματα των Ελλήνων ήταν το πατρικό μεγαλείο που δόθηκε στους απογόνους. Η Νίκαια ήταν το κορυφαίο πνευματικό κέντρο που ακτινοβολούσε και προσέλκυσε τον νεαρό Γρηγόριο Κύπριο, ο οποίος ξεκίνησε από νησί του για να φθάσει στην Αθήνα της εποχής του.

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 δημιούργησε μια μοναδική ιδεολογική τομή. Ο Μιχαήλ Η΄ θεωρήθηκε Νέος Κωνσταντίνος και οι Βυζαντινοί θριάμβευσαν ζώντας μια «βυζαντινή ουτοπία» που πρόβαλλε την ύπαρξη του περιούσιου λαού και της ιερής πόλης, και διεκδίκησε εκ νέου την οικουμενικότητα του κόσμου. Όμως η ιστορική πραγματικότητα και η ανάγκη για συνεργασία με τη Δύση οδήγησαν τον Μιχαήλ Η΄ στην Ένωση των Εκκλησιών το 1274. Το κοινό παρελθόν της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης επανήλθε στο ιστορικό προσκήνιο. Η αντίληψη αυτή ξεπεράστηκε με την απόφαση του Ανδρονίκου Β΄ να άρει την Ένωση των Εκκλησιών και δόθηκε εκ νέου έμφαση στην ιδεολογία της οικουμενικής πρωτοκαθεδρίας του Βυζαντίου που τονίζε το έργο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του πρώτου χριστιανού Ρωμαίου αυτοκράτορα. Οι εγκωμιαστές του Ανδρονίκου Β΄ έθεσαν την απαρχή του Βυζαντίου στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και η πόλη σκοπίμως έχασε το ρωμαϊκό παρελθόν της.

Η επικρατούσα ιδεολογία ξεπεράστηκε από τον Γρηγόριο Κύπριο και τον Θεόδωρο Μετοχίτη γιατί υποστήριξαν ότι η Κωνσταντινούπολη τον 4^ο αι. ιδρύθηκε από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους. Όμως Ρωμαίοι ήταν οι απόγονοι του Μεγάλου Κωνσταντίνου και χριστιανοί ορθόδοξοι. Παράλληλα η Αθήνα επανήλθε εμμέσως στο ιδεολογικό προσκήνιο και χαρακτήρισε τη σχέση των Βυζαντινών με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ο Γρηγόριος Κύπριος θαύμασε την Αθήνα για πνευματικά επιτεύγματα της, ενώ ο Μετοχίτης ήταν σαφής, αν και προσεκτικός, στον χειρισμό του θέματος. Η Κωνσταντινούπολη στον *Βυζάντιο* ήταν μια άλλη Αθήνα, η κορυφή του ελληνικού κόσμου, που εμπεριείχε και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Ο

βυζαντινός-ελληνικός κόσμος βρισκόταν μεταξύ βαρβάρων είτε προέρχονταν από την Ανατολή είτε από τη Δύση. Ο Μετοχίτης εμβάθυνε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και προσδιόρισε την καταγωγή των αρχαίων κατοίκων του Βυζαντίου από τους Έλληνες-Δωριείς της Πελοποννήσου. Οι αρχαίοι *Βυζάντιοι* ήταν ανέκαθεν οι υπερασπιστές της ελευθερίας της Ελλάδας εναντίον των Περσών. Το αρχαίο Βυζάντιο ήταν η ναυτική δύναμη της αρχαιότητας, δηλαδή μια άλλη Αθήνα που σκοπίμως δεν αναφέρθηκε. Ο Μετοχίτης αντιλαμβανόμενος την απώλεια του μικρασιατικού χώρου τον άφησε έξω από τον κόσμο που περιέγραψε και εστίασε στην Ελλάδα, η οποία αντιδιαστέλεται με την Ανατολή. Η Κωνσταντινούπολη συνδέθηκε με την αρχαία ελληνική ιστορία της και γι' αυτό δεν ήταν μόνον η αυτοκρατορική πόλη αλλά και μια πόλη με χαρακτηριστικά του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ο Μετοχίτης στους *Υπομνηματισμούς* εξέτασε τα πολιτεύματα της αρχαίας Αθήνας και της Σπάρτης, αναρωτήθηκε για την ιστορική εξέλιξη της Ρώμης από άσημης πόλης σε αυτοκρατορία και ανασύνθεσε την ιστορία των πόλεων του αρχαίου κόσμου, της Καρχηδόνας και της Κυρήνης, που διακρίθηκαν για τα επιτεύγματα και το πολίτευμά τους. Η σκέψη του για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο προκατέλαβε τις ιδεολογικές εξελίξεις του 15^{ου} αι. που έφθασαν σε άμεση σύνδεση με τους αρχαίους Έλληνες.

Στην ιστορική σκέψη του δασκάλου του Μετοχίτη, στηρίχθηκε ο Νικηφόρος Γρηγοράς για να απαντήσει σε ορισμένους Θεσσαλονικείς που επιθυμούσαν να μάθουν την αρχαία ιστορία της πόλης τους. Ο Γρηγοράς αποσαφήνισε τη σχέση της πόλης με τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο και υποστήριξε ότι οι Θεσσαλονικείς ήταν οι απόγονοί του. Από τις αρχές του 14^{ου} αι. η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με την ελληνική αρχαιότητα (Νικηφόρος Χούμνος), η οποία ήταν χρήσιμη για να προσδιοριστούν οι συνθήκες της πολιτικής ζωής της πόλης. Οι συγγραφείς αξιοποίησαν το θεωρητικό πλαίσιο της αρχαίας πολιτικής σκέψης σχετικά με την ύπαρξη αρετών που θεμελιώνουν τον πολιτικό βίο. Για τους λογίους η Θεσσαλονίκη ήταν μια άλλη Αθήνα (Δημήτριος Κυδώνης, Νικόλαος Καβάσιλας) και μια πόλη που αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στο αρχαίο και το χριστιανικό παρελθόν της, που συμβόλιζαν δύο πρόσωπα, ο Μέγας Αλέξανδρος και ο Άγιος Δημήτριος. Οι δύο ταυτότητες της Θεσσαλονίκης συμβάδιζαν και η σχέση της πόλης με τον Αλέξανδρο πρόβαλε πιο έντονα (Φιλόθεος Κόκκινος και Μανουήλ Β΄) λόγω της τουρκικής επέκτασης στα ευρωπαϊκά εδάφη και της επακόλουθης πολιορκίας της.

Η Ρώμη και η Αθήνα ήταν οι δύο πόλεις ανάμεσα στις οποίες τοποθετήθηκε η Κωνσταντινούπολη ανάλογα με τις ιδεολογικές και πολιτικές αναζητήσεις των

λογίων. Μετά τον Μετοχίτη, ο Γεώργιος Καρβώνης υποστήριξε ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν η Νέα Ρώμη που νίκησε την Παλαιά. Λίγες δεκαετίες αργότερα ο Δημήτριος Κυδώνης, υπερασπιζόμενος την φιλοδυτική πολιτική του, δήλωσε την αποστροφή του στη ρητορική που παρουσίαζε την ανωτερότητα του Βυζαντίου έναντι της Δύσης μέσα από τη σχέση της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης. Στον *Συμβουλευτικό προς Ρωμαίους* η σχέση των δύο πόλεων ήταν το επιχείρημα της κοινής ιστορικής καταγωγής των δύο κόσμων, προκειμένου να πεισθούν οι Βυζαντινοί να δεχθούν τη βοήθεια της Δύσης. Παράλληλα καθ' όλον τον 14^ο αι. ορισμένοι λόγιοι (Νικηφόρος Γρηγοράς, Φιλόθεος Κόκκινος) διατήρησαν την αντίληψη ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν μια άλλη Αθήνα χάρη στα πνευματικά επιτεύγματά της που επέτρεπαν να αναβιώσει κανείς νοητά σε αυτήν την Ακαδημία και τη Στοά.

Τον 15^ο αι. ο Μανουήλ Χρυσολωράς και ο Μανουήλ Καλέκας υποστήριζαν ότι η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε από τους Ρωμαίους και τους Έλληνες, με τη διαφορά όμως ότι Έλληνες ήταν οι Βυζαντινοί και Ρωμαίοι οι Δυτικοί. Από τη σκοπιά των πνευματικών επιτευγμάτων, η ανωτερότητα του Βυζαντίου έναντι της Δύσης ήταν εμφανής, καθώς, όπως υποστήριξε ο Ιωάννης Χορτασμένος, η Κωνσταντινούπολη ήταν η δεύτερη Αθήνα. Παράλληλα εμφανίστηκαν πιο προωθημένες θέσεις: ο Ισίδωρος Κιέβου και ο Βησσαρίων, εκφραστές μιας κοινής ιδεολογίας, συνέθεσαν εγκώμια για τις αυτοκρατορικές πόλεις, την Κωνσταντινούπολη και την Τραπεζούντα. Και στα δύο εγκώμια δόθηκε έμφαση στους αρχαίους κατοίκους των πόλεων, τους Έλληνες, που διακρίνονταν για την ελευθερία και τον επιτυχημένο αγώνα τους εναντίον των Περσών. Ο Βησσαρίων ταύτισε με αμεσότητα την Τραπεζούντα με την αρχαία Αθήνα. Όμως ο Ισίδωρος πρόβαλε την συμμαχική σχέση της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας, γιατί δεσμευόταν από τον αυτοκρατορικό χαρακτήρα της πρώτης. Αυτός ήταν χρήσιμος για την προσέγγιση με τη Δύση και την προσπάθεια των Παλαιολόγων (Μανουήλ Β' και του Ιωάννη Η') να ελέγξουν την Εκκλησία, διεκδικώντας τις πρωτοβουλίες σε θρησκευτικό επίπεδο εν όψει της Ένωσης των Εκκλησιών.

Ο Ισίδωρος και ο Βησσαρίων περιέγραψαν τον κόσμο ως ελληνορωμαϊκό. Η Κωνσταντινούπολη και η Τραπεζούντα χαρακτηρίστηκαν από τους κατοίκους τους που ήταν Έλληνες στο γένος, τη γλώσσα και τα ήθη τους. Στην αρχαιότητα η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία αφομοίωσε αυτά τα στοιχεία με την κατάκτηση των ελληνικών πόλεων-κρατών. Η ιδέα αυτή ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα του

15^{ου} αι. και στην ανάγκη για συνεργασία με τη Δύση. Η αντίληψη για έναν ελληνορωμαϊκό κόσμο είναι διαφορετική από τον κόσμο που περιέγραψε ο Μετοχίτης στις αρχές του 14^{ου} αι., στον οποίο το Βυζάντιο κατείχε ιδεολογικά την πρωτοκαθεδρία σε έναν ρωμαϊκό/βυζαντινό-ελληνικό και ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο. Ο Μετοχίτης διεκδικούσε ακόμα για το Βυζάντιο τη *διαδοχήν* από τη Ρώμη, ενώ έναν αιώνα αργότερα ο Χρυσολωράς είχε εγκαταλείψει τις οικουμενικές αξιώσεις του Βυζαντίου και διεκδικούσε τη *διαδοχήν* από τους αρχαίους Έλληνες και τον Μέγα Αλέξανδρο.

Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* περιέγραψε εκτενώς το φυσικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, ορίζοντας ως φυσικό όριο εναντίον της τουρκικής επέκτασης το Βόσπορο που αποτελούσε πλέον το σύνορο της Ελλάδας. Η αντίληψη αυτή διαψεύστηκε στα μέσα του 14^{ου} αι. με την τουρκική επέκταση στα ευρωπαϊκά εδάφη. Η σχεδόν ολοκληρωτική κατάκτηση του Βυζαντίου στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι. ανέδειξε ακόμα περισσότερο τη σημασία της ελληνικής ταυτότητας ως συνεκτικού συνδέσμου απέναντι στη διαφαινόμενη κατάκτησή του. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος μετά το θάνατο του Ιωάννη Η΄ πρόβαλε την ανάγκη για την ύπαρξη μιας «εστίας» για τους Έλληνες, η οποία, ενώ φαινομενικά ήταν η Κωνσταντινούπολη, στην πραγματικότητα ήταν μια νέα πατρίδα που θα επέτρεπε την ύπαρξη των Ελλήνων, της γλώσσας, της παιδείας και των ηθών τους. Τέτοια ήταν η νέα πατρίδα που επιχείρησαν να ανασυστήσουν ο Βησσαρίων και η Άννα Νοταρά μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, στο ερειπωμένο κάστρο του Montauto, βόρεια της Σιένας, ζητώντας από την κοινότητα της πόλης να επιτρέψει την εγκατάσταση των Βυζαντινών σύμφωνα με τα δικά τους έθιμα και συνήθειες (*secundum eorum mores et consuetudines*)⁹⁵¹.

⁹⁵¹ Μαλτέζου, Άννα Νοταρά, σ. 27-42, 33.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί το ιστορικό παρελθόν των πόλεων του Βυζαντίου, όπως αυτό εκφράζεται στα *εγκώμια* και στις *εγκωμιαστικές εκφράσεις πόλεων* των 13^{ου}-15^{ου} αι. Το κύριο ερώτημα που τέθηκε είναι ποιο παρελθόν (βυζαντινό ή αρχαίο ελληνικό) πρόβαλαν οι Βυζαντινοί αυτήν την περίοδο και σε ποια θέματα επεδίωξαν να δώσουν απαντήσεις μέσα από την αφήγηση της ιστορικής τους αναδρομής.

Οι βυζαντινοί λόγιοι αναφέρθηκαν στο παρελθόν των πόλεων για να τοποθετηθούν σε σύγχρονα πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα. Συνεπώς το παρελθόν των βυζαντινών πόλεων διαμορφώθηκε κυρίως ως η σχέση του παρόντος με το παρελθόν. Για να επιτευχθεί αυτό οι λόγιοι χρησιμοποίησαν τη ρητορική παράδοση της *εγκωμιαστικής έκφρασης των πόλεων*. Ο Μένανδρος διαμόρφωσε ένα πρότυπο για τη μορφή και το περιεχόμενο του *γένους*, δηλαδή του παρελθόντος της πόλης. Θεμέλιος λίθος ήταν η γέννηση της πόλης που ήταν έργο του *ιδρυτή* και των *οικιστών* (οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από την ελληνική ή τη βαρβαρική καταγωγή τους) και προσδιοριζόταν από τον χρόνο, τη μορφή και την αιτία της ίδρυσής της.

Η αφήγηση του παρελθόντος από τους βυζαντινούς λογίους εστίασε κυρίως στο *γένος* προκειμένου να προσδιοριστεί η ιστορική ταυτότητα κάθε πόλης. Η ταυτότητα της πόλης είχε «εθνικό» χαρακτήρα για τις πρωτεύουσες κράτους (Νίκαια, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα), ενώ για άλλες πόλεις (Νίκαια, μετά το 1261, και Θεσσαλονίκη) είχε τοπικό χαρακτήρα. Σε λίγες περιπτώσεις έγινε μνεία ιστορικών γεγονότων, ενώ σε ακόμα λιγότερες διαμορφώθηκε μια ιστορική εξελικτική πορεία του κόσμου.

Διάφοροι παράγοντες συνετέλεσαν στην ιστορική ανασύνθεση του παρελθόντος των πόλεων: 1) Η σχέση του αυτοκράτορα και των υπηκόων και ενίοτε η αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Κάθε πόλη παρουσιάστηκε ως σύμβολο της συλλογικής ταυτότητας με αναγωγές στο αρχαίο και το βυζαντινό παρελθόν και αναφέρθηκε να απειλείται από εξωτερικούς εχθρούς. Ο αυτοκράτορας αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο και εγγύηση για την υπεράσπιση της πόλης προκειμένου να επιτευχθεί η συμφιλίωση με τους πολιτικούς αντιπάλους του. 2) Η σχέση του Βυζαντίου με άλλα κράτη αναδεικνύεται στα *εγκώμια των πόλεων-πρωτευουσών* (Νίκαια, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα). Στις περιπτώσεις αυτές η συλλογική ταυτότητα προβλήθηκε ως απειλούμενη. Για τον λόγο αυτό αξιοποιήθηκε

η αρχαία ρητορική της πάλης του ελληνικού κόσμου με τον βαρβαρικό. Ο βυζαντινός κόσμος παραλληλίστηκε με τον αρχαίο ελληνικό που μάχονταν τον βαρβαρικό, τη Δύση έως τις αρχές του 14ου αι., τους Τούρκους στη συνέχεια. 3) Η απόσταση μιας επαρχιακής πόλης από την κεντρική εξουσία οδήγησε ορισμένους λογίους να δημιουργήσουν μια ιδιαίτερη ιστορική ταυτότητα για την πόλη που εγκωμίασαν, προκειμένου να αναδείξουν την σπουδαιότητά της και να υποδηλώσουν τον ενδιαφέρον που όφειλε να δείξει ο αυτοκράτορας. 4) Διάφορα εσωτερικά ζητήματα των πόλεων ανέδειξαν το ιστορικό παρελθόν. Για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη τα κοινωνικά και ιδεολογικά θέματα έστρεψαν τους συγγραφείς προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και την Αθήνα ως πόλη-σύμβολο για να αντληθούν οι *ελληνικές αρετές*. Η εισροή προσφύγων στην πόλη έδωσε περιεχόμενο στην αρετή της φιλανθρωπίας, θέμα της αρχαίας ρητορικής σχετικά με την πόλη, απαραίτητης για τη συνύπαρξη με τους ξένους. 5) Επιπλέον τα εγκώμια της Θεσσαλονίκης αναδεικνύουν ότι στις αρχές του 14^{ου} αι. τέθηκε θέμα για τον προσδιορισμό του αυτόχθονου των κατοίκων της πόλης, το οποίο υποστηρίχθηκε από την ιστορική αναδρομή στην ελληνική αρχαιότητα και χρησιμοποιήθηκε για τη διάκριση των γηγενών από τους ξένους κατοίκους. 6) Τα ζητήματα της υπεράσπισης και της παράδοσης μιας πόλης στους Τούρκους έστρεψαν τους λογίους προς το παρελθόν ώστε να αναδείξουν τη σημασία της υπεράσπισής της και να πείσουν το ακροατήριό τους για την άποψή τους.

Οι βυζαντινοί λόγιοι κατέστησαν την Ρώμη και την Αθήνα, τον Μέγα Κωνσταντίνο και τον Μέγα Αλέξανδρο, σύμβολα του βυζαντινού και του αρχαίου ελληνικού κόσμου, στους οποίους αναζήτησαν την ιστορική συνέχειά τους. Η Ρώμη συμβόλιζε την αυτοκρατορική παράδοση, ενώ η Αθήνα την αρχαία ελληνική καταγωγή (*ελληνικό γένος*) και τις *ελληνικές αρετές*. Ανάλογα με την ιδεολογία που εξέφρασε ο κάθε λόγιος οι ιστορικές καταβολές των Βυζαντινών ετοποθετούντο στον ένα ή στον άλλο ιστορικό κόσμο ή/και στους δύο.

Τον 13^ο αι. τονίσθηκε ο συγκερασμός της κλασικής παιδείας και του χριστιανικού λόγου, απόρροια των ιδεών που είχαν εκφραστεί από τον 11^ο -12^ο αιώνα. Τον 14^ο αι. οι λόγιοι εξέφρασαν έντονα τις σκέψεις τους για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ταυτόχρονα διαμορφώθηκε ένα ιδεολογικό ρεύμα, το οποίο πρόβαλε την άμεση γενεαλογική σχέση των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες (*ελληνικό γένος*). Τον 15^ο αι. οι προηγούμενες ιδεολογικές κατευθύνσεις εξελίχθηκαν σε δύο ιδεολογικά ρεύματα, την «ελληνορωμαϊκή ιδεολογία» και την «καθ' ημάς

ιδεολογία». Οι εκφραστές της πρώτης υποστήριξαν ότι διέθεταν το *ελληνικό γένος* από τους αρχαίους Έλληνες, στο πλαίσιο ενός ιστορικού κόσμου που προσδιορίστηκε ως ελληνορωμαϊκός και αγνόησαν το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα για να επιτύχουν την Ένωση των Εκκλησιών. Αντίθετα οι υποστηρικτές της «καθ' ημάς ιδεολογίας» αντέταξαν το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, γιατί ο κόσμος της *καθ' ημάς οικουμένης* που υπερασπίζονταν είχε ξεπεραστεί από την προοπτική της ιστορικής ενοποίησης με τη Δύση και την ελευθερία της σκέψης του ανθρώπου της Αναγέννησης.

Στις αρχές του 14^{ου} αι. ο Μετοχίτης διεκδικούσε ακόμα για το Βυζάντιο τη *διαδοχήν* από τη Ρώμη, ενώ έναν αιώνα αργότερα ο Χρυσολωράς διεκδικούσε τη *διαδοχήν* από τους αρχαίους Έλληνες και τον Μέγα Αλέξανδρο. Ο Μετοχίτης στον *Βυζάντιο* όρισε τον Βόσπορο ως σύνορο της Ελλάδας απέναντι στην Ανατολή (τους Τούρκους) και διαψεύστηκε στα μέσα του 14^{ου} αι. με την τουρκική επέκταση στα ευρωπαϊκά εδάφη. Στις αρχές του 15^{ου} αι. η σχεδόν ολοκληρωτική κατάκτηση του Βυζαντίου ανέδειξε την ελληνική ταυτότητα ως συνεκτικό σύνδεσμο απέναντι στη διαφαινόμενη κατάκτησή του

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΠ:* *Αρχείον Πόντου*
- BF:* *Byzantinische Forschungen*
- BMGS:* *Byzantine and Greek Modern Studies*
- Bsl:* *Byzantinoslavica*
- ΒΣ:* *Βυζαντινά Σύμμεικτα*
- BZ:* *Byzantinische Zeitschrift*
- CFHB:* *Corpus Fontium Historiae Byzantine*
- DOP:* *Dumdarton Oaks Papers*
- ΕΕΒΣ:* *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
- EHB:* A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, τόμ. 1-3, Ουάσινγκτον 2002.
- EtBalk:* *Études Balkaniques*
- JÖB:* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- MM:* Fr. Miklosich - Ios. Muller, *Acta et Diplomata Monasterium et Ecclesiarum Orientis*, τόμ. 1-6, Βιέννη 1813-1891.
- NE:* *Νέος Ελληνομνήμων*
- PG:* *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, έκδ. J.- P. Migne, Παρίσι 1857-1866.
- ΠΠ:* *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, έκδ. Σπ. Λάμπρος, τόμ. Α'- Δ', Αθήνα 1912-1930.
- PLP:* *Prosopographisches Lexicon der Palaiologen Zeit*, έκδ. E. Trapp κ.ά., Βιέννη 1976.
- REB:* *Revue des Études Byzantines*
- ST:* *Studi e Testi*

ΠΗΓΕΣ

Τα αγιολογικά κείμενα που σημειώνονται με την ένδειξη (*) βρέθηκαν από τη βάση δεδομένων με τίτλο «Αγιολογία Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου (1204-1453)» του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, (υπεύθ.) Ε. Κουντούρα-Γαλάκη: (<http://byzhadb.eie.gr/>).

Γρηγόριος

Ακίνδυνος,

Επιστολές: έκδ. Α. Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos. Greek text and English translation*, Ουάσινγκτον 1983.

Γεώργιος

Ακροπολίτης,

Επιτάφιος Ιωάννη Γ' Βατάτζη: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Δούκα*, έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae, Opera*, τόμ. II, Λειψία 1903, Στουτγκάρδη (επανέκδ.) 1978, σ. 12-29.

Λόγος Β' κατά Λατίνων: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Λόγος δεύτερος περὶ τῆς ἐκ πατρὸς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως*, έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae, Opera, ό.π.*, τόμ. II, σ. 45- 66.

Χρονική Συγγραφή: έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera, ό.π.*, τόμ. I, σ. 1-189.

Κωνσταντίνος

Ακροπολίτης,

Εγκώμιο Αγίου Κωνσταντίνου: C. Simonides, *The panegyric of that holy apostolic and heaven crowned king Constantine the Great composed by his head logothetes Constantine Acropoliti*, Λονδίνο 1853, σ. 1-37. *

Μιχαήλ

Αποστόλης,

Επιτάφιος Βησσαρίωνα: Μιχαήλου Αποστολίου Βυζαντίου, *Ἐπιτάφιος θρηνώδης ἔχων φροίμιον ἐπὶ τῷ θειοτάτῳ Βησσαριώνι τῷ αἰδεσιμότατῳ καρδηνάει τῆς ἁγίας Σαβίνης καὶ παναγιωτάτῳ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. PG 161, 128-140.

- Ιωάννης
Αναγνώστης, *Η άλωση της Θεσσαλονίκης: Ιωάννου Αναγνώστου Διήγησις περί τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. PG 156, 588A-628B.
Μονωδία Θεσσαλονίκης: Ιωάννου Αναγνώστου Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, ἐκδ. PG 156, 628C-632C.
- Ιωάννης
Αργυρόπουλος, *Μονωδία στον Ιωάννη Η΄: Ιωάννης Αργυρόπουλος, Μονωδία εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον*, ἐκδ. ΠΠ, Γ΄, σ. 313-319.
- Αἴλιος
Αριστείδης, *Εἰς Ῥώμην*: ἐκδ. B. Keil, *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia*, Βερολίνο 1958, τόμ.Π, Λόγος XXVI, σ. 91-124.
Παναθηναϊκός: ἐκδ. F. W. Lenz και C. A. Behr, *P. Aelii Aristidis, Opera quae extant Omnia*, Λέιντεν 1976, τόμ. I, Λόγος I, σ. 7-137.
- Κωνσταντῖνος
Αρμενόπουλος, *Λόγος στον Ἅγιο Δημήτριον*: ἐκδ. Δ. Σ. Γκίνης, «Τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνου τοῦ Ἀρμενοπούλου, Λόγος εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου, ἥτις ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου τελεῖται», *ΕΕΒΣ* 21 (1951), σ. 150-162.*
- Βησσαρίων,
Εἰς Τραπεζοῦντα: ἐκδ. Οδ. Λαμψίδης, «Ὁ “Εἰς Τραπεζοῦντα” λόγος τοῦ Βησσαρίωνος», *ΑΠ* 39 (1984), σ. 3-73, (κείμενο σ. 20-72).
Λόγος στον Κωνσταντῖνο ΙΑ΄: Βησσαρίων, Κωνσταντῖνον δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ Χαίρειν, ἐκδ. ΠΠ, Δ΄, σ. 32-45.
Μονωδία: Βησσαρίων, Μονωδία ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ καὶ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Μανουήλ τῷ Παλαιολόγῳ, ἐκδ. ΠΠ, Γ΄, σ. 284-290.
- Νικηφόρος
Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάντας*: ἐκδ. H. Hunger και I. Sevcenko, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, Βιέννη 1986.

Ιωσήφ

Βρυέννιος,

Το Ανάκτισμα της Πόλεως: έκδ. Ν. Τωμαδάκης, «Ιωσήφ Βρυεννίου Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), σ. 1-15.

Ruy González

de Clavijo,

Narrative of the embassy: Ruy González de Clavijo, *Narrative of the embassy to the court of Timour at Samarcand 1403-1406*, Νέα Υόρκη 2009.

Νικηφόρος

Γρηγοράς,

Βίος της οσίας Βασιλίσσης: έκδ. St. Bezdechi, *La vie de Ste Basilisse par Nicéphore Grégoras*, Κλουζ 1927, σ. 78-85. *

Βίος του Μιχαήλ του Συγκέλλου: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Βίος και πολιτεία και ἄθλησις τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Μιχαήλ τοῦ Συγκέλλου*, έκδ. Th. N. Schmit, *Kahrie-džami (Ižvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě 11)*, Σόφια 1906, σ. 260-279. *

Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλήτην Δημήτριον*, έκδ. Β. Λαούρδα, «Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά εγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον» *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σ. 47-162, (κεείμενο σ. 83-96).

Επιστολές: έκδ. R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras. Texte édité et traduit*, Παρίσι 1967.

Λόγος στην Αγία Θεοφανώ: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν Θεοφανῶ τὴν βασιλίδα*, έκδ. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl.Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI*, Αγία Πετρούπολη 1898. *

Λόγος στον Κωνσταντίνο: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον καὶ μέγιστον ἐν βασιλεύσει καὶ ἰσαπόστολον Κωνσταντῖνον*, έκδ. P.-A. Leone, *Nicephori Gregorae. Vita Constantini*, Culc 1994.

Μαρτύριο Αγίου Κορδάτου: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Μαρτύριον τοῦ Αγίου Κοδράτου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐν Κορίνθῳ τῆς*

- Πελοποννήσου, έκδ. P. L. M. Leone, «La “Passio sancti Codrati” di Niceforo Gregora», *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989), σ. 285-294.
- Μιχαήλ
Δούκας, *Ιστορία*: έκδ. V. Grecu, *Ducas, Istorica Turco-Bizantina (1341-1462)*, Βουκουρέστι 1958.
- Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*: έκδ. Sp. Leonardi, *Rhetores graeci ex recognition*, τόμ. II, Λειψία 1854, σ. 4-14.
- Ιωάννης
Ευγενικός, *Ἐκφρασις Κορίνθου*: Ιωάννης Ευγενικός, *Ἐγκωμιαστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου*, έκδ. III, Α', σ. 47-48.
- Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος*: έκδ. Ο. Λαμπίδης, «Ἰωάννου Εὐγενικοῦ ἔκφρασις Τραπεζοῦντος, χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις», *ΑΠ* 20 (1955), σ. 3-39.
- Κανόνας στον Ἅγιο Ευγένιο: Τοῦ νομοφύλακος Ἰωάννου Διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ κανόν εἰς τὸν Ἅγιον μεγαλομάρτυρα Εὐγένιον-οὔ ἢ ἀκροστιχίς· Στέφει χαρίτων Εὐγένιε σὲ στέφει Εὐγενικός σὸς δοῦλος*. έκδ. Ὁ. Λαμπίδου, «Ἅγιος Εὐγένιος ὁ Τραπεζοῦντιος», *ΑΠ* 18 (1953), σ. 178-190.
- Κώμης ἔκφρασις*: έκδ. III, Α', σ. 49-55.
- Μονωδία Κωνσταντινούπολης*: Ιωάννης, Ευγενικός, *Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς μεγαλοπόλεως*, έκδ. Σπ. Λάμπρος, «Μονωδίαί καὶ θρήνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΝΕ* 5 (1908), σ. 219-226.
- Παραμυθητικός στον Κωνσταντῖνο ΙΑ'*: Ιωάννης Ευγενικός, *Τῷ πανευτυχεστάτῳ ἡμῶν ἀθθέντη, τῷ δεσπότη κῦρ Κωνσταντίνῳ τῷ Παλαιολόγῳ, Παραμυθητικόν*, έκδ. III, Α', σ. 117-122.
- Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης, *Ἡ ἀλωση τῆς Θεσσαλονίκης*: έκδ. PG 136, 9A-140C.
- Λόγοι*: έκδ. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis. Opera Minora* [CFHB 32], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2000.
- Θεόδωρος
Κυζίκου, *Ἐπιστολές*: έκδ. M. Tziatzi-Papagianni, *Theodori metropolitae cyzici epistulae: accedunt epistulae mutuae Constantini Porphyrogeniti* [CFHB 48], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2012.

- Ισίδωρος
Κιέβου, *Εγκώμιο Μανουήλ Β΄ και Ιωάννη Η΄: Πανηγυρικός εἰς Μανουήλ και Ἰωάννην Η΄ τοὺς Παλαιολόγους*, ἐκδ. ΠΠ, Γ΄, σ. 132-199.
- Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*: ἐκδ. Τ. Ε. Page κ.ά., *Isocrates* (αγγλ. μτφρ. G. Norlin), τόμ. ΙΙ, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1929.
- Νικόλαος
Καβάσιλας, *Προσφώνημα στον Άγιο Δημήτριο: Νικόλαος Καβάσιλας, Προσφώνημα εἰς τὸν ἔνδοξον τοῦ Χριστοῦ μεγαλομάρτυρα Δημήτριον τὸν μυροβλύτην*, ἐκδ. Θ. Ἰωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα*, Βενετία 1884, σ. 67-114. *
- Μανουήλ
Καλέκας, *Επιστολές*: ἐκδ. R. J. Loenertz, *Correspondance de Manuel Calecas*, Βατικανό 1950.
- Ανδρόνικος
Κάλλιστος, *Μονωδία: Μονωδία κῦρ Ἀδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινούπολι, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, «Μονωδίαί και θρήνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», NE 5 (1908), σ. 203-218.*
- Ἰωάννης
Καμινιάτης, *Ἡ ἀλωση της Θεσσαλονίκης*: ἐκδ. G. Bohlig, *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*, [CFHB 4], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973.
- Ἰωάννης
Καντακουζηνός, *Ἱστορία*: ἐκδ. L. Schopeni, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV: Graece et latine* (τόμ. Ι-ΙΙΙ), Βόνη 1828-1832.
- Γεώργιος
Καρβώνης,
Φιλόθεος
Κόκκινος, *Εγκώμιο Κωνσταντινούπολης*: ἐκδ. Fenster, *Laudes*, σ. 341-354.
- Λόγος στον Γρηγόριο Παλαμά: Φιλόθεος Κόκκινος, Λόγος εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικά ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἄγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 427-591. *

Εγκώμιο Αγίου Δημητρίου: Φιλόθεος Κόκκινος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Δημήτριον τὸν Μυροβλύτην*, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, ὁ.π.*, σ. 33-60.*

Ἄννα

Κομνηνή,

Αλεξιάδα: ἐκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40, 1-2], Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 2001.

Κουιντιλιανός,

Insitutio Oratoria: ἐκδ. H. E. Butler, *The Institutio oratoria of Quintilian*, τόμ. I, Κέιμπριτζ 1969.

Δημήτριος

Κυδώνης,

Απολογία: ἐκδ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniotaed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, [ST 56], Βατικανό 1931.

Επιστολές: ἐκδ. R. J. Loenertz, *Demetrius Cydones correspondence*, τόμ. I, Βατικανό 1956.

Μονωδία στους Θεσσαλονικείς: Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσιν*, ἐκδ. PG 109, 639A- 652D.

Συμβουλευτικός στην Καλλίπολη: *Συμβουλευτικός περὶ Καλλιπόλεως αἰτήσαντος τοῦ Μουράτου*, ἐκδ. PG 154, 1009A-1036A.

Συμβουλευτικός στους Ρωμαίους: *Ρωμαίοις Συμβουλευτικός*, ἐκδ. PG 154, 961A-1008B.

Μιχαήλ

Κριτόβουλος,

Ιστορία: ἐκδ. D. R. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae* [CFHB 22], Βερολίνο 1983.

Γρηγόριος

Κύπριος,

Εγκώμιο Ανδρονίκου Β': Γρηγόριος Κύπριος, *Ἐγκώμιο εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρόν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγο*, ἐκδ. PG 142, 388A-417A.

Εγκώμιο Μιχαήλ Η': Γρηγόριος Κύπριος, *Ἐγκώμιο εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρόν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγο καὶ Νέον Κωνσταντίνον*, ἐκδ. PG 142, 345C-385D.

Κωνσταντίνος Ζ'

Πορφυρογέννητος, *De administrando imperio*: έκδ. *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, (ελλην. κείμε.) Gy. Moravcsik - (αγγλ. μτφρ.) R. J. H. Jenkins, (επανεκδ.) Ουάσινγκτον 1985.

Νικόλαος

Λαμπηνός, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*: έκδ. Ι. Πολέμης, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και το Εγκώμιον αυτού εις τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο*, Αθήνα 1992, κείμενο σ. 27-82.

Θεόδωρος Β΄

Λάσκαρης, *Εγκώμιο Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη: Έγκώμιον εις τον πατέραν αυτού τον αυτόν ύψηλότατον βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τον Δούκα*, έκδ. Α. Tartaglia, *Theodorus II Lascaris. Opuscula Rhetorica*, Μόναχο - Λειψία 2000, σ. 23-66.

Εἰς τὴν Νίκαιαν: Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρη, *Έγκώμιον εις τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν*, έκδ. Α. Tartaglia, *Theodorus II Lascaris, ό.π.*, σ. 68-84.

Επιστολές: έκδ. N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris. Epistulae CCXVII*, Φλωρεντία 1898.

Επιτάφιος Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη: Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρη τοῦ υἱοῦ τοῦ ύψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα ἐπιτάφιος εις τον βασιλέα τῶν Ἀλαμανῶν κυρὸν Φρειδερίκον, έκδ. Α. Tartaglia, *Theodorus II Lascaris, ό.π.*, σ. 85-94.

Λιβάνιος,

Αντιοχικός: έκδ. R. Foester, *Libanii Opera*, τόμ. Ι, fasc. ΙΙ, *Orationes VI-XI*, Λειψία 1903 [*Αντιοχικός*: Λόγος ΧΙ].

Μακάριος

Μακρής, *Εγκώμιο Αρχιεπισκόπου Γαβριήλ*: Μακάριος Μακρής, *Έγκώμιον εις τον αγιώτατον Αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ*, έκδ. Α. Αργυρίου, *Μακαρίου του Μακρή Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 102-120.

Κωνσταντίνος

Μανασσής, *Σύντομο Χρονικό*: έκδ. Ο. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [CFHB 36, 1], Αθήνα 1996.

Ιωάννης

- Μαυρόποδας, *Επίγραμμα [43]*: έκδ. P. de Lagarde - J. Bolling, *Iohannis Euchaitorum metropolitae: quae in Codice Vaticano Graeco 676*, Γκέτινγκεν 1882.
- Μένανδρος: *Πῶς χρῆ πόλεις ἐπαινεῖν*: έκδ. *Menander Rhetor*, (έκδ.-μτφρ.-σχ.) D. A. Russell - N.G. Wilson, Οξφόρδη 1981, σ. 32-42.
Πῶς δεῖ ἀπὸ γένους πόλιν ἐγκωμιάζειν: έκδ. *Menander Rhetor*, ό.π., σ. 46-58.
Πῶς δεῖ ἀπὸ ἐπιτηδεύσεων τὰς πόλεις ἐγκωμιάζειν: έκδ. *Menander Rhetor*, ό.π., σ. 58-74.
Περὶ Κλητικοῦ: έκδ. *Menander Rhetor*, ό.π., σ. 182-192.
- Θεόδωρος
Μετοχίτης, *Α΄ Βασιλικός Λόγος*: έκδ. Πολέμης, *Οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι*, σ. 128-283.
Β΄ Βασιλικός Λόγος: έκδ. Πολέμης, *Οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι*, σ. 286-421.
Βυζάντιος[P]: I. Rougounia, *Theodore Metochites: "Byzantios, or About the Imperial Megalopolis": Introduction, Text and Commentary*, (PhD Dissertation Oxford, Trinity 2003 αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
Βυζάντιος[Π]: I. Πολέμης (εισ.- κρ. έκδ.- μτφρ. - σημ.), Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βυζάντιος. Ἡ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως. Κοσμολογία καὶ ρητορική κατὰ τον ΙΔ΄ αἰώνα, Θεσσαλονίκη 2013*.
Νικαεύς: έκδ. E. Mineva, «Ὁ "Νικαεύς" τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου», *Δίπτυχα* 6 (1994-95), σ. 307-327 (κείμενο, σ. 314-325).
Ὑπομνηματισμοὶ: Θεόδωρου τοῦ Μετοχίτη, Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί, έκδ. M. C. G. Muller, Λειψία 1821.
- Μανουήλ
Ολόβολος *Λόγος Α΄: Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον*, έκδ. M. Treu, *Manuelis Holoboli Oretiones*, Πόστδαμ 1906, τομ. I, σ. 30-50.
Λόγος Β΄: Λόγος εἰς τὸν κραταιὸν καὶ αὐθέντην καὶ βασιλέα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον καὶ Νέον Κωνσταντῖνον κατὰ τὴν

- έορτην ἀναγνωσθεῖς τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, ἐκδ. Μ. Treu, *Manuelis Holoboli, ὁ.π.*, τόμ. II, σ. 51-77.
- Λόγος Γ': Μανουήλ Ολόβολος, *Λόγος [Γ] Ἐγκωμιαστικός*, ἐκδ. Μ. Treu, *Manuelis Holoboli, ὁ.π.*, τόμ. II, σ. 78-98.
- Μανουήλ Β'
Παλαιολόγος, *Επιστολές*: ἐκδ. G. Dennis, *The letters of Manuel II Palaeologus*, Ουάσιγκτον 1977.
- Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικεῖς*: Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἡνίκα ἐπολιορκοῦντο*, ἐκδ. Β. Λαούρδας, «Ὁ “Συμβουλευτικός πρὸς Θεσσαλονικεῖς” τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), σ. 290-307.
- Γεώργιος
Παχυμέρης, *Ιστορία*: ἐκδ. A. Failler – V. Laurent, *Georges Pachymérés. Relations historiques* [CFHB 24, 1-5], (τόμ. I-V), Παρίσι 1984.
- Μάξιμος
Πλανούδης, *Εγκώμιο Μιχαήλ Θ'*: ἐκδ. L. G. Westernik, «Le Basilikos de Maxime Planude» *BSI* 28 (1967), σ. 54-67.
- Πλάτων,
Πλήθων, *Κριτίας*: ἐκδ. J. Burnet, *Platonis Opera*, Οξφόρδη 1903.
- Λόγος στον Μανουήλ Β'*: Γεωργίου Γεμιστού, *Εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*, ἐκδ. ΠΠ, Γ', σ. 246-265.
- Προσφώνημα στον Δημήτριο: Προσφωνημάτιον πρὸς τὸν κῦρ Δημήτριον Δεσπότην τὸν Παλαιολόγον*, ἐκδ. ΠΠ, Δ', σ. 207-210.
- Συμβουλευτικός στον Θεόδωρο Β': Πλήθωνος συμβουλευτικός πρὸς τὸν Δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου*, ἐκδ. ΠΠ, Δ', σ. 113-135.
- Θεόδωρος
Στουδίτης, *Επιστολές*: ἐκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae epistulae* [CFHB 31, 2], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1991.
- Θεόκτιστος
Στουδίτης, *Βίος Ἀθανασίου*: Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Žitija

dvuh vselenskih patriarchov XIV v., svv. Athanasija I i Isidora I, *Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S.Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), σ. 1-51. *

Λόγος στον Άγιο Αθανάσιο: Θεόκτιστος Στουδίτης, *Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου*, ἐκδ. Α.-Μ. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Μπρούκλιν - Μασαχουσέτη 1983, σ. 44-122. *

Συμεών

Θεσσαλονίκης,

Λόγος στον Άγιο Δημήτριο: Συμεών Θεσσαλονίκης, *Λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις ἀθλητὴν καὶ μυροβλύτην Δημήτριον ἐν ἱστορίας τύπῳ τὰ νεωστὶ αὐτοῦ γεγονότα διηγούμενος θαύματα*, ἐκδ. D. Balfour, *Politico-Historical works of Symeon archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical Greek text with introduction and commentary*, Βιέννη 1979, σ. 39-69.

Γεώργιος

Σφραντζής,

Βραχύ Χρονικό: ἐκδ. V. Grecu, *Georgios Sprantztes, Memorii (1401-1477). In anexa. Pseudo-Phranzes: Macarie Melissenos, Cronica (1258-1481)*, Βουκουρέστι 1966 (κεείμενο σ. 2-146).

Ιωάννης

Τζέτζης,

Επιστολές: ἐκδ. P. A. M. Leone, *Ioannis Tzetzae Epistulae*, Λειψία 1972.

Γεώργιος

Τορνίκης,

Επιστολές: ἐκδ. J. Darraouzes, *George et Demetrios Tornikes: lettres et discours*, Παρίσι 1970.

Φιλόθεος

Σηλυβρίας,

Εγκώμιο Αγίου Αγαθόνικου: Φιλόθεος Σηλυβρίας, *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Αἰγαθόνικον*, ἐκδ. PG 154, 1229D-1240B.

Φώτιος

Κωνστ/πόλεως,

Επιστολές: ἐκδ. B. Laourdas - L.G. Westerink, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, τόμ. I, Λειψία, 1983.

Λαόνικος

Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών*: έκδ. E. Darkó, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, (τόμ. I-II), Βουδαπέστη 1922.

Ιωάννης

Χορτασμένος, *Βίος των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης*: Ιωάννης Χορτασμένος, *Βίος και πολιτεία τῶν ἁγίων θεόστεπτων καὶ μεγάλων βασιλέων καὶ ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης*, έκδ. Θ. Ιωάννου, *Μνημεῖα Ἀγειολογικά*, Βενετία 1884, σ. 164-229. *

Επιστολές: έκδ. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37): Briefe, Gedichte und kleine Schriften, Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*, Βιέννη 1969.

Νικηφόρος

Χούμνος, *Εγκώμιο Ανδρονίκου Β΄*: έκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca e Codicibus Regiis*, τόμ. II, Παρίσι 1830, σ. 1-56.

Συμβουλευτικός στους Θεσσαλονικείς: Νικηφόρος Χούμνος, *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικός περὶ δικαιοσύνης*, έκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, ό.π., σ. 137-187.

Μανουήλ

Χρυσολωράς, *Επιστολή στον Δημήτριο Χρυσολωρά*: έκδ. P. Migne, PG 156, 57A-60B.

Σύγκριση: Μανουήλ Χρυσολωράς, *Σύγκριση Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης*, έκδ. Cr. Billò, «Manuele Crisolora, Confronto tra l'Antica e la Nuova Roma», *Medioevo Greco 'O'* (2000), σ. 1-26.

Λόγος στον Μανουήλ Β΄: έκδ. X. Γ. Πατρινέλη - Δ. Ζ. Σοφιανού, *Μανουήλ Χρυσολωρά: Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, Αθήνα 2001.

Δημήτριος

Χωματηνός, *Λόγος*: Δημήτριος Χωματηνός, *Λόγος ἀπολογητικός πρὸς τὸν Ἀγιώτατον πατριάρχην κϋρ Γερμανὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ὑπ'αὐτὸν σύνοδον*, έκδ. Gunter Prinzing, *Demetrii Chomateni Ronemata diaphora* [CFHB 38], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2002, σ. 433-441.

Μιχαήλ

- Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος*: Μιχαήλ Χωνιάτης, *Εἰσβατήριος ὅτε πρώτως ταῖς Ἀθήναις ἐπέστη*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου. Τα Σωζόμενα*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1879, σ. 93-106.
- Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει τῶν Ἀθηνῶν*: Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει αὐτῶν, τουτέστι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου, ὁ.π.*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1880, σ. 397-398.
- Προσφώνημα εἰς Δριμὸν*: Μιχαήλ Χωνιάτης, *Προσφώνημα εἰς τὸν πραιτώρα κῦρ Δημήτριον τὸν Δριμὸν ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου, ὁ.π.*, τόμ. Α΄, σ. 157-179.
- Νικήτας
Χωνιάτης, *Ἱστορία*: ἐκδ. I. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11, 1-2], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975.
- Λόγος[ΙΓ]*: Νικήτας Χωνιάτης, *Σελέντιον γραφὲν ἐπὶ τῷ ἀναγνωσθῆναι ὡς ἀπὸ τοῦ Λάσκαρη κῦρ Θεοδώρου κρατοῦντος τῶν Ρωμαϊκῶν ἀνατολικῶν χωρῶν*, ἐκδ. I. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae, Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1972, σ. 120-128.
- Μιχαήλ
Ψελλός, *Ἐπαινος τοῦ Ἰταλοῦ*: ἐκδ. A. R. Littlewood, *Michaelis Pselli, Orationa Minora*, Λειψία 1985, σ. 69-72.
- Ἐπιστολή στον Ἰωάννη Ξιφιλίνο*: ἐκδ. U. Criscuolo, *Michele Psello, Epistola a Giovanni Xifilino*, (επανέκδ.) Νάπολη 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλου, Γεννάδιος Σχολάριος: Α. Αγγέλου, «Ο Γεννάδιος Σχολάριος και η άλωση», στο: Ε. Χρυσός (εκδ.), *Η Άλωση της Πόλης*, Αθήνα 1994, σ. 99-132.
- Αγορίτσας, Κωνσταντινούπολη: Δ. Κ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Θεσσαλονίκη 2016.
- Akisik, Praising a city: Α. Akisik, «Praising a city Nicaea, Trebizond and Thessalonike», στο: Κ. Kafadar - Ν. Necipoglu (επιμ.), *In memoriam. Angeliki E. Laiou*, Χάρβαρντ 2011, σ. 1-25.
- Angelov, *Imperial ideology: D. Angelov, Imperial ideology and political thought in Byzantium (1204-1330)*, Κέμπριτζ 2007.
- Angelou, Scholarios: Α. Angelou, «Who am I? Scholarios' answers and the Hellenic identity», στο: Ε. Jeffreys κ.ά (έκδ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies a Honour of Robert Browing*, Βενετία 1996, σ. 1-19.
- Angold, *Government: M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskaris of Nicaea (1204-1261)*, Οξφόρδη 1975.
- Byzantine Nationalism: M. Angold, «Byzantine “Nationalism” and the Nicaean Empire», *BMGS* 1 (1975), σ. 49-70.
- Byzantine Empire: M. Angold, The Byzantine Empire 1025-1204: a political history*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1984.
- Βακαλοπούλου, Φιλόθεος Σηλυβρίας: Μ. Βακαλοπούλου, *Φιλόθεος Σηλυβρίας: βίος και συγγραφικό έργο*, Αθήνα 1992.
- Βακαλόπουλος, Νέος Ελληνισμός: Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1974.
- Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni: H. Baron, From Petrarch to Leonardo Bruni: studies in humanistic and political literature*, Σικάγο 1968.
- Beaton, Hellenes: R. Beaton, «Antique nation? “Hellenes” on the eve of Greek independence and in twelfth-century Byzantium», *BMGS* 31 (2007), σ. 76-95.

- Blanchet, Les divisions de l'Église byzantine: M.-H. Blanchet, «Les divisions de l'Église byzantine après le concile de Florence (1439) d'après un passage des Antirrhétiques de Jean Eugénikos», στο: B. Doumerc - C. Picard (έκδ.), *Hommage à Alain Ducellier: Byzance et ses peripheries*, Τουλούζη 2004, σ. 17-39.
Georges-Gennadios Scholarios: M.-H. Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire Byzantin*, Παρίσι 2008.
- Bon, *Moree franque*: A. Bon, *La Moree franque: recherches historiques, topographiques et archeologiques sur la principaute d'Achaie (1205-1430)*, Παρίσι 1969.
- Bouras, City and Village: C. Bouras, «City and Village: urban design and architecture», *JÖB* 31/2 (1981), σ. 611-653.
 Byzantine City: Ch. Bouras, «Aspects of Byzantine City, 8th-15th centuries», *EHB*, τόμ. 2, σ. 497-528.
- Μπούρας, Πόλεις και πολεοδομία: X. Μπούρας, «Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από τη σκοπιά της πολεοδομίας», στο: Κιουσοπούλου, *Οι βυζαντινές πόλεις*, σ. 1-14.
- Brandes, Byzantine cities: W. Brandes, «Byzantine cities in the 7th and 8th cen. - Different Sources, Different Histories?», στο: G. P. Brogiolo – Br. Ward-Perkins (επιμ.), *The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages*, Λέιντεν - Βοστώνη - Μπρίλ 1999, σ. 141-172.
- Browning, Enlightenment: R. Browning, «Enlightenment and Repression in Byzantium in the 11th and 12th cen.», *Past and Present* 69 (1975), σ. 3-23.
 Georgios Karbones: P. Browing, «A byzantine scholar of the early fourteenth century: Georgios Karbones», στο: P. Browing, *History Language and Literary in the Byzantine World*, (Variorum), Νορθάμπτον 1989, XI, σ. 221-231.
- Bryer
 - Winfield, *Monuments and topography of the Pontos*: A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, τόμ. Α', Ουάσινγκτον 1985.

- Buchwald, *Tusculum*: W. Buchwald - A. Howlweg - O. Prinz, *Tusculum - Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα*, τόμ. Α', Αθήνα 1993.
- Buranello, *Laudatio Florentiae Urbis*: R. Buranello, «The structure and the strategy of Leonardo Bruni's *Laudatio Florentiae Urbis*», *Quaderni d'italianistica* 16/1 (1995), σ. 17-31.
- Cameron
- Herrin, *The Parastaseis syntomoi chronikai*: A. Cameron - J. Herrin (επιμ.), *Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis syntomoi chronikai. Introduction, translation, and commentary*, Λέιντεν 1984.
- Cammelli, *Manuele Crisolora*: G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini dell'umanesimo*, τόμ. I, *Manuele Crisolora*, Φλωρεντία 1941.
- Chadwick, *Early Christianity*: W. Chadwick, *Early Christianity and the classical tradition*, Οξφόρδη 1960.
- Classen, *Laudes urbium*: C. J. Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwolften jahrhunderts*, Χίλντεσχαϊμ - Ζυρίχη - Νέα Υόρκη 1980.
- Clucas, *John Italos*: L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Μόναχο 1981.
- Constantinides, *Education*: C. N. Constantinides, *Higher education in Byzantium in the 13th and early 14th centuries (1204-ca1310)*, Λευκωσία 1982.
- Dagron, *Constantinople imaginaire*: G. Dagron, *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des Patria*, Παρίσι 1984.
Manuel Chrysoloras: G. Dagron, «Manuel Chrysoloras: Constantinople ou Rome», *BF* 12 (1987), σ. 281-288.
Η γέννηση μιας πρωτεύουσας: G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας: η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451* (μτφρ. Μ Λουκάκη), Αθήνα 2000.
- Dodds, *Pagan and Christian*: E. R. Dodds, *Pagan and Christian in an age of anxiety: some aspects of religious experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Κέιμπριτζ 1965.

- Ducellier, Une mythologie urbaine: A. Ducellier, «Une mythologie urbaine Constantinople vue d'Occident au Moyen Âge», *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 96/1 (1984), σ. 405-424.
- Dvornik, *Apostolicity*: Fr. Dvornik, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the apostle Andrew*, Κέμπριτζ 1958.
- Feissel, Πόλεις και δημοτικοί θεσμοί: D. Feissel, «Πόλεις και δημοτικοί θεσμοί», στο: Morrisson, *Ο Βυζαντινός κόσμος*, σ. 185-188.
- Fenster, *Laudes*: E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, Μόναχο 1968.
- Flussin, Ο γραπτός πολιτισμός: B. Flussin, «Ο γραπτός πολιτισμός», στο: Morrisson, *Ο Βυζαντινός κόσμος*, σ. 343- 366.
- Ο επίσκοπος και η πόλη: B. Flussin, «Ο επίσκοπος, η Εκκλησία του, η πόλη του», στο: Morrisson, *Ο Βυζαντινός κόσμος*, σ. 193-201.
- Ο θρίαμβος του χριστιανισμού, B. Flussin, «Ο θρίαμβος του χριστιανισμού και ο ορισμός της ορθοδοξίας», στο: Morrisson, *Ο Βυζαντινός κόσμος*, σ. 127-156.
- Foss - Tulchin, *Nicaea*: Cl. Foss - J. Tulchin, *Nicaea. A Byzantine capital and its praises*, Μπούκλιν 1996.
- Gasparrini
Leporace
- Mioni, *Cento codici bessarionei*: T. Gasparrini Leporace - E. Mioni (επιμ.), *Cento codici bessarionei: Catalogo di mostra Venezia, Libreria vecchia del Sansovino, 31 maggio-30 settembre 1968*, Βενετία 1968.
- Γιαρένης, *Νίκαια*: Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρης*, Αθήνα 2008.
- Τραπεζούντα: Η. Γιαρένης, «Ο λόγιος και ο γενέθλιος τόπος. Η Τραπεζούντα με τον τρόπο του Βησσαρίωνος», *ΕΕΒΣ ΝΓ΄* (2007-2009), σ. 266-280.
- Γλύκαντζη-
Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*: Ε. Γλύκαντζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* (μτφρ. Τ. Δρακοπούλου), Αθήνα 1997.

- Gouillard, Jean l'Italien: J. Gouillard, «Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), σ. 133-174.
- Gounaridis, Grecs: P. Gounaridis, «“Grecs”, “Hellenes” et “Romains” dans l'État de Nicee», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 248-257.
- Γουναρίδης *Γένος Ρωμαίων*: Π. Γουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων: Βυζαντινές και Νεοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996.
- Πολιτικές διαστάσεις της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας: Π. Γουναρίδης, «Πολιτικές διαστάσεις της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σ. 107-129.
- Επιλογές μιας κοινωνικής ομάδας: Π. Γουναρίδης, «Επιλογές μιας κοινωνικής ομάδας (14ος αιώνας)», στο: Χριστίνα Αγγελίδη (επιμ.), *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 177-185.
- Ιωσήφ Βρυέννιος: Π. Γουναρίδης, «Ιωσήφ Βρυέννιος, ο προφήτης της καταστροφής», στο: Κιουσοπούλου, *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, σ. 133-145.
- Grig - Kelly, *Two Romes*: L. Grig - G. Kelly (επιμ.), *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2012, σ. 3-30.
- Guillou, L'abitazione immaginaria: A. Guillou, «L'abitazione immaginaria», στο: A. Guillou (επιμ.), *La civiltà bizantina. Oggetti e messaggio. Architettura e ambiente di vita*, Ρώμη 1993, σ. 321-371.
- Ierodiakonou, Psellos: K. Ierodiakonou, «Psellos' Paraphrasis on Aristotle's *De interpretatione*», στο: K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, Οξφόρδη 2002, σ. 157-181.
- Haldon, *Byzantium*: J. Haldon, *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture*, Κέμπριτζ - Νέα Υόρκη 1990.
- Historical Survey: J. Haldon, «Political - Historical Survey (518-800)», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*, σ. 249-263.

- Structures and administration: J. Haldon, « Structures and administration», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*, σ. 533-539.
- Harris, *Byzantium and the Crusades*: J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, Λονδίνο 2003.
- Hunger, Wissenschaft und Kunst, H. Hunger, «Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit», *JÖB* 8 (1959), σ. 123-155.
 Imitation: H. Hunger, «On the Imitation (Μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature» *DOP* 23/24 (1969/70), σ. 15-38.
Literatur: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978.
 Athen: H. Hunger, «Athen in Byzanz Traum und Realität», *JÖB* 40 (1990), σ. 43-61.
 Laudes: H. Hunger, «Laudes Thessalonicenses», στο: *Εορταστικός τόμος. 50 χρόνια. 1939-1989*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 99-113.
 Ο οφθαλμός της οικουμένης: H. Hunger, «Ο όφθαλμός τῆς οικουμένης. Das Auge der Welt. Enkomion auf Istanbul aus der Sicht des Byzantinisten», στο: W. Jobst - R. Kastler - V. Scheibelreiter (επιμ.), *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul. Akten der Internationalen Fachtagung vom 6-8 November 1991 in Istanbul*, Βιέννη 1999, σ. 21-28.
Λογοτεχνία: H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια και κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α' (μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκη - Ι. Β. Αναστασίου - Γ. Χ. Μάκρη), Αθήνα 2004.
- Hörandner, La poésie profane: W. Hörandner, «La poésie profane au XIe siècle et la connaissance des auteurs anciens», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 245-263.
- Horrocks, Language: G. Horrocks, «Language», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη 2008, σ. 778-784.
- Jaeger, *Early Christianity*: W. Jaeger, *Early Christianity and Greek paideia*, Λονδίνο - Μασαχουσέτη - Κέιμπριτζ 1961.

- Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*: E. Jeffreys - J. Haldon - R. Cormack, *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη 2008.
- Kaldellis, *Hellenism*: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Κέιμπριτζ 2007.
Parthenon: A. Kaldellis, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Κέιμπριτζ 2009.
- Καλλιγά, *Μονεμβασία*: X. Καλλιγά, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της* (μτφρ. Μ. Μπλέτας) Αθήνα 2003.
- Καλτσογιάννη, *Θεσσαλονίκη*: E. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία: ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*: I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1987.
Πολιτική θεωρία: I. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Καργον, *Τραπεζούντα*: S. P. Καργον, *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη στους 13^ο-15^ο αιώνες* (μτφρ. Λ. Ιστικοπούλου), Αθήνα 2016.
- Καρπόζηλος, *Ιωάννης Μαυρόπουλος*: A. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1982.
- Kazhdan - Wharton Epstein, *Byzantine Culture*: A. P. Kazhdan - A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries*, Μπέρκλεϊ 1985.
Polis: A. P. Kazhdan, «Polis and Kastion in Theophanes and in some other historical texts», στο: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τόμ. Β', Παρίσι 1998, σ. 345-360.
- Kelly, *Panathenaic*: K. Kelly, «Greek Piety in a Roman Context: Aelius Aristides's *Panathenaic Oration*», *Digressus* 11 (2011), σ. 51-73.
- Kidonopoulos, *Konstantinopel*: V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Βίζμπαντεν 1994.

- Kioussopoulou, La notion de ville: A. Kioussopoulou, «La notion de ville chez Manuel Chrysolaras: “Σύγκρισης Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης”», *Bsl* 59 (1998), σ. 71-79.
- Κιουσοπούλου, *1453: Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης*: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453: Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005.
- Πατρίδα: Τ. Κιουσοπούλου, «Η ἔννοια της πατρίδας τον 15^ο αι.», στο: Κιουσοπούλου, *1453: Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης*, σ. 147-160.
- Βασιλεύς*: Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ἢ Οικονόμος. Πολιτική ἐξουσία και ιδεολογία πριν την ἄλωση*, Αθήνα 2007.
- Βυζαντινές πόλεις*: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις 8^ο-15^ο αι.: προοπτικές της ἔρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.
- «Αστοί»: Τ. Κιουσοπούλου, ««Αστοί» και «Αγροίκοι» κατά την ὕστερη βυζαντινὴ εποχή», στο: Τ. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 253-261.
- «Αόρατες» βυζαντινές πόλεις: Τ. Κιουσοπούλου, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13^ο-15^ο αι.)*, Αθήνα 2013.
- Κουρούσης, Ιωάννης ΙΓ' Γλυκής: Στ. Κουρούσης, «Ο λόγιος Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' ο Γλυκής (Συναγωγή ειδήσεων και ανέκδοτα έγγραφα)», *ΕΕΒΣ* 41 (1974), σ. 297-405.
- Kyritses, Chrysobulls: D. Kyritses, «The “Common Chrysobulls” of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium», *ΒΣ* 13 (1999), σ. 229-245.
- Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*: Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996.
- Labowsky, *Bessarion's Library*: C. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana*, Ρώμη 1979.
- Λαίου, *Constantinople*: Α. Λαίου, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II (1282-1328)*, Κέμπριτζ-Μασαχουσέτη 1972.

- Λαμπροπούλου, Άγιοι: Α Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης - Β. Κόντη - Α. Πανοπούλου, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9^{ος}-15^{ος} αι.)», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι 8^{ος}-16^{ος} αι.*, Αθήνα 2004, σ. 265-293.
- Λάμπρος, Τα τείχη του ισθμού: Σπ. Λάμπρος «Τὰ τείχη τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου», *NE B'* (1905/Δ), σ. 435-489.
- Laurence, Laudatio Florentinae Urbis: B.-P. Laurence, «L'influence de la Seconde Sophistique sur la *Laudatio Florentinae urbis* de Leonardo Bruni», *Rhetorica* 18/4 (2000), σ. 355-387.
- Lauritzen, Bessarion: Fr. Lauritzen, «Bessarion's political thought: The Encomium to Trebizond», *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011), σ. 153-159.
- Lavan, The late-antique city: L. Lavan, «The late-antique city: a bibliographical essay», στο: W. Bowden - L. Lavan - C. Machado, *Recent research on the late antique countryside*, Λέιντεν - Βοστώνη 2004, σ. 9-26.
- Lemerle, *Humanisme*: P. Lemerle, *Le premier humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Παρίσι 1971.
- Liebeschuetz, *Decline*: W. Liebeschuetz, *Decline and fall of the Roman city*, Οξφόρδη 2001.
- Ljubarskij, Michael Psellos: J. N. Ljubarskij, «Michael Psellos in the history of Byzantine literature: Some modern approaches», στο: P. Odorico - P. A. Agapitos (επιμ.), *Pour une «nouvelle» histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions*, Παρίσι 2002, σ. 107-116.
- Loenertz, Bessarion: J. R. Loenertz, «Pour le biographie du Cardinal Bessarion», *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944), σ. 116-149.
- Louth, Theological Literature: A. Louth, «Theological Literature», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*, σ. 853-861.
- Macrides, New Constantine: R. Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople - 1261?», *BMGS* 6 (1980), σ. 13-41.

- Magdalino, Fourth Kingdom: R. Macrides - P. Magdalino, *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism*, στο: P. Magdalino, *The perception of the past twelfth-century Europe*, Λονδίνο 1992, σ. 117-156.
- George Akropolites: R. Macrides, *George Akropolites: the history. Introduction, translation and commentary*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2007.
- Magadlino, Selymbria: P. Magadlino, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978), σ. 309-318.
- Hellenism: P. Magdalino, «Hellenism and nationalism Byzantium», στο: P. Magdalino, *Tradition and trasformation in Medieval Byzantium*, Great Britain 1991, (Variorum) XIV.
- History: P. Magdalino, «The history of the future and its uses: prophecy, policy and propaganda», στο: R. Beaton - C. Roueché (επιμ.), *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday*, Όλντερσοτ 1993, σ. 3-34.
- Οφθαλμός της οικουμένης: P. Magdalino «Ο οφθαλμός της οικουμένης και ο ομφαλός της γης», στο: Ε. Χρυσός (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2005, σ. 107-123.
- Komnenoi: P. Magdalino, «The empire of Komnenoi (1118-1204)», στο: J. Shepard (επιμ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, Νέα Υόρκη 2008, σ. 627-663.
- Metochites: P. Magdalino, «Theodore Metochites, the Chora, and Constantinople», στο: H. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (επιμ.), *The Kariye Camii Reconsidered*, Ινσταμπούλ 2011, σ. 169-187.
- Beauty of Antiquity: P. Magdalino, «The Beauty of Antiquity in Late Byzantine Praises of Constantinople», στο: Odorico - MESSIS, *Villes de toute beauté*, σ. 101-121.
- Maguire, Little Metropolis: H. Maguire, «The cage of crosses ancient and medieval sculptures on the “Little Metropolis” in Athens», στο: *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τόμ. Ι, σ. 169-172.

- Maksimovic, *Provincial administration*: L. Maksimovic, *The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988.
- Maltese
- Cortassa, *Roma Parte del cielo*: E. Maltese (εισαγ.) - G. Cortassa (μτφρ. - σημ), *Roma Parte del cielo. Confronto tra l'Antica e la Nuova Roma di Manuele Crisolora*, Στρένα 2000.
- Μαλτέζου, Κόρινθος: Χρ. Μαλτέζου, «Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14^{ου} αι.», *ΒΣ* 3 (1979), σ. 29-51.
Άννα Νοταρά: Χρ. Μαλτέζου, *Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά: μια τραγική μορφή ανάμεσα στον βυζαντινό και τον νέο ελληνικό κόσμο*, Βενετία 2004.
- Mango, *Antique Statuary*: C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963), σ. 55-75.
Byzantium: C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Νέα Υόρκη 1980.
- Μαυρομάτης, Βησσαρίων: Α. Μαυρομάτης, «Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου», *ΒΣ* 9B (1994), σ. 41-50.
- Μπακιρτζής, Τείχη: Ν. Μπακιρτζής, «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί», στο: Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 139-158.
- Melville-Jones, Constantinople: J. R. Melville-Jones, «Constantinople as 'New Rome'» *ΒΣ* 24 (2014), σ. 247-262.
- Μεργιαλή-Φαλάγγα, Η πνευματική ζωή στον Μυστρά: Σ. Μεργιαλή-Φαλάγγα, «Γύρω από την πνευματική ζωή στο Δεσποτάτο του Μυστρά κατά τον 15^ο αι.», *Βυζαντινὰ Μελέται* Γ' (1991), σ. 241-250.
- Miller, *Trebizond*: W. Miller, *Trebizond. The last Greek empire*, Άμστερνταμ 1968.
- Mohler, *Bessarion*: L. Mohler, *Kardinal Bessarion as theologe, humanist, und staatsmann. Funde und Forschungen*, τόμ. I, Πάντερμπορν 1953.
- Monfasani, Bessarion: J. Monfasani, *Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other emigres* (Variorum), Άλντερσοτ 1995.

- Morrisson, *Ο Βυζαντινός κόσμος*: C. Morrisson (επιμ.), *Ο Βυζαντινός κόσμος. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)* (μτφρ. Α. Καραστάθη), τόμ. Ι, Αθήνα 2007.
- Μώραλης, Τραπεζοῦς: Π. Ι. Μώραλης, «Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 20 (1955), σ. 256-266.
- Necipoglu, *Byzantium*: N. Necipoglu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the Late Empire*, Νέα Υόρκη 2009.
- Νεράντζη-Βαρμάζη, *Θεσσαλονίκη*: Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Εγκώμια της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Nicol, *Immortal Emperor*: D. Nicol, *The immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos last Emperor of the Romans*, Κέμπριτζ 1992.
- Norman, *Antioch*: A. F. Norman, *Antioch as a center of Hellenic culture as observed by Libanius*, Λίβερπουλ 2000.
- Odorico, *La cultura della Συλλογή*: P. Odorico, «La cultura della Συλλογή. 1) Il cosiddetto enciclopedismo bizantino. 2) Le tavole del sapere di Giovanni Damascene», *BZ* 83 (1990), σ. 1-23.
- Odorico - Mesis, *Villes de toute beauté*: P. Odorico - Ch. Mesis (επιμ.), *Villes de toute beauté: l'ekphrasis des cités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves: actes du colloque international, Prague, 25-26 novembre 2011*, Παρίσι 2012.
- Oliver, *Panathenaic*: J. H. Oliver, *The civilizing power: a study of the Panathenaic discourse of Aelius Aristides against the background of literature and cultural conflict, with text, translation and commentary*, Φιλαδέλφεια 1968.
- O' Meara, Michel Psellus: D. O' Meara, «Aspects du travail philosophique de Michel Psellus», στο: C. F. Collatz κ. ά. (επιμ.), *Dissertationum criticae: Festschrift für Günther Christian Hansen*, Βίρτσμπουργκ 1998, σ. 431-439.
- Ostrogorsky, *Byzantine Cities*: G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 13 (1959), σ. 45-66.

- Page, *Being Byzantine*: G. Page, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Κέιμπριτζ 2008.
- Πάλλας, Εξαμίλιον: Δ. Πάλλας, «Το Εξαμίλιον τείχος επί του Ισθμού», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 17 (1961/2), σ. 78-83.
- Papalexandrou, Architectural layering of history: Amy Papalexandrou, «The architectural layering of history in the Medieval Morea: Monuments, Memory, and Fragments of the past», στο: Sh. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea: land and people in the late medieval Peloponnese*, Ουάσινγκτον 2013, σ. 23-54.
- Papamastorakis, Myzithras: T. Papamastorakis, «Myzithras of the Byzantines/Mistra to Bizantinists», στο: Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 277-296.
- Πάρδος, Ελληνισμός: Α. Πάρδος, «Οι ἄξονες τῆς ιδεολογίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴν ἄλλη Κωνσταντινούπολη», στο: Ν. Παναγιωτάκης, *Ἄνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 527-568.
- Pernot, *Rhétorique*: L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*, τόμ. I. *Histoire et technique*, Παρίσι 1993.
- Pljakon, Le statut de la ville: Z. Pljakon, «Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIIe- XIVe siècles», *EtBalk* 21/3(1985), σ. 73-96.
- Πολέμης, *Οι δύο βασιλικοί λόγοι*: I. Πολέμης (εισ. -κρ. έκδ. - μτφρ. - σημ.), *Οι δύο βασιλικοί λόγοι*, Αθήνα 2007.
- Byzantios: I. Polemis, «Theodore Metochites' *Byzantios* as a Testimony to the Cosmological Discussions of the Early Palaeologan Period», *REB* 66 (2008), σ. 241-246.
- Reynolds
- Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι*: L. D. Reynolds - N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι :το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, (μτφρ -προσθήκ.) Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1981.
- Rhoby, Κώμης έκφρασις: A. Rhoby, «Bemerkiungenzur Κώμης έκφρασις des Johannes Eugenikos», *JÖB* 51 (2001), σ. 321-335.
- Reminiszenzen*: A. Rhoby, *Reminiszenzen an antike Stätten in der mittel und spätbyzantinischen Literatur. Eine Untersuchung zur Antikenrezeption in Byzanz*, Γκέτινγκεν 2003.
- “Goldenen” Athen: A. Rhoby, «Spontane Ammerkungen zum “goldenen” Athen in Byzanz», *JÖB* 56 (2006), σ. 53-58.

- Byzantios: A. Rhoby, «Theodoros Metochites' Byzantios and other city encomia of the 13th and 14th centuries», στο: Odorico - Mesis, *Villes de toute beauté*, σ. 81-99.
- Rubenson, Philosophy: S. Rubenson, «Philosophy and simplicity: The problem of classical education in early Christian biography», στο: T. Hagg - Ph. Rousseau (επιμ.), *Greek biography and panegyric in late antiquity with the assistance of Christian Hogel*, σ. 110-139.
- Ryder, *Kydones*: J. Ryder, «Byzantium and the West in the 1360s: The *Kydones* version», στο: J. Harris - C. Holmes - E. Russell (επιμ.), *Byzantines, Latins, and Turks in the eastern Mediterranean world after 1150*, Οξφόρδη 2012, σ. 345-366.
- Σαββίδης, Τραπεζούντα: Α. Σαββίδης, «Για την ταυτότητα του Μελίκ στη σελτζούκινη εκστρατεία του 1222-1223 κατά της Τραπεζούντας», στο: *Πρακτικά ΙΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 79-88.
- Saïd, Identity in Greek Rhetoric: S. Saïd «The Discourse of Identity in Greek Rhetoric from Isocrates to Aristides», στο: I. Malkin (επιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Ουάσινγκτον 2001, σ. 275-299.
- Saliou, Les fondatione d'Antioche: C. Saliou, « Les fondatione d'Antioche dans l'*Antiochikos* (*Oratio* XI) de Libanios», *ARAM* 11-12 (1999-2000), σ. 357-388.
- Antioche décrite par Libanios: C. Saliou, «Antioche décrite par Libanios. La rhétorique de l'espace urbain et ses enjeux au milieu du quatrième siècle» στο: M. Steinrück - E. Amato - A. Roduit (επιμ.), *Approches de la troisième sophistique*, Βρυξέλλες 2006, σ. 273-285.
- Sanders, Corinth: G. D. R. Sanders, «Corinth», *EHB*, τόμ. 2, σ. 647-654.
- Saradi, Kallos: H. Saradi, «The Kallos of the Byzantine city: the development of a rhetorical topos and historical reality», *Gesta* 34 /1 (1995), σ. 37-56.
- Ancient Spolia: H. Saradi, «The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence», *IJCT* 3 (1997), σ. 395-423.

Σαράντη,

The Byzantine city: H. Saradi, *The Byzantine city in the sixth century. Literary images and Historical reality*, Αθήνα 2006.

Towns and cities: H. Saradi, «Towns and cities», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine Studies*, σ. 317-327.

Τραπεζούντα: Ε. Σαράντη, «Η έκφρασις της Τραπεζούντας από τον Βησσαρίωνα. Η αρχαιότης και το ιστορικό μήνυμα» *Βυζαντινός Δόμος* 17-18 (2009-2010), σ. 33-56.

Space: H. Saradi «Space in byzantine thought», στο: Sl. Curcic and E. Hadjistryphonos (επιμ.), *Architecture as icon: perception and representation of architecture in Byzantine art*, Πρίτσενστον 2010, σ. 73-111.

Monuments: H. Saradi, «The Monuments in the Late Byzantine *Ekphraseis* of Cities: Searching for Identities», *BSI* 69/3 (2011), σ. 179-192.

Antiquities: H. Saradi, «The antiquities in constructing Byzantine identity: literary tradition versus aesthetic appreciation», *Hortus Artium Medievalium*, 17 (2011), σ. 95-113.

Idyllic nature: H. Saradi, «Idyllic nature and urban setting: an ideological theme with artistic style of playful self-indulgence», στο: Odorico - Mesis, *Villes de toute beauté*, σ. 9-36.

Byzantine cities: H. Saradi, «The Byzantine cities (8th-15th cen.): old approaches and new directions», στο: Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 25-45.

Κυριακός Αγκωνίτης: Ε. Σαράντη, «Βυζαντινοί, Ιταλοί και οι αρχαιότητες τον 15^{ov} αιώνα: Η μαρτυρία του Κυριακού του Αγκωνίτη», *Πρακτικά Συνεδρίου. Δύμη. Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία*, 1-2/10/2005 (Πάτρα/Αχαΐα), Πάτρα 2012, σ. 171-194.

Three Fathers: H. Saradi, «The Three Fathers of the Greek Orthodox Church: Greek paideia, Byzantine innovation and the formation of Modern Greek identity», στο: I. Nilsson - P. Stephenson (επιμ.), *Wanted: Byzantium. The Desire for a Lost Empire*, Ουψάλα 2014, σ. 133-160.

- Κωνσταντινούπολη: Ε. Σαράντη, «Οι ταυτότητες της Κωνσταντινούπολης στον *Βυζάντιο* του Θεοδώρου Μετοχίτη και τα ιστορικά μηνύματα» (υπό έκδοση).
- Σβορώνος, Ελληνική ιδέα: Ν. Σβορώνος, «Η ελληνική ιδέα στο Βυζάντιο», *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 144-161.
- Ελληνικό έθνος*: Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα 2004.
- Schmitt, Panegyrikos: O. J. Schmitt, «Kaiserrede und Zeitgeschichte im späten Byzanz Ein Panegyrikos Isidors von Kiew aus dem Jahre 1429», *JÖB* 48 (1998), σ. 209-242.
- Schreiner, Enzyklopädische Idee: P. Schreiner, «Die enzyklopädische Idee in Byzanz» στο: P. Van Deun - C. Macé (επιμ.), *Encyclopedic Trends in Byzantium?, Proceedings of the International Conference held in Leuven, 6–8 May 2009*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 212, Λέουβεν 2011, σ. 3-27.
- Scranton, *Corinth*: R. L. Scranton, *Corinth, Medieval Architecture in the central area of Corinth*, τόμ. XVI, Πρίστον - Νέο Τζέρσεϊ 1957.
- Ševčenko, Decline: I. Ševčenko, «The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals», *DOP* 15 (1961), σ. 167-186.
- Polemique*: I. Ševčenko, *Etudes sur la polemique entre Theodore Metochite et Nicephore Choumnos*, Βρυξέλες 1962.
- Siniossoglou, *Plato*: N. Siniossoglou, *Plato and Theodoret: The Christian Appropriation of Platonic Philosophy and the Hellenic Intellectual Resistance*. Κέιμπριτζ 2008.
- Σμαρνάκης, Αρχαία ιστορία: Γ. Σμαρνάκης, «Αρχαία ιστορία και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στον Πλήθωνα», στο: Κιουσοπούλου, *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, σ. 173-182.
- Smith, *Architecture*: C. Smith, *Architecture in the culture of early humanism. Ethics, Aesthetics and eloquence*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1992.
- Σταμούλη, *Εκφράσεις*: Α.-Φ. Σταμούλη, *Οι εκφράσεις στα αγιολογικά κείμενα της παλαιολόγιας εποχής*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Οκτώβριος 2015).

- Talbot, Restoration: A.-M. Talbot, «The Restoration of Constantinople under Michael VIII», *DOP* 47 (1993), σ. 243-266.
- Hagiography: A.-M. Talbot, «Hagiography», στο: Jeffreys, *Handbook of Byzantine studies*, σ. 862-871.
- Building activity: A.-M. Talbot, «Building activity in Constantinople under Andronikos II: The role of women patrons in the construction and restoration of monasteries», στο: N. Necipoglu (επιμ.), *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography, and everyday life*, Μπριλ - Λέιντεν - Βοστώνη - Κολωνία 2011, σ. 329-344.
- Tanoulas, Ὅραμ' ἐρατεινόν: Τ. Tanoulas, «Ὅραμ' ἐρατεινόν. Architecture and rhetoric (11th-15th cen.)», στο: Χρ. Αγγελίδη (επιμ.), *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 313-339.
- Τα ερείπια των Αθηνών: Τ. Τανούλας, «Τα ερείπια των Αθηνών και οι περιηγητές» στο: Α. Δεληβοριάς - Γ. Δεσποίνης - Α. Ζαρκάδας (επιμ.), *Έπαινος Luigigi Beschi*, Αθήνα 2011, σ. 335-347.
- Αστικός χώρος: Τ. Τανούλας, «Αναζητώντας την αντίληψη του αστικού χώρου στο Βυζάντιο», στο: Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 15-24.
- Τσιάπλες, Μυθικό παρελθόν: Γ. Τσιάπλες, «Μυθικό παρελθόν-χριστιανικό παρόν: Πρόσληψη και προβολή πνευματικών σχέσεων δύο βυζαντινών πόλεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας (9^{ος}-14^{ος} αι.)», *ΒΣ* 26 (2016), σ. 67-92.
- Tsirpanlis, John Eugenicus: C. N. Tsirpanlis, «John Eugenicus and the council of Florence», *Byzantion* 48 (1978), σ. 264-274.
- Underwood, *Kariye djami*: P. Underwood, *The Kariye djami, volume 1. Historical introduction and description of the mosaics and frescoes*, Λονδίνο 1967.
- Walter, *Warrior Saints*: Cr. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine art and tradition*, Άλντερσοτ 2003.
- Webb, Rome: R. Webb, «Describing Rome in Greek: Manuel Chrysoloras' Comparison of Old and New Rome» στο: Odorico - Messis, *Villes de toute beauté*, σ. 123-133.

- Wifstrand, *Die alte Kirche*: A. Wifstrand, *Die alte Kirche und die griechische Bildung*, Βέννη 1967.
- Wilson, *Scholars*: N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1996.
- Wolska-Conus, Psellos: W. Wolska-Conus, «Les Écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 223-243.
- Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία. Α' 324-610*, Αθήνα 1992.
- Yatromanolakis, Poleos erastes: Y. Yatromanolakis, «*Poleos erastes*: the Greek City as the Beloved», στο: E. Stafford - J. Herrin (επιμ.) *Personification in the Greek World: From Antiquity to Byzantium*, Λονδίνο 2004, σ. 267-283.